

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ISSN 0453-8048

ISSN 0320-8281

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 852

ІСТОРІЯ

Випуск 41

Засновано у 1964 р.

Харків – 2009

ББК 63. я 43
УДК 93(082)

Затверджено Вченою радою Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 6 від 29 травня 2009 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, доцент
канд. іст. наук, професор
канд. іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, доцент
д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор
канд. іст. наук, доцент
д-р іст. наук, професор
д-р іст. наук, професор

С. І. Посохов (відп. редактор)
Ю. В. Буйнов
В. М. Духопельников
Ю. О. Голубкін
В. І. Кадеєв
В. В. Калініченко
С. М. Куделко
В. В. Лантух
Д. В. Журавльов (відп. секретар)
Б. К. Мигаль
Є. П. Пугач
С. Б. Сорочан
О. П. Чижов
О. О. Чувпило
Б. А. Шрамко

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.
Тел.: (057) 707-54-78; факс (057) 702-03-79
E-mail: istfakkhnu@gmail.com; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – «Історія». – 2009. – № 852. – 416 с.

Матеріали «Вісника» відображають актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Авторами більшості публікацій є науковці історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна.
Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Материалы «Вестника» отражают актуальные проблемы истории Украины, древней и средневековой истории, археологии, новой и новейшей истории, историографии и источниковедения. Авторами большинства публикаций являются ученые исторического факультета ХНУ имени В. Н. Каразина.
Для преподавателей, научных работников, студентов и всех, кто интересуется историей.

Усі статті проредаговано.

При оформленні Вісника були використані традиційні середньовічні ірландські орнаменти

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696-ПП від 04.10.06

©Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2009

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ

- Буйнов Ю. В.** К вопросу об этногенезе племен
бондарихинской культуры 7
- Мызгин К. В.** Хронология и периодизация поступлений
римских монет к населению украинской лесостепи и Молдовы
во второй четверти I тысячелетия н.э. 18
- Хоружая М. В.** “Рогатые” пряжки в знаковой системе
салтовского населения бассейна Северского Донца 28

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

- Акимов А. Б.** О положении рабов в римской Дакии 44
- Каріков С. А.** Євангелічний рух і утвердження Реформації
в Померанії 54
- Пастушенко А. О.** О функции игры в жизни пиратов
Западной Атлантики XVI - XVIII вв. 64
- Филиппов А. М.** Гегемонизм и антиспартанская симмахия в
Греции в 395 – 386 гг. до н. э. 75
- Янко А. А.** Раби в Етрурії у VIII-III ст. до н.е. 86

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Арзуманова Т. В.** Створення та діяльність російських
національних територіально-адміністративних одиниць
на Харківщині в другій половині 1920-х років 96
- Балабай Я. В.** Умови угод земельної оренди в УСРР
у період непу 106
- Дациків І.** Формування національної дипломатії
Центральною Радою (березень 1917- квітень 1918 рр.) 115
- Журавльов Д. В.** Шотландські наймані вояки в Україні XVI–
XVII ст. (до питання про ранні україно-шотландські зв'язки) 127
- Кочарян С. Г.** Армянские религиозные общины Харькова
(1900-1917) в контексте истории армянской церкви в Украине 137
- Куліков В. О., Шубін Ю. В.** Концентрація обробної
промисловості Наддніпрянської України на початку XX ст. 146

- Посохова А. Ю.** Православні колегіуми України XVII-XVIII ст. у контексті трансформації європейської університетської традиції 162
- Ришкова А. О.** До історії створення Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР 173

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Волосник Ю. П.** Ліквідація радянської нової буржуазії: соціально-психологічні аспекти 183
- Дейнеко С. Н.** Взаимодействие Таможенной службы с Министерством внутренних дел Российской империи конец XIX – начало XX в. 191
- Демянчук Ю. А.** Проблема объединения денежных систем и введения единой валюты Российской Федерации и Республики Беларусь в рамках Союзного государства 199
- Іванов С. Ю.** Міграція сільського населення до Харкова (1943-1959 рр.) 209
- Ёлкин А. И.** Деятельность Д. В. Философова в среде русской эмиграции в Польше (1920 – 1940 гг.) 217
- Селевич Ю. А.** Реформування духовної консисторії в Російській імперії другої половини XIX – поч. XX ст. 225
- Фалько С. А.** Политическая разведка Министерства иностранных дел Российской империи на Дальнем Востоке конца XIX – начала XX в. 234
- Чернявский А. С.** СВАГ, советские профсоюзы и проблема единства Германии (1945-1949 гг.) 248
- Чувпило О. О.** Егалітаристські течії в партії Індійський національний конгрес (1885 – 1947 рр.) 260

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Голубкин Ю. А.** «Magnificat» в перекладі та інтерпретації Мартина Лютера 274
- Жуков С. М.** Життя та діяльність земських учителів: історіографія проблеми (друга половина XIX – початок XXI століття) 282
- Лиман С. И., Сорочан С. Б.** Виктор Иванович Григорович как византинист: херсонско-одесский период его научно-педагогической деятельности (1864–1876) 293

ІСТОРІЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

- Григорьева М. В.** Студенчество Харьковского университета первой половины XIX в.: трансфер и адаптация европейской университетской традиции 305
- Иващенко В. Ю.** Профессора-иностранцы и местная среда в Харькове в начале XIX в.: взаимодействие и восприятие 315
- Рябченко О. А.** На роздоріжжях долі: від офіцера Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ (спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське суспільство у 1920-ті рр.) 326
- Шпорг Г. М.** Університетський етнографічний музей (1905 – 1919 рр.): історія створення, структура, діяльність 338

РЕЦЕНЗІЇ

- Дивногорцев А. А.** Книга о старейшей университетской библиотеке Украины 355
- Посохов С. І.** Університети: з минулого у майбутнє 364
- Куліков В. О., Єремєєв П. В.** Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті за 2008 р. 366

Хроніка подій на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна в 2008 р. 371

ПУБЛІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ, СПІВРОБІТНИКІВ ТА АСПІРАНТІВ ФАКУЛЬТЕТУ у 2008 р.

- Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків 376
- Кафедра нової та новітньої історії 383
- Кафедра історії України 390
- Кафедра історії Росії 397
- Кафедра історіографії, джерелознавства та археології 401
- Музей археології та етнографії Слобідської України ХНУ імені В.Н. Каразіна 407
- Музей історії університету 410
- Список скорочень 411
- Наші автори 413

Археологія та етнографія

К вопросу об этногенезе племен бондарихинской культуры

Буйнов Ю. В.

Буйнов Ю. В. До питання про етногенез племен бондарихинської культури. В статті розглядаються пам'ятки постзрубного хронологічного горизонту, які у Дніпро-Донському лісостеповому межиріччі синхронно існували з пам'ятками студенокського та малобудківського типів з різним генетичним корінням. Наводяться факти про наявність між ними глибоких етнокультурних зв'язків. За змістом цей етнічний процес відповідає об'єднанню, а за формою – асиміляції. Роль асиміляційної більшості виконали носії пам'яток малобудківського типу. Кінцевий результат цього процесу – виникнення бондарихинської культури, племена якої репрезентують прабалтійську лінію етногенетичного розвитку на півдні Східної Європи.

Ключові слова: зрубна культура, бондарихинська культура, фінал доби бронзи, Дніпро-Донське межиріччя.

Buinov Yu. V. On ethnogenesis of the Bondaricha culture tribes. It is considered in the article the relics of the post-srubnaya chronological horizon, existed in the Dnieper-Don interfluve synchronously with different generic origin relics of Studenok and Malobudkovka types. The facts are given about close ethnocultural ties between these cultures. In content this ethnic process conforms to consolidation, in form – to assimilation. The role of assimilating majority has been played by creators of Malobudkovka relics. The final result of this process is the rise of Bondaricha culture, tribes of which represent Pro-Baltic ethnogenetic line in development of South-Eastern Europe.

Keywords: Srubnaya culture, Bondaricha culture, finale of bronze age, Dnieper-Don interfluve.

Согласно современным представлениям о позднем бронзовом веке юга Восточной Европы его финальный этап приходится на XII-X вв. до н. э. По своему содержанию он соответствует переходному периоду от эпохи бронзы к раннему железному веку и характеризуется кардинальными изменениями в этнокультурном развитии. В ареале тшинецко-комаровской, срубной общности и сабастиновской культуры формируются новые культурные образования. В Днепро-Донском лесостепном междуречье таковым является бондарихинская культура.

По глубокому убеждению ее первооткрывателей, она представляет собой заключительный этап в развитии единой марьяновско-

бондарихинской культуры эпохи бронзы, средний период которой был представлен памятниками малобудковского типа¹. В целом такой вариант реконструкции этнокультурного развития в указанном регионе поддерживает и автор данной статьи, но с иным видением культурно-хронологической атрибуции малобудковских памятников. По нашему мнению, именно они сменяют в Левобережной Лесостепи поздние срубные памятники и, соответственно, должны рассматриваться в качестве раннего этапа бондарихинской культуры².

Однако новые исследования памятников финала бронзового века, предпринятые в 80 – 90-х годах прошлого века, позволили внести в эту схему некоторые существенные коррективы. К примеру, обобщая результаты новых раскопок проведенных донецкими, киевскими и харьковскими археологами В. В. Отрощенко сделал вывод о том, что на некоторых позднесрубных поселениях Донетчины (Таранцево, Ильичевка, Усово Озеро и др.) непрерывность жизни фиксируется вплоть до белозерского времени³. Важное значение имеет и такое его замечание: «...но на эту территорию проникают носители бондарихинской культуры, вытеснившие местное население на запад...»⁴. Приведем так же несколько мыслей, высказанных С. С. Березанской после раскопок поселения Усово Озеро: «Данные стратиграфии не оставляют сомнений, что бондарихинская культура следует за срубной. Остается некоторая неясность в вопросе хронологического соотношения наиболее поздних срубных памятников и ранних бондарихинских... Имеются некоторые основания полагать их частичное сосуществование»⁵. Она же отмечает, что «...в целом в этом вопросе нужно проявлять осторожность...»⁶.

Значительный вклад в разработку проблемы культурного и хронологического соотношения срубной и бондарихинской культур внес С. И. Берестнев. В своей монографии посвященной бронзовому веку Восточнoукраинской Лесостепи, он пришел к выводу, что прекращение существования срубной общности как единого социально-политического организма относится к концу XII в. до н.э. Хронологическим репером финала срубной культуры в лесостепи, по его мнению, могут выступать памятники малобудковского типа. На примере поселений Любовка и Таранцево (верхний горизонт) он предложил для этого времени выделять синкретические срубно-бондарихинские и пережиточно-срубные памятники⁷.

Более решительно по данному вопросу выступили В. Н. Горбов и Р. А. Литвиненко. Вслед за С. И. Берестневым они предприняли попытку доказать существование срубной культуры в Левобережной Лесостепи после XIII в. до н. э. и ее параллельное развитие с бондарихинской культурой на протяжении всего финала поздней бронзы. Отрицая уход срубников из этого региона в ареал формирования белозерской культуры они высказали предположение о

возможности более длительного сосуществования этих культур и участие их носителей в сложении культур раннего железного века⁸.

Вопреки этому утверждению бесспорными остаются выводы В. В. Отрошенко о прекращении существования бережновско-маевской культуры (далее БМСК) только в XIII в. до н.э.⁹ К этому времени наблюдается сокращение количества позднесрубных памятников, происходит отход от традиционного ритуального ритуала, а в керамическом комплексе проявляются многие новые новационные черты. Все это вело к утрате культурной идентичности, а в археологическом плане к исчезновению срубной культурно исторической общности. Если носители БМСК пользовались металлическими изделиями лобойковско-дербенеvской зоны металлообработки, то сначала белозерского времени в XII в. до н.э. они исчезают утверждением раннего гальштатта.

Автор статьи всегда признавал приход племен бондарихинской культуры на территорию Днепо-Донского лесостепного междуречья после исчезновения здесь БМСК, но и не отрицал факты, указывающие на продолжение функционирования какой-то части местных «срубных» поселений и в белозерское время.

Всего нам удалось собрать сведения о семнадцати таких поселениях и двух погребальных памятниках. Чаще всего исследователи атрибутируют их в качестве «позднейших срубных», «срубно-белозерских» или «пережиточно-срубных». В научный оборот вошли так же термины «постсрубные памятники», «постсрубные культуры» или «памятники постсрубного хронологического горизонта». Как справедливо заметил В. В. Потапов, название «постсрубные» позволяет учитывать как новационный момент, так и генетическую связь срубной КИО и последующим за ней этнокультурным образованием¹⁰.

Общим индикатором для всех известных нам постсрубных памятников в нашем регионе выступает керамика с особыми видами орнаментации (рис. 1). В первую очередь это касается налепных валиков орнаментированных косыми насечками или ломаными линиями, нанесенными острой палочкой или зубчатым штампом. В некоторых случаях концы таких валиков разомкнуты и опущены вниз. Надежным хронологическим показателем являются «жемчужины», в особенности в сочетании с налепным валиком или тычинками. Характерным признаком финала поздней бронзы выступает «воротничковое» оформление края венчика. Чаще всего он имел вид широкого вертикально расположенного утолщения. Иногда утолщенный край венчика бывает горизонтально или наискось срезанным. Принято считать, что все эти новационные приемы орнаментации появляются в результате активизации лесного населения и племен восточного круга валиковых культур. Влияние этих этносов обусловило сложение новых, иногда синкретических культур.

Имеющиеся данные не позволяют нам согласиться с утверждением В. Н. Горбова и Р. А. Литвиненко о существовании памятников этого типа в глубинных районах Левобережной Лесостепи на протяжении всего финала поздней бронзы вплоть до начала раннего железного века. К примеру, железный нож из жилища поселения у с. Любовка находит ближайшую аналогию в кургане 31 у с. Гордеевка, где он датируется 1200-1100 гг. до н.э.¹¹. Бронзовые обоюдоострые ножи-пилки из поселений Шоссейное и Таранцево хорошо известны в памятниках белозерской культуры, типа Кишинев-Корлатень, в югославских, венгерских и трансильванских кладах периода НаА-НаВ1, которые так же датируются XII-XI вв. до н.э.¹². Только к белозерскому времени относятся обломок костяного псаля и костяная пуговица из поселения Глубокое Озеро 2. Хронологически к ним примыкает грунтовой могильник у с. Соколово на Харьковщине, где были раскопаны три погребения, совершенные по обряду ингумации. Два из них были без инвентаря, а костяки размещались в скорченном положении на левом боку головой на юг и с руками у лица. Третье погребение оказалось сильно разрушенным. Среди костей в нем найдены обломки спиралевидного височного кольца (или очковидной подвески?), бронзовая бляшка маклашеевского типа с маленькой петлей на оборотной стороне и слабопрофилированный горшок с лощеной поверхностью. Белозерским временем датируются три погребения на грунтовой могильнике у с. Червоный Шлях на правом берегу Северского Донца. Одно из них №1 оказалось биритуальным, и было совершено в обычной для БМСК позе ингумации, но с южной ориентировкой и правобочным положением скелета в сопровождении остатков кремации в области поясницы. В состав погребального инвентаря входили костяная пронизь и проколка, горшок с «воротничковым» венчиком и крестовидными насечками по плечикам, а так же каменная плитка. Два других погребения (№34 и 38) этой хронологической группы совершены по обряду кремации. При этом остатки трупосожжений хранились в преднамеренно разбитых урнах.

Определенную помощь в уточнении хронологии постсрубных памятников могут оказать и данные стратиграфии. Так как на упомянутом выше могильнике спустя некоторое время возникло бондарихинское поселение. В Усовом Озере наиболее поздним является жилище 12. С большой степенью вероятности к постсрубным можно так же отнести жилища 8 и 14, в которых найдены горшки с соответствующей орнаментацией. Для нас, в этой ситуации, принципиальное значение имеет факт размещения на этом же памятнике стратиграфически несколько более позднего поселения с керамикой малобудковского типа¹³. По бронзовому ножу-пилке оно датируется XII-XI вв. до н.э. С. С. Березанская считает возможным связь с малобудковским горизонтом одну из дат по С 14 1080 ± 50. Обратим внимание на то, что в северо-восточной части поселения

Таранцево (раскоп IV) зафиксированы отложения только малобудковского типа. В этой связи напомним, что в 150м от этого памятника расположено известное бондарихинское поселение и могильник бондарихинской культуры, включая и малобудковские комплексы. При этом в материалах таранцевского и тимченковского поселений совершенно отсутствуют следы, указывающие на культурные контакты между их жителями, что доказывает их асинхронность. Наконец, на поселении Шоссейное зафиксирован случай перерезания котлована и дна одного из пострубных жилищ хозяйственной ямой с кремацией бондарихинской культуры.

Таким образом, анализ вещевого комплекса и стратиграфические наблюдения указывают на сосуществование пострубных памятников не со всей бондарихинской культурой, а только с ее ранним (малобудковским периодом) в пределах XII-XI вв. до н.э. Судя по калибровочному датированию, верхняя хронологическая граница второго слоя поселения Глубокое с керамикой пострубного и малобудковского типов вписывается именно в это же время¹⁴. Единственный случай залегания пострубной керамики с бондарихинской в одном горизонте культурного слоя отмечен на поселении у с. Лихочевка. Однако, как справедливо заметил В. В. Отрощенко, в данном случае мы имеем дело с открытым комплексом содержащим разнокультурные и явно нестратифицированные материалы. В закрытых и полузакрытых комплексах классических бондарихинских памятников имеются многочисленные свидетельства межэтнических контактов их жителей с племенами белозерской, чернолесской и кобяковской культур, но никак не с пострубным населением. Еще в большей степени это замечание касается позднего (предскифского) периода бондарихинской культуры (IX-сер. XIII вв. до н.э.). Поэтому намек В. Н. Горбова и Р. А. Литвиненко на возможность доживания пострубного этнокультурного образования до этого времени и тем более на его участие в сложении местных лесостепных культур раннего железного века не может быть принят даже в качестве гипотезы.

Уникальность ситуации, сложившейся в Днепро-Донском лесостепном междуречье в пострубное время, обусловлена тем, что на данной территории фиксируется сосуществование не двух, а трех этнокультурных образований с разными генетическими корнями (рис. 1). Этим третьим компонентом являются памятники студенокского типа. Ранее они рассматривались в составе малобудковской группы памятников, но после новых раскопок стало очевидным, нужно говорить об особом типе памятников финала бронзового века. Кроме нашего региона они обнаружены в Среднем Поочье, в бассейне Хопра и Саратовском Поволжье. Российские археологи называют их памятниками аким-сергеевского или марьяновско-маклашеевского типа и связывают с финно-угорской линией этнокультурного развития¹⁵.

Невзирая на наличие нескольких различных терминов, применяемых для их обозначения, все они очень близки. Объединительными признаками выступают круглодонные сосуды с «воротничковыми» венчиками и гребенчато-ямочной орнаментацией. Их внешняя поверхность хорошо заглажена, иногда со следами расчесов. Практически вся керамика украшена. В композиционных построениях преобладает горизонтальная зональность. Горизонтальные елочные узоры часто разделены круглыми тычковыми вдавлениями или «жемчужинами». Нет сомнений в том, что эти памятники появились в Днепро-Донском междуречье не ранее XII в. до н. э. в результате инфильтрации части населения из Волго-Окского региона. В связи с констатацией факта сосуществования этих трех этнокультурных образований в пределах одной территории, естественно возникает вопрос о характере, направленности и последствиях взаимоотношений их создателей.

Из них, безусловно, автохтонными являются памятники постсрубного типа. Не смотря на наличие в их керамическом комплексе ярко выраженного культурного элемента, связанного с ираноязычным Поволжско-Приуральско-Казахстанским регионом, почти все они берут свое начало в местной срубной среде и генетически связаны с БМСК. Остальные образования следует считать пришлыми. Малобудковские памятники появляются в лесостепи в результате миграции позднемарьяновских племен из бассейнов Десны, Сейма, верховой Сулы, Псла и Ворсклы. На смену всем этим памятникам приходит классическая бондарихинская культура.

В отношении этногенеза ее племен интересны наблюдения С. А. Телиженко и А. В. Супруна¹⁶. На основании материалов некоторых поселений из Среднего Подонцовья они обратили внимание на то, что в начале пришлое (малобудковское) и местное (постсрубное) население держалось обособлено, или же имело контакты, не проявившиеся в материальной культуре. Сближение между ними произошло несколько позже, о чем свидетельствует появление на некоторых малобудковских поселениях постсрубных сосудов с характерным орнаментом. Напротив, на некоторых постсрубных памятниках зафиксированы немногочисленные образцы малобудковской керамики. По нашим подсчетам такая картина прослежена на 10 из 17 известных постсрубных поселений и на 18 из 75 малобудковских. Особенно наглядно этот процесс заметен на материалах поселений Любовка и Диброва Б. От срубников бондарихинцы переняли орнаментацию горшков в виде «грозди винограда» – треугольников с опущенными вниз вершинами, состоящими из тычков или круглых ямок. В позднесрубных традициях совершено грунтовое труположение с малобудковским горшком, но за пределами могильника у с.Родной Край.

Тем не менее, складывается убеждение, что воздействие постсрубного населения на малобудковское было незначительным, на что указывает отсутствие образцов его керамики на большинстве раскопанных

памятников малобудковского типа. Она совершенно не известна на поселениях Тимченки, Марки 1 и на всех памятниках в верховьях Псла, Ворсклы и Сейма, включая и эпонимное поселение у с. Малые Будки. Типично малобудковская посуда лишена характерных для постсрубных горшков расчлененных налепных валиков, в то время как у последних появляются различные виды углубленного орнамента и гибридные формы, в которых сочетаются элементы этих двух культур.

Тесные связи у малобудковских племен сложились и с населением, оставившим памятники студенокского типа. Сейчас в Днепро-Донском междуречье таковые обнаружены в 12 пунктах; под влиянием первых из них, еще сохранивших традиции марьяновской культуры, появилась елочная композиция из оттисков штампа, разделенная круглыми ямками. В обиход студенокского населения вошли плоскодонные горшки с тычковой орнаментацией. Имеются признаки и обратного культурного воздействия.

В контакт между собой вступали также и носители постсрубных и студенокских памятников, на это указывает появление в их комплексах синкретических по форме и орнаментации керамических образцов (рис. 2, 15, 17).

Все выделенные нами типы памятников постсрубного хронологического горизонта расположены в одних и тех же видах ландшафта, и сходных топографических условиях, а их создатели находились на примерно равном уровне социально-экономического развития. При этом, подавляющее большинство из них принадлежит малобудковскому типу.

С позиций рассматриваемого вопроса, приведенные выше данные указывают на проявление в этнических процессах исключительно центристемительных тенденций, которым было присуще этническое объединение. Из всех форм этого явления наиболее четко проявляется этническая ассимиляция – растворение прежде самостоятельных постсрубного и студенокского этносов в среде более крупного этнического образования – малобудковских племен.

Для ассимилируемой стороны это был этнотрансформационный процесс, для ассимилирующей – этноэволюционный. Действительно, не смотря на видимые изменения, происходящие в отдельных элементах материальной культуры малобудковского этноса, его облик оставался самобытным с сохранением всех основных традиций. Это же касается и духовной культуры, т.к. со времен марьяновской культуры и до бондарихинского периода неизменным остался погребальный обряд.

В свою очередь, данное замечание может свидетельствовать о сохранении языка и этнического самосознания. Эти ассимиляционные процессы охватили период времени примерно в 150 лет, когда в их итоге около сер. XI в. до н.э. сложилась бондарихинская культура, обладающая единством признаков по всему ее ареалу. Все имеющиеся факты указывают на ее генетическую связь с памятниками малобудковского

типа. Ускоренню процесу асиміляції способували такі фактори: численне преобладання малобудковського населення; характер його расселення; схоdstво хозяйственной діяльності; приблизно рівний рівень розвитку культур; відсутність у асимілірованих груп безпосередніх контактів з родическою середою і близькість всіх учасників етногенетического процесу.

Примечания:

¹ *Березанська, С. С., Іллінська, В. А.* Мар'янівсько-бондарихінська культура / С. С. Березанська, В. А. Іллінська // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 364-373.

² *Буйнов, Ю. В.* О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы / Ю. В. Буйнов // Древности. – Харьков, 1994. – С. 4-8.

³ *Отрощенко, В. В.* Белозерская культура / В. В. Отрощенко // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986. – С. 151.

⁴ *Отрощенко, В. В.* Белозерская культура... - С. 151.

⁵ *Березанская, С. С.* Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. / С. С. Березанская – К., 1990. – С. 99.

⁶ *Березанская, С. С.* Усово Озеро... С. 99.

⁷ *Берестнев, С. И.* Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы. / С. И. Берестнев – Харьков, 2001. – С. 106.

⁸ *Горбов, В. Н., Литвиненко, Р. А.* К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века / В. Н. Горбов, Р. А. Литвиненко // Проблемы археологии Поднiпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1. – С. 69-79.

⁹ *Отрощенко, В. В.* Історія племен зрубної спільноти: // Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. № 07.00.04 «археологія» / В. В. Отрощенко.- К., 2002.- С. 22-24.

¹⁰ *Потапов, В. В.* К вопросу о финальной дате срубной культуры / В. В. Потапов // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. – Самара, 2001. – С. 224 – 226.

¹¹ *Klochko, V. I.* Die Süd – und Westbeziehungen der Ukraine rechts des Dneprs im 2 und fruhen 1 Jahrtausend v. Chr. / V. I. Klochko // Das Karpatenbecken und die Osteuropische Steppe. – München – Rahden. Weestf. – 1998. – S/ 347-348.

¹² *Мелюкова, А. И.* Скифия и фракийский мир. / А. И. Мелюкова – М., 1979. – С. 60.

¹³ *Березанская, С. С.* Материалы бондарихинской культуры на поселении Усово Озеро / С. С. Березанская // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 5-го українсько-російського польового археологічного семінару). – Капітонове, 1999. – С. 11-14.

¹⁴ *Гершкович, Я. П.* Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнего Поднепровья – Северо-Восточного Приазовья – Подонцовья) / Я. П. Гершкович // Археологический альманах. – Донецк, 1998. - № 7. – С. 86-88.

¹⁵ *Буйнов, Ю. В.* Студенокская группа памятников финального этапа позднего бронзового века / Ю. В. Буйнов // Проблемы археологии

Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. – Харьков, 2008. – С. 42-55.

¹⁶ *Телиженко, С. А., Супрун, А. В.* Исследования многослойного памятника Зелена Горница-4 / С. А. Телиженко, А. В. Супрун // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи. – Луганськ, 2004. - №3. - С. 220.

Приложение

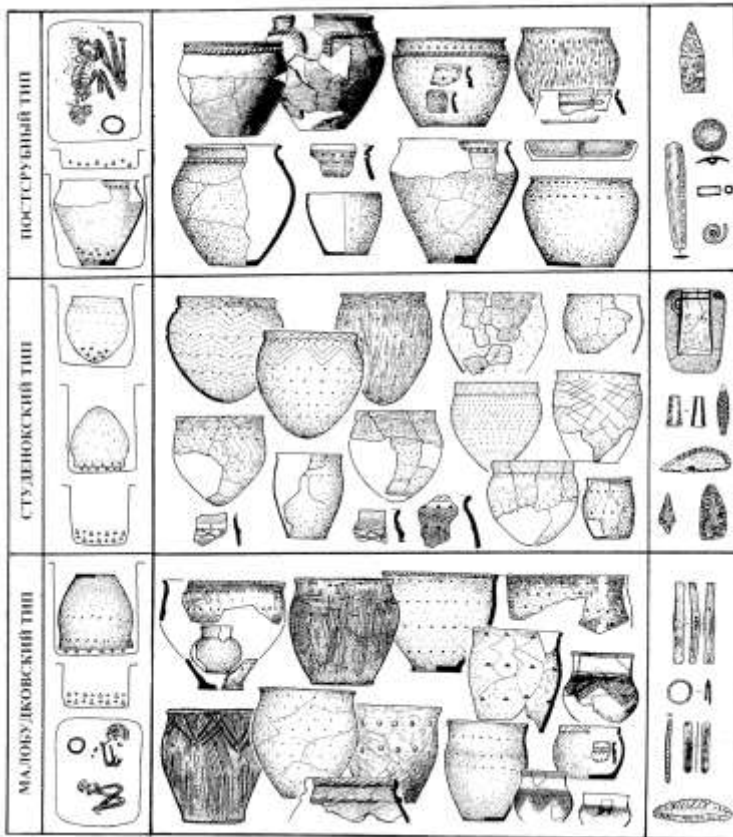

Рис. 1. Типы археологических памятников постсрубного времени.

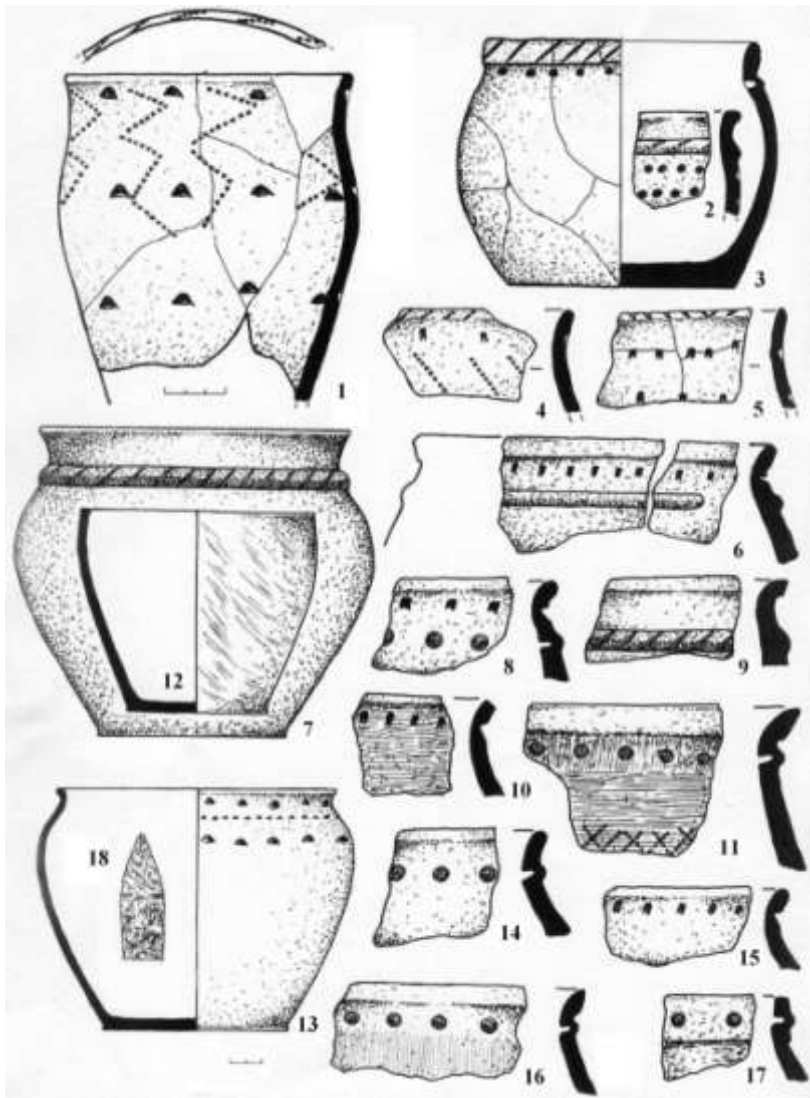

Рис. 2. Керамика постсрубного времени: 1 – 5 – поселение «Завод Комсомолец»; 7 – 18 – Мерефа 4.

Хронология и периодизация поступлений римских монет к населению украинской лесостепи и Молдовы во второй четверти I тысячелетия н.э.

Мызгин К. В.

Мызгин К. В. Хронологія та періодизація надходжень римських монет до населення українського лісостепу та Молдови у другій чверті I тисячоліття н.е. Стаття присвячена хронології та періодизації надходжень римських монет до населення черняхівської культури. На сьогоднішній день серед дослідників не склалося єдиної думки щодо етапів проникнення монет у черняхівське середовище. Римські монети аналізуються всередині різних категорій знахідок, зокрема, знахідок монет у відкритих і закритих комплексах, скарбах, а також знахідок монет з відомим і невідомим археологічним контекстом. Визначення всередині цих категорій різних хронологічних груп дозволяє виділити три етапи у надходженні римських монет до населення черняхівської культури.

Myzgin K. Chronology and periodization of receipts of the Roman coins to the population of Ukrainian forest-steppe and Moldova in the second quarter of the I thousand A. D. The article is devoted to the chronology and periodization of receipts of the Roman coins to the population of Chernyakhov culture. To date there is no common opinion among the researchers of the stages of penetration of the coins into the Chernyakhov environment. The Roman coins are analysed within the different categories of finds, in particular, finds of coins in the opened and closed complexes, treasures as well as coins with the known and unknown archaeological context. A selection within these categories of different chronologic groups allows selecting three stages in the receipt of the Roman coins to the population of Chernyakhov culture.

Вторая четверть I тысячелетия н.э. на территории украинской лесостепи и Молдовы ознаменована существованием здесь черняховской культуры. Во внутренней жизни черняховского населения важное место занимали предметы римского импорта. Одним из наиболее распространенных импортов являлись римские монеты. На сегодняшний день известно о более 26 тысячах римских монет, обнаруженных на территории черняховской культуры отдельными экземплярами и в составе кладов. Ясно, что проникновение столь большого количества римских монет в среду местного варварского населения происходило далеко не единовременно и во многом зависело от отношений с Римской империей. Определение хронологии и периодизации их поступлений позволяет проследить

развитие этих отношений, а также определить степень участия римских монет во внутренней жизни населения черняховской культуры на разных этапах её существования.

В динамике поступлений римских монет в варварскую среду исследователями традиционно определяются четыре хронологических позиции: дата начала поступлений, время максимального притока, его сокращение и полное прекращение. Наиболее ранняя дата, к которой исследователи относили начало притока римских монет – вторая половина I в.¹ Однако в большинстве случаев нижней датой поступлений считалось начало II в.² Относительно этой даты устанавливался и период максимального притока монет: вторая-третья четверть II в.³ Сокращение притока римских монет, по мнению исследователей, приходилось на последнюю четверть II – первую четверть III в.в.⁴ Конец 1960-х – начало 1970-х г.г. в изучении хронологии черняховской культуры был ознаменован пересмотром ее нижней даты⁵. В условиях, когда возникновение культуры определялось не ранее III в., монеты I-II в.в. выступали явным анахронизмом. Не имея возможности объяснить несоответствие датировок культуры и массового нумизматического материала, ряд исследователей связывал поступление римских монет на территорию Восточной Европы с каким-то предчерняховским населением⁶. Тем не менее, активные археологические исследования, проводившиеся на территории Украины и Молдовы в течении 1970-1980-х г.г. приносили все большее количество римских монет в составе черняховских комплексов, что делало практически невозможным отрицать их связь с населением черняховской культуры. В середине 1980-х Б. В. Магомедов предположил, что значительная часть римских монет могла поступить к черняховскому населению в период войн с Римом в середине III в.⁷ В дальнейшем эта мысль была развита учёным в ряде работ⁸ и поддержана другими исследователями⁹. Таким образом, нижней датой начала притока римских монет на сегодняшний день определяется середина III в., то есть начальная фаза существования культуры. Этот же период обозначается и как время максимального притока римских монет ранних выпусков.

Относительно даты полного прекращения поступлений римских монет, она определяется исследователями, как правило, по находкам наиболее позднейших римских монет: концом IV – первой четвертью V в.в. (монетами Гонория)¹⁰, или концом V в. (монетами Зенона)¹¹.

Начиная с 1960-х г.г. отечественными исследователями делались также попытки периодизации поступлений римских монет. В частности, этой проблеме посвящены разработки В. В. Кропоткина¹², А. А. Нудельмана¹³, Е. С. Столярик¹⁴. Тем не менее, на сегодняшний день в научной литературе отсутствует четкое представление о хронологии и периодизации поступлений римских монет в черняховскую среду.

Решению этой проблемы может способствовать анализ римских монет внутри различных категорий находок, являющийся целью настоящего исследования. К таким категориям мы относим находки монет в комплексах (открытых и закрытых), клады и единичные находки римских монет с известным и неизвестным археологическим контекстом.

Наиболее точным методом определения хронологии поступлений римских монет является выделение хронологических групп среди монет, обнаруженных в составе комплексов. При этом особое внимание уделяется соотношению датировок монет и датирующих вещей комплексов. В основе метода лежит синхронность монет остальным вещам комплекса. Сегодня тот факт, что большинство римских монет, представленное серебряными денариями I – начала III в.в., является анахронизмом по отношению к культуре, особых сомнений не вызывает¹⁵. Далее мы будем разграничивать комплексы на те, в которых монеты являются анахронизмами, и те, где даты монет укладываются в пределы общей датировки культуры.

Закрытые комплексы с монетами. Использование закрытых комплексов с монетами в определении хронологии их поступлений на изучаемую территорию весьма ограничено. Это объясняется тем, что в черняховские могилы попадали, прежде всего, те монеты, которые имели в варварской среде наибольшее распространение и наиболее ценились. Такими монетами являлись серебряные денарии I – начала III в.в. Из 22 закрытых комплексов с монетами денарии I – начала III в.в. содержало 15 погребений (68,2 %); монеты середины III в. – 2 погребения (9,1 %); даты монет из 5 погребений неизвестны (22,7 %). Таким образом, синхронными черняховскому времени являются монеты только из двух комплексов: погребения 160 могильника Черняхов и отдельного погребения у с. Талалаевка.

Монета из погребения 160 могильника Черняхов отнесена к середине III в. условно – речь идет о золотом варварском подражании ауреусу Гордиана III. Комплекс по двум серебряным двупластинчатым фибулам типа Амброз IAB и кубку типа «Ковалк» датируется поздним отрезком этапа СЗ – началом этапа D1. Получается, что, между датой комплекса и прототипом подражания ауреусу Гордиана III временной отрезок в 100-150 лет, следовательно, монета могла быть изготовлена гораздо позже прототипа, то есть в середине-второй половине IV в. Вполне возможно, что синхронными вещам комплекса могут оказаться антонинианы Валериана и Этруциллы из отдельного погребения в Талалаевке. Но определенно ответить на этот вопрос не представляется возможным – публикация этих монет не содержит информацию о сопутствующих в комплексе вещах. Таким образом, ни один из черняховских закрытых комплексов с монетами не может быть использован в определении хронологии поступлений римских монет на территорию украинской лесостепи и Молдовы.

Закрытыя комплексы с монетами-подвесками. Тот факт, что монеты-подвески являются частью варварского убора, сам по себе определяет их более продолжительное и интенсивное использование, чем просто монеты, которые могли попадать в землю незадолго после их выпуска.

Большинство известных монет-подвесок изготовлены из серебряных денариев ранних выпусков (62,5 %). Всего известно 14 закрытых комплексов с монетами-подвесками. Внутри группы эти погребения распределяются следующим образом: 7 комплексов содержат подвески из монет I – II в.в. (50 %), 2 комплекса содержат подвески из монет середины III в. (14,3 %), в одном комплексе находилась подвеска из монеты IV в. (7,1 %), в 4 погребениях даты монет, превращенных в подвески, неизвестны (28,6 %). Рассмотрим хронологию комплексов с монетами III–IV в.в.

«Княжеское» погребение 265 могильника Чернелив-Руский, содержащее золотую монету-подвеску Отацилии Северы (244-249 г.г.) по ряду вещей (двум серебряным типа B1г и одной бронзовой типа A3а фибулам, трем бронзовым двучастным пряжкам типа D, костяному гребню типа Томас I/2а) датируется поздним отрезком периода C2. По золотой луннице и золотой ведёрковидной подвеске периодом C2 датируется и отдельное погребение возле с. Грушевцы, содержащее ауреус Аврелиана (270-275 г.г.) с пробитым отверстием и протетым в него кольцом. Детское погребение 3 могильника Данилова Балка с подвеской из медной монеты Констанция II (337-361 г.г.), по бусам и самой монете датируется периодом D1.

Открытые комплексы с монетами. Всего известно 11 открытых комплексов с монетами. Как и в предыдущих категориях находок, большинство монет, обнаруженных в открытых комплексах, относятся именно к ранним выпускам: 7 комплексов содержат монеты I – начала III в.в. (63,6 %), в одном комплексе обнаружена подвеска из монеты последней четверти III в. (9,1 %), 3 комплекса содержали монеты IV в. (27,3 %). Обратимся к хронологии комплексов с монетами III–IV в.в.

Ни в заполнении, ни на полу жилища I поселения Бакота датирующих материалов обнаружено не было. Автор раскопок датирует поселение II – V в.в.¹⁶ Подвеска, сделанная из бронзовой монеты Нумериана (283-284 г.г.), обнаруженная в жилище, имела плохую сохранность, следовательно, долгое время была в употреблении, что говорит о ее попадании в комплекс не ранее IV в., возможно на этапе C3. В отдельном жилище исследованном на поселении Утконосовка I, датирующих вещей также обнаружено не было, однако автор раскопок датирует комплекс по монете Константина I или одного из его наследников, обнаруженной на полу постройки, 30-90-ми г.г. IV в., то есть периодом C3/D1¹⁷. По фрагментам амфор типа F и двум медным монетам Константина I (306-337 г.г.) и Валента (364-378 г.г.) жилище I поселения Джурджулешты датируется периодом D1¹⁸. В заполнении и на полу комплекса исследованного на поселении Русяны были

обнаружены две монеты: серебряный денарий Марка Аврелия (161-180 г.г.) и бронзовая монета Констанция II (337-361 г.г.)¹⁹. Комплекс датируется по позднейшей монете периодом D1.

Таким образом, для определения хронологии поступления римских монет могут быть использованы только 7 комплексов: 3 закрытых и 4 открытых. Монеты из этих комплексов распадаются на три хронологических группы: I - 244-273 г.г. (Отацилия Севера, Аврелиан); II - 283-284 г.г. (Нумериан); III - 306-378 г.г. (Константин I, Констанций II, Валент).

Монеты первой хронологической группы связаны с комплексами периода C2 (Чернелив-Руский, погребение 265; Грушевцы). Монета, представляющая вторую хронологическую группу, связана с комплексом, который широко датируется в пределах IV в. (Бакота, жилище 1). Монета была переделана в подвеску и некоторое время находилась в употреблении, поэтому реальным временем ее попадания в варварскую среду может быть признан поздний отрезок ступени C2. Монеты третьей хронологической группы связаны с комплексами периодов C3-D1 (Данилова Балка, погребение 3; Утконосовка; Джурджулешты, жилище 1; Русяны).

Клады. Из 142 достоверных кладов только 25 (17,6 %) обладают полной информацией об их составе, а информация о составе остальных 117 кладов (82,4 %) является неполной, а иногда и вовсе ориентировочной. Из числа кладов, обладающих неполной информацией, 81 клад содержит приблизительную информацию об их составе – в описаниях перечислены имена императоров, представленные монетами. Таким образом, для последующего анализа мы привлекаем 106 кладов.

По младшей монете все клады распадаются на четыре компактных хронологических группы: I - 98-211 г.г. (клады имеющие младшими монеты от Траяна до Каракаллы и Юлии Мамеи) (90 кладов, 85 %); II - 241-249 г.г. (клады, с младшей монетой Филиппа I) (2 клада, 2 %); III - 306-375 г.г. (клады, имеющие младшими монеты от Константина I до Валентиниана I) (10 кладов, 9 %); IV - 379-461 г.г. (клады, имеющие младшими монеты от Феодосия I до Майорана) (4 клада, 4 %).

Поступление в черняховскую среду римских монет ранних выпусков, представленные в I хронологической группе, могло происходить в течение всего периода готто-римских отношений, начиная со времени Готских войн и заканчивая гуннским нашествием. Клады этой группы не дают возможности разделить поступление к варварам серебряных денариев I – начала III в.в. на этапы, а их выпадение происходило в течении III–IV в.в. Реальным же отражением периодов поступления в черняховскую среду римских монет могут быть II, III и IV хронологические группы кладов, то есть монет второй четверти III – начала V в.в. Самый ранний этап такого поступления маркирует II хронологическая группа, представленная кладами,

обнаруженными на правом берегу Днестра (Бендеры, Тирасполь). III хронологическая группа, отражает этап поступления римских монет в эпоху Константина и его преемников. Клады этой группы известны западнее Днестра, что, по всей видимости, очерчивает основной регион поступления римских монет к черняховскому населению в первой-третьей четверти IV в. Клады этой группы представлены в основном серебряными силиквами и в меньшей мере бронзовыми и медными номиналами. Поступление монет в этот период связано с налаживанием гото-римских отношений в 330 г.г., что вылилось в активизацию торговли и активное привлечение готов на службу в римской армии. IV хронологическая группа относится ко времени финала черняховской культуры и представлена кладами золотых номиналов – солидами. Клады этой группы известны как западнее Днестра, так и на Днепровском Левобережье, и отражают сложную этнополитическую ситуацию, которая сложилась в Восточной Европе в гуннское время.

Однако, на наш взгляд, необходимо учитывать специфику той нумизматической категории, которая именуется кладом. Дело в том, что тезаврации подвергались, как правило, наиболее ценные монеты, перед этим тщательно отобранные их хозяевами, остальные же находились в использовании. Всё это в значительной степени сужает объективные возможности кладов для определения хронологии поступления римских монет и выдвигает на передний план единичные находки, то есть потерянные римские монеты, находившиеся в активном употреблении. Речь идёт о находках римских монет с известным и неизвестным археологическим контекстом.

Состояние наших источников, к сожалению, не позволяет судить о точном количестве римских монет обнаруженных вне комплексов и кладов. По нашим подсчетам, их приблизительное количество может составлять более 3 тысяч экземпляров. Из этого количества монет нам известно 2230 экземпляров, имеющих информацию об императоре, изображение которого находилось на монете. Среди них можно выделить пять основных хронологических групп. К сожалению, объем публикации не позволяет подробно рассмотреть каждую из них: I – республиканские монеты (19 экз.); II – монеты от Августа (31 г. до н.э. – 14 г. н.э.) до Максимиана Фракийца (235 – 238 г.г.) (1446 экз.); III – монеты от Гордиана III (238–244 г.г.) до Диоклетиана (284–305 г.г.) (167 экз.); IV – монеты от Константина Великого (306–337 г.г.) до Валента (364–378 г.г.) (183 экз.); V – монеты от Грациана (364–383 г.г.) до Зенона (408–450 г.г.) (35 экз.).

Анализ различных категорий находок римских монет на территории украинской лесостепи и Молдовы позволяет выделить основные этапы их поступления к черняховскому населению.

Этап I. 240–300-е г.г. наиболее ранний этап поступления римских монет связан с событиями Готских войн и их последствиями. Этап определяют клады и единичные находки бронзовых, медных и

серебряных монет от Гордиана III до Диоклетиана включительно. По интенсивности поступлений монет этап можно разделить на два периода.

Период 1. 240-270-е гг. Этому времени отвечают монеты от Гордиана III до Клавдия II, поступление которых связано с активной военно-политической деятельностью варваров в это время. В процессе грабежей римских провинций и связанных с ними выплат готам субсидий, контрибуций и выкупов в первый период первого этапа происходит поступление к черняховскому населению основной массы монет ранних выпусков. Это монеты императоров от Августа до Александра Севера, наиболее ценимые варварами в силу их большого содержания серебра. Период синхронизируется с Ружичанской фазой развития черняховской культуры и этапом C1b/C2 центральноевропейской хронологической системы.

Период 2. 280-300-е гг. Временному отрезку отвечают монеты от Аврелиана до Диоклетиана. Поступление монет, в сравнении с периодом 1, значительно падает: количественные показатели единичных находок монет этого периода минимальны, монеты практически не известны в кладах. Это объясняется падением активности политической деятельности варваров и незначительными контактами местного населения с Римской империей в это время. Возможно, продолжается поступление монет ранних выпусков. Период синхронизируется с Бережанской фазой развития черняховской культуры по Е. Л. Гороховскому, или с поздним отрезком периода C2 центральноевропейской хронологической системы.

Этап II. 330-370-е гг. Второй этап поступления римских монет на территорию украинской лесостепи и Молдовы связан со стабилизацией готско-римских отношений при Константине Великом и его преемниках. Стабилизация наступает после подписания мирного договора с Константином Великим в 332 г., результатом которого стала активизация готско-римских торговых отношений и активное привлечение варваров на службу в римской армии. Этап определяют клады и единичные находки бронзовых, медных, серебряных и золотых монет от Константина Великого до Валента. Возможно, в качестве денежных субсидий поступает какая-то часть монет ранних выпусков. Этап синхронизируется с Косановской и, частично, Масловской фазами развития черняховской культуры, или с периодом C3 – началом D1.

Этап III. 380-490-е гг. Последний этап поступления римских монет к черняховскому населению связан с финалом культуры. Гуннское нашествие прерывает традиционные торговые и политические связи варварского населения с Римской империей, в результате чего происходит резкое падение поступления римских монет на исследуемую территорию. Этап определяют клады и единичные находки бронзовых и золотых (солиды) монет от Грациана до Зенона включительно. Этап синхронизируется частично с Масловской и

полностью с Журавской фазами развития черняховской культуры по Е. Л. Гороховскому, или с периодом D1.

Таким образом, поступление римских монет к населению украинской лесостепи и Молдовы во второй четверти I тысячелетия н.э. прошло три последовательных этапа, каждый из которых связан с развитием политической ситуации в Восточной Европе во второй четверти I тысячелетия н.э.

Довольно перспективным видится использование римских монет для решения вопросов расселения различных групп черняховского населения. Маркирующими в этом отношении могут быть находки бронзовых и медных монет периода Готских войн середины III в. Ареал их распространения указывает на первоначальную территорию расселения участников этих событий. На наш взгляд, такой территорией может быть Среднее Поднепровье, где находки подобных монет встречаются довольно часто. В любом случае, решению этих вопросов могут способствовать только дальнейшие археологические исследования черняховских памятников и корреляция их результатов с данными нумизматики.

Примечания

¹ *Фенін, О. В.* Знахідки римських монет у Прикарпатті / О. В. Фенін // Археологія. – 1951. – Т. V. – С. 101; *Брайчевський, М. Ю.* Римська монета та території України / М. Ю. Брайчевський. – Київ, 1959. – С. 18.

² *Кропоткин, В. В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры / В. В. Кропоткин. – М., 1967. – С. 79-81; *Рикман, Э. А.* Этническая история Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры / Э. А. Рикман. – М., 1975. – С. 232; *Тиханова, М. А.* К вопросу о достоверности датировки закрытых комплексов римскими монетами / М. А. Тиханова // КСИА. – 1979. – №159. – С. 38; *Нудельман, А. А.* Римская монета в междуречье Днестра, Прута и Дуная / А. А. Нудельман // Нумизматика античного Причерноморья. – К., 1982 – С. 129; *Небієрідзе, Г. О.* Про поширення римських монет у Східній Європі / Г. О. Небієрідзе // Археологія. – №48.–1984. – С. 15.

³ *Фенін, О. В.* Знахідки римських монет... – С. 101-102; *Кропоткин, В. В.* Клады римских монет в Восточной Европе / В. В. Кропоткин // ВДИ. – 1951. – №4 (38). – С. 247; *Брайчевський, М. Ю.* Римська монета... – С. 19; *Федоров, Г. Б.* Римские и ранневизантийские монеты на территории Молдавской ССР / Г. Б. Федоров // Omagiu lui Daicovicu cu prilejul implinirii a 60 de ani. – Bucuresti, 1960. – С. 186; *Рикман, Э. А.* Этническая история Поднестровья... – С. 232; *Нудельман, А. А.* Римская монета... – С. 129; *Небієрідзе, Г. О.* Про поширення римських монет... – С. 15.

⁴ *Кропоткин, В. В.* Клады римских монет... – С. 247; *Брайчевський, М. Ю.* Римська монета... – С. 18; *Федоров, Г. Б.* Римские и

ранневизантийские монеты... – С. 187; *Рикман, Э. А.* Этническая история Поднестровья... – С. 232; *Тиханова, М. А.* К вопросу о достоверности... – С. 38; *Нудельман, А. А.* Римская монета... – С. 129-130; *Небісвідзе, Г. О.* Про поширення римських монет... – С. 15.

⁵ *Щукин, М. Б.* О трех датировках черняховской культуры / М. Б. Щукин // КСИА. – 1967. – №112; *Щукин, М. Б.* К вопросу о хронологии черняховских памятников Среднего Поднепровья / М. Б. Щукин // КСИА. – 1970. – № 121. – С. 104-113; *Щукин, М. Б.* О начальной дате черняховской культуры / М. Б. Щукин // Prace Archeologiczne. – 1976. – №422. – S. 303-317; *Щукин, М. Б.* К вопросу о верхней хронологической границе черняховской культуры / М. Б. Щукин // КСИА. – 1979. – № 178. – С. 17-22; *Тиханова, М. А.* К вопросу о достоверности... – С. 71-72.

⁶ *Тиханова, М. А.* К вопросу об обмене и торговле в эпоху черняховской культуры / М. А. Тиханова // КСИА. – 1973. – Вып. 138; *Щукин, М. Б.* О начальной дате... – С. 303-317; *Щукин, М. Б.* К вопросу о верхней... – С. 17-22; *Романова, Г. А.* О топографии кладов римских монет на Левобережье Днепра / Г. А. Романова // Археологічні старожитності Подесення. – Чернівці, 1995. – С. 122-124.

⁷ *Магомедов, Б. В.* Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья / Б. В. Магомедов. – К., 1987. – С. 79; *Магомедов, Б. В.* Скарб денаріїв поблизу с. Глинськ Вінницької обл. / Б. В. Магомедов., Л. Р. Каросва // Археологія. – 1988. – №62. – С. 84-86.

⁸ *Магомедов, Б. В.* Черняховская культура. Проблема этноса / Б. В. Магомедов. – Lublin, 2001 – С. 110-111; *Магомедов, Б. В.* Монети як джерело до історії племен черняхівської культури / Б. В. Магомедов // Археологія. – 2006. – № 4. – С. 45-46.

⁹ *Лавров, В. В.* Готские войны III в. н.э.: римское культурное влияние на восточногерманские племена Северного Причерноморья / В. В. Лавров // Проблемы античной истории. – СПб., 2003. – С. 349, 352; *Бейдин, Г. В.* Находки монет римского времени на территории Харьковской области / Г. В. Бейдин, М. Н. Григорьянц, М. В. Любичев // Древности римского времени на Слобожанщине. – Харьков, 2006. – С. 119; *Шаров, О.* Керамический комплекс некрополя Чатыр-Даг. Хронология комплексов с римскими импортами (краснолаковая керамика) / О. Шаров. – СПб., 2007 – С. 34-35.

¹⁰ *Antoniewicz, W.* Archeologia Polski / W. Antoniewicz. – Warszawa, 1928 – С. 215-218; *Фенін, О. В.* Знахідки римських монет... – С. 101; *Брайчевський, М. Ю.* Римська монета... – С. 57; *Федоров, Г. Б.* Римские и ранневизантийские монеты... – С. 184; *Кропоткин, В. В.* Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. – 1961. – Вып. Г 4-4. – С. 19; *Рикман, Э. А.* Этническая история Поднестровья... – С. 235-236; *Нудельман А. А.* Римская монета... – С. 132.

¹¹ *Кропоткин, В. В.* Клады римских монет на территории СССР... – С. 11; *Столярик, Е. С.* Римская монета в Северо-Западном

Причерномор'є / Е. С. Столярик // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. – К., 1989. – С. 50.

¹² Кротокин, В. В. Клады римских монет на территории СССР... – С. 35.

¹³ Нудельман, А. А. Римская монета... – С. 57-58.

¹⁴ Столярик, Е. С. Римская монета в Северо-Западном... – С. 50.

¹⁵ Небієрідзе, Г. О. Про поширення римських монет... – С. 15-18;

Магомедов, Б. В. Черняховская культура... – С. 110; Магомедов,

Б. В. Монети як джерело до історії... – С. 46-47.

¹⁶ Винокур, І. Бакота / І. Винокур, П. Горішній. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 286.

¹⁷ Магомедов, Б. В. Напівземлянки черняхівських поселень Причерномор'я / Б. В. Магомедов // Археологія. – 1983. – Вип. 44. – С. 90.

¹⁸ Ciobanu, L. Descoperiri monetare romane de la Giurgiulesti, jud. Cahul / L. Ciobanu // Simpozion de numismatica. – Bucuresti, 2001. – P. 94.

¹⁹ Popa, A. Moneda romana in Basarabia (Ghid metodic) / A. Popa, L. Ciobanu. – Chisinau, 2003. – P. 55.

“Рогатые” пряжки в знаковой системе салтовского населения бассейна Северского Донца

Хоружая М. В.

Хоружа М. В. “Рогаті” пряжки у знаковій системі салтівського населення басейну Сіверського Дінця. “Рогаті” пряжки зустрічаються лише в жіночих похованнях Верхньо-Салтівського та Юганівського археологічних комплексів. За формою рамки та оформленням кутів рамки “рогаті” пряжки аланського населення верхнього Подоння слід вважати символом Великої богині, котра надає життя усьому живому. Таким чином “рогаті” пряжки салтівського населення пов'язані з ідеєю родючості та достатку. Присутність “рогаті” пряжки у костюмі молодих жінок повинно було сприяти підняттю їх дітородної функції та здоров'ю їх дітей. Посилення магічних властивостей даних виробів досягалося підвищенням до них додаткових солярних амулетів - с соколіними голівками або колесоподібних. На нашу думку, “рогаті” пряжки у даній частині аланського населення верхнього Подоння були наочним атрибутом одягу дівчат, що досягли шлюбного віку та готових до одруження, та жінок репродукційного віку. Саме тому “рогаті” пряжки відсутні в похованнях дітей, літніх та підстаркуватих жінок.

Ключові слова: «рогаті» пряжки, Салтівська культура, солярні амулети, знакова система.

Maya Khoruzhaya. The 'Horned' Buckles in Sign System of Saltov Population of the Seversky Donets Basin. The 'horned' buckles are met only in female burials of Verhne-Saltovsky and Jutanovsky archaeological complexes. Due to the form of frame and design of frame corners the 'horned' buckles of Alan population of Verhneye Podontsovye should be considered as a symbol of the Great Goddess that gives a life to any live. Thus the 'horned' buckles of Saltov population are connected with fertility and prosperity ideas. Presence of the 'horned' buckles in suits of young women promoted their ability to bear and improved health of their children. Strengthening of magic properties of these products was reached by suspension of additional solar amulets to them both with falcon heads and like a wheel. In our opinion the 'horned' buckles at the given part of Alan population of Verhneye Podontsovye were evident attributes of clothes belonged to both girls of marriage age and women of reproduction age. Therefore the 'horned' buckles are absent in burials of children, elderly and aged women.

Key words: 'horned' buckles, Saltov culture, solar amulets, sign system.

Среди большого разнообразия металлических деталей костюма и украшений аланского населения салтовской культуры бассейна Северского Донца своей оригинальной формой выделяются так называемые «рогатые» пряжки. Выполняя простую утилитарную функцию, а именно: скреплять детали одежды или удерживать, за неимением карманов, личные вещи женщин, данные пряжки имеют довольно необычный для подобных вещей вид. Форма и оформление углов рамки этих пряжек, по нашему мнению, напрямую связаны с той семантической нагрузкой, которую несут данные изделия в структуре костюма аланских женщин. Попытку выяснения семантики «рогатых» пряжек мы и предлагаем в данной работе.

Рассматриваемые пряжки имеют ажурную рамку треугольной формы. Вершины треугольной рамки оформлены тремя обращенными наружу выступами – двумя боковыми серповидной формы и расположенным между ними центральным выступом стреловидной или ромбической формы (Рис. 1: 1а). «Рогатые» пряжки являются принадлежностью костюма салтовских женщин, и характерны только для населения Верхне-Салтовского и Ютановского археологических комплексов, оставленных, по мнению Г. Е. Афанасьева, одной из трех племенных групп алан лесостепного варианта салтовской археологической культуры¹.

Исследовательница семантики образов, зашифрованных в салтовских амулетах, графике, керамических клеймах и торевтике, В. Е. Флерова, рассматривала «рогатые» пряжки вместе с лунницами в контексте семантики двузубца и трезубца, сфокусировав основное свое

внимание на выступы по углам треугольной рамки пряжек². По мнению В. Е. Флеровой, символы, оформляющие углы "рогатых" пряжек, следует рассматривать в системе солярной символики³. При этом, на форму рамки самой пряжки исследовательница почему-то не обратила внимание. Нам же представляется, что именно форма рамки «рогатых» пряжек имеет важное значение для выяснения семантики образа, зашифрованного в данном типе изделий.

Как уже отмечалось, основой «рогатой» пряжки выступает рамка в форме равносостороннего треугольника. Треугольник у многих народов мира был знаком женского пола⁴, символом Великой богини, покровительницы жизни и смерти⁵. Великая богиня у индоевропейских народов, будучи богиней неба, выступала подательницей живительной влаги и способствовала урожаю, выступая символом плодородия. Первоначально, у раннеземледельческих народов (эпоха энеолита), треугольник выступал знаком дождевого облака. Поскольку подательницей дождя считалась богиня неба, «знак облака стал одним из символов этой богини (поэтому фигура богини могла быть трактована в виде треугольника)»⁶. В связи с этим, вполне естественно, что пряжки треугольной формы, выступающие атрибутом женского костюма у части аланского населения бассейна Северского Донца, следует рассматривать как символ Великой богини, прародительницы всего живого. Таким образом, присутствие в костюме аланских женщин «рогатых» пряжек, по-видимому, должно было способствовать деторождению. В этом плане интересен тот факт, что женщины индоиранских народов (Средняя Азия, Казахстан) еще до недавнего времени носили коробочки (футляры) треугольной формы – тумары, с написанными на листке бумаги молитвами из Корана (влияние мусульманства), или небольшие треугольные пластины из дерева, серебра⁷. Носили их для того, чтобы у женщины было много детей⁸. При этом, тумары носили до появления одного - двух детей, если же дети часто умирали, то треугольные тумары носили постоянно⁹. Вероятно, этому же служили и «рогатые» пряжки у аланского населения Подонковья.

С образом Великой богини (подательницы жизни), зашифрованным в "рогатой" пряжке, полностью согласуется и оформление углов рамки тройными выступами. Используя наработки В. Е. Флеровой в области семантики образа трезубца, представленного на салтовских изделиях, обратимся еще раз к оформлению углов рамки пряжек. Трактовка образа, зашифрованного в выступах по углам пряжки, может иметь несколько равнозначных значений.

1) Трезубец на вершине рамки символизирует образ божества (центральный выступ) со стоящими по обе стороны от него прибогами¹⁰. Известны случаи, когда центром такой композиции является образ женского божества-роженицы¹¹. Расположенный на противоположном конце тяга рамки еще один трезубец зрительно

преобразует данную часть изделия в двусторонний трезубец, являющийся разновидностью двустороннего двузубца. Подобные символы хорошо представлены в комплексах салтовского времени¹². Двусторонний двузубец/трезубец является у многих народов мира схематизированным изображением роженицы - символом все той же Великой богини¹³.

2) Трезубец на вершине треугольника, стоящего на основании, является стилизованным изображением человеческой фигуры с поднятыми вверх руками (Рис. 1: 2а, 2б). Центральным ромбовидный отросток в этом случае символизирует голову, а два изогнутых боковых выступа - поднятые вверх руки. Именно такие женские фигуры представлены, например, на славянской ритуальной вышивке, связанной с молением о подаче небесного блага всему живому¹⁴. Трезубцы на двух других вершинах треугольной рамки, в этом случае, можно рассматривать и как умножение силы амулета путем дублирования символа, и как схематизированное изображение ног Великой богини.

3) Двойной трезубец на концах тяжа рамки выступает символом мирового дерева (Рис. 1: 1а, 1б). Верхний трезубец выступает в этом случае кроной (верхний мир), нижний трезубец символизирует корни мирового дерева (нижний мир), а соединяющая их часть рамки - ствол мирового дерева (средний мир). Подтверждением такой трактовки может служить оформление рамки некоторых "рогатых" пряжек (кат. № 6, 8, 16 РМ, № 11, 19 ССМ, № 19 ВСМ-47) рядом параллельных насечек (Рис. 1: 3а, 3б), придающих сторонам пряжек сходство с символом лестницы¹⁵. Лестница в салтовском искусстве соотносится с мировой вертикалью¹⁶. Стороны рамки "рогатых" пряжек из кат. №16 РМ оформлены еще одним символом мирового дерева (древа жизни) - орнаментом в виде "елочки" (Рис. 1: 4а, 4б). У многих народов мировое дерево (древо жизни) мыслится одним из образов Великой богини¹⁷.

4) Трезубцы по углам пряжек являются схематизированными изображением головы барана (Рис. 1: 5б, 5в, 5г). В основе этих изображениях лежит древний художественный прием - замена целого частью, когда изображение головы животного или только рогов символизировало образ в целом. При этом древним мастером воспроизводились лишь видовые признаки животных, по которым они могли быть безошибочно узнаваемы. Трансформация рогов и головы барана в орнаментальные элементы неоднократно встречается в изделиях кочевых и полукочевых народов Евразии. Примером могут служить "якоревидные" бляшки из сарматского кургана Хохлач (Рис. 1: 5а), орнаментальные мотивы на киргизских коврах (Рис. 1: 5д, 5е), которые исследователи отождествляют с головой барана, для которого видовым признаком являются рога, загнутые внутрь¹⁸. Именно так загнуты боковые выступы на трезубцах салтовских "рогатых" пряжек (Рис. 1: 5б). У аланского населения Северского Донца имеются и более

реалистические изображения голов баранов (Рис. 1: 5в, 5г). Так, в салтовских древностях известны подвески-амулеты в виде голов баранов¹⁹, очертания бараньих голов имеют и ручки некоторых копоушек²⁰. Сочетание треугольной формы рамки "рогатых" пряжек со стилизованным изображением голов барана по ее углам представляется совсем не случайным. Баран (его череп, рога, его изображения) у многих кочевых и полукочевых народов, будучи связанным с идеей плодородия, являлся оберегом против духов и дурного глаза²¹. А. Голан считает, что "святой баран" из-за своего сходства с одним из символов Великой богини Неба, в некоторой степени занял ее место и принял на себя ее функции²². В Осетии, по этнографическим данным, поклонялись каменному изваянию "святого барана", который считался покровителем чадородия, а женщины приносили в святилище глиняные фигурки баранов, моля "святого барана" о даровании детей²³. У узбеков Хорезма, вырезанные из боярышника изображения бараньих рогов, с той же целью вешались на девичьи головные уборы²⁴.

Таким образом, форма рамки "рогатых" пряжек, оформление углов тремя выступами и орнаментация самой рамки насечками в виде параллельных линий или «елочки», по нашему мнению, свидетельствуют о связи данных изделий с культом Великой богини - небесной богини, подательницы жизни, прародительницы всего живого на земле. Данные изделия должны были способствовать рождению у аланской женщины многочисленного и здорового потомства. Изменения в оформлении углов "рогатых" пряжек при этом, вероятно, никак не влияли на восприятие салтовским населением зашифрованного в данных изделиях образа.

В этом случае показательным оформлением углов "рогатых" пряжек из кат. № 16 РМ²⁵. Выступы, расположенные на одном из углов рамки, слились в фигуру в виде горизонтальной восьмерки, тогда как два остальных угла рамки снабжены обычными трезубцами. Рамки данных пряжек при повороте углами с трезубцами вверх напоминают стилизованное изображение головы коровы в фас (Рис. 1: 6б). И это, как нам представляется, не случайно. У индоевропейских народов корова выступает символом плодородия, изобилия и благоденствия²⁶. Подательницей этих же благ и являлась Великая богиня, выступающая матерью всего живого и кормилицей. Для алан бассейна Северского Донца, в хозяйстве которых разведение крупного рогатого скота имело большое хозяйственное значение, корова вполне могла выступать символом Великой богини.

Единичными экземплярами представлены "рогатые" пряжки только с двумя усами по углам рамки (Рис. 1: 7а), развернутыми к тому же в разные стороны²⁷. Несмотря на некоторое отличие от рассмотренных выше изделий, данные "рогатые" пряжки также связаны с идеей плодородия. В данном случае пряжку можно считать знаком земли (рамка треугольной формы) с растительными побегами (усы,

расходящиеся из углов рамки) (Рис. 1: 7б). По мнению А. К. Амброза, полуромб/треугольник с крючками мог означать одновременно землю, растения, женщину²⁸. Поэтому его следует рассматривать как символ женского начала в природе, символ матери-земли плодоносящей²⁹. Подобные символы хорошо известны у разных народов мира. По мнению А. Голана они выражают моления о том, чтобы Великая богиня (богиня неба и земли) способствовала урожаю³⁰.

Таким образом, "рогатые" пряжки у аланского населения бассейна Северского Донца (Верхне-Салтовского и Ютановского археологических комплексов) выступали символом Великой богини (подательницы жизни и благоденствия, прародительницы всего живого) и были связаны с идеей плодородия и изобилия. Они должны были способствовать успешному выполнению женщинами их детородной функции. Все это и объясняет обнаружение данных предметов только в женских захоронениях.

"Рогатые" пряжки в захоронениях Верхне-Салтовского (ВСМ), Старо-Салтовского (ССМ) и Рубежанского (РМ) могильников выступают важным и самостоятельным элементом женской одежды. В захоронениях при погребенной женщине зачастую находится одна «рогатая» пряжка, располагающаяся в правой половине грудной клетки чуть ниже ключицы или у нижних ребер, несколько выше правой безымянной тазовой кости. Таким образом, «рогатые» пряжки, по-видимому, служили застежкой одежды, скрепляя ее края на груди или у правого плеча. В одежде скрепленной на груди или у правого плеча одной фибулой, хоронили женщин аланы Северного Кавказа I – III вв. н. э.³¹ и аланское население Крыма V – первой половины VI вв.³² Застегивание одежды (плаща-накидки) одной фибулой на груди или у плеча – традиция характерная для сармато-аланского костюма³³. У салтовского населения Подонцовья роль застежки для одежды наряду с фибулами, по-видимому, стали выполнять и «рогатые» пряжки. В тех случаях, когда одиночные "рогатые" пряжки были обнаружены в районе тазовых костей погребенных, они, вероятно, выступали деталью поясного ремня или могли скреплять полы верхней одежды, снятой и обернутой вокруг бедер, т.е. так, как она носилась в теплый сезон³⁴.

Как показывают материалы раскопок,¹ к «рогатым» пряжкам могли подвешиваться наборы подвесок-амулетов (подвески с соколиными головками, колесовидные солярные амулеты) (Рис. 1: 8) и туалетных принадлежностей (копоушки, туалетные коробочки, туалетные кисточки, туалетные ложечки), бронзовые колокольчики. Амулеты и туалетные принадлежности крепились к пряжкам с помощью

---

¹ Мною учтено 28 случаев обнаружения «рогатых» пряжек в катакомбных захоронениях Старо-Салтовского, Рубежанского, Верхне-Салтовского основного, Верхне-Салтовского III, Верхне-Салтовского IV катакомбных могильников (раскопки 1946 – 2008 гг.).

бронзовых или железных цепочек. В некоторых случаях, амулеты и туалетные принадлежности могли подвешиваться к «рогатым» пряжкам на кожаных ремешках, свидетельством чему служат обнаруженные в комплексе с пряжками амулеты, бронзовые бубенчики и принадлежности туалетного набора (коробочка, копоушка) в катакомбах № 9 (ВСМ–47) и № 19 (ССМ) вместе с бронзовыми разделителями и продетыми в них остатками кожаных шнуров.

В некоторых случаях (кат. № 19 ВСМ–47, № 14 и 19 (ССМ), № 16 РМ) при погребенной женщине находилась пара «рогатых» пряжек. В этом случае, «рогатые» пряжки, по-видимому, крепились на одном уровне в районе груди женщины. При помощи их к верхней одежде женщин, помимо амулетов и металлических туалетных принадлежностей, могло прикрепляться ожерелье из стеклянных и каменных бус или же, как это имело место в катакомбе № 16 РМ, тканевая лента с подвешенным к ней множеством бронзовых штампованных бубенчиков³⁵.

Как показывают материалы раскопок, к «рогатым» пряжкам на кожаных ремешках или металлических цепочках подвешивались амулеты с соколиными головками и, реже, амулеты в виде двойного кольца с восемью лучами между ними. Оба вида прикрепляемых к пряжкам амулетов представляют собой соляные амулеты, семантика которых в полном объеме раскрыта В. Е. Флеровой³⁶. Выступая символами небесного огня и Солнца³⁷, данные амулеты можно рассматривать как дополнительные элементы, направленные на усиление свойств «рогатых» пряжек. Амулеты с изображением птиц и их частей (перья, когти, головки) у многих народов связывались с идеей плодородия и должны были принести благополучие и счастье в семейной жизни³⁸.

В традиционных обществах металлические детали украшения костюма, к каким относятся и рассматриваемые «рогатые» пряжки, несут важную информацию, которая характеризует владельца одежды с позиции половозрастной и социальной сторон. Погребальная, как и праздничная, одежда у многих народов являлась ритуальной, а, следовательно, документальной. Тот факт, что «рогатые» пряжки встречаются не во всех женских погребениях одного могильника, позволяет предположить, что присутствие в костюме данного элемента, возможно, связано с принадлежностью погребенных женщин к разным возрастным, а, следовательно, и разным социальным группам. К сожалению, отсутствие антропологических заключений по исследованным погребениям с «рогатыми» пряжками из катакомбных могильников Верхне-Салтовского комплекса снижает достоверность наших рассуждений. Однако, детальное рассмотрение группы раскопанных погребений с «рогатыми» пряжками показывает, что символы Великой богини встречаются в равном количестве катакомб с одним, двумя и тремя человеческими костяками. В этих погребальных

сооружениях находились захоронения одних женщин; женщины в сопровождении одного ребенка/подростка или еще одного взрослого (мужчина или женщина); женщины в сопровождении мужчины и ребенка/подростка. Реже «рогатые» пряжки встречаются в камерах, где расчищены останки четырех и пяти умерших людей. В этом случае вместе с женщиной в камере находятся останки 1-2 взрослых (мужчина и/или женщина) и 2-3 детей разного возраста. Учитывая специфику катакомбных захоронений как семейных усыпальниц, можно предположить, что «рогатые» пряжки, по-видимому, являлись атрибутом костюма девушек, достигших брачного возраста, молодых не рожавших еще женщин и женщин-матерей, находящихся еще в детородном по меркам раннего средневековья возрасте. Именно этой группе женщин и требовалось покровительство Великой богини, прародительницы всего живого и подательницы благ. В захоронениях женщин старшего и пожилого возраста «рогатые» пряжки не найдены, что, вероятно, было свидетельством перехода их из группы взрослых (полноправных) членов общины в группу стариков. В захоронениях детей «рогатые» пряжки также, по понятным причинам, не встречены.

В эпоху средневековья возраст вступления девушки в брак у многих народов составлял 9 - 13 лет³⁹. По данным этнографии, именно в этом возрасте в костюме девушек появляется огромное количество различных амулетов и украшений, аналогичных украшениям взрослых женщин. После замужества количество украшений несколько уменьшается, а переход женщины в старшую возрастную группу сопровождался почти полным отказом от каких-либо украшений. Так, З. Х. Албегова считает, что салтовские женщины после 50 - 55 лет амулеты и украшения не носили, что связано с передачей ими всей ответственности за семью своим старшим невесткам⁴⁰. Это позволяет предположить, что салтовские "рогатые" пряжки, вероятно, маркируют захоронения женщин детородного периода, который в раннем средневековье не превышал 20 лет⁴¹. Таким образом "рогатые" пряжки, вероятно, входили в праздничный костюм верхнесалтовских женщин в возрасте от 9 - 13 лет (девушки-невесты) до 30 - 35 лет.

С этой точки зрения, интересен ряд одиночных женских захоронений с "рогатыми" пряжками. Это, в первую очередь, погребение в кат. № 4 Рубежанского могильника⁴². Погребенная была захоронена в сидячем положении с достаточно богатым инвентарем. В составе инвентаря погребенной привлекает внимание наличие трех пластинчатых бляшек-нашивок круглой формы с двумя симметричными дырочками по краю и украшенных соляным орнаментом⁴³. Данные бляшки служили у аланского населения украшением налобных повязок (диадем) девочек и девушек⁴⁴. Наличие такой повязки (диадемы) отличало аланскую девушку от взрослой женщины-матери. Набор украшений данной погребенной составляли многочисленные бусы, браслеты, перстни, сумочка с дополнительными

браслетами, бусами и бронзовым зеркалом. К "рогатой" пряжке был прикреплен один солярный амулет с соколиными головками⁴⁵. По определению археологов, исследовавших данное захоронение, оно принадлежит девушке 13 - 14 лет. По-видимому, весь набор украшений, представленных в данном захоронении, составлял наряд девушки достигшей возраста вступления в брак. По данным этнографии, в свете представлений о близости переходных обрядов, в том числе смерть - свадьба, умершую девушку, достигшую брачного возраста, повсеместно одевали как невесту⁴⁶. Возможно, поэтому набор украшений из кат. № 4 можно рассматривать как своеобразный подвенечный наряд умершей девушки.

Близким по составу украшений оказался наряд девушки 14 – 15 лет из кат. № 16 того же могильника⁴⁷. В одежде погребенной присутствовала пара "рогатых" пряжек⁴⁸. В набор ее украшений входили золотые серьги, бусы, перстни, пряжки-пуговицы из раковин, бронзовые пуговицы - аналог миниатюрных зеркалец, множество бронзовых штампованных бубенчиков, бронзовая туалетная ложечка. Интересен факт присутствия в данном наборе перламутровых пряжек-пуговиц⁴⁹. Подобные украшения - кружочки диаметром 1,5 - 3,5 см из кости, перламутра или фаянса, с отверстием посередине, вплетали в волосы в день свадьбы девушек у алтайских народов⁵⁰. Бронзовые миниатюрные зеркала-пуговицы⁵¹, как и большие зеркала, у ираноязычных народов были атрибутом женского божества - божества плодородия, и должны были способствовать увеличению плодovitости, сексуальной силы⁵². Поэтому можно предположить, что в катакомбе № 16 Рубежанского могильника погребена девушка-невеста уже вступившая в брак, а металлические детали одежды, обнаруженные в катакомбе, составляли ее свадебный наряд.

Таким образом, инвентарь этих одиночных женских погребений с "рогатыми" пряжками позволяет реконструировать вероятный праздничный костюм салтовской девушки-невесты, уже достигшей брачного возраста и умершей так и не вступив в брак (катакомба № 4 РМ) или же спустя непродолжительное время после свадьбы (катакомба № 16 РМ). Рассматривая катакомбы как семейные усыпальницы, можно предположить, что и большинство остальных погребальных камер, содержащие одиночные женские захоронения, принадлежат девушкам достигшим брачного возраста и молодым замужним женщинам без детей. В этом случае отличительной особенностью костюма данной категории салтовских молодых женщин является почти полное отсутствие в комплекте с "рогатыми" пряжками солярных амулетов (с соколиными головками, колесовидных и др.). В данных захоронениях солярные амулеты представлены единичными экземплярами (№ 4 РМ и №19 ВСМ-47).

Праздничный набор женщин, погребенных вместе с мужчиной или в сопровождении ребенка (детей), при общей схожести с набором

украшений еще не рожавшей женщины, вероятно, отличается присутствием в комплекте с «рогатой» пряжкой двух и более солярных амулетов (с соколиными головками, реже колесовидных). Так, например: в кат. № 67 ВСМ-IV к "рогатой" пряжке на бронзовых цепочках были подвешены 4 амулета с соколиными головками и 2 колесовидных амулета (Рис. 1: 8), скрепленные в две группы по три оберега⁵³. В кат. № 25 ВСМ-III при одной из погребенных женщин вместе с "рогатой" пряжкой находилось 12 амулетов с соколиными головками, а при второй женщине - "рогатая" пряжка и только три солярных амулета⁵⁴. Возможно, количество солярных амулетов, прикрепленных к "рогатой" пряжке, следует рассматривать как показатель количества детей у конкретной женщины, т.е. количество солярных амулетов, подвешенных к «рогатой» пряжке, соответствовало количеству детей у матери. Как свидетельствуют данные этнографии, число амулетов и оберегов, связанных с благополучием семьи, напрямую зависело от демографического фактора, т.е. от здоровья и количества детей⁵⁵. Возможно, более поздним проявлением этого явления выступает обряд, когда к бронзовой бляшке определенной формы и носимой на поясе, женщина прикрепляла специальные мешочки с зашитыми в них пуповинами рожденных ею детей⁵⁶. Это должно было не только уберечь детей от влияния злых сил, но и служило зрительным показателем, сколько детей имеет конкретная женщина-мать. К сожалению, состояние источниковой базы не позволяет нам сделать подобные выводы по аланскому населению салтовской культуры бассейна Северского Донца.

Таким образом, «рогатые» пряжки аланского населения Верхне-Салтовского и Ютановского археологических комплексов, по нашему мнению, следует считать символом Великой богини - подательницы жизни и благоденствия, прародительницы всего живого, связанной с идеей плодородия и изобилия. Присутствие их в костюме молодых женщин должно было способствовать повышению их детородных функций и здоровью их детей. Усиление магических свойств данных изделий достигалось подвешиванием к ним дополнительных солярных амулетов. По нашему мнению, «рогатые» пряжки у данной части аланского населения Подонцовья выступали зримым атрибутом одежды девушек, достигших половой зрелости и готовых вступить в брак, а также женщин репродуктивного возраста, что объясняет факт отсутствия подобных изделий в захоронениях детей, женщин пожилого и старческого возрастов.

Примітки

¹ *Афанасьев, Г. Е.* Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона. - М., 1993. - С. 91 – 92, табл. 40.

² Флерова, В. Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии. - Иерусалим - Москва, 2001. - С. 64 - 67.

³ Там же - С. 66.

⁴ Амброз, А. К. Раннеземледельческий культовый символ ("ромб с крючками") // СА. - 1965. - № 3. - С. 18; Голан, А. Миф и символ. - Москва - Иерусалим, 1993. - С. 84, рис. 146.

⁵ Голан, А. Миф и символ ... - С. 83, 85.

⁶ Голан, А. Миф и символ ... - С. 16, рис. 146: 6.

⁷ Борозна, Н. Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. - М., 1975. - С. 290; Васильева, Г. П. Магические функции детских украшений у туркмен // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. - М., 1986. - С. 184.

⁸ Борозна, Н. Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях ... - С. 291.

⁹ Там же ... - С. 291.

¹⁰ Флерова, В. Е. Образы и сюжеты ... - С. 62.

¹¹ Там же ... - С. 64.

¹² Флерова, В. Е. Образы и сюжеты ... - Рис. 11: 4 - 6, 8 - 10, 23, 25, 29, 31; Флерова, В. Е. Граффити Хазарии. - М., 1997. - Табл. I: 145 - 148; III: 5; Пигарев, Е. М. Знаки на керамике Селитренного городища // Нижневолжский археологический вестник. - Волгоград, 2006. - Вып. 8. - Рис. 1: 12.

¹³ Голан, А. Миф и символ ... - С. 169.

¹⁴ Рыбаков, Б. А. Язычество Древней Руси. - М., 1978. - С. 670, рис. 120, с. 671, рис. 121.

¹⁵ Нахапетян, В. Е. Образ мира в изобразительном искусстве Хазарии // РА. - 1994. - № 4. - Рис. 1: 19 - 23.

¹⁶ Флерова, В. Е. Образы и сюжеты ... - С. 138, 140.

¹⁷ Голан, А. Миф и символ ... - С. 156, 157.

¹⁸ Засецкая, И. П. Золотые украшения из кургана Хохлач - классические образцы сарматского полихромного звериного стиля I - начала II в. н. э. // Сокровища сарматов. Каталог выставки. К 100-летию со дня рождения академика Б. Б. Пиотровского. - СПб. - Азов, 2008. - С. 42, рис. 14: 1, 5, 6, 8.

¹⁹ Плетнева, С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. - М., 1981. - С. 151, рис. 37: 76; Аксенов, В. С. Старосалтовский катакомбный могильник // Vita antiqua. - 1999. - № 2. - С. 147, рис. 6: 39.

²⁰ Аксенов, В. С. Раскопки Верхнесалтовского IV катакомбного могильника и могильника Красная Горка салтовской культуры // Археологічні відкриття в Україні 2000 - 2001 рр. - Київ, 2002. - Рис. 1: 19; Михеев, В. К. Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша // СА. - 1982. - № 2. - Рис. 4: 16, 17.

- ²¹ Гаджиев, Г. А. Верования лезгин, связанные с животными // СЭ. - 1977. - № 3. - С. 118; Снесарев, Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М., 1969. - С. 315.
- ²² Голан, А. Миф и символ ... - С. 64.
- ²³ Крупнов, Е. И. Средневековая Ингушетия. - М., 1971. - С. 252.
- ²⁴ Снесарев, Г. П. Реликты домусульманских верований ... - С. 38.
- ²⁵ Аксенов, В. С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце // Донская археология. - 2001. - № 1 - 2. - Рис. 6: 44, 45.
- ²⁶ Иванов, В. В. Коровы // Мифы народов мира. - М., 1997. - Т. 2. - С. 5.
- ²⁷ Плетнева, С. А. Салтово-маяцкая культура ... - С. 151, рис. 37: 43.
- ²⁸ Амброз, А. К. Раннеземледельческий культовый символ ... - С. 20.
- ²⁹ Там же ... - С. 18, 20, 22.
- ³⁰ Голан, А. Миф и символ ... - С. 84.
- ³¹ Абрамова, М. П. Подкумский могильник. - М., 1987. - С. 157.
- ³² Хейрединова, Э. А. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в V - первой половине VI вв. // МАИЭТ. - 2002. - Т. IX. - С. 75.
- ³³ Яценко, С. А. Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). - М., 2006. - С. 146 - 147.
- ³⁴ Там же ... - С. 164.
- ³⁵ Аксенов, В. С. Отчет о работе археологической экспедиции Харьковского исторического музея в полевом сезоне 1995 г. - Харьков, 1996. // Архив Харьковского исторического музея. - Табл. XI.
- ³⁶ Флерова, В. Е. Образы и сюжеты ... - С. 35 - 40, 41, 42.
- ³⁷ Там же ... - С. 37, 42; Ковалевская, В. Б. Хронология древностей северокавказских алан // Аланы: история и культура. - Владикавказ, 1995. - С. 132.
- ³⁸ Борозна, Н. Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях ... - С. 284.
- ³⁹ Васильева, Г. П. Магические функции детских украшений ... - С. 183; Козюба, В. К. Історико-демографічна характеристика довньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // Археологія. - 2001. - № 1. - С. 34.
- ⁴⁰ Албегова, З. Х. К вопросу о религии алан (по амулетам салтово-маяцкой культуры) // Базы данных в археологии. - М., 1995. - С. 18; Албегова, З. Х. Палеосоциология аланской религии VII - IX вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона) // РА. - 2001. - № 2. - С. 93.
- ⁴¹ Козюба, В. К. Історико-демографічна характеристика ... - С. 36.
- ⁴² Аксенов, В. С. Рубежанский катакомбный могильник ... - Рис. 6: 1 - 35.
- ⁴³ Там же ... - Рис. 6: 13 - 15.
- ⁴⁴ Иерусалимская, И. И. Кавказ на шелковом пути. - СПб., 1992. - С. 7, фото 4.
- ⁴⁵ Аксенов, В. С. Рубежанский катакомбный могильник ... - Рис. 6: 4.

- ⁴⁶ Соколова, В. К. Об историко-этнографическом значении народной поэтической образности (образ свадьбы-смерти в славянском фольклоре) // Фольклор и этнография. - М., 1977. – С. 194.
- ⁴⁷ Аксенов, В. С. Рубежанский катакомбный могильник ... - Рис. 6: 36 – 62.
- ⁴⁸ Там же ... - Рис. 6: 44, 45.
- ⁴⁹ Там же ... - Рис. 6: 46, 47.
- ⁵⁰ Потапов Л. П. Одежда алтайцев // Сборник Музея антропологии и этнографии. - М., 1951. - Т. XIII. – С. 44.
- ⁵¹ Аксенов, В. С. Рубежанский катакомбный могильник ... - Рис. 6: 43.
- ⁵² Литвинский, Б. А. Зеркало в верованиях древних ферганцев // СЭ. - 1964. - № 3. – С. 103.
- ⁵³ Аксенов, В. С. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 2002 г. - Харьков, 2002. // Архив Харьковского исторического музея. – С. 13, табл. XX, XXIII.
- ⁵⁴ Бородулин В. Г. Дневник раскопок Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1992 г. - Харьков, 1992. // Архив Харьковского исторического музея.
- ⁵⁵ Васильева, Г. П. Магические функции детских украшений ... - С. 183; Снесарев, Г. П. Реликты домусульманских верований ... - С. 93; Албегова, З. Х. К вопросу о религии алан ... - С. 16
- ⁵⁶ Алексеев, Н. А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. - М., 1980. – С. 147.

Приложение

Рис. 1. «Рогатые» пряжки салтовского населения бассейна Северного Донца.

1а – катакомба № 4 (Рубежанский могильник); 2а – катакомба № 14 (Старо-Салтовский могильник); 3а – катакомба № 19 (Старо-Салтовский могильник); 4а – катакомба № 5 (Старо-Салтовский могильник); 5б – катакомба № 11 (Старо-Салтовский могильник); 6б – катакомба № 16 (Рубежанский могильник); 7а – Верхний Салтов; 8 – катакомба № 67 (Верхне-Салтовский IV могильник).

Історія стародавнього світу та
середніх віків

О положении рабов в римской Дакии

АКИМОВ А. Б.

Акимов О. Б. Про становище рабів у римській Дації. В статті досліджується матеріальне та суспільне становище рабів в римській провінції Дація. Автор доходить висновку, що становище рабів, які належали приватним особам було не дуже добрим. Лише деяким з них, що належали відомим та багатим провінціалам вдавалося накопичити певні заощадження та отримати волю. Імператорські раби, особливо ті, які були задіяні в державних установах, знаходились у значно кращому стані. Вони були єдиними представниками імператора для більшості провінціалів. Імператорська служба дозволяла рабам скласти собі певний статок. Раби імператора займали привілейоване становище не тільки серед рабів, а й серед значної частини вільного населення Дації.

Ключові слова: Римська імперія, провінція, Дація, раби.

Akimov A. B. About position of slaves in the Roman Dacia. This article is a research work about the financial position and social status of slaves in the Roman province Dacia. The author of this article comes to the conclusion that the position of many slaves of some private persons was not favorable. Only some of them which were under the dominion of famous and rich provincials, succeed to pile up enough fortune and to find freedom. The slaves of the emperor especially which were enlisted the service of the state departments, had been in the best social status and financial position. They were the mouthpieces of the emperor's will for the most provincials. Imperial service let slaves to make a fixed fortune. The slaves of the emperor occupied the privileged position not only among slaves but also in the considerable part of free inhabitants in Dacia.

Key words: Roman empire, Dacia province, slaves

Изучение истории общества Римской империи невозможно без вестороннего анализа положения рабов. Рабство в той или иной степени охватывало все сферы жизни римского общества. Взаимоотношения «раб – свободный», их правовая характеристика во многом определяли внутреннее содержание общественной жизни империи. Римскому рабству посвящено немало исследований различных авторов, но большинство из них основной акцент делали на экономической составляющей рабского труда. Между тем, будучи неполноправными, а зачастую и вовсе бесправными, не существуя в восприятии римлян как личность, рабы были

неотъемлемой частью римского общества. В ряде случаев рабы могли иметь определенные средства, владеть пекулием, что уже делало их участниками общественных отношений. И определение их положения в римском обществе представляется не менее актуальным, чем исследование хозяйственно-экономической функции рабов. Значительный интерес при исследовании положения рабов представляет общество римской Дакии. Позже других, лишь в начале II в. н. э., завоеванная и опустошенная длительными дакийскими войнами провинция подверглась заселению выходцами из других, уже романизированных районов империи с перенесением на местную почву всех атрибутов римского провинциального общества, в том числе и рабства. В связи с этим, изучение социального и материального положения рабов представляется необходимым для составления более полного представления об обществе римской Дакии.

Основными источниками для изучения материального и общественного положения рабов в Дакии являются эпиграфические памятники – почетные и votivные надписи, эпитафии. Всего из римской Дакии до нас дошло около 150 надписей, упоминающих рабов. В них названы имена 110 рабов – 53 частных и 57 императорских. Абсолютное большинство надписей происходит из районов Верхней Дакии, имевших значительно более развитую городскую инфраструктуру. К столице Дакии – Сармизегетусе относится 39 надписей, к военному центру провинции Апулу – 25 надписей, к Ампелу, центру золоторудного района Дакии – 21 надпись. Нижняя Дакия представлена лишь 12 надписями, шесть из которых относятся к Дробете. В целом источниковая база позволяет изучать вопрос о положении рабов в провинции.

Среди исследований по римскому рабству выделяются работы Д. Тудора¹ и Ю. К. Колосовской², посвященные рабству в Дакии и дунайских провинциях, однако основное внимание в них уделяется хозяйственной деятельности рабов, к тому же работа Д. Тудора несколько устарела. В ряде других работ Ю. К. Колосовской³, в монографиях по истории римской Дакии И. Т. Кругликовой⁴ и М. Макри⁵ рассматривается положение рабов в провинции, но недостаточно подробно. Изучению места рабов в римском обществе уделяется немалое внимание в общих исследованиях по римскому рабству Н. Брокмайера⁶ и Й. Фогта⁷, а также в монографии Е. М. Штаерман⁸ о рабовладельческих отношениях в Италии. Положение императорских рабов в период принципата рассмотрено в работах П. Уивера⁹ и Ж. Бульвера¹⁰. Значительное место исследованию положения несвободного населения Римской империи уделено в монографиях Г. Альфельди¹¹ и Й. Бляйкена¹² о римском обществе. Специальной работы, посвященной материальному и общественному положению рабов в римской Дакии, насколько нам известно, нет. Представляется важным, с использованием новых эпиграфических

данных, всесторонне рассмотреть вопрос о положении рабов в римской провинции Дакия.

Исследуя положение рабов, прежде всего следует остановиться на их материальных возможностях. Юридический статус раба не признавал за ним право на собственность, так как по закону раб вообще не существовал как личность (Dig. XXXV, 1, 5, 4). Все что имел раб, как и он сам было собственностью господина. Однако рабы, в некоторых случаях, могли накопить определенные суммы денег и даже купить себе свободу. Государство этому не препятствовало и даже поощряло подобный выкуп рабов, так как было заинтересовано в увеличении числа состоятельных граждан¹³. Кроме того, освобождение таких рабов было хорошим примером и стимулом для остальных, что, в известной степени, стабилизировало и укрепляло рабовладельческую систему¹⁴. Работа на достаточно высоких должностях, коммерческая деятельность позволяли некоторым рабам приобрести довольно солидные состояния, о чем свидетельствуют возводимые ими дорогостоящие постройки. Так, императорские рабы-виллики Евтих и Апуленсис построили новое здание таможни в Дробете, посвятив его здоровью трех Августов – Септимия Севера, Каракаллы и Геты (IDR, II, № 15). Храм Небесной Богине на свои средства возвел в Сармизегетузе императорский раб Немезиан, занимавший должность либрария (секретаря) в провинциальной администрации (IDR, III/2, № 17)¹⁵. Кроме этих построек, с территории римской Дакии до нас дошли 12 установленных рабами надгробных памятников (CIL, III, № 1468, 1532, 8020 e. a.) и 41 воздвигнутый на средства рабов алтарь (CIL, III, № 1181, 1182, 1209 e. a.). Основная масса памятников и алтарей сооружена рабами императора (CIL, III, № 7919, 8042, 13798 e. a.), и лишь меньшая часть создана на деньги частновладельческих рабов – 2 надгробных памятника (CIL, III, № 1468, 7830) и 16 алтарей (CIL, III, № 1549, 1568, 1573 e. a.).

В основном, соорудившие постройки частные рабы принадлежали довольно богатым и известным в Дакии хозяевам. Пять алтарей установлены на средства рабов влиятельнейшего в Дакии клана Элиев Антипатров и Элиев Марцеллов. Алтари Юпитеру и Геркулесу в Апуле и Адмедиаме за здоровье римского всадника Публия Элия Антипатра, дуумвира, квестора и фламينا колонии Апул, верховного жреца Августа в провинции, воздвигли его рабы-актеры Онесим и Евтих (CIL, III, № 1573, AE, 1930, № 8). Всаднику Публию Элию Антипатру Марцеллу, его сводной сестре Публии Элии Юлиане Марцелле, их отцам римским всадникам Публию Элию Антипатру и Публию Элию Юлиану, а также усыновителю Публию Элию Марцеллу посвятили два алтаря в Апуле их рабы-актеры Дада и Филет (CIL, III, № 1181, 1182). Семья Элиев Антипатров и Элиев Марцеллов активно занималась торговлей и откупными операциями, что позволяло обогатиться и их рабам-актерам (управляющим делами или финансами). В честь других

известных в Дакии откупщиков – римских всадников Публия Элия Стренуя и Тита Элия Мария, установили алтари в Апуле (CIL, III, № 1209) и в районе современного селения Домнешть¹⁶ их рабы Руфин и Аттик. Алтари Юпитеру и Геркулесу в Диерне (IDR, III/1, № 35) и Адмедиаме (CIL, III, № 1568), а также алтарь Гениям таможни в Апуле¹⁷ за здоровье кондуктора таможенного округа Тита Юлия Сатурнина посвятили его раб-контролер (contrascriptor) Беллин, раб Феликс и раб-вилик Максимиан. Раб-актер Гермедион, соорудивший алтарь Митре в Тибиске (CIL, III, № 1549), принадлежал семье Турраниев, активно занимавшейся коммерцией, в частности, снабжением армии (CIL, III, № 1121).

Все упомянутые монументы были довольно дорогими – плиты прекрасно выполнены, надписи сделаны весьма подробно. Такие сооружения были доступны только состоятельным рабам. К ним относились те, кто служил богатому хозяину, сумел выделиться и накопить определенные средства, помогая господину в хозяйственной и коммерческой деятельности. Хозяева по-видимому не препятствовали обогащению рабов, позволяли им увеличивать свой пекулий. В этом была прямая выгода – обогащаясь сам, раб обогащал и хозяина. К тому же, добрую волю хозяина хороший раб мог оплатить трудолюбием и преданностью¹⁸. Положение рабов из знатных и богатых домов было значительно лучше, чем у многих свободных крестьян и ремесленников¹⁹. Таких рабов в Дакии было, вероятно, немного – из упомянутых в надписях 53 частных рабов лишь 15 оставили памятники и алтари. Положение большей части рабов, принадлежавших частным хозяевам, было, видимо, не столь благоприятным.

В отношении императорских рабов статистика выглядит иначе. Из 57 упомянутых в надписях рабов императоров 36, то есть больше половины, воздвигли на свои средства различные постройки, памятники, алтари. Именно императорским рабам принадлежат более или менее крупные постройки – здание таможни и храм. Их финансовые возможности, права и привилегии в римской Дакии были значительно большими, чем у частных рабов²⁰. Большая часть упомянутых в надписях императорских рабов – 42, занимали различные посты в государственной администрации – провинциальной, таможенной, горнорудной. Так, высшую для раба административную должность диспенсатора (заведующего финансами) занимали императорские рабы Каллист, установивший алтари Юпитеру в Апуле и Ампеле за здоровье свое и своей жены Корнелии (CIL, III, № 1085, 1301), и Антроций, посвятивший алтарь Эскулапу и Гигиен за здоровье двух августов в Апуле (CIL, III, № 978). Императорский раб, а затем отпущенник Хилас занимал пост вице-симария (vicesimarius) – сборщика пятипроцентного налога с наследств (vicesima hereditatum) и освобождаемых рабов (vicesima manumissionum) (CIL, III, № 7729, 13798). Императорскими виликами (сборщиками пошлины)

таможенных станций были Зотик и Сальвиан, воздвигшие статую императора Коммода в Суцидаве (CIL, III, № 8042), а также Синтроф, посвятивший алтарь Геркулесу за здоровье императора Каракаллы и его матери Юлии Домны в Адмедиаме (CIL, III, № 1565). На должности диспенсатора золотых рудников, находился императорский раб Сириак, оставивший посвящение Церере в Ампеле (IDR, III/3, № 292), а императорский раб Фусцин был табулярием (ответственным за документацию) золотых рудников (CIL, III, № 1315). Впечатляюще выглядит карьера императорского раба Романа, упомянутого в трех надписях из Ампела. Рабом императора он назван в посвящении Либеру и Либере (CIL, III, № 1303) В посвящении Исиде за здоровье Марка Юлия Аполлинариса, прокуратора золотых рудников, Роман упомянут уже как императорский раб-виллик (CIL, III, № 7837). И, наконец, в эпитафии своей дочери Роман именуется себя императорским вольноотпущенником и прокуратором золотых рудников (CIL, III, № 1622).

Императорские рабы, задействованные на административной службе, получали жалование, но установить его размер для Дакии не представляется возможным. В качестве примера может быть взято жалование императорского раба, занимавшего высокую должность в дворцовом ведомстве в Риме – 40 тыс. сестерциев в год²¹. Провинциальные рабы-администраторы, вероятно, получали меньше. Да и разница в доходах раба-диспенсатора и раба-либрия, надо полагать, была существенной. Но все же материальное и общественное положение рабов императора представляется значительно лучшим, чем у большинства их сотоварищей – рабов частных лиц. Такие рабы имели возможность и законное право владеть пекулием. Половина пекулия принадлежала императору, а половиной раб мог распоряжаться самостоятельно, в том числе и завещать его (Ulp., Fragm., XX, 17). Частью пекулия императорских рабов могли быть и собственные рабы-викарии (Dig. XXXIII, 7, 12, 44). Свой рабский статус – *Augusti nostri servus* или *verna*, они не только не пытались скрыть, а напротив, с гордостью указывали в надписях²². При этом имя конкретного принципса не указывалось. Права господина и патрона переходили от императора к императору, и раб или отпущенник оставался для каждого из них «своим человеком»²³. Находившиеся на важных должностях в провинциальной администрации, императорские рабы, видимо, занимали достаточно высокое положение в обществе римской Дакии. Для большинства провинциалов именно они олицетворяли собой императорскую власть, поскольку раб не имел своей юридической личности, он прямо представлял своего господина и говорил от его имени²⁴. Выше таких рабов были только наместник и прокураторы, недостижимые для большинства провинциалов. Им приходилось иметь дело именно с императорскими *liberti et familia*. Подобное положение оставляло довольно широкий простор для различных махинаций и

злоупотреблений, ставило некоторых рабов императора выше многих свободных жителей Дакии²⁵. В такой ситуации неудивительны заискивающие посвящения, которые могли оставлять свободные в честь императорских рабов. Так, Флавий Беллик установил алтарь Юпитеру в Сармизегетусе за здоровье императорского раба-кассира (ex aсaсіo) Януария и его жены Виции Трепты, вероятно свободной женщины (CIL, III, № 7912). Этот Януарий сделал неплохую карьеру, сумев достичь важной должности финансового контролера – нуммулярия и получить свободу (CIL, III, № 7903).

Участие в муниципальной жизни рабам было недоступно. Единственным местом, где они могли ощутить свою причастность к общественной жизни, были коллегии. С согласия хозяев, рабы могли принимать участие в деятельности культовых и погребальных коллегий. Коллегии создавались сословно, опираясь на имущественный принцип²⁶. Здесь раб мог общаться не только с себе подобными, но и со свободными людьми, мог ощутить, пусть и формально, дух равенства, присущий коллегиям. Но доступ в коллегии был возможен лишь состоятельным рабам – каждый член коллегии ежемесячно вносил определенную сумму (*stipes menstruae*) в общую кассу (Dig., XLVII, 22, 1), которая расходовалась на помощь в погребении, проведение различных коллегияльных мероприятий, совместных шествий и пиршеств в праздничные дни. В Ампеле существовала *collegium augariarum*, от имени которой был установлен алтарь Юпитеру за здоровье императора (CIL, III, № 941). В коллегию входили представители рабско-отпущеннической администрации и мелкие арендаторы рудников. Возможно, представители императорской администрации рудников входили в погребальную коллегию Юпитера Цернера, существовавшую в другом центре золоторудного района Дакии – Альбурне Майор²⁷. Об этой коллегии нам известно из таблички о ее роспуске в 167 г. в связи с сокращением численности с 54 человек до 17 (CIL, III, № I). В Напоке существовала *collegium Asianorum*, культовая коллегия, объединявшая почитателей Диониса (CIL, III, № 870). В надписи от 235 г. перечислены 44 имени членов коллегии, среди которых встречаются имена, характерные для рабов – Грек, Зоил и т. д. Из Сармизегетусы известны *Nercliani et Cervi*, возможно, культовые коллегии, от имени которых императорский раб Роман и его жена Аврелия Хреста воздвигли алтарь Либеру и Либере (IDR, III/3, № 319). По мнению Т. Моммзена, это могли быть мужская (*Nercliani*) и женская (*Cervi*) коллегии, объединявшие почитателей Либера и Либеры (CIL, III, № 1303). По утверждению же К. Дайковичу, *Nercliani* и *Cervi* были коллегиями почитателей Геркулеса и Цереры²⁸. Судя по тому, что посвящение от имени коллегий оставил императорский раб, в их деятельности принимали участие и несвободные жители провинции.

Вступать в законный брак (*matrimonium*) рабы не могли, им было доступно лишь сожительство (*contubernium*). Римские законы не

признавали ни права рабов на брак (Dig. XXIII, 2, 4, 5), ни на отцовство (Dig. XXXVIII, 10, 3, 8)²⁹. Однако рабские семьи в Дакии, пусть неофициально, но существовали, и здесь также было заметно привилегированное положение императорских рабов. Создавать семью могли лишь рабы, способные владеть пекулием, в чем больше возможностей было у рабов императора. Примечательно, что своих женщин они называли именно женами (*coniunx*), а не сожительницами. Только в двух надписях с территории Дакии упоминаются семьи рабов, принадлежавших частным хозяевам. Рабы Руфин и Бревк посвятили эпитафии своим женам в Дробете и Альбурне Майор (CIL, III, № 7830, 8020). Значительно чаще упоминаются жены и дети императорских рабов. Алтарь Юпитеру в Апуле установили императорский раб диспенсатор Каллист и его жена Корнелия (CIL, III, № 1085). Эпитафию своей жене, рабыне двух августов Гигиеи посвятил императорский раб Августал (CIL, III, № 1532), а чиновнику императорской канцелярии рабу Тимоклу эпитафию оставила его жена, рабыня императора Бона³⁰. Императорский раб Терций посвятил эпитафию своему сыну Юстину, помощнику секретаря в Ампеле (CIL, III, № 1314). Видимо, нередки были случаи, когда у получившего свободу раба в рабском статусе оставались его дети. Императорский отпущенник Геркулан, помощник табулярия (*adiutor tabularii*), оставил эпитафию своей жене Клавдии Турпилле и сыну, императорскому рабу Карону (IDR, III/2, № 402). Также своему сыну, рабу императора, Аллиану посвятил эпитафию отпущенник, *adiutor tabularii*, Константин (CIL, III, № 1466).

Императорские рабы имели право жениться на свободных женщинах. Вступившая в такой брак, женщина не теряла своего свободного состояния, а приравнивалась к отпущенникам³¹. Дети от такого брака могли наследовать статус матери, но не могли претендовать на наследство отца³². Например, Публий Элий Элиан, сын императорского раба, викария диспенсатора Пипера Тимострата, имел статус свободного человека и носил имя матери, отпущенницы Элии Эпистесис (IDR, III/1, № 26). Уже упоминался раб Януарий, женатый на свободной женщине (CIL, III, № 7912). Раб императора Фусцин, занимавший должность *ab instrumentis tabularii*, прожил 11 лет и 10 месяцев в браке со свободной женщиной Соссией Сабиной (CIL, III, № 1315). Публия Юлия Сукцесса была женой императорского раба Ярса (CIL, III, № 7998), а Кассия Рогата – женой Валентина, раба в должности *librarius ab instrumentis sensualibus* (CIL, III, № 7974). Посвящение Отцу Либере и Либере в Ампеле оставили императорский раб Роман и его жена Аврелия Хреста, вероятно отпущенница (CIL, III, № 1303).

Таким образом, императорские рабы представляли собой привилегированную часть несвободного населения Дакии, ставившую себя порой выше многих свободных³³. Такое положение им позволяла занимать императорская служба. Римские правители нуждались в лично

преданных им людях, чья судьба полностью зависела от императорской воли. А рабы принцепса прекрасно осознавали, что только преданность и добросовестная служба императору могут быть залогом их будущего благополучия и, возможно, свободы, что видно по многочисленным посвящениям с выражением верноподданнических чувств правителю (CIL, III, № 978, 1565, 8042 e. a.). К тому же при часто сменяемых наместниках и прокураторах был необходим штат опытных квалифицированных администраторов. Именно преданные и добросовестные императорские рабы и либертины обеспечивали отлаженную и стабильную работу провинциальной и других государственных администраций, являлись надежными проводниками официальной римской политики и идеологии. В этом они, в какой то степени, дополняли ветеранов, имея возможность воздействовать на те слои населения, с которыми отставные военные были связаны слабо или не связаны вообще³⁴.

Положение рабов в Дакии было неодинаково. Рабы частных лиц в основной своей массе, видимо, не отличались высоким уровнем материального и общественного положения. Лишь некоторым из них удавалось накопить довольно приличные состояния и в дальнейшем обрести свободу. Прежде всего, это рабы известных и богатых провинциалов, обогатившиеся, помогая в коммерческой деятельности своим хозяевам. Являясь неотъемлемой частью провинциального общества, в общественной жизни, за исключением деятельности в коллегиях, рабы участия не принимали. Императорские рабы, особенно задействованные в различных государственных ведомствах, находились в значительно лучшем социальном и материальном положении. Такие рабы были олицетворением императорской власти и выразителями императорской воли для большинства провинциалов. Благодаря императорской службе они могли составить себе определенное состояние. По своему положению рабы принцепсов приближались к ведущим сословиям провинции. Составляя особую корпоративную группу, императорские рабы занимали привилегированное положение не только среди рабского, но и среди значительной части свободного населения Дакии. Слившись с Империей, считая себя ее частью, они именно с ней и со своим хозяином и патроном – императором связывали свое будущее благополучие и являлись надежной опорой государственной власти в провинции.

Примечания

¹ Tudor D. Istoria sclavajului în Dacia romană. – București, 1957. – P. 91-96.

² Колосовская Ю. К. Рабство в Дунайских провинциях // Штаерман Е. М., Смирин В. М., Белова Н. Н., Колосовская Ю. К. Рабство в западных провинциях Римской империи в I-III вв. – М., 1977. – С. 178-190.

- ³ Колосовская Ю. К. К вопросу о романизации Дакии // ВДИ. – 1957. – №1. – С. 66-68; она же. К истории падения римского господства в Дакии // ВДИ. – 1955. – № 3. – С. 64-69; она же. Рим и мир племен на Дунае в I-IV вв. н. э. – М., 2000. – С. 207-211.
- ⁴ Кругликова И. Т. Дакия в эпоху римской оккупации. – М., 1955. – С. 84-88.
- ⁵ Macrea M. Viața în Dacia romană. – București, 1969. – 272-276.
- ⁶ Brockmeyer N. Antike Sklaverei. – Darmstadt, 1979. – S. 180-211.
- ⁷ Vogt J. Ancient Slavery and the Ideal of Man. – Cambr., 1975. – P. 129-140.
- ⁸ Штаерман Е. М., Трофимова М. К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия). – М., 1971. – С. 16-38.
- ⁹ Weawer P. R. C. Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves. – Cambr., 1972. – P. 227-235.
- ¹⁰ Boulvert G. Domestique et fonctionnaire sous le Haut-Empire Romain. La condition de l'affranchi et de l'esclave du prince. – P., 1974. – P. 119-126; idem. Esclaves et affranchis imperiaux sous le Haut-Empire Romain: rôle politique et administratif. – Napoli, 1970. – P. 275-293.
- ¹¹ Alföldy G. Römische Sozialgeschichte. – Wiesbaden, 1984. – S. 122-125.
- ¹² Bleicken J. Verfassungs – und Sozialgeschichte des Römischen Kaiserreiches. – Paderborn, 1981. – Bd. 1. – S. 335-338.
- ¹³ Alföldy G. Op. cit. – S. 296-301.
- ¹⁴ Hopkins K. Conquerors and Slaves. Sociological Studies in Roman History. – L.; NY.; Melbourne, 1978. – P. 4.
- ¹⁵ Rusu-Pescaru A., Alicu D. Templele romane din Dacia. – Deva, 2000. – T. 1. – P. 170-179.
- ¹⁶ Tudor D. Istoria sclavajului... – P. 275, № 150.
- ¹⁷ Petolescu C. C. Cronica epigrafică a României (XVIII) // SCIVA. – 1999. – № 3-4. – P. 195, №796.
- ¹⁸ Vogt J. Op. cit. – P. 130.
- ¹⁹ Bleicken J. Op. cit. – S. 335.
- ²⁰ Garnsey P., Saller R. The Roman Empire. Economy, Society and Culture. – L., 1987. – P. 119.
- ²¹ Колосовская Ю. К. Рабство в Дунайских провинциях... – С. 192.
- ²² Brockmeyer N. Op. cit. – S. 177.
- ²³ Boulvert G. Domestique et fonctionnaire... – P. 64.
- ²⁴ Boulvert G. Esclaves et affranchis... – P. 430.
- ²⁵ Mihăilescu-Bârliba L. Les esclaves et les affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain: aperçu general sur leur statut social // Studia antiqua et archaeologica. – 1999. – T. 6. – P. 396.
- ²⁶ Кулаковский Ю. А. Коллегии в Древнем Риме. Опыт по истории римских учреждений (на эпиграфическом материале). – К., 1882. – С. 240.
- ²⁷ Tudor D. Istoria sclavajului... – P. 154-155.
- ²⁸ Daicoviciu C. Siebenbürgen in Altertum. – Bukarest, 1943. – S. 157.

²⁹ *Bradley K. R.* On the Roman Slave Supply and Slavebreeding // *Classical Slavery* / Ed. by M. I. Finley. – L., 1987. – P. 58-60.

³⁰ *Tudor D.* *Istoria sclavajului...* – P. 262, № 102.

³¹ *Штаерман Е. М., Трофимова М. К.* Рабовладельческие отношения... – С. 112.

³² *Saller R.* Slavery and the Roman Family // *Classical Slavery* / Ed. by M. I. Finley. – L., 1987. – P. 73.

³³ *Wiedemann T.* Greek and Roman Slavery. – L., 1981. – P. 196.

³⁴ *Штаерман Е. М., Трофимова М. К.* Рабовладельческие отношения... – С. 148.

Євангелічний рух і утвердження Реформації в Померанії

Каріков С. А.

Каріков С. А. Євангелічний рух і утвердження Реформації в Померанії. Статтю присвячено процесу конфесіоналізації в Німеччині на прикладі Померанії. Розглянуто боротьбу навколо впровадження принципів євангелізму в життя у 20-30-х рр. XVI ст. та їх офіційне закріплення Померанським церковним статутом 1535 р. Схарактеризовано зміни, що відбулися в територіальній церковній організації в період пізньої Реформації. Зроблено висновок щодо посилення позицій територіальних правителів Померанії.
Ключові слова: Реформація, Померанія, Бугенхаген, візитація, церковний статут.

Karikov S. A. The Evangelical Movement and the Confirmation of Reformation in Pomerany. This article is devoted to the process of confessionalization in Germany on the example of Pomerany. The struggle around introduction of evangelical principles to the practice during 20-30s of XVIth century and their official fixing by Pomeranian church ordinance in 1535 are considered. The changes which took place in territorial church organization in the age of late Reformation are characterized. The conclusion about strengthening of the Pomeranian territorial rulers' positions is made.

Key words: Reformation, Pomerany, Bugenhagen, visitation, church ordinance.

Характеристика євангелічного руху в Німеччині в часи пізньої Реформації (1525-1555) передбачає розгляд подій, що відбувалися в численних територіях Священної Римської імперії. Головні особливості цього періоду були пов'язані з посиленням ролі князів і утворенням політичних союзів (як прибічників, так і противників нового учення), а також з інституційним оформленням принципів євангелізму. Сучасна історіографія розглядає ці події як прояви конфесіоналізації – духовного та організаційного зміцнення християнського віросповідання в часи релігійного розколу, що деякою мірою стабілізувало церковну догматику, законодавство та релігійно-моральну сферу. До головних тенденцій цього явища, крім запровадження нових конфесій, належать територіалізація, секуляризація і соціальне дисциплінування¹. Їхні особливості в різних регіонах в ряді випадків залишаються поза увагою авторів узагальнюючих праць з історії Реформації. Зокрема, вони є недостатньо вивченими для Померанії – території північно-східної Німеччини.

До окремих подій Реформації в Померанії зверталися такі автори, як Ф. Медем², К. Греберт³, Г. Хейден⁴, Й. Аллендорф⁵, Н. Буске⁶, Г.-Г. Ледер⁷. Однак зберігає актуальність цілісне висвітлення євангелічного руху в цій території від його початку до офіційного визнання принципів Реформації на законодавчому рівні і їх подальшої реалізації. Це має допомогти виявити тенденції конфесіоналізації в конкретному регіоні. Метою статті є встановлення особливостей євангелічного руху в Померанії, його порівняння з іншими регіонами і визначення періодизації Реформації в цій території.

Вже в перші роки після виступу Мартіна Лютера з „95 тезами” ідеї ранньої Реформації почали поширюватися і в Померанії. Так, у Штральзунді – найбільшому померанському місті, що входило до складу Ганзи – в 1519 р. їх пропагував старшина цеха кравців Генріх Вітте. Він полемізував на диспуті з монахами-домініканцями, виступаючи проти торгівлі індульгенціями. Уродженці Померанії, які навчалися у Віттенберзі, також могли поширювати у рідній землі відомості про ідейну боротьбу, центром якої стало це університетське місто. Зокрема, у цей період у Віттенберзькому університеті навчався Петер Суаве (пізніше – реформатор у місті Штольпі)⁸. У 1518–1519 рр. у Віттенберзі вчився і молодший син померанського герцога Барнім; він був присутній на Лейпцизькому диспуті 1519 р. між Лютером та Екком⁹.

Після Вормського рейхстагу 1521 р. Реформація починає перетворюватися на масовий суспільний рух. У цей час окремі ідеї євангелізму, незважаючи на офіційну заборону учення Лютера, були сприйняті і вищими верствами. Померанський герцог Богіслав X став першим німецьким князем, який прийняв на себе управління монастирським майном (це відбулося в 1521 р. у зв'язку із суперечками навколо монастиря Бельбук)¹⁰. Водночас герцог підтримав боротьбу

каммінського єпископа Еразма фон Мантойфеля проти євангелічних проповідників – Йоганна Куреке та Крістіана Кетельхута¹¹. На нашу думку, Богіслава X важко віднести до свідомих прихильників чи противників євангелізму: в його діях переважали власні політичні інтереси.

Про зростання масової підтримки лютеранського вчення в Померанії свідчить початок євангелічних проповідей. З 1523 р. вони розпочалися у Штеттіні (їх виголошував священник Пауль Роде), з середини 20-х рр. XVI ст. – у Штральзунді (францисканець Йоганн Кніпстро). У 1525 р. ректор приватної школи Йоганн Епінус розробив церковний статут Штральзунда, яким було заборонено католицьке богослужіння та визначено завдання проповідника¹². На нашу думку, ця подія стала початком інституційного оформлення євангелічної церковної організації в герцогстві. Однак невеликий обсяг Штральзундського статуту та його локальне призначення не дозволяли врегулювати всі наявні в Померанії церковні проблеми.

На цей час найбільш активну участь у Реформації в північно-східній Німеччині брало бюргерство. Події Селянської війни 1524 – 1525 рр. не торкнулися цього регіону, що було пов'язано з менш жорсткою експлуатацією порівняно із Швабією і Тюрінгією. У другій половині 20-х рр. XVI ст. Реформація почала поширюватися від більших померанських міст (Штральзунд, Штеттін) і в менших містечках. У цих умовах герцоги Георг I і Барнім IX продовжили започатковану Богіславом X інвентаризацію майна монастирів¹³. Вочевидь, політика секуляризації визначалася небажанням правителів Померанії втрачати контроль над додатковим джерелом прибутків.

Для закріплення результатів Реформації потрібно було остаточно визначити ставлення до неї герцогської влади. Це було важливо, оскільки значна частина населення Померанії виявляла ворожість до євангелічного руху. Єпископ Еразм фон Мантойфель та його оточення зберігали вірність католицизму. Вони були пов'язані дружніми та родинними узами з місцевим дворянством, що значною мірою впливало на консерватизм цієї верстви в релігійних питаннях. Г. Зеебасс розглядає дворянство як основну опозиційну силу запровадженню Реформації в Померанії¹⁴. В деяких містах католицизм знаходив підтримку і з боку магістратів. Нарешті, на прокатолицьких позиціях в цей час перебувала частина викладачів Грейфсвальдського університету на чолі з професором Віхманном Крузе, який одночасно був плебаном міської церкви св. Марії і попечителем собору св. Марії у Штеттіні. Завдяки його впливу в університеті посилювалися позиції ордену домініканців¹⁵.

Після смерті герцога Георга в 1531 р. його брат Барнім IX зіткнувся з можливістю виникнення внутрішньополітичної кризи. Оскільки на цей час в померанських містах посилювалися позиції прибічників євангелізму, існувала імовірність продовження „бюргерської”

Реформації і її демократизації, що могло спричинити конфлікт з католиками і послабити позиції герцогської влади. Активізація торгівельно-ремісничого населення північнонімецьких міст на початку 30-х рр. XVI ст. виразно виявилася в діяльності бургомістра Любека Юргена Вулленвевера, який під гаслом „Свобода для Євангелія” виступав за відновлення могутності Ганзи в Північній Європі і бажав здобути для свого міста роль центру цього союзу. Хоча померанські міста за масштабами ремесла і торгівлі поступалися Любеку, вони являли собою значну силу: у Штральзунді налічувалося 15 тис. мешканців, у Грейфсвальді і Штеттіні – 6-7 тис.¹⁶. Ради цих міст (а також Штольпа, Кольберга, Трептова, Анклама), коли влітку 1534 р. розпочалася війна між Любеком і Данією, висловилися на підтримку Вулленвевера. Бургомістр Штральзунда, який виступив проти цього рішення, був відсторонений общиною від посади і взятий під домашній арешт¹⁷. Такий курс міст суперечив політиці Барніма, орієнтованого на співпрацю з Данією (батько датського короля Крістіана III доводився йому свояком).

У цих умовах померанські герцоги були зацікавлені в тому, щоб очолити євангелічний рух і скеровувати його у власних інтересах, запобігши можливому опору з боку католицьких прелатів, частини дворянства і міського патриціату. Запровадження Реформації стало важливою метою, яку підтримав і співправитель Барніма Філіп I (син Георга). Прийняти таку постанову мав ландтаг, рішення про скликання якого було ухвалене 24 серпня 1534 р. Радник герцога Філіпа Йобст фон Девіц запропонував доручити проведення Реформації Еразму фон Мантойфелю¹⁸. Чому така пропозиція була зроблена противнику євангелізму? На нашу думку, правителі сподівалися, що у випадку згоди авторитет людини, яка обіймала найвищу посаду в територіальній церковній організації, утримає прибічників католицизму від протидії новому ученню. Однак каммінський єпископ відмовився від пропозиції, хоча й прийняв запрошення прибути на ландтаг у Трептові. Після цього огляд церков й укладання євангелічного статуту Померанії було вирішено доручити одному з соратників Лютера – віттенберзькому пастору Йоганну Бугенхагену. На той час Бугенхаген уже мав значний досвід цієї праці: він розробив Брауншвейзький (1528), Гамбурзький (1529) та Любецький (1531) церковні статuti.

У листопаді 1534 р. реформатор, який проводив візитацію в містечку Бельциг, отримав запрошення взяти участь у роботі ландтагу у Трептові. Зберігся лист Бугенхагена до герцогів Барніма та Філіпа від 9 листопада 1534 р., в якому він, отримавши дозвіл курфюрста Саксонії, погодився взяти участь у перетвореннях церковного життя в Померанії¹⁹. Відгукнувшись на герцогську пропозицію, реформатор на деякий час повернувся до рідної землі (він народився в померанському містечку Воллін, навчався у Грейфсвальдському університеті, а в 1504 – 1520 рр. був ректором школи та вікарієм монастиря у Трептові). Крім

Бугенхагена, для участі в діяльності ландтагу були запрошені євангелічні проповідники із Штральзунда, Штеттіна, Грейфсвальда, Штатгарда та Штольпа. 7 грудня 1534 р. під час їх зустрічі з Бугенхагеном було обговорено основні положення майбутнього Померанського статуту, які слід було запропонувати на розгляд ландтагу. В цьому засіданні брали участь і герцогські радники, що мало гарантувати дотримання інтересів територіальних правителів²⁰. Така процедура відрізнялася від розробки статутів кінця 20-30-х рр. XVI ст., проекти яких Бугенхаген передавав на розгляд міським общинам і гільдіям. В Померанії ж общини в жовтні 1534 р. подали герцогам свої пропозиції щодо реформування церкви та школи, однак надалі не могли стежити, наскільки вони будуть враховані у змісті майбутнього статуту.

На засіданні Трептовського ландтагу 13–14 грудня 1534 р. представники померанського духовенства, дворянства та міст схвалили герцогське рішення щодо запровадження Реформації і доручили Йоганну Бугенхагену очолити її проведення²¹. Еразм фон Мантойфель, незадоволений проголошенням верховних прав герцогів на майно монастирів, залишив ландтаг. Можливо, його відсутність допомогла уникнути опору з боку прихильників католицизму. Після цього головним завданням Бугенхагена стала розробка тексту євангелічного статуту. Над цим документом реформатор працював у замку в Рюгенвальде. Вже на початку січня 1535 р., перед початком першої візитації у Штольпі, рукопис Померанського церковного статуту було передано до друкарні.

Структура і зміст нового євангелічного статуту мали деякі відмінності порівняно з Брауншвейзьким, Гамбурзьким та Любецьким статутами. Зокрема, розділи, присвячені діяльності місцевих шкіл, не виділялися в окрему частину: вони містилися в першій частині разом із викладом діяльності церковної організації. У другій частині характеризувалася діяльність „спільної каси”, у третій – проведення церковних свят та церемоній. Вже в розділі „Про вчення” було зазначено: основи євангелічного віроучення містяться в Аугсбурзькому віросповіданні²². Ухвалення цього документу в 1530 р. дозволило прибічникам євангелізму остаточно уточнити позиції. В. -Д. Хаушільд відзначив, що саме з Померанського статуту виклад програмних положень віровчення в євангелічних статутах став передувати висвітленню решти церковних питань²³.

Основне місце в євангелічному богослужінні зберігала проповідь. В будні в кожній парафії вона відбувалася раз на день, а в менших містах – тричі на тиждень. При цьому кожен священнослужитель мав виголошувати протягом тижня не більш трьох проповідей (без урахування неділі і святкових днів)²⁴. Така регламентація повинна була як прилучити членів общини до нових норм богослужіння, так і забезпечити більш глибоке знання проповідниками різних священних

текстів: Катехізису, Євангелій, Діянь Апостолів. Вона також мала запобігти надмірному навантаженню і перевтомі проповідника.

Померанський статут розглядав і структуру євангелічної церковної організації. У ньому з'являється розділ „Служба візитаторів”. Візитатори мали контролювати виконання службових обов'язків та особисте життя проповідників і вчителів²⁵. Цей порядок відрізнявся від положень Брауншвейзького статуту, в якому функцію контролю мала виконувати комісія із священнослужителів (суперінтендент і ад'ютор) і бюргерів (члени Ради міста і представники „спільної каси”). Така комісія створювалася на період конкретної перевірки церков та шкіл – раз на півроку²⁶, в той час як передбачена Померанським статутом служба візитаторів була постійною. Зростання ролі контролю в діяльності євангелічної церковної організації є важливою ознакою пізньої Реформації. Запровадження релігійних перетворень тепер розпочиналося з проведення священнослужителями візитацій, що допомагали визначити стан церков і коригувати його в дусі нового учення²⁷. Такий порядок у 30-х рр. XVI ст. остаточно змінив принципи „общинної Реформації”, згідно з якими перетворення мали йти від самих віруючих.

Утверджуючи в Померанському євангелічному статуті головні принципи євангелізму, реформатор водночас намагався зберегти певну спадкоємність розвитку Церкви. Було передбачено, що в територіальній євангелічній організації єпископ виконує ряд важливих функцій: проводить ординацію проповідників, регулює родинні суперечки²⁸.

Запровадження статуту в дію стало основою територіалізації церковного життя Померанії. Вона була закріплена візитаціями, які Бугенхаген проводив з січня до червня 1535 р., здійснивши за цей час перевірки 13 міських церков і монастирів (зокрема, у Штольпі, Штеттіні, Волліні, Грейфсвальді). Проведення візитацій було обмежене не лише часом, а й юрисдикцією: перевіркам не підлягали території штифтів та єпископські міста, патроном яких залишався Еразм фон Мантойфель. Бугенхагену вже були відомі місцеві церкви і монастирі: ще в 1517 р., виконуючи розпорядження Богіслава X написати церковну історію землі, він працював у церковних бібліотеках та архівах, наслідком чого стала видана навесні 1518 р. праця „Померанія”²⁹.

При проведенні візитацій Бугенхаген в першу чергу виступав не інспектором, який карає порушників норм, а консультантом, який повинен був допомогти євангелічним общинам у розв'язанні реальних труднощів, зокрема – їх матеріальному зміцненню³⁰. Під час візитацій неодноразово виникали спірні ситуації. Значною мірою вони пояснювалися відсутністю ентузіазму у проведенні візитацій дворянства та патриціату, які сподівалися провести секуляризацію церковного майна (срібних речей та ін.) у власних інтересах. Так, у березні 1535 р. протест проведенню візитації висловила рада Штатгарда. Частина ради Штральзунда у квітні 1535 р. також виступила проти проведення огляду

церков та шкіл та запровадження Померанського статуту³¹. В цих містах Бугенхаген обмежився наданням рекомендацій для реформування церкви. В решті міст Померанії візитації не викликали такої сильної протидії.

Усуваючи з посад некомпетентних священнослужителів, Бугенхаген не бажав спричинити наростання міжконфесійного конфлікту. Він висунув пропозицію надати матеріальне забезпечення літнім монахам, які за віком вже не могли працювати. Молодим монахам могла бути надана герцогська стипендія для навчання у Віттенберзькому університеті, після якого вони мали стати священнослужителями Євангелічної Церкви в Померанії³². Отже, Бугенхаген бажав уникнути силових дій навіть щодо противників євангелізму і надати можливість тим, хто вагався, обрати подальший життєвий шлях.

У другій половині 30-40-х рр. XVI ст. було продовжено впровадження принципів Померанського статуту в життя. Після від'їзду Бугенхагена були призначені генеральні суперінтенденти Померанії-Вольгаст і Померанії-Штеттін (ці посади посіли Йоганн Кніпстро та Пауль Роде), головним завданням яких стало подальше проведення візитацій. Відбулися зміни в системі вищої освіти: було ухвалено новий статут університету у Грейфсвальді, а в 1543 р. відкрито педагогіум у Штеттіні для підготовки шкільних учителів³³. Успіхи Реформації були закріплені вступом Померанії до Шмалькальденського союзу в 1536 р.³⁴. Після Аугсбурзького миру 1555 р. герцогство залишилося євангелічною територією.

На наш погляд, Реформація в Померанії поділяється на такі періоди:

1. 1517 – 1525 рр. – становлення Реформації як ідейно-теоретичного руху, початок секуляризації церковного майна та євангелічної проповіді;
2. 1525 – 1535 рр. – інституційне оформлення євангелізму в межах регіону;
3. 1535 – 1555 рр. – остаточне формування територіальної євангелічної церковної організації Померанії.

Якщо Брауншвейзький статут втілював прагнення бюргерської християнської общини, то Померанський церковний статут відбив реалії пізньої Реформації, коли ініціативу її проведення від общин перебрали на себе князі. Виявом територіалізації в Померанії стало визнання вищості церковного статуту герцогства від локальних статутів окремих міст. Цим документом була зафіксована і секуляризація майна монастирів. Нарешті, політика соціального дисциплінування знайшла вияв у єдиних вимогах статуту до віруючих. В часи пізньої Реформації було остаточно визначено контури територіальної євангелічної церковної організації під патронатом правителів Померанії.

Примітки

- ¹ Schmidt, H. R. Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H. R. Schmidt. – München, 1992.
- ² Medem, Fr. L. B. Geschichte der Einführung der evangelischen Lehre im Herzogtum Pommern / Fr. L. B. Medem. – Greifswald, 1837.
- ³ Graebert, K. Der Landtag zu Treptow an der Rega, Lucie (13. Dezember) 1534 (Ein Beitrag zur Geschichte der Kirchenreformation im Herzogtum Pommern) / K. Graebert. – Berlin, 1900.
- ⁴ Heyden, H. Bugenhagen als Reformator und Visitor / H. Heyden // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958.
- ⁵ Allendorf, J. Johannes Bugenhagen und die pommersche Kirchenordnung von 1535 / J. Allendorf // Zeitschrift für schlesische Kirchengeschichte. – 1959. – Bd. 17.
- ⁶ Buske, N. Die Reformation im Herzogtum Pommern unter besonderer Berücksichtigung der Gebiete der späteren Generalsuperintendentatur Greifswald / N. Buske // Leder H. -G., Buske N. Reform und Ordnung aus dem Wort. – Berlin, 1985.
- ⁷ Leder, H. -G. Die reformatorische Ordnung der Kirche im Herzogtum Pommern. Bugenhagen in Pommern (Dezember 1534 bis Ende August 1535) / H. -G. Leder // Leder H. -G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformator zum Reformator. – Frankfurt am Main, 2002.
- ⁸ Hering, H. Doctor Pomeranus, Johannes Bugenhagen. Ein Lebensbild aus der Zeit der Reformation / H. Hering. – Halle, 1888. – S. 13.
- ⁹ Buske, N. Die Reformation im Herzogtum Pommern unter besonderer Berücksichtigung der Gebiete der späteren Generalsuperintendentatur Greifswald / N. Buske // Leder H. -G., Buske N. Reform und Ordnung aus dem Wort. – Berlin, 1985. – S. 63.
- ¹⁰ Buske, N. Anfänge des evangelischen Kirchenrechts in Pommern / N. Buske // Die pommersche Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1535. – Berlin, 1985. – S. 20.
- ¹¹ Buske, N. Die Reformation im Herzogtum Pommern unter besonderer Berücksichtigung der Gebiete der späteren Generalsuperintendentatur Greifswald / N. Buske // Leder H. -G., Buske N. Reform und Ordnung aus dem Wort. – Berlin, 1985. – S. 60.
- ¹² Hauschild, W. -D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W. -D. Hauschild. – Gütersloh, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 57.
- ¹³ Heyden, H. Kirchengeschichte Pommerns / H. Heyden. – Köln-Braunsfeld, 1957. – Bd. 1. – S. 222.
- ¹⁴ Seebaß, G. Geschichte des Christentums III. Spätmittelalter – Reformation – Konfessionalisierung / G. Seebaß. – Stuttgart, 2006. – S. 192.
- ¹⁵ Leder, H. -G. Bugenhagen und die „aurora doctrinarum“. Zum Studium Bugenhagens in Greifswald / H. -G. Leder // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin, 1984. – S. 59.

¹⁶ *Buske, N.* Die Reformation im Herzogtum Pommern unter besonderer Berücksichtigung der Gebiete der späteren Generalsuperintendentatur Greifswald / N. Buske // Leder H. -G., Buske N. Reform und Ordnung aus dem Wort. – Berlin, 1985. – S. 57.

¹⁷ *Korell, G.* Jürgen Wullenwever. Sein social-politisches Wirken in Lübeck und der Kampf mit der erstarkenden Mächten Nordeuropas / G. Korell. – Weimar, 1980. – S. 74.

¹⁸ *Graebert, K.* Der Landtag zu Treptow an der Rega, Lucie (13. Dezember) 1534 (Ein Beitrag zur Geschichte der Kirchenreformation im Herzogtum Pommern) / K. Graebert. – Berlin, 1900. – S. 11.

¹⁹ *Johannes Bugenhagens* Briefwechsel. – Hildesheim, 1966. – S. 135.

²⁰ *Buske, N.* Die Reformation im Herzogtum Pommern unter besonderer Berücksichtigung der Gebiete der späteren Generalsuperintendentatur Greifswald / N. Buske // Leder H. -G., Buske N. Reform und Ordnung aus dem Wort. – Berlin, 1985. – S. 112.

²¹ *Graebert, K.* Der Landtag zu Treptow an der Rega, Lucie (13. Dezember) 1534 (Ein Beitrag zur Geschichte der Kirchenreformation im Herzogtum Pommern) / K. Graebert. – Berlin, 1900. – S. 27.

²² *Kirchenordnung* des ganzen Pommernlandes, beschlossen durch die hochgebornen Fürsten und Herren, die Herren Barnim und Philipp, Vettern, auf dem Landtag zu Treptow, dem heiligen Evangelium zu Ehren // Die pommersche Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1535. – Berlin, 1985. – S. 161.

²³ *Hauschild, W. -D.* Biblische Theologie und kirchliche Praxis. Die Kirchenordnungen 1528 – 1543 in Johannes Bugenhagens Gesamtwerk / W. -D. Hauschild // Kirchenreform als Gottesdienst. – Hannover, 1985. – S. 54.

²⁴ *Kirchenordnung* des ganzen Pommernlandes, beschlossen durch die hochgebornen Fürsten und Herren, die Herren Barnim und Philipp, Vettern, auf dem Landtag zu Treptow, dem heiligen Evangelium zu Ehren // Die pommersche Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1535. – Berlin, 1985. – S. 163–164.

²⁵ *Ibid.* – S. 180–186.

²⁶ *Der erbarn* stadt Brunswig christlike ordeninge to denste dem hilgen evangelio, christliker leve, tucht, frede und eynicheit. Ock darunder vele christlike lere vor de borgere // Die evangelische Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. – Tübingen, 1955. – Bd. 6. Halbband 1. – S. 365.

²⁷ *Schmidt, H. R.* Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H. R. Schmidt. – München, 1992. – S. 9.

²⁸ *Kirchenordnung* des ganzen Pommernlandes, beschlossen durch die hochgebornen Fürsten und Herren, die Herren Barnim und Philipp, Vettern, auf dem Landtag zu Treptow, dem heiligen Evangelium zu Ehren // Die pommersche Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1535. – Berlin, 1985. – S. 170–171.

²⁹ Leder, H. -G. Johannes Bugenhagens –Pomerania”. Humanistische Einflüsse auf die frühe Landesgeschichtsschreibung in Pommern / H. -G. Leder // Leder H. -G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformier zum Reformator. – Frankfurt am Main, 2002. – S. 135.

³⁰ Heyden, H. Bugenhagen als Reformator und Visitator / H. Heyden // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958. – S. 19-20.

³¹ Sprengler-Ruppenthal, A. Bugenhagen und das protestantische Kirchenrecht / A. Sprengler-Ruppenthal // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1971. – Bd. 88. – S. 215.

³² Heyden, H. Bugenhagen als Reformator und Visitator / H. Heyden // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958. – S. 17-19.

³³ Schmidt, R. Der Croy-Teppich der Universität Greifswald, ein Denkmal der Reformation in Pommern / R. Schmidt // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958. – S. 106.

³⁴ Kirchner, H. Reformationsgeschichte von 1532–1555/1566: Festigung der Reformation; Calvin; katholische Reform und Konzil von Trient / H. Kirchner. – Berlin, 1987. – S. 27.

О функции игры в жизни пиратов Западной Атлантики XVI - XVIII вв.

Пастушенко А. О.

Пастушенко А. О. Про функцію гри у житті піратів Західної Атлантики у XVI- XVIII ст. Стаття містить дослідження гри в субкультурі піратів Західної Атлантики XVI -XVIII ст. Виявлені у грі риси піратського світогляду мали деякі особливі ознаки, які вищивали із специфіки промислу. Кризь призму гри пробивалися такі якості піратського характеру як азарт, приреченість, патріотизм або космополітизм. У статті приділена увага азартним іграм, змаганням у щедротах, образним втіленням, загадуванню через символи, пісням, музиці та танцям.

Ключевые слова: игра, пират, флибустьер, буканьер, Вест-Индия.

Pastushenko A. A. About game functions in life of Western Atlantic pirates XVI-XVIII cent. Author consider in the article mobile, role and hazardous games, which were most popular among sea robberies of West-India and Bahama islands in XVI- XVIII cent. The purpose of the

work researching of mental qualities of pirate subculture and psychological features of adventurers. The result of researching: pirate games show to us the adventure features of pirate's characters and their specific attitudes to death.

Keywords: game, pirate, privateer, filibuster

*Игра является функцией, которая исполнена смысла
Йохан Хейзинга. Homo Ludens.*

В культурологической энциклопедии игра характеризуется как вид непродуктивной деятельности, мотив которой заключается не в результатах, а в самом процессе¹. Но если попытаться дать более широкое определение сразу возникает масса вопросов о том, какие именно действия человека следует относить к сфере игры. Вслед за Й. Хейзингой можно утверждать, что игровым является любое действие, которое лежит вне сферы «благоразумия практической жизни, вне сферы необходимости или пользы»². Игра, согласно Й. Хейзинге, «это – некое поведение, осуществляемое в определенных границах места, времени, смысла, зримо упорядоченное, протекающее согласно добровольно принятым правилам»³. В философии немецко-швейцарского писателя Г. Гессе игры рассматриваются как «символическая и многозначительная форма исканий совершенства». Испанский философ Х. Ортега-и-Гассет находит игру в высоких изысканиях элиты на пути создания новых шедевров.

Й. Хейзинга и Г. Гессе отводят игровым действиям краеугольное место во всем культурном развитии человечества. Х. Ортега-и-Гассет, хотя и не во всем с ними согласен, но так же, как и они, считает игру особенной культуросозидающей функцией, место которой в XX в. заняли «обыденность, утилитаризм и пошлость»⁴.

В задачу данной статьи входит исследование игры, как центральной составляющей культуры уникального пограничного сообщества пиратов Антильских и Багамских островов.

Под играми в данной статье понимаются проявления агональности, как состязания ради удовлетворения духовной потребности личности в самоутверждении, образные воплощения, любые занятия, имеющие четкие правила и игровое пространство, – такими занятиями, помимо прочих игр, следует считать и песню, слагаемую с определенным «сокрытием смысла», и музыку, которая «строится по законам, которые не определяются нормами разума, долга и истины»⁵.

Время развития и затухания флибустьеро-буканьерской субкультуры приходится на XVII – первую половину XVIII вв. Эта культура не была изначально архаичной, поскольку с самого начала основу ее составляли люди, выросшие в рамках старых европейских традиций. Поэтому игра не могла занимать в пиратской субкультуре такого положения, когда, согласно Й. Хейзинге, разыгрываются все культурные компоненты, от религии до правил ведения войны. Вместе с

тем необходимо учесть, что появление первых европейских пиратов в водах Нового Света, вдали от привычных взору берегов их родного дома, в новых исторических условиях, сказалось на их мироощущении, на их «картине мира», и наложило свой отпечаток на старую традицию, став причиной определенных культурных трансформаций. Видимо, в этом и заключался корень уникальной флибустьеро-буканьерской «картины мира». Поэтому истоки пиратской субкультуры следует искать не только в начале XVII в., времени появления первых буканьеров на Антильских островах, но и в XVI в., когда пираты впервые стали заходить в западную Атлантику.

Правомерно возникает вопрос о месте игры в указанном культурном образовании.

Конкретно решением этой проблемы в западной и отечественной исторической науке еще никто не занимался. Правда, стоит отметить, что отдельные пиратские игры получили свое освещение в научных работах. Так, например, азартными играми интересовался американский исследователь К. Лэйн, когда описывал в приложении к своей работе по истории пиратства правила игры в кости⁶.

В отечественной историографии вследствие долгого господства марксистских взглядов в трактовке исторического процесса проблема пиратских игр вообще не ставилась. Только в последнее время появился очерк, посвященный изучению отдельного игрового аспекта пиратской субкультуры XVII – первой половины XVIII вв., так называемого «пиратского театра», написанный В. К. Губаревым, в котором автор поставил под сомнение существование данного феномена, – вопрос, который продолжает оставаться открытым из-за малого количества сохранившихся свидетельств⁷.

Все проявления игры были тесно вплетены в повседневную жизнь пиратов, поэтому зачастую они оставались незаметными, казались современникам маловажными деталями, сведения о которых на стоит фиксировать на бумаге. Как результат, в источниках, которыми располагает в настоящее время историк, сохранена крайне скудная информация, иногда единичная и потому не поддающаяся проверке методом аналогий.

Большинство использованных в данной работе источников относятся к нарративной группе, но есть материалы и из отчетной документации каперских экспедиций. Все они были опубликованы в период между концом XVI в. и началом XVIII в.

Географические рамки исследования, – Антильские острова, Багамские острова и побережье Каролины, – обусловлены границами возникновения и развития сначала флибустьеро-буканьерского сообщества, затем генетически связанного с ним пиратства так называемой «Золотой эпохи» (1699-1720-е гг.). Хронологические рамки выбраны с расчетом на выявление особенных признаков

развиваючоїся піратської субкультури як цільного історичного явлення перших трьох століть присутності європейців в Новому Світі.

Політичні та культурні умови Старого Світу стали причиною особливого ставлення піратів до представників інших народів. Виражаючись мовою Й. Хейзінга, в їх поведінці проявлявся «дух агони», або змагання.

Порівняно з звітами інших експедицій звіти про кругосвітне плавання Френсіса Дрейка 1577-1580 рр. містять дуже яскраві приклади агоніального поведіння, що демонструють сутність гри в контексті англійської морської культури кінця XVI ст. Варто зауважити, що це був перший досвід англійського кругосвітнього плавання, в якому англичани проявили не тільки силу англійської зброї, але й намір перемагати суперника в соціокультурному відношенні.

Вже в самому початку експедиція обставлялася з надмірною розкішшю, яка абсолютно не підходила для секретної піратської операції. На кораблі Дрейка були «професійні музиканти, дорога мебель (на всіх п'яти кораблях посуд був з чистого срібла) з різними демонстраціями всіх видів мистецтв, щоб блиск і могутність його батьківщини затмив усі нації, з якими він зустрітеться»⁸.

В лютому 1578 р., перебуваючи біля островів Зеленого Мису, Дрейк подарував португальським морякам неймовірно щедрі подарунки. «Тут, – пише хроніст плавання Френсіс Флетчер, – ми звільнили португальців, взятих недалеко від Сан-Яго, давши їм замість їхнього старого судна нашу нову пінасу, побудовану на Могадорі: з вином, хлібом і рибою для їхнього харчування»⁹. Факт знаходить підтвердження в звіті морехода «Елізавети», Едуарда Клиффа, згідно з яким пірати дарували португальцям своє вино біля «острова Брава», де англійцям не вдалося взяти свіжу воду¹⁰. Очевидно, що згаданий поступок на морі був рідким прикладом так званого «поплатка», значущого дарування заради величчя дарувача.

Швидко агоніальне поведіння привело до смерті одного джентльмена, який, бажаючи поразити індіанців Південної Америки силою англійської зброї, з такою силою натягнув лук, що у нього лопнула тетива. Ефект виявився зворотним, – патагонці напали на європейців, а «джентльмен, який стреляв з лука, був поранений і помер через два дні»¹¹.

В 1614 р. голландець Йорис ван Спейлберген, наслідуючи прикладу Дрейка, вийшов в море на розкішному флагманському судні, обладнаному різними сортами вина та деликатесами, з професійним оркестром і хором матросів, причому в каюти корабля була складена дорога парадна форма для всього екіпажу¹².

В початку XVII ст., через ослаблення іспанської присутності на Антильських островах, піратські команди почали з'являтися безпосередньо біля берегів Нового Світу. Згадані вперше в

отчете о плавании капитана Шарля Флери в 1618-1620 гг. убойщики быков, известные как буканьеры, во второй половине XVII в. соединились с флибустьерами Антильских островов и влились в так называемое «береговое братство» – название, которое, видимо, пришло к пиратам позже¹³.

Ряды буканьеров и флибустьеров в основном пополнялись за счет безработных матросов, преступников, дезертиров, беглых рабов и бывших слуг. Там были представители различных народов, но большую часть составляли французы, англичане и голландцы.

Примечательно, что в источниках по истории флибустьерства и буканьерства уже не встречаются агональные намерения превзойти представителей других наций щедростью или роскошью, несмотря на то, что пираты новой формации часто выступали под флагами их родных стран. Вместо этого источники указывают на расточительность буканьеров и флибустьеров, как на способ доказательства личного превосходства. «Некоторые из них (пиратов. – А. П.) умудряются за ночь прокутить две-три тысячи реалов, так что к утру у них не остается даже рубашки на теле... Мой бывший господин, – пишет об одном пирате Эксквемелин, – частенько покупал бочонок вина, выкатывал его на улицу, выбивал затычку и садился рядом. Все шедшие мимо должны были пить вместе с ним... Порой он покупал бочку масла, вытаскивал ее на улицу и швырял масло в прохожих»¹⁴.

Живший в 1540-х – 1550-х гг. на Антильских островах аббат Ж. - Б. дю Тертр писал о том, что буканьеры «устраивают такие дебоши, что всё то, что было накоплено ими за два или три месяца, они подчас проедают за четыре или пять дней, и среди них очень мало таких, кто накапливает добро и кто может извлечь выгоду из буканьерства»¹⁵.

Миссионер П. Лаба свидетельствовал, что у флибустьеров конца XVII в. был обычай, который не позволял «...брать деньги с собой в море. Так что, если у них были деньги в карманах, они тратили их в таверне перед отплытием»¹⁶.

Непомерная щедрость проявлялась в азартных играх в карты и кости. Шиком считалось играть на как можно большую сумму денег. У Эксквемелина и в его расширенном французском аналоге 1699 г. содержатся примеры о том, как пираты, проигравшись, вынуждены были продавать себя в рабство. «Вот примечательный пример этого, – пишет Эксквемелин. – Француз по имени Во-Панн (Vent-en-Panne) был неисправимым игроком. Однажды он потерял всю свою прибыль, что составляло пятьсот экю, не считая ста экю и около одной сотни пистолей, позаимствованных им у товарищей... В итоге у него не было иного выхода, как стать слугой соперника. Когда он заработал в этой должности свыше пятидесяти экю, он снова вернулся в игру»¹⁷.

Как катализатор праздности, азартные игры вызывали протест пиратских капитанов. На борту судна игры в карты и кости, как

правило, запрешались¹⁸. Впрочем, в азартных играх проявлялась не только щедрость, но и, конечно, свойственный пиратам азарт. Достойны порицания их азартные увлечения на охоте. Претерпевая голод на побережье Коста-Рики, они «стреляли по обезьянам скорее ради забавы», нежели из-за голода: «...нужно было поразить пулями пятнадцать или шестнадцать обезьян, чтобы принести три или четыре туши»¹⁹. Следует заметить, что жестокость по отношению к животным была свойственна не только пиратам, но и их испанским противникам.

В конце XVII в. пират Уильям Дампир писал о весьма заинтересовавшем его испанском «sport», в котором всадники на скаку подрезали серпами быкам подколенные сухожилия²⁰. Столетием ранее в такой игре с азартом принимали участие пираты Ричарда Гренвиля, находясь на приеме у алькальдов городков на севере о. Гаити Ла-Исабелла и Порт-де-Плата²¹.

Жестокое время и нравы отъявленных преступников вели к тому, что азарт пиратов задавал тон издевательствам над людьми, превращая банальный садизм в зверскую игру. В таком виде описал обычное среди разбойников наказание «Суэт» (Sweat) капитан Ричард Хоукинс, бывший в 1724 г. пленником пиратов: «В палубу, вокруг бизань мачты они вставляют большие свечи, и приблизительно двадцать пять человек становятся вокруг во всеоружии, с палашами, ножами, кортиками, вилами и т. д. в каждой руке. Виновный входит в круг. Скрипач играет веселую джигу (быстрый народный танец. – А. П.), он же должен бежать по кругу десять минут, в то время как каждый человек запускает свой инструмент в его зад»²².

С другой стороны, в отличие от «Суэт», пиратская расправа с игровым подтекстом, известная как «прогулка по доске», не более чем миф XIX в.²³

Не ограничиваясь сферой аморальных развлечений, игра в виде дуэли, как регламентированного правилами поединка, заняла важное место в разрешении споров между флибустьерами и сохранилась в таком виде у пиратов первой половины XVIII в. Текст седьмого пункта правил Бартоломью Робертса дает представление о правилах поединка времен «золотой эпохи» морского разбоя: «Никто не имеет права драться на борту судна, но любая ссора может быть разрешена на берегу с применением сабли или пистолета. В случае, если обе стороны не смогли прийти к соглашению, квартирмейстер едет с ними на берег для того, чтобы проследить за правильностью дуэли и поставить противников спиной друг к другу на положенном расстоянии. Когда дается команда, они поворачиваются и должны немедленно выстрелить, иначе пистолет выбивается из их рук. В случае обоюдного промаха в дело идут абордажные сабли, и квартирмейстер объявляет победителем того, кто первым пустил кровь»²⁴.

В отличие от классической итальянской дуэли в пиратском поединке не требовалось убивать противника, и был один секундант, который

выполнял роль арбитра, а не вспомогательного бойца²⁵. Правила пиратской дуэли строго санкционировались обычаем. Когда один английский пират застрелил в спину французского пирата, Генри Морган приказал повесить преступника. Но обычно за вероломное убийство «виновного... привязывают к дереву, и он должен сам выбрать человека, который его умертвит²⁶». Согласно записи Чарльза Джонсона, боцман, застреливший на борту судна напавшего на него капитана Джона Эванса, при общем одобрении команды был застрелен²⁷.

Практика морского церемониала сближала пиратов с непиратскими командами в традиции салютов при встрече и прощании и регламентации различных посвящений. Один, приведенный у Эксвемелина, обычай в комической форме очень напоминал посвящение в рыцари. Главный боцман при этом исполнял роль корабля или некоего корабельного бога: «Главный боцман облачился в длинный балахон, надел шляпу забавного вида и взял в правую руку деревянный меч, а в левую — горшок с колесной мазью. Его лицо было вымазано сажей. Он нацепил на себя ожерелье из деревянных гвоздей и прочих корабельных мелочей. Все, кого еще судьба не заносила в эти края, становились перед ним на колени, и он крестил им лбы, ударяя при этом по шее деревянным мечом, а подручные боцмана обливали их водой. Сверх этого каждый «крещенный» должен был отнести к грот-мачте бутылку вина или водки... Все это относили к мачте и делили²⁸». Такое действие, безусловно, веселило команду, скрашивая ее тяжелые морские будни.

Вопрос о том, увлекались ли пираты в часы досуга ролевыми играми, остается открытым из-за малого количества указаний на это в источниках. Имеющееся в истории Джонсона упоминание об игре в судей и подсудимых пиратами Томаса Антиса на берегу Кубы в 1721 г., хотя и поддается сомнению, все же имеет много общего с аналогичным примером из истории Лодоньера о такой же игре французских пиратов Форно (Fourneaux) у берегов Флориды в 1565 г.: «...гримасничая, они (пираты. — А. П.) изображали судей. Но они не играли в эту проказу, пока хорошенько не набрались вина, которое еще оставалось на их призе. Один корчил из себя судью, другой представлял мою персону. Судья, после того как он выслушал предмет иска, постановил следующее: «Говори сколько угодно о причинах твоих преступлений, но если мы придем в форт «Каролина» и капитан не прикажет тебя повесить, я не буду считать тебя человеком чести»²⁹.

В обоих случаях пираты комично разыгрывали суд в ожидании официального решения властей в отношении их дела. Здесь видно не только их веселье, но и, возможно, страх перед смертельным приговором суда, страх, от которого они пытались избавиться пародированием судебного процесса.

Отличительной чертой пиратов первой половины XVIII в. стала особая символичность изображений на их флагах. Если загадывание, согласно Й. Хейзинга, это игра³⁰, а символ есть не что иное, как шифр, содержащий скрытый смысл, то чем тогда он отличается от игры? Но символика «Веселого Роджера» это не только «расчет на то, чтобы одурачить противника, прибегнув к загадке», это еще и выражение мировосприятия самих пиратов. Впервые черный флаг был замечен на корабле французского разбойника Эманюэля Винна в 1700 г. с английского военного корабля «Пул» недалеко от Сантьяго-де-Куба³¹. Капитан «Пула» описал в отчете флаг Винна как «траурный знак с перекрещенными костями, головой смерти и песочными часами». Череп с костями как эмблема смерти был принят в некоторых европейских армиях еще в XVI в. Подобные рисунки исследователи находят на надгробиях и в корабельных регистрациях напротив имен умерших в XVII-XVIII вв.³²

Следовательно, развевающаяся на грот-мачте символика смерти ассоциировала судно с могилой, внушая страх жертвам пиратского нападения.

Английский работорговец Уильям Снэлгрейв, побывавший в 1719 г. в плену у морских разбойников, позже вспоминал, что «поднятие указанного флага, по замыслу пиратов, должно заставлять честных купцов сдаваться на милость разбойников под страхом неминуемой смерти в случае сопротивления»³³.

Пленник в 1724 г., капитан Ричард Хоукинс, отметил следующую особенность: «...когда они сражаются под Веселым Роджером, они дают пощаду, которую они не предоставляют, когда сражаются под красным или кровавым флагом»³⁴.

В отличие от встречаемого в начале XVI в. у пиратов Спеилбергена красного знамени, «Веселый Роджер» никогда не предписывался каперам официальными властями³⁵, но был порождением собственной фантазии пиратов.

Обращаясь к роли песни и музыки в среде пиратов, вслед за профессором М. Рейдайкером, можно утверждать, что морская песня была «самой важной культурной формой, скрепляющей узы дружбы между моряками»³⁶. В морских балладах рассказывалось о жизни, приключениях, любви, союзах, встречах и расставаниях. Пожалуй, на каждом пиратском судне звучали рабочие песни, шэнти, которые исполнялись под ритмический аккомпанемент барабанов, скрипок, труб и аккордеонов. Так песня и музыка помогали не только расслабиться, но и ненавязчиво скоординировать групповую работу³⁷. В основную задачу песен, музыки и танцев входило сокращение монотонности тяжелой и опасной повседневной жизни.

Итак, на примере экспедиций Дрейка и Спеилбергена видно, с какой роскошью могли снаряжаться пиратские экспедиции, когда речь заходила о престиже их собственных стран. Особенно интересен

пример «потлатча» в отношении португальцев. Дар врагу в ущерб собственной прибыли едва ли был возможен среди флибустьеров XVII – начала XVIII вв., в значительной степени космополитичных.

Тяжелая и полная опасностей повседневная жизнь обуславливала пристрастие не только пиратов, но и других мореходов к выпивке и к различным проявлениям игры: играм в карты и кости, образным воплощениям в традициях посвящений, музыке, песням и народным танцам. Но отличительная особенность пиратской жизни заключалась в остром чувстве азарта, которое после игр в карты и кости проявлялось на охоте, в дуэльном правосудии и в подобных «Суэту» наказаниях провинившихся.

Если с одной стороны жизни был азарт, то с другой – чувство страха и обреченности. К обычной среди моряков боязни умереть от болезней или кораблекрушения у пиратов прибавлялся еще страх быть осужденными на смерть за преступления, от которого, если верить источникам, они могли отстраняться разыгрыванием саркастичных сценок судебного процесса.

Ассоциирующиеся со смертью изображения черепа, костей, песочных часов, капель крови и дьявола на черных флагах начала XVIII в., видимо, следует рассматривать не только как способ психологического воздействия на жертв пиратских атак, но и как печальное бравоирование пиратами их собственной обреченности на короткую жизнь.

Примечания:

¹ Культурология. Энциклопедия. – СПб., 1998. – С. 236-237; Культурология XX в. Словарь. – СПб., 1997. – С. 133-135.

² Хейзинга Й. Homo Ludens / Й. Хейзинга; пер. Д. В. Сильвестрова. – М., 2003. – С. 159.

³ Там же. – С. 135.

⁴ Буйдина И. Ф. Западноевропейские концепции игровой культуры // Введение в культурологию / под ред. Е. В. Попова. – М., 1995. – С. 47, 54.

⁵ Хейзинга Й. Homo Ludens / Й. Хейзинга. – С. 159.

⁶ Lane K. E. Pillaging the Empire: Piracy in the Americas, 1500-1750 / K. E. Lane. -N. Y.; L., 1998, – P. 130.

⁷ Губарев В. К. Томас Анстис и «пиратский театр». Режим доступа: <http://www.privateers.ru/pirate-myths/myth13.html>.

⁸ Barrow J. Life, Voyages, and Exploits of Sir Francis Drake / J. Barrow. – L., 1861. – P. 36.

⁹ The world encompassed by Sir Francis Drake, being his next voyage to that to Nombre de Dios formerly imprinted; carefully collected out of the notes of Master Francis Fletcher, preacher in this employment, and diuers others his followers in the same. – L., 1628. – P. 11.

¹⁰ The voyage of M. John Winter into the South Sea by the Streight of Magellan, in consort with M. Francis Drake, begun in yeere 1577. By which Streight also he returned safely into England the second of June 1579. contrary to the salfe reports of the Spaniards which gave out, that the said passage was not repasseable: Written by Edward Cliffe Mariner // Third and Last Volume of the Voyages, Navigations, Traffiques, and Discoveries of the English Nation. Collected by Richard Hakluyt. – L., 1600. – P. 750.

¹¹ *Indid.* – P. 751.

¹² *Герхард П.* Пираты Новой Испании. 1575-1742 / П. Герхард; пер. Б. Кекелишвили. – М., 2004. – С. 106.

¹³ *Губарев В. К.* Буканьеры // Новая и новейшая история. – 1985. – № 1. – С. 206; *Губарев В. К.* Береговые братья: реальность или вымысел? Режим доступа: <http://drake.mylivepage.ru/wiki/779/242>; *Konstam A.* Scourge of The Seas. Buccaneers, Pirates and Privateers / A. Konstam. – New York, 2007. – P. 25 - 27.

¹⁴ *Эсквемелин А. О.* Пираты Америки / А. О. Эсквемелин; пер. В. Аронова. – М., 1968. – С. 76.

¹⁵ *Губарев В. К.* Буканьеры. – С. 207.

¹⁶ The Memoirs of Père Labat, 1693-1705: First English Translation / Ed. by John Eaden. – L., 1970. – P. 232.

¹⁷ *Exquemelin A. O.* Histoire des Aventuriers Flibustiers Qui se sont Signales dans les Indes, etc. / A. O. Exquemelin. – Louviers, 2005. – Vol. 1. – P. 92.

¹⁸ *Merrien J.* Corsaires et Flibustiers / J. Merrien. – Louviers, 1957. – P. 122.

¹⁹ *Эсквемелин А. О.* Пираты Америки. – С. 205.

²⁰ *Dampier W.* Voyages and Descriptions / Dampier W. – L., 1699. – Vol. 2. – P. 100.

²¹ The Voiage made by Sir Richard Greenville, for Sir Walter Raleigh, to Virginia, in the yeere 1585 // Third and Last Volume of the Voyages, Navigations, Traffiques, and Discoveries of the English Nation. Collected by Richard Hakluyt. – L., 1600. – P. 252-253.

²² *Rediker M.* Villains of All Nations: Atlantic Pirates in the Golden Age / M. Rediker. – London, New York, 2004. – P. 87.

²³ *Pringle P.* Jolly Roger: The Story of the Great Age of Piracy / P. Pringle. – New York, 2001. – P. 112.

²⁴ A General History of the Pyrates, from Their first Rise and Settlement in the Island of Providence, to the present Time... The second Edition, with considerable Additions by Captain Charles Johnson. – L., 1724. – Vol. I. – P. 232.

²⁵ *Новоселов В. Р.* Дуэльный кодекс: теория и практика дуэли во Франции XVI века // Одиссей. Человек в истории. – М., 2001. – С. 221 – 230.

²⁶ *Эсквемелин А. О.* Пираты Америки. – С. 64.

²⁷ A General History of the Pyrates... – P. 394.

²⁸ *Эсквемелин А. О.* Пираты Америки. – С. 22.

²⁹ A General History of the Pyrates... – P. 335-338; History of the First Attempt of the French (The Huguenots) to Colonize the Newly Discovered Country of Florida. By Rene Laudonniere // Historical Collections of Louisiana and Florida. – New York, 1869. – P. 275.

³⁰ Хейзинга Й. Homo Ludens. – С. 112-123.

³¹ Губарев В. К. Капитан Эмануэль Винн. Режим доступа: <http://drrake.mylivepage.ru/wiki/778/657>.

³² Pringle P. Jolly Roger: The Story of the Great Age of Piracy. – P. 123; Vallar C. The Jolly Roger and No Quarter Given. Режим доступа: <attachment:/2/attachment2.htm>; Копелев Д. Н. Золотая эпоха морского разбоя / Д. Н. Копелев. – М., 1997. – С. 159.

³³ Губарев В. К. Происхождение «Веселого Роджера». Режим доступа: <http://drrake.mylivepage.ru/wiki/779/240>.

³⁴ Pringle P. Jolly Roger: The Story of the Great Age of Piracy. – P. 124.

³⁵ Konstam A. Scourge of The Seas. Buccaneers, Pirates and Privateers / A. Konstam. – P. 153; Speilbergen's Journal // The East and West Indian mirror: being an account of Joris van Speilbergen's voyage round the world (1614-1617), and the Australian navigations of Jacob Le Maire / ed. by Villiers J. A. J. – L., 1906. – P. 19.

³⁶ Rediker M. Between the Devil and the Deep Blue Sea: Merchant Seamen, Pirates and the Anglo-American Maritime World, 1700-1750 / M. Rediker. – Cambridge, New York, 1989. – P. 189.

³⁷ Beorch S. M. Pirate Lingo / S. M. Beorch. – L., 2007. – P. 28-29.

Гегемонизм и антиспартанская симмахия в Греции в 395 – 386 гг. до н. э.

Филиппов А. М.

А. М. Филиппов. Гегемонизм та антиспартанська симмахія в Греції в 395 – 386 рр. до н. е. Стаття присвячена одній з найбільш важливих проблем – проблемі гегемонізму в Стародавній Греції в період Коринфської війни. На основі аналізу різних джерел автор приходить до думки, що Афіни, Фіви, Коринф і Аргос були політичною віссю антиспартанської симмахії в 395 – 386 рр. до н. е. На думку автора, можливо говорити про гегемоністські задуми найбільш важливих грецьких полісів. Таким чином, автор робить висновок, що симмахія 395 р. до н. е. являла собою базу для реалізації гегемоністських планів Афін, Фів, Коринфа і Аргоса.

Ключові слова: гегемонія, антиспартанська коаліція, симмахія, Афіни, Коринфська війна.

A. M. Filippov. Hegemonism and antispartan symmarchy in Greece in 395 – 386 B. C. The article is devoted to one of the most topical problem in greek history, which is the problem of hegemonism in Ancient Greece in the Corinthian War's period. Basing upon analysis of various sources, the author gives his opinion that Athens, Thebes, Corinth and Argos was the political axis of the antispartan symmarchy in 395 – 386 B. C. In author's opinion it is possible to say about the hegemonic intents of the most important greek poleis. Thus author claims that antispartan symmarchy of 395 year B. C. was the foundation for the realization hegemonic plans of Athens, Thebes, Corinth and Argos.

Key words: hegemony, antispartan coalition, symmarchy, Athens, Corinthian War.

В последние годы Пелопоннесской войны в спартанской политической практике утвердились экспансионистские методы, от которых лакедемоняне не стали отказываться и в мирное время. Повествуя о событиях в Древней Греции в послевоенные годы, античные историки справедливо отмечали, что экспансионизм Спарты способствовал росту антиспартанских настроений не только среди бывших ее противников, но также и среди спартанских союзников. Закономерным результатом этого процесса явилось создание антиспартанской симмахии, которая в 395 г. до н. э. бросила вызов гегемону Эллады.

В современном антиковедении утвердилось мнение об *антиспартанской* направленности и, следовательно, *антигегемонистской* сущности этого объединения¹. Такая упрощенная, на наш взгляд, оценка антиспартанской симмахии, существенно затрудняет понимание причин и характера Коринфской войны. Между тем, по мнению Дж. Дэвиса, причины запутанной и внешне вялой Коринфской войны были сложны и противоречивы. Этот конфликт, как справедливо отмечает британский исследователь, являлся продолжением войны Пелопоннесской². Дж. Дэвис приходит к выводу, что в 395 – 386 гг. до н. э. наиболее влиятельные греческие полисы, по сути, *оспаривали гегемонию* у Спарты³. Правда, он не указывает, к какого рода гегемонии стремились отдельные полисы: к региональной или всегреческой. Насколько можно расценивать усилия отдельных участников союза как стремление к гегемонии? К сожалению, вопрос о соотношении гегемонизма союзников и самой антиспартанской симмахии не получил достаточного освещения в специальных исследованиях, и поэтому нуждается в особом рассмотрении. Дело в том, что такое рассмотрение позволяет объяснить не только многие аспекты конфликта, но также и понять сущность масштабных межполисных альянсов 70 – 60 –х гг. IV в. до н. э.

Из обширного круга источников, которые содержат разноплановую информацию о Коринфской войне, лишь Ксенофонт в «Греческой истории» наиболее полно освещает действия союзников по антиспартанскому союзу. Однако он не говорит ни слова об образовании союза в 395 г. до н. э. Поэтому основным источником об этом событии является небольшой рассказ Диодора Сицилийского (XIV, 82). Ядром симмахии, как сообщает Диодор, были беотийцы, афиняне, коринфяне и аргивяне. Союзники, передали руководство новой симмахией общему собранию (ζ συνδριον κοινόν), которое заседало в Коринфе (Diod., XIV, 82, 2)⁴. К союзу примкнули полисы Эвбеи, Халкидики, Левкады, Амбракии и Акарнании (Diod., XIV, 82, 3 – 4)⁵. Большинство же пелопоннесских полисов сохранили верность Спарте.

Речь фиванских послов перед афинянами, которую некоторые исследователи напрасно расценивают как выдумку Ксенофонта⁶, заслуживает особого внимания, поскольку в ней, безусловно, представлена оценка политической ситуации в Древней Греции накануне Коринфской войны. Так, фиванские послы, в изложении Ксенофонта, из общей массы недовольных эллинов поименно называют лишь пелопоннесских союзников Спарты – элейцев, коринфян, аркадян и ахейцев (Xenoph., Hell., III, 5, 11–12). Вероятно, таким способом фиванцы (или Ксенофонт) желали подчеркнуть нарождавшийся сепаратизм наиболее близких союзников спартанцев. Тем не менее, большинство полисов Пелопоннеса отказались примкнуть к антиспартанскому альянсу. Источники умалчивают о причинах отказа, отмечая лишь сохранение верности пелопоннессцев своему гегемону (Diod., XIV, 82, 2; Xenoph., Hell., III, 5, 8 – 16). Чем можно объяснить такую преданность? Упоминание недовольных пелопоннессцев в речи фиванских послов по хронологии повествования соответствует тому времени, когда еще не существовало никакой антиспартанской симмахии, как и афино-беотийского союза. В тот момент политическая обстановка в Пелопоннесе действительно могла быть весьма напряженной, но к осени / зиме 395 г. до н. э. ситуация в Греции, по-видимому, существенно изменилась. Вероятнее всего, олигархические группировки, в то время обладавшие сильным влиянием во многих полисах Пелопоннеса, не желали сближения с коалицией государств, многие из которых были демократическими.

Сообщение Диодора (Diod., XIV, 82, 3 – 4) не противоречит информации Ксенофонта о составе антиспартанского альянса. Автор «Греческой истории», как и Диодор, неоднократно упоминает участие тех же союзников в военных акциях у Немей (Diod., XIV, 82, 10; 82, 1; Xenoph., Hell., IV, 2, 16 – 23) и Коронеи (Diod., XIV, 84, 1 – 2; Xenoph. Hell., IV, 3, 15 – 21). Ни одному из участников антиспартанской симмахии гегемония ни de jure, ни de facto не принадлежала. Однако источники уделяют особое внимание событиям, которые имеют прямое отношение к таким полисам, как Афины, Фивы, Коринф и Аргос:

например, миссии родосца Тимократа (Paus., III, 9, 8; Plut., Artax., 20; Xenoph., Hell., III, 5, 1), афино-фиванским переговорам в 395 г. до н. э. (Xenoph., Hell., III, 5, 8 – 16), возведению оборонительных сооружений в Афинах в 393 г. до н. э. (Diod., XIV, 85, 2 – 4; Xenoph., Hell., IV, 8, 10), синтелии Аргоса и Коринфа (Plut., Ages., 21; Xenoph., Hell., III, 4, 6) в 392 г. до н. э. Такое внимание к этим государствам не случайно – ведь именно они составили *политическую ось*, к которой примкнули остальные союзники.

Осевой статус Афин, Фив, Коринфа и Аргоса в антиспартанской симмахии может быть объяснен их наибольшим военным потенциалом. Основу армии антиспартанской симмахии летом 394 г. до н. э. составляли афинские (6 тыс.), беотийские (5 тыс.), коринфские (3 тыс.) и аргосские (7 тыс.) гоплиты (Xenoph., Hell., IV, 2, 16 – 17). Удельный вес этих отрядов в 24-тысячной тяжеловооруженной пехоте союзников составлял около 85 %. Хотя в начале Коринфской войны симмахия и не обладала достаточным количеством кораблей, С. Пельман справедливо полагает, что для недовольных греков именно кипро-финикийский флот афинянина Конона являлся главным аргументом в пользу выступления против Спарты летом 395 г. до н. э.⁷ Так, например, в сражении при Книде этот флот насчитывал свыше 90 кораблей и по своим боевым качествам явно превосходил 85 триер спартамца Писандра (Diod., XIV, 83, 4–7). К лету 393 г. до н. э. Фарнабаз передал Конону 80 кораблей под самостоятельное командование и свыше 50 талантов (Diod., XIV, 85, 2; Nepo., Conon., 4). В то же время и коринфяне на полученные персидские субсидии строили флот, который должен был обеспечить господство союзников в Коринфском заливе и у западного побережья Пелопоннеса (Xenoph., Hell., IV, 8, 10). Необходимо отметить, что из всех союзников только афиняне и коринфяне имели давний военно-морской опыт. К примеру, афинские и коринфские эскадры в начале Пелопоннесской войны насчитывали соответственно около 300 и 100 кораблей (силы коринфян равнялись трети всего пелопоннесского флота) (Thuc., I, 46, 1).

Давние связи Афин, Фив, Коринфа и Аргоса со многими греческими государствами, вероятно, играли в создании антиспартанского союза не меньшую роль, чем их военный потенциал. Хотя к концу V в. до н. э. в результате распада Афинского Морского союза и формирования Спартанской архэ система межгреческих связей существенно изменилась, в полисах Эгеиды, как свидетельствуют источники, оставались симпатии афинян. Так, например, в конце V в. до н. э. многие афинские изгнанники нашли убежище в других греческих городах (Demosth., XV, 22 – 23; Diod., XIII, 106, 6; XIV, 6; Isocr., IX, 51; Iustin., V, 9, 3; Nepo., Alc., 9 – 10; Plut., Artax., 21, Lys., 27; Xenoph. Hell., II, 4, 1). Следует отметить, что многие полисы Халкидики и Эвбеи, примкнувшие к антиспартанскому альянсу, ранее – в V в. до н. э. – были союзниками Афин (Thuc., I, 57, 5 – 6; VII, 57, 4). Расчет на давние связи

афинян, как и персидская поддержка, по всей видимости, укрепляли уверенность союзников в успешном выступлении против Спарты. В этом отношении не менее важное значение также имели, очевидно, и связи Коринфа с его колониями. Так, например, в 395 г. до н. э., следуя примеру метрополии, к коалиции присоединились левкадяне, амбракиоты и акарнанцы (Diod., XIV, 82, 3 – 4). Можно предположить, что и с остальными колониями на западных торговых маршрутах в течение 395 – 386 гг. до н. э. коринфяне поддерживали весьма тесные связи.

Одним из звеньев политической оси являлись и фиванцы, гегемония которых распространялась на большинство беотийских полисов (за исключением Орхомена)⁸. В начале IV в. до н. э. Беотийский союз являлся достаточно мощным объединением. О военном потенциале беотийцев свидетельствует тот факт, что союзники могли выставить войско из 11 тыс. пехотинцев (Hell. Оху., 11). Интересы беотийцев распространялись не только на Среднюю Грецию, где летом 395 г. до н. э. они поддержали дружественных локров в территориальном конфликте с фокидянами (Hell. Оху., 11, 1; 13, 1 – 7; Paus., III, 9, 9; Plut., Lys., 27; Xenoph., Hell., III, 5, 3). Беотийцы, разумеется, имели связи с различными политическими силами в отдельных полисах Северной Греции. Еще в 455 г. до н. э. беотийцы вместе с афинянами и фокидянами пытались вернуть власть изгнанному из Фессалии Оресту, сыну царя Эхекратида (Thuc., I, 111). Поскольку Фессалия издавна славилась плодородием (Thuc., I, 1, 2) и экспортировала хлеб в соседние области (Xenoph., Hell., V, 4, 56; VI, 1, 11)⁹, Беотийская симмахия была заинтересована в распространении собственного влияния в этом районе. Поэтому зимой 395 / 394 г. до н. э. беотийцы и их союзники отправили армию в Фессалию, где поддержали Медия, правителя Лариссы. В то время Медий был вовлечен в борьбу с ферским тираном Ликофроном (Diod., XIV, 82, 6). Союз с правителем Лариссы рассматривался как противовес враждебному Орхомену и спартанским гарнизонам в Этее и Геракле Трахинской, которые обеспечивали движение спартанской армии через Фермопильский проход (Diod., XIV, 82, 6). Союзные силы, посланные Медию, помогли ему в захвате Фарсала (Diod., XIV, 82, 6). После того, как из местных полисов были вытеснены лакедемоняне, беотийцы сумели убедить эниан и афаманов примкнуть к антиспартанскому альянсу и выступить против Фокиды (Diod., XIV, 82, 7). – единственного серьезного противника беотийцев в этом регионе.

По сравнению с афинянами, коринфянами и фиванцами, Аргос, казалось бы, не имел такого положения в системе межгосударственных отношений и обширных связей с другими полисами. Однако в годы Малой Пелопоннесской войны аргивяне были союзниками афинян и фессалийцев (Thuc., I, 102). Весьма активно Аргос проявил себя и в 420 – 418 гг. до н. э., когда в союзе с Афинами, Элидой и Мантинеей вел войну со спартанцами и их пелопоннесскими союзниками (Thuc., V, 55 – 75).

Некоторые исследователи справедливо полагают, что ведущая роль в этом альянсе отводилась Аргосу¹⁰. Политика нейтралитета в годы Пелопоннесской войны позволила аргивянам сберечь людские ресурсы и избежать экономических потерь¹¹. Необходимо отметить, что в союзной армии при Немее аргосский гоплитский контингент был самым крупным – 7 тыс. воинов (Xenoph., Hell., IV, 2, 16). Не исключено, что воины из Аргоса по боевым качествам превосходили других гоплитов симмахии. Фукидид сообщает о тысячном аргосском отряде отборных воинов, «которых государство с раннего их возраста обучало военным упражнениям на общественный счет» (Thuc., V, 67, 2; пер. Ф. Г. Мищенко). Безусловно, сильный Аргос мог быть привлекательным партнером в антиспартанской коалиции. Поэтому аргивяне в качестве потенциальных союзников не случайно упомянуты в речи фиванских послов во время переговоров с афинянами в 395 г. до н. э. (Xenoph., Hell., III, 5, 8 – 16).

Таким образом, располагавшие наибольшими военными ресурсами и авторитетом среди остальных греков, Афины, Фивы, Коринф и Аргос не только принимали активное участие в военных кампаниях и политических акциях, но и в значительной мере определяли политику антиспартанского альянса в течение Коринфской войны. Основная задача этого союза заключалась, разумеется, в противостоянии спартанскому экспансионизму. Однако осевой статус Афин, Фив, Коринфа и Аргоса в антиспартанской симмахии позволял этим полисам преследовать собственные цели. Насколько справедливо утверждение Дж. Дэвиса о том, что именно наиболее влиятельные греческие государства оспаривали гегемонию у Спарты¹²?

Многие исследователи справедливо отмечают, что в течение Коринфской войны афиняне предприняли первые попытки возрождения Морского союза¹³. Но стремление афинян к восстановлению былого могущества было непосредственно связано с наличием у них тех средств, которые, в первую очередь, обеспечивали преобладание на море – флота и денег на его содержание. До лета 393 г. до н. э. Афины не имели таких средств, а их появление напрямую было связано с успешной деятельностью Конона: после многолетней эмиграции он во главе флота вернулся в город и полученные от Фарнабаза деньги вложил в восстановление крепостных сооружений Афин (Diod., XIV, 81, 4; IG, II, № 1656; Xenoph., IV, 8, 10)¹⁴. Над постройкой стен работали как сами афиняне, так и каменщики, присланные фиванцами и некоторыми другими греками (Diod., XIV, 85, 2 – 4; Xenoph., Hell., IV, 8, 10). Работы по восстановлению стен были начаты еще в правление архонта Диофанта (394 / 393 г. до н. э.) и не прекратились, очевидно, после 393 г. до н. э. (IG, II, № № 1656 – 1664).

Хотя П. Клоше отрицает значимость строительства крепостных сооружений в политическом контексте¹⁵, важность работ все-таки была для Афин велика. Дело в том, что с осени 394 г. до н. э. Спарта уже не

господствовала над островными и малоазийскими полисами, а Персия еще не установила полный контроль над ними¹⁶. Дж. Коуквелл на основании нумизматических свидетельств предполагает, что Родос, Иас, Книд, Эфес, Самос, Византий, Кизик и Лампсак образовали симмахию и стали чеканить общую монету с легендой «ΣΥΝ»¹⁷. Очевидно, к 392 г. до н. э. симмахия распалась, так как выпуск монет не только в Эфесе, но на Самосе и Родосе в то время был уже невозможен – эти полисы находились под контролем лакедемонян (Diod., XIV, 94, 6; Xenoph., Hell., IV, 8, 18 – 22; 30). Тем не менее, вероятное стремление эгейских полисов к политической и экономической интеграции обратило на себя внимание афинян, которые в то время рассчитывали восстановить Морской союз, но не имели для этого достаточных средств.

Однако явную попытку возрождения Афинской архэ, очевидно, следует все же связывать с экспедицией Фрасибула в район Геллеспонта и Пропонтиды в 390 г. до н. э. В то время афинский стратег установил контроль над важной для Афин и их союзников торговой магистралью (Diod., XIV, 94; Xenoph., IV, 8, 25; 27 – 28). В Византии Фрасибул сдал на откуп десятипроцентную пошлину с товаров, вывозимых из Понта (Xenoph., Hell., IV, 8, 27), склонил к союзу с Афинами фракийских царей Севта и Медока (IG II, №№ 21, 22; Xenoph., Hell., IV, 8, 26), установил союзные отношения с Фасосом (Demosth., XX, 59; IG, II, № 24), Самофракией (Xenoph., Hell., V, 1, 7), Калхедоном и некоторыми приморскими полисами (Xenoph., Hell., IV, 8, 28).

Беотийцы, коринфяне и аргиевцы не связывали собственные планы с войной на море. Безусловно, интересы беотийцев заключались в вытеснении спартанцев и обеспечении политической стабильности в Средней и Северной Греции. В течение осени 395 – лета 394 гг. до н. э. им удалось выполнить эту задачу. Хотя при Коронее Агесилай и нанес поражение союзнической армии, в этом регионе до конца Коринфской войны, очевидно, сохранялось преобладание беотийцев. Косвенным свидетельством такого преобладания, по-видимому, могут служить как неуступчивость фиванцев во время заключения Царского мира (Xenoph., Hell., V, 1, 32), так и военные приготовления спартанцев с целью принудить беотийцев к миру (Xenoph., Hell., V, 1, 33). Поскольку источники не сообщают о каком-либо военном присутствии спартанцев, афинян, коринфян и аргиевцев после 394 г. до н. э. в Средней и Северной Греции, можно предположить, что в течение следующих лет беотийцы доминировали в этом регионе.

В отличие от Афин и Фив, влияние которых на отдельные области Греции было очевидным, стремление коринфян и аргиевцев к распространению собственного господства, на первый взгляд, выражалось слабо. После сражения у Немей летом 394 г. до н. э. сухопутная кампания приобрела позиционный характер (Xenoph., Hell.,

IV, 4, 14). С этого времени ни о каком вторжении в Спарту союзники, разумеется, не помышляли. Однако вначале расчеты афинян, беотийцев, коринфян и аргивян строились на разобщении Спарты и ее союзников (Xenoph., Hell., III, 5, 11 – 12), а к лету 394 г. до н. э., – уже только на быстром наступлении на лакедемонян (Xenoph., Hell., IV, 2, 110 – 12). В случае реализации этих замыслов коринфяне могли лишиться спартанцев региональной гегемонии. Ведь «Коринф, как крупный сельскохозяйственный, торговый и ремесленный центр, занимал привилегированное положение в Пелопоннесском союзе»¹⁸, поэтому в сравнении с отсталой аграрной Спартой он имел очевидные преимущества в борьбе за региональное господство. Спарте иногда приходилось считаться с позицией этого полиса. Так, например, накануне Пелопоннесской войны коринфяне настаивали на выступлении против афинян, на которое лакедемоняне долго не решались (Thuc., I, 80 – 87; 118 – 125, 2). Следует также добавить, что именно Коринф инициировал образование антиспартанского союза в 421 г. до н. э. (Thuc., V, 27 – 31, 1)¹⁹.

Заслуживает особого внимания и факт *продолжительного* пребывания союзного совета в Коринфе – ζσνέδριον κοινὸν ἐν ἡ Κορίνθῳ (Diod., XIV, 82, 2). В 393 г. до н. э. синедрион еще располагался в этом городе (Diod., XIV, 84, 5; Xenoph., Hell., IV, 8, 10). Разумеется, решение о размещении синедриона в Коринфе было принято с общего согласия союзников. Ч. Хэмилтон верно полагает, что такое решение было продиктовано не только интересами Коринфа и Аргоса, но также Афин и Беотийской симмахии: ведь афинянам угрожало вторжение спартанской армии, а беотийцы в таком случае рисковали своими основными союзниками²⁰. Однако для коринфян, помимо обороны их полиса, размещение синедриона в Коринфе предоставляло и другую выгоду. Коринф становился не только географическим средоточием коалиции, но и его «столицей». Изучая соотношение политического и географического фактора в становлении центров амфикиионий и симмахий, О. В. Кулишова и С. Г. Карпюк справедливо отмечают: «...впоследствии центр союза смещался от реального географического центра к центру, более периферийному в географическом плане, но более значимому либо в политико-экономическом отношении, ...либо в религиозно-политическом. Постепенно этот новый «периферийный» (в географическом отношении) центр стремился к тому, чтобы стать уже и географическим центром объединения»²¹. Но Коринф изначально являлся и географическим²², и политическим центром, что в случае победы над Спартой, на наш взгляд, могло иметь важное значение для становления коринфской гегемонии.

Однако после поражений летом 394 г. до н. э. и демократического переворота в Коринфе в 392 г. до н. э. коринфяне были вынуждены, вероятно, отказаться от каких-либо гегемонистских помыслов. В связи

с этим становится понятным мнение античных авторов, которые расценивают исход битвы у Немеи как серьезную неудачу союзников (Lysias, XIV, 15; III, 45; Xenoph., Hell., IV, 2, 23). Поэтому с конца 90-х гг. IV в. до н. э. влияние аргивян в Пелопоннесе возросло и отразилось в синтелии Аргоса и Коринфа (Plut., Ages., 21; Xenoph., Hell., IV, 4, 6). В этом союзе аргивяне явно доминировали в течение нескольких лет, но в 386 г. до н. э. по требованию спартанцев из Коринфа был выведен аргосский отряд, а синтелиа разорвана (Xenoph., Hell., V, 1, 34). Безусловно, этот союз был опасен для пелопоннесцев, так как существование аргосско-коринфского государства ставило под сомнение господство спартанцев над местными олигархическими полисами, в которых присутствовала ощутимая демократическая оппозиция²³.

Итак, Афины, Фивы, Коринф и Аргос располагали значительным военным и политическим потенциалом, который позволял им претендовать на гегемонию в пределах отдельных регионов. В годы Коринфской войны антиспартанская коалиция увеличилась за счет тех общин материковой Греции и Эгеиды, которые не примкнули к союзу в первые месяцы войны. Мы не можем уверенно судить о том, являлись ли эти полисы членами симмахии 395 г. до н. э., так как источники не сообщают о заключении каких-либо союзных договоров. Осевые государства получали возможность претендовать на гегемонию, безусловно, благодаря широкому представительству греческих полисов, на наш взгляд, в *неформальной* антиспартанской коалиции. Таким образом, антиспартанский союз 395 г. до н. э. являлся объединением полисов, общие интересы которых сводилась к свержению спартанского господства в греческом мире. В этом отношении объединение действительно было антиспартанским и антигегемонистским. В остальном же симмахия 395 г. до н. э. являлась основой для реализации гегемонистских замыслов Афин, Фив, Коринфа и Аргоса.

Примечания

¹ Из наиболее значимых работ, посвященных Коринфской войне, см., например: *Accame S. Ricerche intorno alla Guerra Corinzia.* – Napoli, 1951; *Hamilton C. D. Sparta's bitter victories: Politics and diplomacy in the Corinthian war.* – Ithaca; London, 1979; *Kagan D. The Economic Origins of the Corinthian War // La Parola del Passato.* – Napoli, 1961. – № 16. – P. 321 – 341; *Perlman S. The Causes and Outbreak of the Corinthian War // ClQ.* – Oxford, 1964. – Vol. 14. – P. 64 – 81.

² *Davies J. K. Democracy and Classical Greece.* – Sussex; N. Y., 1978. – P. 163.

³ Ibid.

⁴ *Accame S. Ricerche intorno alla Guerra Corinzia...* – P. 67.

⁵ *Hamilton C. D. Sparta's bitter victories...* – P. 214 – 217.

⁶ *Accame S.* Ricerche intorno alla Guerra Corinzia... – P. 47; *Perlman S.* The Causes and Outbreak of the Corinthian War ... – P. 72.

⁷ *Perlman S.* The Causes and Outbreak of the Corinthian War... – P. 79 – 80.

⁸ Фивам принадлежало, что не маловажно, 37, 82 % всей беотийской территории. См.: *González J. P.* La Confederación beoica a principios del siglo IV a. C.: La distribución territorial de las poleis // *Gerión*. – Madrid, 1996. – № 14. – P. 139.

⁹ *Кутергин В. Ф.* Беотийский союз в 379 – 335 гг. до н. э.. – Саранск, 1991. – С. 117, 120.

¹⁰ *Amit M.* Great and Small Poleis. A Study in the Relations between the Great Powers and the Small Cities in Ancient Greece. – Bruxelles, 1973. – P. 162 – 163; *Hammond N. G. L.* A History of Greece. – Oxford, 1959. – P. 379 – 386.

¹¹ *Hammond N. G. L.* A History of Greece... – P. 379.

¹² *Davies J. K.* Democracy and Classical Greece... – P. 163.

¹³ *Cloché P.* La politique étrangere d'Athènes de 404 à 338 avant Jésus Christ. – P., 1934. – P. 9 – 12; *Hammond N. G. L.* A History of Greece... – P. 462 – 463; *Perlman S.* Athenian Democracy and the Revival of Imperialistic Expansion at the Beginning of the Fourth Century b.c. // *CPh.* – Chicago, 1968. – Vol. 63. – № 4. – P. 257 – 267.

¹⁴ *Seager R.* Thrasybulus, Conon and Athenian Imperialism, 396 – 386 B. C. // *JHS.* – London, 1967. – № 87. – P. 103.

¹⁵ *Cloché P.* La politique étrangere d'Athènes... – P. 17.

¹⁶ *Barbieri G.* Conone. – Roma, 1955. – P. 164.

¹⁷ *Cawkwell G. L.* A Note on the Heracles Coinage Alliance of 394 B. C. // *Numismatic Chronicle.* – 1956. – № 16. – P. 73 – 75.

¹⁸ *Строгецкий В. М.* Афины и Спарта. Борьба за гегемонию в Греции в V в. до н. э. (478 – 431 гг.). – СПб., 2008. – С. 99.

¹⁹ О коринфской дипломатии в ближайшие годы после окончания Архидамовой войны см.: *Жестоканов С. М.* Коринф и Спарта: старые союзники на грани войны // *История. Мир прошлого в современном освещении.* – СПб., 2008. – С. 143 – 151.

²⁰ *Hamilton C. D.* Sparta's bitter victories... – P. 217; *Hamilton C. D.* The Politics of Revolution in Corinth, 395 – 386 B. C. // *Historia.* – Wiesbaden, 1972. – Bd. 21. – Hft. 1. – P. 25.

²¹ *Карпюк С. Г., Кулишова О. В.* Союзы в архаической и классической Греции: представления о географическом и политическом центре // *Мнемон.* – СПб., 2007. – Вып. 6. – С. 288.

²² Коринф находился в центре воображаемого круга, включавшего в себя практически всю Балканскую Грецию и часть островов Эгеиды: от Фессалии на севере, до Киферы на юге; от Керкиры на западе, до Хиоса на востоке.

²³ *Hamilton C. D.* Sparta's bitter victories... – P. 212 – 213.

Раби в Етрурії у VIII-III ст. до н.е.

Янко А. Л.

Янко А. Л. Раби в Етрурії у VIII-III ст. до н.е. У статті аналізуються етрусські написи, що містять соціальні терміни *leθe*, *lautni*, *θresu* і *etera*. Автор доходить висновку, що етруски позначали рабів-полонених, призначених для принесення у жертву під час поховальних ігор, терміном *leθe*. Ці раби не використовувалися в господарських цілях. Штат прислужників, складався з домашніх рабів, яких у написах називали згідно їх професії. Історичні джерела свідчать про патріархальний характер етрусського рабовласництва.

Ключові слова: Етруски, Раби, Рабовласництво

Yanko A. L. Slaves in Etruria in VIII-III B. C. The article deals with the Etruscan inscriptions, consisting the social terms *leθe*, *lautni*, *θresu* and *etera*. The author comes to conclusion that with the term *leθe* Etruscans designated slaves captives of war, which were used in sacrifices during burials games. These slaves were not to be used in household. Staff of servants included household slaves who, in inscriptions, were named after their profession. Historical sources witness the patriarchal character of Etruscan slavery.

Keywords: Etruscan, Slaves, Slavery

Етрускологи неодноразово зверталися до проблеми позначення рабів в етрусських написах, але й досі це питання не має позитивного вирішення.

Серед історичних джерел головну увагу слід приділити поховальним написам етрусків, з яких дослідниками виділено соціальні терміни *θresu*, *serve/servi*, *lautni*, *leθe*, *etera*. Ці джерела не дають вичерпної інформації про феномен етрусського рабства, головню, через неможливість однозначного тлумачення термінів, що містяться у написах та співставлення їх із даними античної традиції.

Як вирішувалася ця проблема, можна зрозуміти, оглянувши дослідження етрускологів XIX-XXI ст. К. О . Мюллер і В. Деске вважали, що терміном *etera* етруски позначали рабів, а відпущеників називали *lautni*¹. Ці погляди ще в середині XX ст. поділяли В. М. Дьяков та М. Паллоттіно².

Однак Ф. Скуч ще на початку століття висловився проти ототожнення *lautni* і *libertus*³. Натомість, А. Г. Бекштрем схвалював ці погляди, а *etera* вважав пенестами, тобто сільськогосподарськими рабами⁴. Цю думку поділяли Л. А. Єльніцький, О. І. Харскін та Б. Дінков⁵. О. Даніельсон і Р. Гербіг вважали рабами двох кухарів,

зображених на фресці з могили Голіні I і позначених однаковим словом *θresu*⁶. О. І. Харсекін вважав цей термін найменуванням залежних осіб, перекладаючи його нейтрально як «робітник, слуга»⁷. М. М. Залеський схилився до думки, що *lautni* – це пенести, але їх статус був подібним до положення римських клієнтів⁸.

О. Й. Немировський і В. Л. Цимбурський, досліджуючи генезис терміну *lautni*, дійшли висновку, що спочатку етруски так називали рабів, додаючи інколи прізвисько *lethe*, пізніше підпорядкованість роду (*lautn*) і назва *lautni* зберігалися, незважаючи навіть на отримання волі⁹.

В. Слюнечко виділяв дві основні категорії неповноправного населення: широку верству на зразок пенестів, італіків за походженням, які отримали рівні з етрусками права у III-II ст. до н.е.; а також більш вузький прошарок, *lautni* – рабів, а пізніше відпущеників різного етнічного походження; *etera* він відносив до особливо привілейованих клієнтів¹⁰. Ці погляди підтримала І. Л. Маяк¹¹.

Е. М. Аваліані чомусь вважає термін «пенести» належним до етрусської епіграфіки, разом з *lautni* та *lethe* вона відносить його до «нижчих прошарків вільного населення»¹². Це твердження не витримує критики, так само як і пасаж, що *lethe* є етнонімом пеласгів.

Е. Макнамара відзначає, що в етрусків було достатньо рабів, серед яких вона називає акторів царя Вей, музикантів, танцюристів і кухарів, зображених на фресках, *lautni* вона вважає відпущениками, а *etera* – клієнтами¹³. Ж. -Н. Робер доходить висновку, що етруски позначали у написах рабів терміном *lethe*, відпущеників – *lautni*, а клієнтів – *etera* або *lautneteri*¹⁴.

Як бачимо, серед етрускологів немає згоди відносно термінів, якими позначалися раби у написах: у різний час висувалися гіпотези, що рабів називали *etera*, *lautni*, *lethe* або *θresu*.

Необхідно співвіднести повідомлення письмових джерел з етрускими назвами залежних людей у поховальних епітафіях з метою визначення етрусського соціального терміну, яким позначали рабів.

Перш за все, необхідно відкинути гіпотезу про *etera* як про рабів, адже в епітафіях вони фігурують з повною формулою імені, а також деякі з них поховані у багатих окремих гробницях¹⁵. Очевидно, це був різновид клієнтів.

У написах із Перузії зустрічається особисте ім'я *serve/servi* (CIE № 4462, 4463), подібне до латинського терміну *servus* «раб, слуга», що, однак, навряд чи може свідчити про походження римського позначення раба від етрусського терміну. Оскільки написи відносяться до періоду римського панування, скоріше, етруске особисте ім'я утворилося від латинського терміну *servus* чи імені *Servius*.

Слово *θresu*, теж, очевидно, не є позначенням раба. Справедливим є твердження, що зображення у гробниці робились з метою забезпечити її господаря всім необхідним для життя: їжею, питвом, одягом¹⁶. Для цього у гробниці зображувався весь цикл виготовлення тієї чи іншої

речі, увічнювався весь процес виробництва, люди, що були зайняті в цьому процесі: їх імена, звання, професії. Перед нами на фресці зображена кухня та її робітники, тож *θresu* повинно значити «кухар» чи щось подібне. За конфігурацією воно нагадує грецьке *ὁ θρεπτός* «годованець, вихований вдома раб»¹⁷, але запозичення етрусками грецької термінології чи зв'язок етруської мови з грецькою є проблематичним, тож залишається комбінаторний метод. *θresu* стоїть поряд із *penznas* у написі CIE № 5088, останнє є родовим іменем, подібним до латинського *Pensius* з умбрійського міста Азізіум (CIL XI, № 5386). Отже, перед нами словосполучення «кухар родини Пенсіів». Про поширення цього слова свідчить напис, де воно стоїть у формі *θresnai* (CIE № 78). Втім, ніщо не заважає нам вбачати в кухарях домашніх рабів.

Єдине, що в етруській соціальній термінології, немовби, не викликає заперечень, так це ототожнення у пізніх латино-етруських білінгвах понять *lautni* і *libertus* (CIE № 1288, 3692). У деяких написах (CIE № 781, 1204, 1601, 2120, 2413, 2414) поряд із *lautni* стоїть також прізвисько *leθe*. Останнє досить давно привернуло увагу дослідників соціального устрою етрусків¹⁸. О. Й. Немировський пов'язав його з ім'ям гомерівського пеласга з-під Трої *Λήθος* (Hom., II, 843), з іменем *Ληθός* на дні кіліка VI ст. до н.е. з етруського порту Гравіскі, з назвою чотирьох річок на Криті, у Фессалії і Карії *Ληθαίος*, а також рікою підземного царства *Λήθη*¹⁹. В. Л. Цимбурський знайшов у Лікофрона (Licorh., Alex., 703) назву міфічної гори з Італії *Ληθαίωνος* і пов'язав цю назву з гірським фракійським племенем, що карбувало монети зі своєю самоназвою *ΛΕΤΑΙΟΝ*, рабськими прізвишками в етрусків з основою *leθ*, етруським теонімом *leθam* у написах із Капуї і П'яченци та з розповіддю Псевдо-Аристотеля (Ps.-Arist., De mirab. ausc., 94) про правління у тірренському місті Енарії, що немовби розташоване під найвищою в Італії горою, відпущеників, які міняються кожний рік²⁰.

Основу *Ληθ* у наведених прикладах лінгвісти вважають догрецькою і доіндоєвропейською²¹. Чому гори і ріки мали тотожні назви? У поемі Лікофрона «Александра» говориться про гору *Ληθαίωνος*, що простягається в Італії від загробного світу до неба, а з неї течуть всі води Італії, в тому числі підземні джерела. Можливий зв'язок цієї гори з горою у 30 стадіїв заввишки, також з багатьма джерелами, що стоїть посеред міста Енарії у Тірренії, згідно Псевдо-Аристотеля. Страбон також пише про гору, на якій розташувалося етруське місто Волатерра, а перед цим наводить міф про могутні тірренські ріки, що погрожували створити потоп, але були втихомирені греблями (Strab., V, 2, 5). На бронзовій моделі баранячої печінки з П'яченци теоніми *leθns*, *leθa*, *leθam*, *leθi* і *leta* розташовані поряд з ділянками етруського бога води та джерел *Neθ* (*Neθuns*)²². Можливо, гідроніми Егеїди названі мовою, спорідненою з мовою етрусків.

В. В. Іванов пов'язував етруські божества *leθam* і *letun* з лікійською покровительською гробниць, пізніше запозичену греками під іменем *Λητώ*²³. В. Слонечко стверджував, що імена з коренем *leθ* пов'язані з латинським терміном *laetus*, запозиченим з Галлії, адже саме там у період пізньої Римської імперії побутувала ця категорія напіввільних колоністів з числа варварів²⁴. Стосовно цього О. Й. Немировський справедливо зауважив, що у Північній Італії, де спочатку перебували галли до нападу на етрусків, не знайдено написів з *leθe*, до того ж ці імена з'явилися в етруських епітафіях на 500 років раніше за термін *laetus*²⁵.

Слід відзначити, що деякі дослідники не виключали зв'язку напису з Капуї (початок V ст. до н.е.) з поховальним жертвним ритуалом²⁶. На наявність у цьому тексті поряд з *leθam* теоніму *lagan* звернув увагу Л. А. Єльніцький²⁷. Він, як і багато хто з дослідників, вважав тотожними *leθam* та *Lar militaris* Марціана Капелли (*Mart. Cap.*, I, 41) через те, що у написі на люстрі з Тарквінії ім'я цього божества стоїть поряд з іменем *Lagan*, останнім етруски підписували зображення озброєних юнаків²⁸.

З одного боку ми маємо догрецьку назву гірських джерел і міфічної ріки забуття, а з другого – цим ім'ям етруски називали бога війни і смерті, а також категорію неповноправного населення. О. Й. Немировський і В. Л. Цимбурський зазначають, що представники цієї верстви ніколи не мали в пізніх епітафіях третьої частини імені (когномена), ніколи не зараховувалися до певної генеалогічної гілки, майже ніколи не позначалися як «син» або «дочка», існує лише один напис, де *leθi* названа дружиною (CIE № 4001)²⁹. Оскільки в деяких написах (CIE № 5043, а також згадувана грецька посьвята з етруського порту Гравіски), що відносяться до VI ст. до н.е., теж згадуються люди, що мають специфічне ім'я з коренем *leθ*, дослідники припустили, що спочатку залежні люди, на зразок пенестів, позначалися просто *leθe*, *leθi*, *leθia*, у пізніх написах їх стали називати, відповідно до їх зміненого статусу, *lautni* «відпущениками» (часто з позначкою *leθe*) на півночі Етрурії, а на півдні, де на той час римляни створили великі латифундії, їх було обернуто на справжніх рабів.

Нещодавно віднайдені написи теж підтверджують змальовану картину: написи VI століття до н.е. з околиць Фалерій з посвятою від людини на ім'я *Leθaie* (SE 1994, № 59, REE 22), Популонії - *Leθx* (SE 1995, № 60, REE 41) говорять про давнє побутування в етрусків цієї категорії населення, напис з околиць Клузія I ст. до н.е. засвідчує існування пізнього терміну *lautniθa* (SE 1995, № 60, REE 14).

Однак слід звернути увагу на такі обставини. Наприклад, у написі CIE № 4034 жінка з повною формулою імені (навіть з когноменом) є дочкою людини на ім'я *Leθari Sentinateś* (CIE № 4033) (аналогічно у написі CIE № 4133). З написів CIE № 4143 і CIE № 4144 довідуємося, що такий собі *Larθ Leθe* мав сина та *etera*, які мали повне ім'я.

Очевидно, люди з прізвиськом *Lethe* отримували свободу і повні права, можливо через шлюб із повноправною особою або внаслідок звільнення. Написи на кштат CIE № 2413: *lethe ucrislaneš lautni* чи CIE № 2414: *leθia lautniθa arntiš* говорять про факт отримання цими людьми волі. Оскільки подібних написів досить багато, можна говорити про поширену процедуру манумісії в Північній Етрурії у II-I ст. до н.е. (всі написи, де поряд *lethe* і *lautni*, походять звідти).

Як на нашу думку, вищенаведені факти можна пов'язати з повідомленнями про вбивство етрусками полонених, інколи під час поховальних ігор, що стали прообразом гладіаторських боїв, які винайшли, як запевняв Ніколай Дамаський, саме етруски (Athen., IV, 153d-154a).

Про досить поширену практику цих видовищ свідчать зображення «гри Ферсу» та подібних їй, зібрані Ж. -Р. Жанно³⁰. Захоплених на війні бранців етруски обертали на рабів під прізвиськом, що було співзвучно імені їх бога війни, смерті, і, можливо, покровителя поховального обряду. Відомо, що засуджені до страти у Римі зараховувалися у раби, що були міфологічним образом смерті, взагалі, рабами у різних народів спочатку ставали «живі вбиті»³¹. Приклад Спартака говорить, що римляни, які запозичили звичай гладіаторських ігор від етрусків, обертали полонених на рабів і відправляли їх у гладіатори у I ст. до н.е. (App., BCiv., I, 14, 116). Немає нічого неймовірного у тому, що так само, але раніше, робили й етруски. Природно, що чоловіків-воїнів намагалися швидше позбутися, захоплені на війні жінки оберталися на наложниць.

Про появу звичаю поховальних ігор пише Геродот (Herod., I, 167), але його інформація спотворена. Буцімто, поховальні ігри влаштували вперше етруски з Цере, вшановуючи пам'ять вбитих ними полонених фокейців, щоб вгамувати епідемію, що наслав на місто Аполлон за цей злочин. Очевидно, етруски й раніше приносили людські жертви на могилах своїх родичів, лише оформлення цих вбивств у вигляді «гри Ферсу» можливо тлумачити як певне запозичення грецьких міфів і звичаю сценічних вистав. Крім полонених, терміном *lethe* могли позначатися також продані римські боржники, адже на батьківщині вони були б піддані смертній карі, якби не продаж у рабство *trans Tiberim* «за Тибр», тобто до Етрурії (Tab. duod., III, 5 = Gell., XX, 1, 48).

Пояснити відпуск на волю *lethe* у пізній період можна, пов'язавши дані написів про *lethe-lautni* і повідомлення про обставини повстання у Вольсініях у 265-264 pp. до н.е. Валерій Максим називає повстанців рабами (Val. Max., IX, 1, ext. 2), Іоанн Антіохійський – домочадцями (Iohan. Ant., fr. 50, FHG IV), а Діон Кассій (Zonar., VIII, 7), Флор (Flor., I, 16, 24) та Орозій (Oros., IV, 5, 3-4) – відпущениками.

Останній пише, що вольсінійці з легковажністю повсюдно звільнили рабів, надавши їм право одружуватися з аристократками. Відпущеники захопили владу, майно та дружин колишніх панів (Oros., IV, 5, 3-5).

Очевидно, окремим «гладіаторам», що залишалися живими після поховальних двобоїв, і раніше надавалася свобода. Масове звільнення людей, що вміють володіти зброєю, можна пояснити намаганням знатних родин, яким вони належали, використати їх у боротьбі проти Риму. Але колишні раби обернули зброю проти своїх господарів і лише втручання римського війська припинило повстання. Манумісії II-I ст. до н.е. слід пояснити нехваткою робочих рук у господарствах аристократів півночі Етрурії після воєн з Римом.

До цього ж періоду О. Й. Немировський відносив згадку Тібєрія Гракха (за Плутархом) про рабів-іноземців в Етрурії (Plut., Ti. Gracch., VIII), справедливо наголошуючи, що описана ситуація склалася на півдні країни за римського панування³². Але не можна погодитися з його тлумаченням виразу Ювенала «етруський ергастул» (Iuv., VIII, 180). Дослідник вважає, що такі підземні тюрми для рабів були створені етрусками ще до римського завоювання, від чого і походить їх назва³³. У тексті Ювенала, поряд із згадкою про етруску підземну в'язницю для закутих рабів, говориться також про відправку недбайливого раба «до луканів» (*nempe in Lucanos aut Tusca ergastula mittas*). Відомо, що Етрурія в період римської окупації, коли ніякої етруської специфіки рабства вже не було, (навіпаки, римляни створили латифундії для чого, безперечно, саме й були влаштовані ергастули), а контингент рабів складався з іноземців, стала ареною повстання рабів 196 р. до н.е. (Liv., XXXIII, 36, 1-3). Що раби були карфагеняни з недавньої здобичі у Другій Пунічній війні, може засвідчити повідомлення того ж таки Лівія про заколот пунійських заручників і рабів у Сетії двома роками раніше (Liv., XXXII, 26, 4-18). В Луканії, як відомо, закінчилося поразкою і великими жертвами серед рабів Спартаківське повстання (Plut., Crass., X-XI). Як на нашу думку, саме ці події асоціювалися в уяві поета з найтяжчими муками для рабів. Отже, «етруський ергастул» – означає «ергастул із Етрурії» без етнічного забарвлення.

Насамкінець можемо підсумувати. В етруської знаті були раби-військовополонені і куповані з-за Тибру в римлян боржники, яких називали соціальним терміном *lethe*, але їх не використовували для праці у сільському господарстві, копальнях і майстернях (очевидно, для цього вистачало працівників нерабських статусів *lautni*, *lautneteri* та *etega*), а жертвували духам своїх померлих під час поховальних церемоній. Жінки (*lethia*) – полонянки, що ставали наложницями. Відпуск на волю давав можливість цим людям, або, скоріше за все, тільки їх дітям, ставати громадянами етруських міст-держав. Домашніх рабів називали не особливим терміном, а згідно їх професії у господарстві знатних і багатих етрусків. Таким чином, етруске рабство мало патріархальний характер.

Примітки

¹ Müller, K. O. Die Etrusker / K. O. Müller, W. Deeke. – Stuttgart, 1877. – Bd. I. – S. 506; Bd. II. – S. 505.

- ² Дьяков, В. Н. История римского народа в античную эпоху / В. Н. Дьяков // Уч. зап. МГПИ. – 1947. – Т. 46. – С. 59; Паллоттино, М. Проблема этрусского языка / М. Паллоттино // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки – М., 1976. – С. 376, 377.
- ³ Skutsch, Fr. Etruskische Sprache / Fr. Skutsch // RE. – 1907. – Bd. VI. – Sp. 791.
- ⁴ Бекштрем, А. Г. Из области этрускологии / А. Г. Бекштрем // ЖМНП. – 1908. – № 2. – С. 67; № 3. – С. 89.
- ⁵ Ельницкий, Л. А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н.е. / Л. А. Ельницкий. – М., 1964. – С. 105-106, 112; Харсекин, А. И. Этрусские надписи как исторический источник: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. № 07.00.03 «всеобщая история» / А. И. Харсекин. – Воронеж, 1967. – С. 16-17; Немировский, А. И. Этрусски. Введение в этрускологию / А. И. Немировский, А. И. Харсекин. – Воронеж, 1969. – С. 106-107; Харсекин, А. И. Этрусски / А. И. Харсекин // СИЭ. – Т. 16. – М., 1976. – Стб. 674; Динков, Б. Етруската загадка / Б. Динков. – София, 1984. – С. 20.
- ⁶ СIE. – Lipsiae, 1907. – Bd. II. 1. – S. 56, 58.
- ⁷ Харсекин, А. И. Этрусские надписи как исторический источник... - С. 16.
- ⁸ Залесский, Н. Н. К социальной истории этрусков / Н. Н. Залесский // Уч. зап. ЛГУ. – 1950. – Вып. 17. – С. 166-167, 171; Залесский, Н. Н. Италия в первой половине I тысячелетия до н.э. / Н. Н. Залесский // Всемирная история. – Т. 1. – М., 1956. – С. 634.
- ⁹ Немировский, А. И. Этрусски. От мифа к истории / А. И. Немировский. – М., 1983. – С. 134; Немировский, А. И. Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии / А. И. Немировский, В. Л. Цымбурский // ВДИ. – 1984. – № 3. – С. 15-17; Немировский, А. И. Этруская загадка / А. И. Немировский // ВИ. – 1984. – № 3. – С. 101.
- ¹⁰ Slunečko, V. Etrusky onomasticky system / V. Slunečko // Listy filol. – 1990. – Ros. 113. – № 4. – S. 278, 282, 283.
- ¹¹ Маяк, И. Л. Племена и народности Италии / И. Л. Маяк // История Европы. – Т. 1. – М., 1988. – С. 181;
- ¹² Авалиани, Э. Н. Современные аспекты исследования этрусской цивилизации: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. № 07.00.03 «всеобщая история» / Э. Н. Авалиани. – Тбилиси, 1991. – С. 18.
- ¹³ Макнамара, Э. Этрусски. Быт, религия, культура / Э. Макнамара. – М., 2006. – С. 164.
- ¹⁴ Робер, Ж. -Н. Этрусски / Ж. -Н. Робер. – М., 2007. – С. 107-111.
- ¹⁵ Немировский, А. И. Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии... - С. 18; Slunečko V. Etrusky onomasticky system... - S. 283; Робер, Ж. -Н. Этрусски... - С. 111.
- ¹⁶ Источниковедение истории Древнего Востока / О. Д. Берлев [и др.]; отв. ред. В. И. Кузицин. – М., 1984. – С. 27.

¹⁷ *Chantraine, P.* Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque / P. Chantraine. – Т. IV-1. – Р., 1977. – Р. 1134.

¹⁸ *Ельницкий, Л. А.* Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н.э.... - С. 105-110; *Немировский, А. И.* Этруски... - С. 130-131; *Немировский А. И.* Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии... - С. 17; *Slunečko, V.* Etrusky onomasticky system... - S. 283.

¹⁹ *Немировский, А. И.* Греческий эмпорий в этруском порту / А. И. Немировский // ВДИ. – 1982. – № 1. – С. 154.

²⁰ *Цымбурский, В. Л.* Итало-этруский миф о Великой горе по античным источникам / В. Л. Цымбурский // ВДИ. – 1984. - № 4. – С. 143.

²¹ *Гиндин, Л. А.* Гомер и история Восточного Средиземноморья / Л. А. Гиндин, В. Л. Цымбурский. – М., 1996. – С. 167.

²² *Цымбурский, В. Л.* Итало-этруский миф о Великой горе... – С. 147.

²³ *Иванов, В. В.* Анализ текста квази-билингвы. (Этрусская печень для гадания из Пьяченцы) / В. В. Иванов // Исследования по структуре текста. – М., 1987. – С. 84.

²⁴ *Slunečko, V.* Etrusky onomasticky system... - S. 283.

²⁵ *Немировский, А. И.* Этруски... - С. 131.

²⁶ *Залесский, Н. Н.* К истории этрусской колонизации Италии в VII-IV вв. до н.э. Этруски в Кампании. Этруски, греки и Карфаген в V и IV вв. до н.э. / Н. Н. Залесский. – Л., 1965. – С. 13.

²⁷ *Ельницкий, Л. А.* Элементы религии и духовной культуры древних этрусков / Л. А. Ельницкий // Немировский А. И. Идеология и культура раннего Рима. – Воронеж, 1964. – С. 188.

²⁸ *Müller, K. O.* Die Etrusker – Bd. II... - S. 57, n. 66; *Бекштрем, А. Г.* Из области этрускологии / А. Г. Бекштрем // ЖМНП. – 1907. – № 8. – С. 371-372; *Fiesel, E.* Letham (leham) / E. Fiesel // RE. – 1925. – Bd. XII. – Hbd. 24. – Sp. 2140; *Немировский, А. И., Харсекин А. И.* Этруски... - С. 121; *Тимофеева, Н. К.* Религиозно-мифологическая картина мира этрусков / Н. К. Тимофеева. – Новосибирск, 1980. – С. 71, 73-74; *Наговицын, А. Е.* Мифология и религия этрусков / А. Е. Наговицын. – М., 2000. – С. 368-369; *Робер, Ж. -Н.* Этруски... - С. 116.

²⁹ *Немировский, А. И.* Этруски... - С. 130; *Немировский, А. И.* Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии... - С. 17.

³⁰ *Чубова, А. П.* Античная живопись / А. П. Чубова, А. П. Иванова. – М., 1966. – С. 84-85; *Jannot, J. -R.* Un avatar etrusque du mythe grec / J. -R. Jannot // REL. – 1984. – A. 62. – Т. 62. – Р. 50-56.

³¹ *Брагинская, Н. В.* Раб, слуга, шут / Н. В. Брагинская // Мифы народов мира. – Т. 2. – М., 1988. – С. 360.

³² *Немировский, А. И.* Этруски... - С. 129.

³³ *Немировский, А. И.* Этруски... – С. 133; *Немировский, А. И.* Этрусская загадка... - С. 102.

Історія України

Створення та діяльність російських національних територіально-адміністративних одиниць на Харківщині в другій половині 1920-х років

Арзуманова Т. В.

Арзуманова Т. В. Створення та діяльність російських національних територіально-адміністративних одиниць на Харківщині в другій половині 1920-х років. Стаття присвячена розгляду питання національної політики більшовиків в УСРР в 1920 - х щодо етнічних росіян. Розглянуто процес виділення росіян в національну меншину та створення умов для розвитку їх мови та культури шляхом організації національних територіально - адміністративних одиниць - національних сільських рад та національних районів.

Ключові слова: національна політика, росіяни, національна меншість, політика українізації, більшовики, національний район, національна сільрада.

Arzumanova T.V. The creation and activity of the Russian national territorial-administrative divisions in Kharkiv region in the second half of 1920th. The article deals with the investigation of Bolsheviks national policy in Ukrainian Soviet Socialist Republic with regard to ethnic Russians. The author researches Russian national minority separation and creation condition for Russian language and Russian culture development. The organization of national regions and national villages' councils in the areas where Russians dominated, was important aspect of Bolshevik's national policy stimulated Russian minorities civil rights protection.

Key words: national policy, Russians, policy of Ukrainization, Bolsheviks, national region, national villages' councils.

Вирішення національних питань є необхідною складовою демократичного розвитку держави. Залучення України до процесів європейської інтеграції неможливе без формування стратегії консолідації українського поліетнічного суспільства. Росіяни належать до найбільшої національної меншини в країні, а тому забезпечення їх національно – культурних інтересів має стати провідним завданням реалізації державної етнополітики. Актуальність захисту національних потреб російського населення в українській державі набула на початку 1990-х років, з моменту початку українізації українського суспільства в рамках побудови незалежної України. Цікавим для сучасних істориків, державотворців, політологів, етнополітологів, громадських діячів має стати проведення історичних паралелей між національною політикою, спрямованою на українізацію, в

сучасній Україні та Радянській Україні в другій половині 20-х років ХХ століття щодо вирішення питання з російською мовою, захистом прав етнічних росіян.

Особливо цікавим, на наш погляд, має стати дослідження історії створення та діяльності більшовицькою партією російських національно – адміністративних територіальних одиниць – національних районів та національних сільрад в Харківській окрузі, де росіяни історично склали значну частину населення і досить активно впливали на соціально – економічний, політичний та культурний розвиток не тільки краю, але й української радянської держави в цілому.

Спеціальних досліджень з даної проблематики в українській історіографії не створено, окремі питання ж висвітлені в роботах Н. Маларчук¹, О. Рафальського², матеріалах науково – практичних конференцій³.

Введення в науковий обіг архівних матеріалів дало автору змогу розглянути особливості проведення більшовиками національної політики в УСРР в другій половині 1920-х років щодо російської спільноти. На основі аналізу архівних джерел нами поставлено за мету дослідити механізми утворення та особливості діяльності російських національних районів та сільрад на Харківщині в другій половині 20-х років ХХ ст.

Початок політики українізації стало відправним етапом на шляху вирішення «російського питання» в Радянській Україні в середині 1920-х років. Вперше етнічні росіяни зіткнулися з проблемою використання української мови в громадсько – політичному житті, культурі, освіті, що привело до визначення статусу національної меншини у відношенні до російського населення.

В грудні 1926 р. голова Центрального комітету національних меншин О. Буценко на засіданні заявив про необхідність серйозного вирішення питання з російською меншістю на Україні, чітко провести грань між українцями і росіянами. Зокрема, він зауважив на важкості цього питання: «Мы знаем, что украинцы иногда называют себя малороссами, либо русскими, так как они привыкли себя так называть под давлением царского гнета. Русские же, наоборот, под влиянием провокаций, пущенных среди русских рабочих и крестьянства, что «неукраинцев» будут выселять из Украины, называют себя украинцами»⁴.

Постановою Президії Окрвиконкому від 28 січня 1927 р. Чугуївський та Олексіївський райони та 68 сільрад були оголошені національними з домінуючим російським населенням.

Таблиця 1.

Російські національні сільради на Харківщині в 1927 р.⁵

Район	Сільрада	Район	Сільрада
Олексіївський	Олексіївська, Борецька, Верхневишневська, Єфремівська, Масловська	Старовірівський	Дьячковська, Меліховська I, II, III Старовірівська
Вовчанський	Бачковська, Гатушинська, Гнилушкинська, Карачевська, Тарнівська	Липецький	Мало-Прохожанська, Велико-Прохожанська, Горгуєвська, Калупаська, Русько-Тишківська
Богодухівський	Марнинська	Дергачівський	Русько-Лозівська
Зміївський	Воровська, Тернавська, Красно-Полянська	Старо-Салтівський	Велико-Вовчанська, Маслодавська, Пісчанська
Кириківський	Дершевська, Додрянська Кам'янецька, Нишахська Солдатська	Золочевський	Гур-Казаченська, Сатницька, Скопівська Удянська
Лозівський	Лизоветенська	Печензьський	П'ятницька
Таранівський	Охотницька	Харківський	Васищевська Високопоселівська Лизогубівська, Покотилівська
Велико-Писаревський	Вольнівська, Гоздацька Крамчанська, Луговська, Позднянська, Грузька Тарасівська, Стрілецька	Чугуєвський	Введенська, Фраківська, Покотилівська, Зачугуєвська Кам'яно – Ярузька, Калугіно-Башкірська, Коробчанська Качетовська, Незловська Ново-Гнилицька, Ново – Покровська, Тетлежська Осиновська, Преображенська Старо-Покровська, Іванівська

В травні 1927 року постановою ЦК НМ при ВУЦВК було виділено дев'ять районів з переважною кількістю російського населення на території УСРР, яким було присвоєно статус національних. В Харківській окрузі це були Старовірівський, Олексіївський, Чугуєвський⁶.

Саме в цих районах в більшості сіл переважало російське населення, в яких і було утворено національні російські сільради, в селах з

домінуючим українським населенням створювалися українські сільради в межах російського національного району.

Таблиця 2.

Національний склад населення Олексіївського району в 1930 році⁷.

Сільрада	Всього населення	Українці	Росіяни	Інші
Олексіївська	6743	708	5995 (89 %)	40
Борецька	10341	358	9978 (96, 4 %)	5
Бишкінська	5289	10	5279 (99, 8 %)	-
Орельська	2794	2755	36 (1, 2 %)	3
Грушинська	1137	1132	5 (0, 4 %)	-
Єфремівська	2183	174	2006 (91, 8 %)	8
Закутнянська	4822	4775	32 (0, 7 %)	15
Булацеловська	540	540	-	-
Мар'євська	710	634	65 (9, 1 %)	11
Масловська	1041	163	845 (81, 1 %)	33
Миронівська	2603	2581	21 (0, 07 %)	1
Ржавська	2807	2731	55 (2 %)	21
Сивашська	1612	1456	121 (7, 5 %)	35
Всього	42627	18017 (42,3 %)	24438 (57,3 %)	172 (0, 4 %)

Проголошення національних районів призвело до ряду проблем: перед органами влади постала потреба вести зносини з російськими районами на російській мові, цей додатковий обсяг роботи виконувався установами вкрай поволі. Фактично з моменту виділення російських районів в січні 1927 року і до літа того ж року значних змін не відбулося.

В червні 1927 р. була створена комісія при ЦК НМ для обстеження стану обслуговування національних районів і сіл Харківської округи. До складу комісії увійшли представники апарату Окрвиконкому, органів соціального забезпечення, охорони здоров'я, народної освіти, Селянського банку, комітетів незаможників. Метою роботи комісії було проведення вибіркового обстеження шести російських сільрад в Чугуївському, Велико – Писаревському та Старовірівському районах.

Комісії слід було виявити ступінь обізнаності населення з курсом національної політики радянської влади, їх розумінням завдань українізації та з політикою захисту прав національних меншин, яка виражалась в першу чергу в створенні національних районів та національних рад. Поряд з виявленням настроїв населення комісія мала перевірити роботу органів влади щодо вживання російської мови в діловодстві, листуванні, рівень забезпеченості російського населення літературою, періодикою, підручниками, посібниками на рідній мові.

Робота комісії тривала в наступних сільрадах: Борецькій (Олексіївського району), Першій Старовірівській та Дьячковській

(Старовірівського району), Вольній і Луговській (Велико – Писаревського району)⁸.

Результати роботи комісії дозволяють нам зробити висновок, що протягом півроку існування національних районів майже жодних змін в них не відбулося.

Керівництво більшості сільрад було не ознайомлене із сутністю утворення російських районів, а в Дьячківській сільраді навіть не отримали матеріалів Окрвиконкому про виділення їх ради в російську національну. З правом використання російської мови в діловодстві і громадському житті, а також з тим, що органи влади, офіційні установи мали обслуговувати національні меншини на їх рідній мові⁹.

Всі протоколи, постанови, накази з Харкова в ці райони приходили на українській мові. Як зазначили селяни Першої Старовірівки на загальних сходах голова сільради їм зачитував українською мовою інструкції, циркуляри, а секретар сільради, який трохи розумівся на українській мові, одразу ж намагався перекладати. Звичайно такий переклад був приблизним і не завжди правильним¹⁰. Такі читання з перекладом спричиняли незадоволення селян, які не хотіли миритися з курсом суцільної українізації. Селяни села Дьячківка (Старовірівський район) жалілися членам комісії: —*Ня*, старим, українізуватися вже пізно, а молоді трохи легше”. Малось на увазі, що молоде покоління вивчало українську мову в школі, а отже легше адаптувалося до широкого вживання. До речі школа в Першій Старовірівці (п’ятилітка), в якій навчалося понад 300 учнів забезпечувалося методикою і підручниками українською мовою¹¹.

Протоколи та інша документація, які склалися сільрадами були написані також специфічно: половина на українській (з помилками), половина на російській мові.

Сільрадами виписувалися українські газети і журнали («Селянин», «Вісті», «Червоне село»), на українській мові розповсюджувалися і брошури про сільськогосподарський податок, звітні картки по сплату податку.

Селяни Луговської сільради (Велико – Писаревський район) також відмічали, що плакати, стінні газети, які вивішувалися в клубі, були для них абсолютно незрозумілими: «Ничего картинки, вот только не понятно про что написано». Матеріали, видані українською, які безпосередньо торкалися інтересів кожного селянського господарства, кожного селянина, що потрапляли в кожную хату (реєстраційна картка платника податка, членські білети громадських організацій, картки виборця та інші) не приносили користі.

В селянському будинку Першої Старовірівки щотижня відбувалася демонстрація кінофільмів, але всі кінокартини з району присилалися на українській мові, отже під час перегляду глядачі вголос обговорювали та намагалися перекладати підкадрові надписи.

Агітаційні матеріали, плакати, листівки, які присилялися із Харкова на допомогу агітаторам і які б мали сприяти залученню населення до суспільно – політичного життя не мали жодного успіху через мовну проблему. А аналогічні матеріали, які завозилися із районів РСФРР, не відповідали специфіці Харківщини тому і не могли виступати заміною україномовним аналогам.

Використання української мови при проведенні виборчої кампанії також не сприяло активності населення. Саме проведення агітації, картки, написані на українській мові відштовхувало селян, які не розуміли мови. Як зазначив голова Березької сільради (Олексіївський район): «Выборы (в 1926 г.) прошли на вторичном собрании при крайне недостаточной активности избирателей»¹².

Підсумки виборів до Рад в 1927 р., які пройшли в 404 сільрадах Харківщини, дозволили зробити висновки, що в районах з домінуванням росіян (Чугуївському, Олексіївському та Старовірівському) процент вибраних депутатів – етнічних росіян перевищує процент місцевого населення.

Таблиця 3.

Співвідношення росіян та українців - депутатів сільських рад в російських національних районах в 1927 р.¹³

Склад населення		Депутатів рад	
Українці, %	Росіяни, %	Українці, %	Росіяни, %
39, 7	59, 6	37, 3	61, 2

В районах, які не були виділені в національні, але в яких росіяни також складали значну частину населення: Кириківському, Велико – Писаревському, Липецькому результати виборів відповідали процентному співвідношенню росіян – депутатів.

Таблиця 4.

Співвідношення росіян та українців - депутатів сільських рад в районах, де мешкало понад 25 % етнічних росіян в 1927 р.¹⁴

Район	Склад населення		Депутатів рад	
	Українці	Росіяни	Українці, %	Росіяни, %
Кирилівський	38, 3 %	41 %	147 (53 %)	97 (34 %)
Велико - Писаревський	56, 6 %	43 %	238 (52,3 %)	167 (41 %)
Вовчанський	73, 8 %	25 %	360 (81 %)	78 (17, 6 %)
Липецький	60 %	37 %	196 (60, 5 %)	122 (38 %)
Старовірівський	47, 1 %	52 %	165 (47 %)	178 (51 %)
Олексіївський	42 %	57, 8 %	166 (41, 5)	230 (57,5%)
Чугуївський	30 %	69 %	134 (23, 6 %)	427 (75 %)

Трохи більший відсоток представництва росіян був в райвиконкоммах. Наприклад, якщо в трьох російських національних районах їх представництво в сільрадах, як вже зазначалось, складало 61, 2 %, то в складі райвиконкомів – 65 %. В цілому по Харківській окрузі було обрано 17, 8 % росіян – депутатів сільрад і 21, 1 % - членів райвиконкомів, а за даними перепису людності 1926 р. росіяни склали 17, 4 % населення Харківської губернії¹⁵.

Ці дані вказують на абсолютну рівність становища росіян та українців в регіоні, відсутність будь – яких утисків за принципом національності, відсутність особливих квот представництва в органах влади.

Щоб пожвавити участь населення у виборах до рад влада вживала заходів щодо стимулювання виборців. Наприклад, Старовірівський районний виборчий комітет протягом виборчої кампанії 1928 року вживав заходів до обслуговування російських виборців рідною мовою: російською і українською мовами було видано переносну агітаційну стінгазету, двома мовами проводилися радіопередачі, виділені національні виборчі ділянки (російські та українські) в змішаних селах¹⁶.

І хоча організація російських національних районів та сільрад на Харківщині була достатньо проблематичною, певні успіхи в її проведенні спонукали сусідів звертатися за досвідом. Так, в 1927 р. Грайворонський повітовий виконком Курської губернії звернувся до Харківського Окрвиконкому з проханням «поделиться своим опытом по обслуживанию национальных меньшинств». Грайворонців, які організували українські сільради, цікавили питання перепідготовки сільських і районних робітників (голів і секретарів сільрад, вчителів, суддів, робітників кооперації, громадських організацій) для роботи в українських територіальних одиницях.

Харківський Окрвиконком в листі відписував, що досвід роботи по обслуговуванню російських національних районів та сільрад на Харківщині не може бути застосованим при організації роботи українських сільрад на Курщині. Обслуговування росіян їх рідною мовою особливих перешкод не зустрічає, бо робітники окружного та районних апаратів володіють російською мовою і курси по вивченню цієї мови не організувалися¹⁷.

Протягом трьох років існування національних районів на Харківщині були зроблені певні кроки на шляху обслуговування рідною мовою росіян: зокрема з матеріалів обстеження Олексіївського району в 1930 році видно, що райвиконком обслуговував російські сільради на російській мові, протоколи, інструкції, постанови, розпорядження та інша документація велися на російській мові та розсилалися по всьому району. Таким чином, російські документи потрапляли і до восьми українських сільрад даного району. Райвиконком пояснював цю ситуацію тим, що існування і російських, і українських сільрад в районі завдають багато клопоту

чиновникам: «Для обслуживания всего района имеется всего одна машинистка, которая очень перегружена и не имеет возможности печатать и на русском, и на украинском языках. Все распоряжения из Харькова приходят на украинском языке и райисполкому приходится это все переводить и рассылать в русские села»¹⁸.

Набагато гірше, у порівнянні з російськими національними районами, було організоване обслуговування російської меншини в звичайних районах Харківщини. Зокрема, в звіті Ізюмського окрвиконкому (1929 р.) зазначалося, що «в більшості районів ще до цього часу не налагоджено повного обслуговування національних сільрад». Перш за все це стосувалося забезпечення шкільними підручниками на російській мові шкіл, навчальними матеріалами - лікнепів, лише частковий перевід діловодства на рідну мову російської громади¹⁹.

Протягом 1927 – 1929 років на Харківщині було утворено 69 російських сільрад (вони склали 16 % від загальної кількості сільрад Харківської округи), таким чином 95,5 % етнічних росіян регіону мешкали в національних російських сільрадах. Трохи нижчими були показники охоплення російської спільноти мережею освіти на рідній мові. Так, в 1928-1929 навчальному році на Харківщині було відкрито 694 «чотирічки» (початкова школа), 599 – з українською мовою викладання (86, 1 %) та 94 (13, 8 %) з російською мовою навчання. В початкових школах з російською мовою навчалось 15, 7 % учнів регіону. Таким чином, відсоток навантаження російських шкіл не відповідав відсотку російської людності (17, 8 %). Такі показники пояснювалися і тим фактом, що в сім'ях росіян батьки більш залишали дітей без школи. Так, наприклад, в Коробчанській сільраді Чугуївського району в початкову школу було записано 448 дітей віком від 8 до 11 років, школу ж регулярно відвідувало лише 366 учнів (81 %). В селі Єфремівка Олексіївського району з 207 дітей до початкової школи ходило 161 (77 %), в Дернівській початковій школі Кереківського району навчалось 174 (63 %) учня з 276, в Вільнянській школі Велико – Писаревського району – 273 учня (65 %) з 418²⁰.

Саме низьким відсотком відвідування шкіл російськими дітьми можна пояснити найнижчий показник писемності серед селян – росіян, які мешкали в Харківській округі.

Таблиця 2.
Писемність населення Харківської округи в 1926 році²¹.

	Харків	Районні міста	Села	Разом
Українці	72, 3 %	54, 8 %	41, 8 %	47, 6 %
Росіяни	73, 5 %	68, 1 %	32, 7 %	52, 5 %
Євреї	81, 7 %	81, 1 %	79, 6 %	81, 7 %
Поляки	77, 5 %	68 %	73 %	77, 4 %
Вірмени	60, 9 %	-	-	60, 9 %

Німці	89 %	76, 1 %	76, 1 %	85, 1 %
Разом	75, 1 %	57, 7 %	40, 3 %	51 %

Як видно з таблиці, найбільша кількість письменних людей проживала в Харкові, і росіяни по кількості письменних поступалися лише німцям, євреям та полякам, рівень освіти яких був традиційно набагато вищим. Кількість письменних серед росіян по районним містам була меншою у порівнянні з показниками по Харкову, але все ж таки перевищувала середній показник (68, 1 % проти 57, 7 %). Катастрофічно низьким був відсоток письменних росіян, які мешкали по селах Харківщини – лише 32, 7 %.

Що стосується середньої освіти, то охоплення середньої школи російською мовою викладання було недостатнім, особливо по національним районам. Російських семирічок не було ні в Велико – Писаревському, ні в Кириківському районах. Всього ж на Харківщині існувало 8 російських семирічок (10 % від загальної кількості шкіл цього рівня), 2 – в місті Чугуєві. В Золочевському районі з 6 семирічок з російською мовою викладання була 1, в Мерешанському – 1 (всього 2), в Олексіївському – 2 (всього 3), в Старовірівському – 1 (всього 2)²².

Створення національних районів дещо покращило ситуацію з освітою на рідній мові. Зокрема в 1930 році в Олексіївському національному районі діяло 35 шкіл (17 російських, 18 українських), до яких ходило 4665 дітей. Початковою школою в цьому районі було охоплено 89 % дітей у віці від 8 до 11 років.

Таким чином, в процесі реалізації політики українізації правлячою партією більшовиків було здійснено ряд заходів, спрямованих на захист інтересів національних меншостей. Практика виділення в місцях компактного проживання нацменшин національних сільрад та національних регіонів сприяла розвитку національних мов та національної культури. Утворення в другій половині 1920-х років на Харківщині російських національних територіально – адміністративних одиниць мало на меті задовольнити національно – культурні потреби росіян. Однак короткий термін існування національних районів (на початку 1930-х років з новою хвилею русифікації вони були ліквідовані) не дозволяє зробити висновок про те, наскільки створення російських районів, російських сільрад ефективно при реалізації політики захисту національних меншостей. Початок же утворення російських національно – територіальних одиниць на Харківщині в 1920-х рр. мав і позитивні, і негативні риси.

Примітки

¹ Маларчук, Н. Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006.

² Рафальський, О. Є. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000.

³ *Стратегія національної консолідації в Україні: Пошук моделей міжнаціональної інтеграції: Матеріали круглого столу, Ужгород, 18 березня 2000 року / Ред. О. Свистунова. – Ужгород, 2000; Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції м. Київ, 27 – 28 вересня 2003 р. – К., 2004.*

⁴ *Протоколи засідань комісії по роботі среди національних меншинств. – ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 1185. – С. 42.*

⁵ *Протоколи засідань окружної комісії по делам національных меншинств. – ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 1972. – С. 26 – 27.*

⁶ *Циркуляр, постановления и распоряжения по делам национальных меншинств. – ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 1157. – С. 147, 259-зв.*

⁷ *Протоколы заседаний и другие информационные материалы о деятельности Алексеевского райисполкома. – ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 2934. – С. 379.*

⁸ *Циркуляр, постановления и распоряжения по делам национальных меншинств. – ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 1157. – С. 63.*

⁹ *Там само. – С. 207.*

¹⁰ *Там само. – С. 205, 206 – 206-зв., 207.*

¹¹ *Там само. – С. 208.*

¹² *Там само. – С. 210-зв.*

¹³ *Там само. – С. 44 – 47.*

¹⁴ *Там само. – С. 49.*

¹⁵ *Там само. – С. 45.*

¹⁶ *Протоколы заседаний, планы работы и резолюции о деятельности окружного бюро по делам национальных меньшинств. – ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 2856. – С. 20.*

¹⁷ *Циркуляр, постановления и распоряжения по делам национальных меншинств. – ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 1157. – С. 236 – 236-зв., 237.*

¹⁸ *Протоколы заседаний и другие информационные материалы о деятельности Алексеевского райисполкома. – ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 2934. – С. 387.*

¹⁹ *Протоколы заседаний Президиума Изюмского Окрисполкома. – ДАХО. – Ф. Р – 1639. – Оп. 1. – Д. 252 - а. – С. 83.*

²⁰ *Переписка по вопросам работы с национальными меньшинствами. – ДАХО. – Ф. Р – 845. – Оп. 3. – Д. 2853. – С. 97, 97 – зв., . 98.*

²¹ *Там само. – С. 98.*

²² *Там само. – С. 98 – 99.*

Умови угод земельної оренди в УСРР у період непу

Балабай Я. В.

Балабай Я. В. "Умови угод земельної оренди в УСРР у період непу". Статтю присвячено дослідженню умов орендних угод, яких мали дотримуватись суб'єкти орендних відносин в УСРР. Законодавство регулювало термін земельної оренди, питання орендної плати, розмір орендованої ділянки, дотримання раціонального та ефективного господарювання орендаря на орендованій ділянці. Зроблено висновок, що умови орендних відносин в цілому відповідали новій економічній ситуації в УСРР у 1920-ті рр.

Ключові слова: неп, оренда землі, орендна плата, орендні відносини.

Balabai Iana, "Conditions of the Rent of Land Agreements in Soviet Ukraine in the Period of the Nep". The paper is devoted to the investigation of the rent of land conditions in Soviet Ukraine in the period of the nep. The term of rent of land, the pay for rent, the area of land in rent, rational and effective activity were regulated by the soviet legislation. The rent of land conditions were typical for the new economic situation in Soviet Ukraine in 1920-th.

Key words: nep (new economic policy), land rent, rent, rent relations.

З а умов ринкової економіки земля, як правило, стає об'єктом купівлі-продажу та оренди. Оренда землі – це форма землекористування, за якою власник землі передає свою земельну ділянку фізичній або юридичній особі або на визначений термін за орендну плату. Це важлива складова селянського землекористування, необхідна для розвитку продуктивних сил села. Вивчення умов оренди землі в УСРР у період непу є важливим для розуміння механізму функціонування орендних відносин, особливостей орендної політики радянської влади, умов господарювання в українському селі у зазначений період. Важливим завданням є співставлення умов укладених орендних угод з діючим законодавством в УСРР у 1920-ті рр.

Історіографія питання представлена дослідженнями радянських, сучасних українських та російських вчених. Радянський період історіографії питання розпочинається з досліджень авторів 1920-х рр. XX ст.: С. М. Соснового¹, А. Азізяна і Д. Великевича², П. Плешкова³. Питання умов селянської оренди землі в роботах вищеназваних дослідників проаналізоване частково. У 1970-х рр. до питання селянської оренди землі звертався Б. К. Мигаль⁵. Сучасна російська дослідниця Д. Х. Ібрагімова⁶ звернулась до дослідження масової свідомості селянства на основі різноманітних джерел, висновки якої є корисними і для вивчення орендних відносин в селі 1920-х рр. Сучасні українські дослідники питання: В. В. Калініченко⁷, О. І. Ганжа⁸,

С. В. Корновенко⁹, Ю. В. Котляр¹⁰, С. В. Кульчицький¹¹, В. М. Лазуренко¹² зробили вагомий внесок в розробку і аналіз основних аспектів проблеми. Є окрема стаття В. В. Калініченка¹³, присвячена оренді землі в УСРР у період непу. Але спеціального дослідження, присвяченого питанню умов орендних угод в УСРР у період непу ще немає.

Джерельна база статті представлена законодавчою групою джерел (кодекси, постанови, резолюції) та актовими матеріалами (книги з реєстрації орендних угод).

Метою даної статті є вивчення та аналіз основних умов селянської земельної оренди в УСРР у період непу (на основі орендних земельних угод). Умови оренди були закріплені в діючому законодавстві УСРР, у першу чергу, в Земельних Кодексах (редакцій 1922 р. та 1929 р.).

Період дослідження обмежується періодом з 2 квітня 1922 по 6 квітня 1930 р., тобто від прийняття резолюції XI з'їзду РКП (б) 2 квітня 1922 р. «Про роботу на селі», де вперше йшлося про дозвіл оренди, до 6 квітня 1930 р., коли ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про заборону оренди землі і застосування найманої праці в індивідуальних господарствах у районах суцільної колективізації».

Дозвіл земельної оренди на початку 1920-х рр. був принципово новим явищем в аграрній політиці радянської влади. Рішення про дозвіл оренди було націлено на сприяння тим господарствам, які без застосування оренди або найму робочої сили, не змогли подолати наслідків економічної руйнації, освоїти одержану землю та забезпечити своє існування. Це був змушений крок, спрямований до покращення та збільшення сільськогосподарського виробництва. Оренда землі виступала ринковим засобом встановлення відповідності між кількістю одержаної селянами землі та наявними засобами виробництва. Таким чином, завдання земельної оренди полягало не тільки в ефективному розв'язанні соціально-економічних завдань сільського господарства УСРР, а й у дотриманні нових економічних підходів до господарювання, завдяки чому вбачалося можливим прискорення економічної відбудови українського села.

Дозвіл земельної оренди за відповідною статтею Земельного Кодексу¹⁴ (далі – ЗК) надавався господарствам трудового характеру: знесиленим стихійним лихом (неврожаєм, пожежею, пошестю на худобу); послабленим нестачею реманенту чи зменшенням робочої сили (внаслідок смерті, заклику до військової служби, мобілізації, радянської і громадської служби, тимчасового відходу з господарства на трудові заробітки); господарствам переселенців.

Здавати землю в оренду не було дозволено тим господарствам, які мали нетрудові джерела прибутків, та тим, що переходили до нетрудових занять. Якщо перехід господарства до нетрудової праці відбувся вже після здачі ним землі в оренду, то здавець згідно з

порядком розв'язання земельних спорів, позбавлявся всіх прав по договору оренди землі, які мали перейти до земельної громади¹⁵.

Орендувати землю дозволялося лише за умови обробки її силами членів власного господарства орендаря.

Здавати землю в оренду ЗК дозволяв на термін не більше ніж 6 років. Господарство, яке здавало землю в оренду, мало право скласти один договір на весь вищезазначений термін одразу, або кілька договорів послідовно чи з перервами, проте з тим, щоб термін оренди в цілому не перевищував 6 років¹⁶. Господарствам, які мали у своєму складі тільки неповнолітніх членів, дозволено було здавати землю в оренду на весь термін їхнього неповноліття. Як виняток, за окремою постановою райвиконкому термін здачі землі в оренду могло бути подовжено для господарств, що склалися лише із непрацездатних членів (інваліди, люди похилого віку).

Переселенцям дозволялось здавати землю в оренду в місцях виходу на термін до 3 років¹⁷. Зазначений термін на здачу землі в оренду вираховувався з часу остаточного переселення.

Господарствам, які переходили до іншої трудової праці, здавати землю в оренду дозволялось на термін до 2-х років від часу припинення самостійного господарювання¹⁸. Через 2 роки ці господарства за відповідною статтею ЗК позбавлялися права повернутися до користування землею, яку вони залишили.

Районні виконавчі комітети мали право зменшувати термін на здачу землі в оренду до 3-х років для тих господарств, які, незважаючи на надану їм допомогу від держави самі не обробляють землю, а здають її рік-у-рік в оренду. Цей захід радянської влади був спрямований проти так званого «нетрудового елемента» і перетворення землі на засіб збагачення. В основу земельної політики радянської влади щодо індивідуального селянського господарства було покладено трудовий принцип, тобто перевага надавалась тим господарствам, які працювали силами власної родини.

Укладаючи орендну угоду, орендодавець та орендар набували статусу суб'єктів не тільки земельно-орендних, а й соціальних відносин. За ЗК¹⁹ договори на оренду землі трудового користування, що були складені на терміни більше ніж 6 років, зберігали силу лише на протязі 6-тирічного терміну із часу їх складання.

Надзвичайно короткий термін оренди землі часто призводив до хижачького використання земель. За даними Наркомзему²⁰, на Катеринославщині: по Бердянській окрузі та Криворізькій окрузі – короткий термін оренди (1 рік) на землі колонізаційного фонду робив їх невідповідними для населення і землі залишалися необробленими. За дослідженням С. М. Соснового²¹ в УСРР в цілому, була поширеною короткострокова (річна) форма оренди. Найбільшого поширення ця форма оренди досягла у Лісостепових губерніях.

Пленум ЦК РКП (б) 23-30 квітня 1925 р. серед практичних заходів в галузі сільськогосподарської політики допускав «на основі Земельного кодексу ширшого використання права здавати землю в оренду селянами на час до двох сівозмінь при багатопіллі, а при три-чотирипіллі – на строк не більше як 12 років...»²². За постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 27 липня 1927 р. був встановлений максимальний термін оренди – 12 років. Відповідною постановою від 30 травня 1928 р. термін оренди було зменшено до 6 років.

Економічна функція земельної оренди полягала в тому, щоб забезпечити життєво важливі економічні потреби всіх суб'єктів земельно-орендних відносин через реалізацію ефективного господарювання на землі з метою одержання на кожному етапі таких соціально-економічних результатів, які б задовольнили потреби як власника, так і користувача²³.

Цілий ряд статей ЗК покладала на райвиконкоми та сільради обов'язки по реєстрації та контролю за орендними відносинами, в першу чергу на основі укладених орендних угод. Угоди на оренду землі трудового користування, а також додаткові на них домовленості, визнавалися законними тільки після того, коли їх зареєструють місцеві сільські ради. Реєстрація договорів оренди й додаткових до них угод тривала протягом семи днів від моменту оформлення до сільської ради заяви сторін про реєстрацію. Документи часто містять критику роботи сільрад у справі орендних відносин. Зокрема, II Пленум Всеукраїнського Центрального комітету незаможних селян 8 – 11 червня 1927 р.²⁴ констатував недостатній догляд за орендою землі, коли вона не виявлялась і не реєструвалась у потрібній мірі.

Орендна угода мала бути складена у письмовій формі та занесена до спеціальної книги угод. За ЗК²⁵ орендна угода набувала сили після реєстрації її місцевим райвиконкомом, якщо в оренду здавалося більше половини всієї землі здавця та місцевою сільрадою, якщо в оренді перебувало менше цієї кількості. Відповідно в сільрадах повинні були реєструватись: подвірні списки членів дворів та їх домогосподарів по окремих земельних громадах; книги по реєстрації випадків оренди ділянок, площею менше половини всієї землі здавця.

Книга по реєстрації оренди велась як показник законності оренди – лише зареєстрована у законному порядку оренда могла вважатися законною. Книга складалась з чотирьох відривних аркушів. В усіх випадках оренди, дозволеної сільрадою, остання доводила до відома райвиконком шляхом відсилки четвертого аркушу орендної книги. З трьох інших аркушів, два видавалися зацікавленим особам, які мали повернути їх по закінченню терміну дії орендної угоди²⁶.

Сільська рада повинна була суворо перевіряти відповідність чинному законодавству угод земельної оренди та додаткових до них домовленостей і відмовляти в реєстрації тим з них, що були складені з порушенням законів, зокрема:

- а) якщо умови оренди були кабальними для маломіщного селянства;
- б) якщо землю здавало в оренду куркульське господарство;
- в) якщо на здачу землі двору в оренду не було згоди більшості повноправних членів двору;
- г) якщо особа, яка орендувала землю не була трудовим землекористувачем²⁷.

Якщо сторони ухилилися від реєстрації договорів оренди землі та додаткових до них угод, то на них за постановою райвиконкому накладався штраф, на здавця – розміром, що не перевищував пересічної річної орендної платні в даному районі, а на орендаря – розміром, що не перевищував триразового розміру пересічної орендної платні в даному районі. Орендований договір можна було достроково скасувати в разі порушення тією чи іншою стороною вимог відповідних статей ЗК або умов орендного договору чи додаткових до нього угод.

Нагляд за відповідним застосуванням умов та правил оренди, а також розгляд всіх спорів, що виникали через орендні угоди, здійснювали земельні судові комісії в порядку розгляду земельних спорів, а розторгнення угод, що мали кабальний характер, здійснювалось у суді²⁸.

Орендна плата складалась з двох частин: грошової (грошова оплата за оренду землі) та натуральної – у вигляді запровадження покращень в господарстві. Співвідношення між цими частинами плати складалося в залежності від стану орендованого господарства у межах орендних ставок. В орендній угоді мали бути обов'язково визначені всі ті покращення, які орендар мусив запровадити, а також умови і способи розрахунку зі здавцем у разі їх неповного господарчого використання. На підставі договору оренди землі трудового користування орендар зобов'язувався використовувати орендовану землю, не виснажуючи її, та не нижче середнього рівня господарств місцевих землекористувачів, з додержанням агрикультурних вимог, встановлених в обов'язковому порядку.

Згідно із ЗК²⁹, всі оплати, податки і повинності, що припадали на орендовану землю протягом терміну оренди землі мав сплачувати орендар.

Орендна плата встановлювалась для господарства в цілому або для окремого земельного майна по кожному сільськогосподарському району. Господарства та земельне майно оцінювались з урахуванням показника середньої прибутковості для кожного господарського району або окремої місцевості, шляхом обліку доходів та витрат. Для оцінки бралися окремі типові угіддя різних категорій, щоб мати не індивідуальну оцінку кожного, а класову оцінку різних видів та якостей земельних угідь у відповідності з кліматом, якістю ґрунту та економічними особливостями району³⁰.

Остаточний розмір орендної плати за дану сільськогосподарську ділянку землі визначався у розмірі не більше 40 % від середньої чистої

прибутковості земельних ділянок відповідного типу у даному районі. Якщо разом із землею здаються в оренду будівлі, двигуни, живий та мертвий інвентар, за користування орендар мусив сплачувати не більше 6 % від вартості майна³¹.

Важливою умовою орендних відносин у період непу був трудовий характер господарства орендаря. Орендувати можна було таку ділянку землі, яку в змозі була обробити одна родина (як господарська одиниця) власними силами. За законодавством оренда землі не повинна була стати основою для одержання нетрудових прибутків. Тобто орендувати землю могло тільки трудове господарство. Для так званих «нетрудових господарств» у радянському законодавстві були чисельні обмеження. Наприклад, резолюція IV Всеукраїнського з'їзду незаможних селян від 24 – 29 червня 1924 р. забороняла орендувати землю більше розміру середнього трудового селянського господарства у кожному районі³².

Здача в оренду державного земельного майна загальнореспубліканського значення здійснювалась місцевими органами Наркомзему, а також райземуправліннями³³. Державне земельне майно місцевого значення здавалось в оренду по приналежності. Оренда земель із складу колонізаційного фонду допускалась строком на 3 роки (короткострокова) в залежності від плану та терміну заселення колонізаційного фонду.

Державне земельне майно здавалось в оренду, як правило, з торгів. Охорона земельних кордонів та межевих знаків покладалася на орендаря. Орендар, який отримав державний земельний фонд в оренду, був зобов'язаний застрахувати всі будівлі та майно господарства та пов'язаних із ним підприємств по вищій ставці Укрдержстраха³⁴. Квитанції про оплату страхових внесків орендар надавав земельному органу-здавцю.

Прибутки від всього держмайна надходили в місцевий бюджет, за виключенням 10 %, які вносилися до фонду Наркомзему на витрати по обслідуванню цих земель, меліорацію та інше.

За ЗК³⁵ після закінчення терміну оренди земельна ділянка поверталась здавцю.

Таким чином, основні законодавчі документи періоду непу дають достатньо повну картину умов селянської оренди землі в УСРР у вказаний період. Орендні умови були своєчасно зафіксовані в основному законодавстві УСРР, з 2 квітня 1922 р., як тимчасової переуступки селянам³⁶. Оренда землі селянами у період непу допускалась тільки трудова. Законодавство регулювало термін земельної оренди, питання орендної плати, розмір орендованої ділянки. Важливим моментом було дотримання раціонального та ефективного господарювання орендаря на орендованій ділянці. Багато уваги приділялось законному оформленню орендних угод з метою запобігання кабальних умов, що входили до обов'язків місцевих сільрад та райвиконкомів. Але внутрішня селянська оренда землі переважно мала прихований характер, тобто випадки

оренди землі часто були незареєстрованими місцевими органами влади. Це пояснювалось небажанням селян – орендарів бути фактично зарахованими до лав куркулів. У період непу була також дозволена і оренда державного земельного майна, яка здійснювалась, як правило, з торгів.

Примітки

¹ *Сосновий С. М.* Аренда земель в 1924 г. (по материалам корреспондентской агрономической сети Отдела организации хозяйств) / С. М. Сосновий // Бюллетень Наркомзема. – № 50. – 1924. – С. 77 – 84.

² *Азизян А. и Великевич Д.* Арендные отношения в советской деревне / А. Азизян и Д. Великевич. – М., 1928.

³ *Плешков П.* Наемный труд в крестьянском хозяйстве СССР / П. Плешков. – М., 1928.

⁴ *Азизян А. и Великевич Д.* Арендные отношения в советской деревне / А. Азизян и Д. Великевич. – М., 1928.

⁵ *Мигаль Б. К.* Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921 – 1925 рр.) / Б. К. Мигаль. – Харків, 1974.

⁶ *Ибрагимова Д. Х.* НЭП и Перестройка: Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку / Д. Х. Ибрагимова. – М., 1997.

⁷ *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Харків, 1997.

⁸ *Ганжа О. І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К., 2000.

⁹ *Корновенко С. В.* Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко. – Черкаси, 2004.

¹⁰ *Котляр Ю. В.* Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) / Ю. В. Котляр. – Одеса, 2004.

¹¹ *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя 1919 – 1928 / С. В. Кульчицький. – К., 1996.

¹² *Лазуренко В. М.* Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / В. М. Лазуренко. – Черкаси, 2005.

¹³ *Калініченко В. В.* Оренда землі в українському селі в період непу / В. В. Калініченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. – 2007. – Вип. 16. – Ч. 2. – С. 27-43.

¹⁴ *Земельный кодекс УССР.* – Харьков, 1923. – С. 6.

¹⁵ *Там само.* – С. 6.

¹⁶ *Там само.* – С. 6.

¹⁷ *Там само.* – С. 6.

¹⁸ *Там само.* – С. 7.

¹⁹ *Там само.* – С. 7.

²⁰ *Бюллетень Наркомзему.* 1923, № 3-4 (53-54). – С. 89 – 91.

- ²¹ *Сосновий С. М.* Аренда земель в 1924 г. (по материалам корреспондентской агрономической сети Отдела организации хозяйств) / С. М. Сосновий // Бюллетень Наркомзема, № 50, 1924. – С. 80.
- ²² *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* – К., 1979. – С. 155.
- ²³ *Антипова Л. І.* Соціальна та інші функції земельно-орендних відносин / Л. І. Антипова // Економіка АПК, 2007, № 11. – С. 96 – 100.
- ²⁴ *Постанови II Пленуму Всеукраїнського Центрального комітету незаможних селян.* 8 – 11 червня 1927 р. – Харків, 1927. – С. 13-14.
- ²⁵ *Земельный кодекс УССР.* – Харьков, 1923. – С. 6.
- ²⁶ *Бюллетень Наркомзему,* 1923, № 3-4 (53-54). – С. 48 – 52.
- ²⁷ *Земельный кодекс УССР.* – Харьков, 1923. – С. 6.
- ²⁸ *Там само.* – С. 6.
- ²⁹ *Там само.* – С. 7.
- ³⁰ *ЦДАВО.* – Ф. 27. – Оп. 8. – Спр. 317. – Арк. 89.
- ³¹ *Там само.* – Спр. 317. – Арк. 89.
- ³² *Комітети незаможних селян України (1920 – 1933 рр.). Збірник документів і матеріалів.* – К., 1968. – С. 332.
- ³³ *ЦДАВО.* – Ф. 27. – Оп. 8. – Спр. 8. – Арк. 91 – 93.
- ³⁴ *Там само.* – Спр. 8. – Арк. 91 – 93.
- ³⁵ *Земельный кодекс УССР.* – Харьков, 1923. – С. 6.
- ³⁶ *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* – К., 1979. – С. 320 – 321.

Формування національної дипломатії Центральною Радою (березень 1917-квітень 1918 рр.)

Дацків І.

Дацків І. Формування національної дипломатії Центральною Радою (березень 1917-квітень 1918 рр.). У статті йдеться про міжнародні зв'язки України доби Центральної Ради, формування зовнішньополітичного відомства та його дипломатичного корпусу. Аналізуються плани Центральної Ради щодо утворення закордонних представництв України.

Ключові слова: Центральна Рада, Україна, Антанта, Росія, Центральні держави, зовнішня політика, дипломатія, міжнародні відносини.

Datskiv I. Formation of Central Rada National Diplomacy (March 1917 - April 1918). The article is about Ukraine's international relations of Central Rada epoch, formation of foreign political department and its diplomatic representatives. The plans of Central Rada concerning the formation of Ukraine's foreign representations are analyzed.

Key words: Central Rada, Ukraine, Antanta, Russia, Central states, foreign policy, diplomacy, international relation.

Демократизація суспільства, відкриття архівних джерел, звільнення історика від ідеологічних пут, дозволяють повно реконструювати загальну панораму функціонування Центральної Ради, визначити її успіхи, прорахунки та помилки.

Історія міжнародних зв'язків України доби Центральної Ради, формування зовнішньополітичного відомства та його дипломатичного корпусу – одна з найменш досліджених сторінок нашого минулого.

Першими історіографами зовнішньополітичної діяльності України були діячі Центральної Ради, провідні урядовці УНР – М. Грушевський¹, В. Винниченко², Д. Дорошенко³, І. Мазепа⁴ та інші. Характеризуючи проблеми становлення державності в цілому, вони торкаються і питань зовнішньої політики. Незважаючи на певний суб'єктивізм, автори дають загальний огляд зовнішньої політики України, відбивають погляди тодішнього керівництва на вибір орієнтації, стратегії і тактики виходу УНР з світової війни, передають цікаві для істориків спостереження, особисті враження.

Учені української діаспори створили чимало узагальнюючих праць з новітньої історії України. Багато з них в тій чи іншій мірі торкаються дипломатичної діяльності Центральної Ради. Це роботи І. Борщака⁵,

Т. Гунчака⁶, П. Мірчука⁷, І. Нагаєвського⁸, О. Субтельного⁹, О. Удовиченка¹⁰ та інших. Частина з них лише у 1990-х рр. перевидана в Україні.

Радянська історіографія, яка панувала впродовж 70-х років, усіляко замовчувала цю проблему або брутально фальсифікувала. Вважалося, що зовнішня політика була повною прерогативою Петрограда чи Москви у всі часи існування українських державних утворень. Щоправда, від 1960-х років деякі аспекти проблеми розглядалися в історичній літературі з необхідними штампами як „дипломатія контрреволюційних націоналістичних утворень” на території України. По суті лише в період незалежності України з’явилися поважні науково-історичні праці про зародження, становлення і діяльність зовнішньополітичних відомств і дипломатичного корпусу Центральної Ради, Гетьманату та Української Народної Республіки доби Директорії. Насамперед треба відзначити творчі здобутки Д. Веденєєва і Д. Будкова¹¹, В. Матвієнка¹², М. Держалюка¹³, В. Косика¹⁴, О. Павлюка¹⁵, Д. Табачника¹⁶ та інших.

Розглядаючи формування національної дипломатії часів Центральної Ради, бачимо, що цей процес гальмувався у ході розбудови української державності, оскільки вона, базувалася спочатку, від Лютневої революції 1917 р. та створення Центральної Ради, на засадах національно-територіальної автономії. Відомі дослідники проблеми київські історики Дмитро Веденєєв і Дмитро Будков у фундаментальному дослідженні „Юність української дипломатії”, ґрунтуючись на еволюції форми державності України в період Центральної Ради, поділяють процес формування зовнішньої політики та національної дипломатії на три етапи: 1) березень-листопад 1917 р. – період розбудови держави та її інституцій; 2) від проголошення Третім Універсалом Центральної Ради самостійності України, відтак, її виходу на міжнародну арену, - до створення апарату зовнішньополітичного відомства; 3) від проголошення Четвертим Універсалом повної незалежності й сформування дипломатичної служби у повному обсязі, зокрема, представницької і консульської¹⁷.

Вже на першому етапі у створеному уряді - Генеральному Секретарстві - було засновано секретаріат міжнаціональних справ, який з 15 липня 1917 р. згідно з постановою Малої Ради очолив Олександр Шульгин – талановитий державний і політичний діяч, який рано виявив дипломатичний хист і здатність боронити інтереси України на міжнародній арені. 12 квітня 1917 р. він у складі першої дипломатичної місії Центральної Ради виїхав до Петрограда для переговорів з Тимчасовим урядом, Радою робітничих і солдатських депутатів та різними політичними діячами Росії про автономію України. Коли переговори закінчилися безрезультатно, Шульгин зробив історичну заяву про те, що Україна, в разі незгоди Тимчасового уряду на її статус автономії, буде боротись за свою незалежність. У Генеральному

Секретаріаті молодий дипломат працював на посаді заступника секретаря міжнародних справ С. Єфремова й відповідав за зовнішньополітичну ділянку секретаріату.

Після проголошення Третім Універсалом Центральної Ради відродження української державності у формі народної республіки згідно з міжнародними правовими нормами Україна могла розбудовувати зв'язки з іноземними державами. Оскільки цими справами певною мірою опікувався Генеральний секретар міжнародних справ, на засіданні уряду 22 грудня було прийнято рішення на його базі утворити Генеральний секретаріат міжнародних справ, залишивши його керівником Олександра Шульгина. У поданому ним законопроекті, який і ухвалив уряд, зазначалося, що секретарство національних справ було засновано виключно для вирішення „національних непорозумінь” в Україні. Його назва цілком відповідала його функціям, оскільки в секретарстві були створені окремі польські, єврейські і російські відділи. Але після проголошення Української Народної Республіки його функції радикально змінилися, оскільки слід було розпочати реалізацію власної зовнішньої політики. Відтак в урядовій постанові за підписом В. Винниченка та О. Шульгина визначалися нові завдання і функції: а) міжнародні зносини; б) охорона інтересів українських громадян поза межами Української Народної Республіки; в) тимчасово загальне влаштування національних непорозумінь в межах Української Республіки¹⁸.

Одною з перших міжнародних акцій О. Шульгина, було встановлення дружніх стосунків з Чехословацькою Національною Радою, яка діяла у Києві у роки Першої світової війни. У квітні 1917р. її очолювали визначні діячі країни Т. Масарик і С. Бенеш. Між іншим, радянська історіографія характеризувала її як «контрреволюційну організацію». Т. Масарик мав тісні стосунки з М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Шульгиним, оскільки розв'язував важливі завдання: опікувався військовополоненими чехами і словаками, до серпня 1917 р. формував з них стрілецький корпус чисельністю майже 45 тис. вояків, які мали становити ядро армії незалежної у майбутньому Чехословацької держави. Чеська Національна Рада визнавала Українську Центральну Раду проводом України, що поклало початок їх дружнім взаєминам, які продовжилися коли Т. Масарик став першим президентом Чехословаччини¹⁹.

Щоправда, незважаючи на сприяння Центральної Ради, втілити план Масарика й Антанти – перекинути чехословацький корпус на Захід - внаслідок Брестських угод і окупації України німцями не вдалося. У березні 1918 р. його частини були забезпечені залізничним транспортом і через Росію виїхали до Владивостока, щоб звідти морем потрапити до Європи.

Призначений генеральним секретарем міжнародних справ, О. Шульгин, усвідомлюючи надзвичайно важливе значення виходу

України на міжнародну арену, докладав великих зусиль для перетворення секретаріату на потужне зовнішньополітичне відомство. Будучи прихильником зближення з країнами Антанти, він у вересні зав'язав тісні стосунки з французькими представниками у Києві – відомим впливовим журналістом Жаном Пелісьє, членами санітарної місії, з послом Франції в Росії Нулансом, а також із членами військових місій США, Італії, Румунії, Сербії, Японії. Особливо тісні і перспективні контакти у Шульгина встановилися з головою французької військової місії при штабі Південно-Західного фронту генералом Табуї.

Цей генерал мав, крім всього, широкі повноваження від уряду Франції вивчати ситуацію в Україні й постійно інформувати Париж про перебіг подій у регіоні. Наприкінці серпня 1917 р., коли російський фронт майже розпався, генерал Табуї перебрався до Києва й присвятив себе цілком українським справам. Насамперед він встановив постійні контакти з відомством О. Шульгина. Глава української дипломатії сприяв участі Табуї у роботі Третього всеукраїнського військового з'їзду, де французького генерала щиро вітали українські військовики. Згодом, він став одним із найбільш послідовних прихильників зближення України з Францією і в остаточному результаті – з Антантою²⁰.

Варто зауважити, що влітку і восени 1917 р. Київ відвідувало чимало військових і дипломатичних представників країн Антанти, яких цікавила суспільно-політична ситуація в Україні з точки зору стабільності Південно-Західного та Румунського фронтів, що вели бойові дії на її території, а також Чорноморського флоту. Це створювало сприятливі умови для встановлення тісних контактів з іншими державами для забезпечення розбудови незалежної держави. На жаль, політичний провід змарнував ці можливості. Дмитро Дорошенко згадував пізніше: „Даремні були всі зусилля генерального секретаря закордонних справ О. Я. Шульгина зробити Україну чинником міжнародного значення й використати сприятливу політичну ситуацію”. Він вважав, що основною причиною цього стала позиція голови уряду В. Винниченка, який вперто дотримувався автономії та соціалістичної ідеологічної орієнтації. „Кабінет Винниченка, - наголошував Дорошенко, згодом міністр закордонних справ і визначний дипломат, – не міг вести ніякої активної політики в міжнародних відносинах”²¹.

Як вже згадувалося, лише після проголошення Третього Універсалу Центральної Ради на сесії пленуму Центральної Ради, було розглянуто питання про створення зовнішньополітичного відомства України. Після доповіді О. Шульгина про міжнародне становище держави, розгорнулася широка дискусія про війну і мир, щодо орієнтації України на військово-політичні блоки, відношення до оголошеної Брестської мирної конференції та участь у ній українських дипломатів. Наступного

дня, 26 грудня, з великою доповіддю про міжнародне становище і зовнішню політику виступав В. Винниченко. Він відзначив, що чимало країн Антанти, зокрема Франція, Англія, США та Бельгія і Румунія, а також блоку Центральних держав цікавляться Україною та її зовнішньою політикою. Тому, державі необхідно мати потужне відомство з відповідним дипломатичним корпусом. Таким чином було ухвалено історичне для української дипломатії рішення про створення окремого міністерства²².

Отже, у складі уряду розгорнулося формування генерального секретаріату міжнародних справ (від 11 січня 1918 р. – міністерство закордонних справ), законодавчо оформлене постановою уряду 26 грудня 1917 р. Головним напрямком і першорядним завданням його діяльності було визначено вихід України із світової війни, для чого вирішено надіслати спеціальну дипломатичну делегацію до Бреста на чолі з Всеволодом Голубовичем. Спочатку планувалася її участь у міжнародній мирній конференції з обмеженими цілями. Проте вона стала повноправним членом міжнародного форуму й виявила велику активність в обороні інтересів України²³.

У зв'язку з тим, що провід України в особі голови Центральної Ради М. Грушевського, голови уряду В. Винниченка увійшов у стосунки, а згодом вступив у переговори з Центральними державами у Бресті, в знак протесту О. Шульгин, відомий своїми проантантівськими поглядами, подав у відставку. Керівником зовнішньополітичного відомства призначено 32-літнього генерального секретаря торгівлі і промисловості Всеволода Голубовича, який і сформував центральний апарат відомства. Відомий діяч ЦК Української партії соціалістів-революціонерів у свої 32 роки був досвідченим політичним діячем і здібним організатором.

Відповідно до головних завдань молодого відомства О. Шульгин і В. Голубович налагоджували контакти з іншими державами, готували законодавчі й дипломатичні акти та організували захист інтересів українців за кордонами. У складі відомства було впроваджено посади міністра і його заступника. Важливі функції виконували утворені структури, насамперед Політична секція (голова А. Галіп). Саме вона готувала основні документи, що визначали зовнішню політику держави: ноти, проекти міждержавних угод, інших нормативних документів політичних відносин з іноземними державами, а також виконувала особливі доручення уряду за кордоном та ін. У її штаті було 12 урядовців.

Департамент міністерства (керівник - К. Лоський) був головним робочим органом міністерства. У його складі були: Канцелярія міністерства, Загальний, Консульський, Юридичний, Архівно-літературний та інші відділи. Найважливішими серед них були Загальний (В. Дяконенко) і Консульський відділи (О. Суховерський). На Загальний відділ покладалося, насамперед, кадрове забезпечення

міністерства та його закордонних структур. Консульський відділ, перш за все своїми установами за межами України, відповідав за захист інтересів українських громадян за кордоном, а також громадян інших країн, які перебували в Україні. Юридичний відділ (В. Оренчук) брав безпосередню участь у підготовці міжнародно-правових документів та їх експертизі. Загальна кількість працівників міністерства сягала 88, а згодом – 126 осіб²⁴.

Водночас із формуванням відомства здійснювалися перші акції – відрядження дипломатичних місій для встановлення відносин з іншими державами. 18 грудня на Дон і Кубань виїхали молоді дипломати М. Галаган і Є. Онацький для проведення переговорів з керівництвом цих державних утворень. Щоправда, вони мали обмежене завдання: з'ясувати державно-правовий статус цих держав та можливість встановлення з ними дипломатичних відносин, які не були реалізовані, хоч українців там приймали досить прихильно.

27 грудня для діяльності у Швейцарії уряд надав повноваження Ю. Гасенкові, який виїхав до Лозанни із завданням створити за межами України перший дипломатичний заклад з функціями посольства, консульства і пресового бюро. Треба відзначити, що Ю. Гасенко розвинув активну діяльність у Швейцарії, спілкувався з її політичним проводом, урядовцями міністерства закордонних справ, а засноване прес-бюро і його філії у Відні, Берліні, Парижі, Лондоні, Римі надавали європейському суспільству широку об'єктивну інформацію про Україну та проблеми її державного будівництва. У квітні 1918 р. Ю. Гасенка, за висловом Д. Веденєєва, першого постійного дипломатичного репрезентанта України за кордоном, замінила місія М. Шрага. Тоді ж до Румунії відбуло посольство М. Галагана²⁵.

Вагомий внесок у розбудову і становлення української дипломатії, доби Центральної Ради й пізніше, зробив палкий патріот України граф Михайло Тишкевич, який у роки Першої світової війни перебував у Швейцарії, видавав франкомовний тижневик „Україна” і потужно впливав на формування іміджу України в Європі правдивою і професійною інформацією про українські проблеми та прагнення народу до самостійності. М. Тишкевич зав'язав контакти з послом Франції у Берні Ж. -Б. Бо, переконував через нього Париж у тому, що Франція має підтримати Україну, визнати її самостійність, а не орієнтуватися на „білу” Росію. Він попереджував, що, нехтуючи Україною, Франція підштовхує її до Німеччини²⁶.

Безперечно, найбільш важливою і доленосною стала перша значна дипломатична акція – участь представницької української делегації на Брестських мирних переговорах. Як уже зазначалося, її очолив міністр закордонних справ В. Голубович, а до складу увійшли найбільш підготовлені дипломати з числа тих, що були наявні - Олександр Севрюк, Микола Любинський, Михайло Полоз, Микола Левитський, Сергій Остапенко. Після призначення В. Голубовича головою уряду,

дипломатичну місію очолив О. Севрюк. „Ця делегація, - зауважують В. Матвієнко і В. Головченко, - стала першою закордонною дипломатичною установою нової зовнішньополітичної служби України²⁷”.

Після підписання Брестського мирного договору, Україна, як суб'єкт міжнародної політики, активізувала налагодження контактів з іншими країнами. Для чого створювала законодавчу базу. У березні-квітні міністерство В. Голубовича підготувало законопроект „ Про закордонні установи Української Народної Республіки” із визначенням їх функцій. Він передбачав впровадження вищих рангів – Посол, Посланник або Уповноважений Міністр, Міністр-Резидент, Повірений у справах, яких призначав безпосередньо уряд. Залежно від країни, рангу керівників дипломатичних установ, посольства ділилися на 3 розряди. Відповідно до їх статусу, керівники отримували певний ранг й впроваджувався кількісний склад (штат) - від 3-х до 9-ти осіб²⁸.

Безперечно, у ході розбудови дипломатичних установ за кордоном, перш за все засновувалися і укомплектовувалися досвідченими кадрами представництва у Центральних державах, оскільки в Бресті були досягнуті відповідні міждержавні угоди. Згодом у Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії і Туреччині були засновані посольства 1-го розряду й їх очолили найбільш досвідчені й підготовлені українські дипломати. Першим до Німеччини 16 березня виїхав зі своїм апаратом член Центральної та Малої Рад, голова української делегації на Брестських мирних переговорах Олександр Севрюк, який щойно повернувся з Бухареста, де провів важкі переговори з румунським керівництвом щодо визнання України та підписання мирного договору.

17 березня тимчасовим дипломатичним представником до Туреччини був призначений Микола Левитський - член Центральної Ради та Українського генерального військового комітету. Він брав активну участь у переговорах і підписанні Брестського мирного договору, виступав за багатовекторність зовнішньої політики України, вважав за необхідне шукати порозуміння і з країнами Антанти. Як і Севрюк, він продовжував дипломатичну діяльність в уряді Директорії УНР. Брав участь у роботі Паризької мирної конференції.

15 квітня 1918 р. виїхав до Відня голова дипломатичної місії УНР в Австро-Угорщині Андрій Яковлев - член Центральної і Малої Рад, директор канцелярії Центральної Ради. Згодом він працював головою департаменту міністерства закордонних справ Української Держави і послом УНР за часів Директорії в Бельгії та Голландії²⁹ [22].

Навесні 1918 р. міністерство закордонних справ опрацювало законопроекти „ Про установи для охорони інтересів українських підданих за межами Української Народної Республіки” та „ Статус о консульських установах УНР”, які визначали консульські представництва в іноземних країнах та їх статус. Зусиллями створеного у складі міністерства закордонних справ консульського відділу на чолі з

О. Суховерським передбачалося створити 68 консульських установ у 23-х країнах. З них 33 – на теренах постімперської Росії, 21 – у Центральних, 8 – у нейтральних державах. Як і посольства, консульства ділилися на чотири ранги: генеральне консульство, консульство, віце-консульство і консульське агентство відповідно до їх значення і обсягу діяльності³⁰.

Відзначимо, що далеко не всі плани щодо утворення закордонних представництв України вдалося реалізувати відомству Голубовича. Часом не вистачало підготовлених кадрів, які відповідали б вимогам. Проте уряд зміг висунути на відповідальні посади дипломатичної служби молодих талановитих діячів, які виявили високі морально-політичні якості, швидко ставали, незважаючи на протистояння з досвідченими опонентами, вправними фахівцями й прислужилися українській справі. Такими були 28-літній О. Шульгин, 32-літній В. Голубович, 22-літній М. Шраг та інші, які справили, зокрема на досвідчених німецьких дипломатів у Бресті, чимале враження.

Взимку і навесні 1918 р. міністерство закордонних справ УНР продовжувало налагоджувати міждержавні відносини, для чого нарощувало дипломатичні структури за межами країни. Насамперед, дипломатичні місії надсилалися до державних утворень постімперської Росії: до Грузії, Вірменії, на Дон і Кубань, а також до Румунії та Швейцарії.

Значну увагу зовнішньополітичне відомство України приділяло взаєминам з дипломатичними представництвами іноземних держав на її території. До підписання Брестського мирного договору у Києві перебували військово-дипломатичні місії Англії, Франції, США, Бельгії, які у березні покинули Україну. У березні-квітні до столиці прибули посольства Центральних держав. Потужна місія – загалом 30 осіб – з Австро-Угорщини на чолі з графом Й. Форгачем. Повноважним представником Німеччини став Ф. Мумм фон Шварценштейн з групою фахівців, здебільшого військових.

Крім того, в Україні працювали консульські установи Англії, Бельгії, Данії, Іспанії, Італії, Норвегії, Персії, Португалії, США, Франції, Швейцарії, Швеції. Щоправда, після Бреста консули Англії, США і Франції виїхали з України. В Одесі працювали віце-консульства Іспанії, Персії, Греції³¹.

Таким чином, у добу Центральної Ради закладалися основи української національної дипломатії, формувалися її перші інституції, тимчасові надзвичайні місії поступово перетворювалися на постійні дипломатичні представництва. Були опрацьовані законодавчі акти, на базі яких практично діяли дипломатичні служби Української Держави та УНР Директорії. Водночас були вироблені стратегічні напрямки розбудови відомства та його складових, створені умови для розгортання масштабів міжнародного співробітництва в інтересах України.

Водночас слід відзначити, внаслідок недооцінки зовнішньополітичної діяльності на першому етапі державного будівництва, коли у Центральній Раді домінувала ідея автономії України у складі Російської Федерації, процес формування і розбудови власного міністерства закордонних справ та його дипломатичних структур був суттєво загальмований. Перепоною була також невизначеність зовнішньополітичної орієнтації, спричинена міжпартійною боротьбою в Центральній Раді. Отже, вдалося лише закласти основи для виходу на міжнародну арену: створити дієздатне міністерство закордонних справ, заснувати закордонні представництва у країнах блоку Центральних держав і започаткувати відносини з новоутвореними державами на постімперському просторі Росії та ряду нейтральних держав.

Примітки

¹ Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. – 3-є вид. – К., 1917; його ж: На порозі нової України: Гадки і мрії. – К., 1918; Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. / Упорядник. Трубайчук А. Ф. – К., 1992; Ілюстрована історія України. – К., 1996.

² Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції, (марець 1917 р.- грудень 1919 р.): В 3-х ч. – К.; Відень, 1920.

³ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – 1914-1920.- Мюнхен, 1969.

⁴ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921 (Спогади). – Т. 1. Центральна Рада, Гетьманат, Директорія. – Прага, 1942.

⁵ Борщак І. Європа і відродження України (1914-1923) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. -Ч. 10-12.

⁶ Гунчак Т. Перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К., 1993.

⁷ Мірчук П. Українсько-московська війна, 1917-1919. – Торонто, 1957; Мірчук П. Українська державність 1917-1920. – Філадельфія, 1967.

⁸ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993.

⁹ Субтельний О. Історія України. 2-ге вид. - К., 1992.

¹⁰ Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег, 1954.

¹¹ Веденєєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії. Становлення Зовнішньополітичної служби в 1917-1923 роках. –К., 2006; Будков Д., Веденєєв Д. Слово правди про Україну. Міжнародна інформаційна діяльність Української держави 1917-1923 рр. – К., 2004.

¹² Матвієнко В. Українська дипломатія 1917-1921 років на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – 372 с.

¹³ Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – К., 1998.

- ¹⁴ Косик В. Франція і Україна. Становлення української дипломатії. - Львів, 2004.
- ¹⁵ Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923). - К., 1996.
- ¹⁶ Табачник Д. Історія української дипломатії в особах. - К., 2004; Табачник Д. В. Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України 1917-1996 рр. - К., 1996.
- ¹⁷ Веденєєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії. Становлення Зовнішньополітичної служби в 1917-1923 роках. - С. 61.
- ¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. 1063. - Фонд Ради Народних міністрів УНР. - Оп.3. - Спр.1. - Арк. 129 -130.
- ¹⁹ Довідник з історії України. - Київ, 2001.
- ²⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2.- К., 1997. - С. 50; Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. - К., 1998. - С. 80 - 81.
- ²¹ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. Т. 1. Доба Центральної Ради. - С. 214.
- ²² ЦДАВО України. - Ф. 1063. - Фонд Ради Народних міністрів УНР. - Оп.3. - Спр.1. - Арк.103.
- ²³ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. Т. 1. Доба Центральної Ради. - С. 229-230.
- ²⁴ Веденєєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії. Становлення Зовнішньополітичної служби в 1917-1923 роках. - С. 76-78.
- ²⁵ Там само. - С. 80.
- ²⁶ Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. - С. 80-81.
- ²⁷ ЦДАВО України. - Ф. 2592. - Фонд Народного міністерства справ закордонних УНР. - Оп.4. - Спр.16. - Арк. 15.
- ²⁸ Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. - К., 2001. - С. 27.
- ²⁹ Верстюк В. Онишко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. - К., 1998. - С. 114-115, 157-158, 203.
- ³⁰ ЦДАВО України. - Ф. 2592. - Оп.1. - Спр.53. - Арк. 712.
- ³¹ ЦДАВО України. - Ф. 2592. - Оп.1. - Спр.67. - Арк. 8-11.

Шотландські наймані вояки в Україні XVI–XVII ст. (до питання про ранні україно-шотландські зв'язки)

Журавльов Д. В.

Журавльов Д. В. Шотландські наймані вояки в Україні XVI–XVII ст. (до питання про ранні україно-шотландські зв'язки). В статті наводиться матеріал щодо історії ранніх (XVI – XVII ст.) україно-шотландських контактів, пов'язаних із перебуванням на українській території в складі збройних сил Речі Посполитої та Московської держави найманих солдат і офіцерів шотландського походження. В центрі уваги – долі шотландських вояків, життєвий шлях котрих так чи інакше пов'язаний з Україною та українцями (проаналізовано біографічні дані стосовно більш ніж 20 офіцерів-шотландців).

Ключові слова: ранньомодерна військова справа, найманець, україно-шотландські зв'язки

Zhuravlyov D. Scottish Mercenaries in Ukraine of the 16-17th ct (the Problem of Early Ukrainian-Scottish Contacts). The paper is devoted to the history of early (16-17th ct) Ukrainian-Scottish contacts – those connected with the stay of Scottish mercenary officers being on Polish and Muscovite service on Ukrainian territory. The fortunes of Scots officers having some «Ukrainian episodes» in their biographies are in the centre of attention (the biographical material concerning more than twenty Scots has been analyzed).

Key words: early modern warfare, mercenary, Ukrainian-Scottish contacts

Попри значну географічну і культурну віддаленість України і Шотландії, окремі епізоди української та шотландської історії неодноразово ставали предметом порівняльного аналізу (див., наприклад, цікаву статтю С. Величенка і рецензії на неї В. Семененка та Я. Дашкевича у спеціальному випуску альманаху «Схід-Захід»¹). Приєднуючись до висловленої Ярославом Дашкевичем думки, що історія ранніх шотландсько-українських зв'язків дотепер лишається слабо дослідженою, а отже – достатньо перспективною ділянкою для наукового пошуку², ми звернули увагу на те, що абсолютна більшість нечисленних праць, котрі містять сюжети з історії україно-шотландських відносин, присвячена згадкам шотландських мандрівників про Україну^{3,4} або діяльності шотландських купців у західноукраїнських містах (це значною мірою стосується і збірки під редакцією польського історика З. Гульдона⁵). А ось діяльність іншої складової частини шотландської діаспори на українських землях –

професійних військових (в більшості своїй збіднілих дворян) – практично не розглядалась у вітчизняній історіографії. Наша стаття покликана звісно аж ніяк не заповнити цю величезну прогалину, а лише спробувати поставити цю проблему, вказавши можливі шляхи дослідження, головним із котрих на сьогодні ми вважаємо збір біографічного матеріалу. Одразу відзначимо: в центрі нашої уваги – не історія військової справи в Україні згаданого періоду чи гіпотетичний вплив на нього шотландських офіцерів, а конкретні людські долі, повороти життєвого шляху, що пов'язували вихідців з півночі Британії з подіями та особами України «козацької доби», адже, за класичним визначенням М. Блока, справжнім «предметом історії є людина»⁶. Хронологічними межами роботи є XVI – кінець XVII ст. (від імовірної появи шотландців-вояків на українських землях до початку Північної війни). Наша джерельна база репрезентована перш за все чудовим джерелом з історії міграції шотландських дворян-військових до Речі Посполитої та Московської держави – багатотомним «Щоденником» генерала Патріка Леопольда Гордона (автор користувався перш за все сучасним російськомовним коментованим виданням щоденника⁷), а також цінною англomовною збіркою документів «Папери, що стосуються шотландців у Польщі (1576-1798)», укладеною Беатріс Баскервіль⁸. Історіографія проблеми представлена перш за все англomовними працями шотландських авторів-славістів XIX - XX ст., присвяченими шотландській військовій діаспорі в Центрально-Східній Європі, зокрема в Речі Посполитій та Московській державі (йдеться про праці А. Ф. Стюарта⁹, Д. Х. Бертона¹⁰, І. Г. Андерсона¹¹, П. Дьюкса¹², Д. Добсона¹³ тощо, хоча україно-шотландські сюжети зустрічаються на сторінках згаданих праць нечасто). Говорячи про сучасну російську історіографію, варто згадати праці віце-президента єдиного на просторах СНД «Каледонського клубу», перекладача «Щоденника» Патріка Гордона, професора Московського та Абердинського університетів Дмитра Федосова¹⁴.

Причини, котрі підштовхували багатьох представників невеликої шотландської нації залишити батьківщину, добре відомі: це була і бідність значної частини дворян та мешканців міст, і релігійні суперечності, котрі з початку Реформації стали поштовхом до переслідувань як шотландських католиків, так і представників радикальних протестантських груп. В результаті, за словами англійського емісара в Московській державі Дж. Горсея, «шотландці... являли собою цілу націю мандрівних шукачів пригод, найманців на військову службу, готових служити государю-християнину за утримання і платню...»¹⁵ Першою країною на континенті, котра стала другою батьківщиною для багатьох шотландських дворян ще за часів Столітньої війни стала Франція, згодом колонії шотландських купців та військових з'явилися в країнах Скандинавії, німецьких містах (зокрема у Пруссії та містах балтійського узбережжя, особливо в Данцигу¹⁶,

а в XV ст. – і в Польщі, де у 1621 р. за оцінкою англійського спостерігача, нараховувалось до 30 тисяч шотландців, зокрема чимало бідноти, котра створювала чималі проблеми польській владі¹⁷. Шотландські купецькі колонії виникли в Помор'ї, Малопольщі (зокрема у Кракові), а також на землях Руського воєводства (Львів, Броди)¹⁸. Цілком можливо, що разом із купцями до українських міст Речі Посполитої вже в XVI – на початку XVII ст. потрапляли й шотландські дворяни – в ролі найманців, які інколи згодом отримували річпосполитське шляхетство. Місцеве населення знало їх як «шотів» або «шкотів» – від німецького варіанту вимови власне шотландського «Scots» (звідки й сучасне польське «Szkoci»).

Вказати точний час, коли перші шотландські військові потрапили на українські землі в якості найманців у військо Речі Посполитої, достатньо важко – це могла бути середина або друга половина XVI ст. (зокрема доба правління Стефана Баторія, котрий провадив широкомасштабне наймання іноземців на службу Речі Посполитої), але однозначно не пізніше початку XVII ст. – часу початку так званого «Смутного часу» в Московській державі і активного втручання річпосполитських магнатів та офіційної влади в московські справи. Вже на цьому етапі якісь україно-шотландські контакти цілком імовірні – і козаки, і шотландські найманці служили Стефану Баторію, Сигізмунду III під час тих же самих переможних для Речі Посполитої кампаній (зокрема, Лівонської війни, польсько-шведської війни в Прибалтиці на початку XVII ст., Смоленської війни Речі Посполитої та Московського царства 1632-1634 рр. – під час останньої зокрема відзначився Пітер Лермонт (Learmonth), один з предків М. Ю. Лермонтова)¹⁹.

Залишається відкритим питання про можливу наявність шотландських шукачів пригод у Запорозькому війську у добу перед Хмельниччиною. Найвідомішою пересічному українському читачеві лишається гіпотеза про шотландське походження Максима Кривоноса, вперше висловлена В. Липинським²⁰ і підтримана відомим дослідником з числа істориків української діаспори І. Борщаком²¹. Подекуди вона спливає й сьогодні, причому не лише в пресі, але й на сторінках наукових видань. За словами Я. Дашкевича, міркування про шотландське походження Кривоноса «не можна вважати остаточно відкинутими». Між тим ідеться про єдину джерельну згадку, використану всіма вищезгаданими науковцями – фразу з анонімної малодостовірної німецькомовної брошури 1649 р. «Докладне і варте уваги повідомлення про новий заколот козаків проти Польської корони...»²³. Саме в цій брошурі Кривоніс названий «уродженням шотландцем», до того ж поганим полководцем, переможеним і вбитим (! – Д. Ж.) у бою із князем Ієремією Вишневецьким. Будь-які здогади типу можливості служби Кривоноса разом із шотландцями тощо²⁴ або спроби виведення імені Максим із загальновідомої шотландської приставки «Мак» («син») ²⁵ в якості основи для поширення подібних

чуток нам здаються дещо надуманими, що, звісно, аж ніяк не виключає самої можливості потрапляння незаможних шукачів пригод з числа шотландців до козацьких лав саме в цю бурхливу добу (про плани Б. Хмельницького по найму «німецьких», тобто західноєвропейських найманців, див. монографію О. Сокирка²⁶).

Значно більш достовірні дані ми маємо щодо наявності шотландців у лавах війська Речі Посполитої та Московської держави, котрі зустрічалися в бою на українській «козацькій території». Військові реформи Михайла Федоровича та Олексія Михайловича Романових, завершення Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр. і викликане цим фактом падіння попиту в більшості країн Європи на найманців, а також революційні події на Британських островах в 1640-х – 1650-х рр. призвели до нової хвилі міграції шотландських дворян (здебільшого роялістів, нерідко до того ще й переслідуваних в самій Шотландії католиків) до Речі Посполитої, а звідти нерідко й до Московської держави (до котрої масу небагатих шотландців вабила досить щедра платня і можливість отримання московського дворянського статусу). Найбільш високопоставленими із таких мігрантів були Томас «Тем» Далйелл (Dalyell) з Бінс (1615-1685), відомий роялістський генерал, котрий отримав після повернення на батьківщину прізвисько «московитський диявол» та ще один шотландський генерал-рояліст Вільям Драммонд (Drummond) (бл.1617-1688). Обое служили царю Олексію Михайловичу в званні генерал-лейтенантів протягом 1661-1665 рр., причому Драммонд 16 травня 1662 р. здобув важливу перемогу над польськими військами під Чаусами, а Далйелл був губернатором Смоленська²⁷. Проте найвідомішим «російським шотландцем», котрий має безпосереднє відношення й до української історії, є Патрик Леопольд Гордон (Gordon) з Охлухріс (1635-1699), котрий походив із молодшої гілки відомого великого гірського клану Гордонів. Про нього, єдиного з усіх згаданих у нашій статті солдат Фортуни, та про його щоденник існує чимала література²⁸, тому лише коротко нагадаємо основні віхи його біографії з акцентом на українських зв'язках. Католик і рояліст, Патрик Гордон був змушений залишити батьківщину і, побувавши на шведській та польській службі, ще в 1657 р. зустрічав українських козаків, що потрапили до Малопольщі під час походу Ракоці та Ждановича, видно навчившись їх «ідентифікувати» за наявністю оселедця²⁹. Власне на територію сучасної України Гордон потрапив навесні 1660 р., взявши активну участь у якості кавалерійського офіцера в знаменитій переможній для Речі Посполитої битві проти російсько-українського війська

В. Шереметєва та Ю. Хмельницького під Чудновим (опис Гордоном Чуднівської кампанії – дотепер найкраще виявлене джерело з її історії). Перейшовши в 1661 р. на російську службу (разом із Полом Мензісом, про якого нижче), Патрик Гордон був прекрасно інформований в українських справах (здебільшого через шотландських офіцерів),

неодноразово бував у Батурині, Каневі, Чигирині, Переяславі, брав участь у Чигиринських походах 1677 та 1678 рр. (в 1678 р. Гордон керував також зміцненням укріплень Чигирини, виконував обов'язки коменданта на останньому етапі його оборони від армії великого візира Османської імперії Кара-Мустафи і останнім залишив палаючу цитадель)³⁰. Після Чигиринської епопеї протягом 1681 – 1685 рр. Гордон разом із родиною та деякими родичами (такими як його кузен Вільям, капітан російської армії) проживав у Києві, будучи військовим комендантом міста (саме тут у 1681 р. народився Теодор Гордон – молодший син Патрика³¹). Патрик Гордон був одним з керівників будівництва укріплень Старої Києво-Печерської фортеці в 1679 р., мосту через Дніпро. Подальша доля Гордона пов'язана з Москвою, де бравий шотландець став генералом, приятелем царевича Петра Олексійовича, учасником численних політичних інтриг і фактичним рятівником Петра I під час стрілецького бунту. Проте і після переїзду до Москви Патрик Гордон підтримував приятельські контакти з представниками української козацької еліти – гетьманами Самойловичем та Мазепою, полковниками Г. Коропчунським та К. Солониною, котрих він називав «своїми старими друзями»³².

З Україною була пов'язана доля ще кількох представників клану Гордонів – тут воювали в складі армії Речі Посполитої в 1660 р. ще один Патрик Гордон (більш відомий як «Сталева Рука») - кузен автора знаменитого щоденника, ротмістр, згодом підполковник кавалерії (1660) на службі Речі Посполитої, поранений 7 жовтня 1660 р. в бою з козаками Ю. Хмельницького під Слободищами³³. Через рік після цих подій Гордон залишив Річ Посполиту, найнявшись на службу до імператора Священної Римської імперії на чолі рейтарського полку³⁴. Найбільш титулованим з Гордонів, що воювали за Річ Посполиту на українських полях, був Генрі (Гаррі) Гордон, п'ятий син Джорджа Гордона, маркіза Хантлі (Huntly), вождя клану Гордонів, підполковник-кавалерист. Він брав участь у кампаніях 1658, 1659 рр. та Чуднівській кампанії 1660 р., де взяв у полон земляка - підполковника російської служби Томаса Мензіса (Menzies; можливо, далекий родич Пола Мензіса, про якого нижче). Томас Мензіс того ж року помер від поранень в польському полоні, не дочекавшись уже близького звільнення, і був похований десь в Україні³⁵), вкотре підтвердивши відому фразу свого співвітчизника Томаса Архарта (Urquhart) про те, що шотландці в європейських війнах ніколи не були переможені повністю – якщо програвала одна армія, серед переможців, як правило, знаходилося достатньо шотландців, аби полегшити долю земляків-полонених³⁶). У 1658 р. Генрі Гордон отримав права спадкового польського шляхетства (індигенат)³⁷, проте згодом повернувся до Шотландії і помер у родовому маєтку в Стретбогі.

Пов'язана з Україною і доля відомого шотландського дипломата і офіцера російської служби Пола Мензіса (1637-1694), котрий походив із

родини Мензісів оф Пітфоделс (Menzies of Pithfodels) з північно-східної Шотландії і доводився далеким родичем Патрику Леопольду Гордону. Разом із останнім Мензіс брав участь у Чуднівській кампанії, а в 1661 р. обоє перейшли на російську службу. В 1672-74 рр. Мензіс був царським посланцем в Берліні, Дрездені, Відні, Венеції та Римі з метою створення антитурецької коаліції і, хоча союз не було укладено, зарекомендував себе як вправний дипломат (у російських документах він відомий як Павло Менезій). Як офіцер Мензіс брав участь у Чигиринському поході 1678 р. (командував полком у складі армії Г. Ромодановського), Кримських походах 1687, 1689 рр.³⁸ Згодом Пол Мензіс став першим наставником малолітнього царевича Петра і помер у чині генерал-майора в Москві.

Були серед шотландських офіцерів, доля котрих пов'язана з Україною, і представники досить відомого в північно-східній Шотландії клану Бернеттів, зокрема, головного відгалуження - Бернетт оф Ліс (Burnett of Leys). Ендрю Бернетт (Andrew Burnett), кавалерійський офіцер на службі Речі Посполитої, брав участь у Чуднівській кампанії³⁹, перейшов на російську службу в 1661 р. Під час Чигиринського походу 1678 р. він командував полком у складі армії Ромодановського. Після втрати Чигириня Ендрю Бернетт брав активну участь у боях з турками, зокрема, 14 серпня був чотири рази поранений при взятті турецького укріплення на березі Дніпра⁴⁰.

Джеймс Бернетт оф Ліс (Burnett of Leys) - рейтарський офіцер шведської служби (1657), онук першого баронета в цьому роду, Томаса Бернетт оф Ліс⁴¹. Перейшов на польську службу. Наприкінці весни 1659 р. мав увійти до складу польського загону (під загальним командуванням великого коронного гетьмана С. Потоцького), що повинен був супроводжувати Тимофія Носача, посланця на сейм від Виговського, назад до гетьмана. В містечку Яновець, неподалік Тарнува, Носач, Юрій-Єжі Немирич та багато іноземних офіцерів були прийняті гетьманом Єжі Любомирським, а Патрик Леопольд Гордон намовив Джеймса Бернетта відмовитися від походу через поганий стан здоров'я (хоча обізнаність П. Л. Гордона в українських справах дає змогу припустити, що він здогадувався про небезпечність згаданої місії)⁴². Згодом Бернетт повернувся на батьківщину, перебував у скруті (1667 р. дуже настирливо просив П. Л. Гордона позичити 5 фунтів стерлінгів⁴³).

Для трьох наступних шотландців Україна стала не тільки місцем їхнього багаторічного проживання, але й загибелі. Так, Джеймс Ебернеті (Abernethy), полковник російської служби, був убитий під Києвом у сутичці із загоном польської кінноти польного гетьмана С. Чарнецького наприкінці травня 1664 р. (під час пожвавлення бойових дій внаслідок невдалої спроби Брюховецького заволодіти Чигирином)⁴⁴. Александер Ленделс (Landells) – близький друг П. Л. Гордона, побувавши на шведській службі, перейшов на службу

цареві разом із П. Л. Гордоном в 1661 р. (в 1677 р. - підполковник у драгунському полку П. Л. Гордона і загинув під час турецького бомбардування Чигирин 10 липня 1678 р.⁴⁵ Так само сумним був кінець непростого життєвого шляху і кар'єри полковника тульських драгун Вільяма Джонстона (Johnston). Цей — «робрий і добрий воїн»⁴⁶ належав до відомого войовничого клану з англо-шотландського прикордоння і потрапив до Московської держави, можливо, ще в 1640-х рр.⁴⁷, прийняв православ'я, фактично втратив дружину-шотландку Барбару (котра через тогочасні російські звичаї не могла нормально жити й спілкуватися з «новохрещеним» чоловіком і змушена була виїхати на батьківщину), і зрештою загинув у червні 1659 р. у знаменитій битві проти гетьмана Виговського і татар під Конотопом⁴⁸.

Вірно служив московському цареві з початку 1660- рр., воюючи то проти українських козаків, то пліч-о-пліч з ними, піхотний офіцер Александер Лівінгстон (Livingstone). В 1668 р. під час повстання гетьмана Брюховецького цей капітан російського солдатського полку отримав 4 поранення. 20 жовтня 1677 р. Лівінгстон став підполковником піхотного полку П. Л. Гордона, багато років служив під командуванням останнього. Під час турецької облоги Чигирин в 1678 р. Лівінгстон командував обороною Водяного бастиону, брав участь у вилазці драгун полку Гордона 9 липня 1678 р. разом із українськими козаками; після втрати Чигирин командував полком у складі гарнізону Київської фортеці⁴⁹. Загинув у чині полковника під Азовом у 1696 р.⁵⁰

Офіцером з певними «українськими елементами» біографії був також Ендрю Хемілтон (Hamilton) – драгунський полковник російської служби в 1670-х рр. Разом зі своїм полком він перебував під командуванням гетьмана І. Самойловича під час Чигиринського походу 1678 р. В останні дні липня 1678 р., оглядаючи передові позиції, був тяжко поранений (втратив праву ногу) внаслідок помилки - обстрілу російської артилерії. Гетьман Самойлович просив неодмінно нагородити Хемілтона, що може вказувати на дружні контакти між ними⁵¹. Бравий шотландець був ще живий і перебував у Росії в 1679 р., коли його відвідав земляк - граф Девід Вільям Грем (Graham, 1639 - 1693). До речі, останній теж якийсь час перебував на Лівобережній та Слобідській Україні, будучи генерал-майором (1682), а згодом – генерал-лейтенантом царської армії (брав участь у Кримських походах 1687 – 1689 рр., помер у Белгороді)⁵².

Брали участь у численних кампаніях російського та українського козацького військ другої половини XVII ст. ще чимало шотландців – таких як полковники царської служби Грант (Grant), ще один невідомий нам ближче Драммонд (Drummond)⁵³, брати Деніел (помер у 1647 р.), Х'ю та Томас Кроуфорди (Crawford)⁵⁴, а також ще один полковник - Інґліс (останній був присутній на відомій Чорній раді 1664 р., дуже докладно поінформовавши про її хід і наслідки допитливого П. Л. Гордона⁵⁵.

Загалом можна сказати, що протягом XVI – XVII ст. шотландці - військові дворянського походження достатньо часто потрапляли на українську територію в складі коронної армії Речі Посполитої, піших та кінних «полків нового строю» Московської держави, несли гарнізонну службу, брали участь у численних походах, боях і сутичках разом із українськими козаками (а інколи і проти них), нерідко контактуючи зі звичайними українцями та представниками козацької еліти Гетьманщини (2 пол. XVII ст.). Чимало хто з шотландських вояків так ніколи й не повернувся на далеку батьківщину, закінчивши свої дні на українській землі, лишивши по собі більш чи менш помітний слід. Проте маємо надію, що подальший збір матеріалів біографічного характеру, розкиданого серед значного масиву джерел шотландського, російського, польського, українського походження може допомогти краще висвітлити цю маловідому спільну сторінку історії України і Шотландії.

Примітки

¹ *Схід – Захід*: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 4. Спеціальне видання. «*Rossia et Britannia: Імперія та нації на окраїнах Європи*». - Х., 2001.

² *Дашкевич, Я.* Шотландія і Україна, або про межі історичного компаративізму // *Схід – Захід*: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 4.– Х., 2001. – С. 128.

³ *Шиян, Р.* Діяльність шотландських купців на міських ринках Руського воєводства в другій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. – Львів, 1984.

⁴ Шраберман, М. Шотландці у Львові // *Високий замок*. Спеціальний випуск: Старий Львів. - Львів, 1992. - №5.

⁵ *Guldon, Z.* Zydzi i Szkoci w Polsce w XVI-XVII w. *Studia i materialy*. - Kielce, 1990.

⁶ *Блок, М.* Апология истории или ремесло историка – М., 1973.

⁷ *Гордон, П.* Дневник (1635-1659). - Т. 1-3. – М., 2000-2005.

⁸ *Papers Relating to the Scots in Poland (1576 - 1798)*. -Edinburgh, 1915. [On-line resource. Access mode: <http://www.electricscotland.com/history/poland/scotsndx.htm>]. Access – November 16, 2008).

⁹ *Steuart, A. F.* Scottish influences in Russian history: from the end of the sixteenth century to the beginning of the nineteenth century. - Glasgow, 1913. On-line resource. Accessmode: <http://www.electricscotland.com/history/russia/russiandx.htm>] Access – November 16, 2008.

¹⁰ *Burton, J. H.* The Scot Abroad. –V. 1 - 2. - Edinburgh, 1864. [On-line resource. Access mode: http://www.electricscotland.com/history/france/scot_abroad.htm] Access – November 16, 2008.

- ¹¹ *Anderson, I. G.* Scotsmen in the service of the Tsars. - Edinburgh, 1990.
- ¹² *Dukes, P.* The first Scottish soldiers in Russia / The Scottish Soldier Abroad, ed. G. Simpson. - Edinburgh, 1992.
- ¹³ *Dobson, D.* Scots in Poland, Russia and the Baltic states, 1550-1850. - Baltimore, 2000.
- ¹⁴ *Fedosov, D.* Scotland and Russia: a boundless bond / Russia and the wider world in historical perspective: essays for Paul Dukes / Ed. C. Brennan, M. Frame. - Basingstoke, 2000; Fedosov, D. The Caledonian connection: Scotland-Russia ties - Middle Ages to early twentieth century: a concise biographical list. - Aberdeen, 1996. [On-line resource. Access mode: <http://www.scalan.co.uk/scotsinrussia.htm>] Access - November 17, 2008.
- ¹⁵ *Горсей, Дж.* Записки о России. - М., 1990 - С. 70.
- ¹⁶ <http://www.electricscotland.com/history/poland/scotsndx.htm>
Access - November 16, 2008
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ *Шиян, Р.* Діяльність шотландських купців на міських ринках Руського воєводства в другій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету ім. І Франка - Львів, 1984. - Вип. 20. - С. 19.
- ¹⁹ <http://www.electricscotland.com/history/poland/scotsndx.htm>. Access - November 16, 2008.
- ²⁰ *Lipinski W.* Z dziejow Ukrainy. -Kijow, 1912. - S. 385.
- ²¹ *Borschak E.* Early relations between England and Ukraine // The Slavonic and East European Review. - 1931. - Т. 10. - № 28 - 29. - Р. 142-143.
- ²² *Дашкевич, Я.* Шотландія і Україна, або про межі історичного компаративізму // Схід - Захід: Історико-культурологічний збірник. - Вип. 4.- X., 2001. - С. 128.
- ²³ *Наливайко, Д.* Козацька християнська республіка. - К., 1992. - С. 213-215.
- ²⁴ Там само. - С. 215.
- ²⁵ *Дашкевич, Я.* Шотландія і Україна, або про межі історичного компаративізму // Схід - Захід: Історико-культурологічний збірник. - Вип. 4.- X., 2001. - С. 128.
- ²⁶ *Сокирко, О.* Лицарі другого сорту. - К., 2006. - С. 55-57.
- ²⁷ <http://www.electricscotland.com/history/russia/russiandx.htm>.
Access - November 16, 2008.
- ²⁸ *Брикнер А. Г.* Патрик Гордон и его дневник // Журнал министерства народного просвещения. - 1877. № 9-10; The Caledonian phalanx: Scots in Russia / Ed. by Paul Dukes. Edinburgh, 1987.
- ²⁹ *Гордон, П.* Дневник (1635-1659). - Т. 1. - М., 2000. - С. 166.
- ³⁰ *Гордон, П.* Дневник (1677-1678). - Т. 3. - М., 2005.
- ³¹ <http://www.scalan.co.uk/scotsinrussia.htm>. Access - November 16, 2008.
- ³² *Січинський, В.* Чужинці про Україну. - К., 1992. - С. 115-116.
- ³³ *Гордон, П.* Дневник (1659-1667). - Т. 2. - М., 2002. - С. 67.
- ³⁴ Там само. - С. 94.
- ³⁵ Там само. - С. 59, 77, 98.

³⁶ http://www.electricscotland.com/history/france/scot_abroad.htm. Access - November 17, 2008.

³⁷ Гордон, П. Дневник (1659-1667). - Т. 2. - С. 269.

³⁸ Гордон, П. Дневник (1677-1678). - Т. 3. - С. 206.

³⁹ Гордон, П. Дневник (1659-1667). - Т. 2. - С. 99, 107.

⁴⁰ Гордон, П. Дневник (1677-1678). - Т. 3. - С. 89, 216.

⁴¹ <http://www.electricscotland.com/history/russia/russiandx.htm>] Access - November 17, 2008.

⁴² Гордон, П. Дневник (1659-1667). - Т. 2. - С. 8 – 9.

⁴³ Там само. – С. 198.

⁴⁴ Там само. – С. 144.

⁴⁵ Гордон, П. Дневник (1677-1678). - Т. 3. – С. 9, 59.

⁴⁶ Там само. – С. 34.

⁴⁷ Reger, W. M. Baptizing Mars: The Conversion to Russian Orthodoxy of European Mercenaries During the Mid-Seventeenth Century [On-line resource. Access mode: <http://www.ilstu.edu/~wmreger/docs/nkarticle.rtf>] Access – November 20, 2008.

⁴⁸ Гордон, П. Дневник (1677-1678). - Т. 3. – С. 34.

⁴⁹ Там само. – С. 122 – 123.

⁵⁰ Там само. – С. 214.

⁵¹ Там само. – С. 92, 217.

⁵² <http://www.scalan.co.uk/scotsinrussia.htm>] Access - November 17, 2008

⁵³ Гордон, П. Дневник (1677-1678). - Т. 3. - С. 11.

⁵⁴ Гордон, П. Дневник (1659-1667). - Т. 2. - С. 121, 162.

⁵⁵ Там само. – С. 129-133.

Армянские религиозные общины Харькова (1900-1917) в контексте истории армянской церкви в Украине

Кочарян С. Г.

Кочарян С. Г. Вірменські релігійні громади Харкова (1900-1917) у контексті історії Вірменської церкви в Україні. У статті розглядається історія вірменських релігійних громад Харкова в 1900-1917 рр. Вірмено-григоріанська громада мала власну домашню церкву. Опікунська Рада Харківської Вірмено-григоріанської церкви на початку ХХ століття була єдиною структурою, яка взяла на себе функції по координації діяльності вірмено-григоріанської колонії та захисту її інтересів. Харківська громада вірмен-католиків, що діяла при католицькому костюлі, надавала велику допомогу біженцям, що прибували із Західної Вірменії.

Ключові слова: історія, Харків, вірмени, релігія, громада.

Kocharyan S. G. The Armenian religious communities (1900-1917) in context of the history of the Armenian church in Ukraine. The paper deals with the history of the Armenian religious communities of Kharkov in 1900-1917 years. The Armenian-Gregorian community had own home church. Trustee Council of the Kharkov's Armenian-Gregorian church in the beginning of XX century was unique structure, which has undertaken functions on coordination of activity of the Armenian-Gregorian community and protection of its interests. The Kharkov community of the Armenians-Catholics, which working at a Catholic cathedral, rendered the large help to the refugees from Western Armenia.

Key words: history. Kharkiv, Armenians, religion, community.

Стаття посвящена історії армянських релігійних общин міста Харків в 1900-1917 гг. Что касается историографии данной темы, то необходимо отметить отсутствие по ней специальных научных исследований. В общих же работах, посвященных истории армянской церкви, нет данных, относящихся к данной проблематике. В специальной монографии И. Я. Гаюк «Вірменська церква в Україні» о Харкові згадується лише вкратце. Все это свидетельствует об актуальности данной темы. Основными источниками настоящего исследования являются архивные документы ГАХО, периодические издания «Харьковский календарь» и «Весь Харьков».

Важным фактором сохранения самобытности в условиях диаспоры для армян на протяжении всей истории являлась своя национальная

Армянская Апостольская Церковь, значение которой для армян Российской империи усиливалось еще и потому, что на ее территории, за пределами Восточной Армении и Кавказа, до Февральской революции 1917 г. отсутствовали легальные армянские светские национально-культурные организации. Не было их и в Харьковской губернии.

Переселение армян на территорию Левобережной Украины, в т.ч. и в Харьков начинается с конца XVIII в., что связано с активизацией внешней политики Российской империи на Юге, прежде всего на Кавказе. Вот, что пишет об этом известный историк Д. И. Багалей: «представители народов Востока - греки, татары, армяне попадались в Харькове еще в XVIII веке»¹. Армянская община сначала была небольшой. Как такового армянского поселения в Харькове не было. В центре города находился Армянский переулок, первое упоминание о котором относится к 1865 г. Здесь жили всего лишь несколько армянских семей, которые занимались торговлей². Численность армянской общины города Харькова быстро росла и, согласно переписи 1897 г., составила 468 человек³.

Армянская Апостольская Церковь, которую также называют Григорианской, является одной из самых древних христианских поместных церквей. Во второй половине I в. святые апостолы Фаддей и Варфоломей проповедовали христианство в Армении и основали первые христианские общины. Именно потому, что народ Армении принял христианство от апостолов – учеников Иисуса Христа, Армянская Церковь называется Апостольской⁴. Официальное принятие христианства Арменией, как государственной религии, произошло в 301 г. Первостепенную роль в этом важнейшем в истории армянского народа событии сыграли Григорий Просветитель, ставший первым Католикосом Армянской Церкви (302-326), и царь Армении Трдат III (287-330)⁵. В начале VI в. Армянская Церковь выделилась в самостоятельную. Ее доктрина была близка принятой Александрийской Церковью, которая соглашалась с формулой об «одной природе Христа, объединенной в воплощенном мире». Документы V в. показывают растущую оппозицию любому верованию или определению, имеющему тенденцию разделить божественную и человеческую природу Христа⁶. В 506 г. собор армянских епископов в Двине отверг христологическое учение Халкидонского собора (451 г.)⁷. И ортодоксальная, и Римско-Католическая Церковь ошибочно считали армян монофизитами. Армянская Церковь всегда энергично отвергала смешивание и спутывание двух природ Христа, признавая его и божеством, и человеком. Кроме того, среди преданных анафеме на Двинском соборе еретиков был и монофизит Евтихий⁸.

Первые епархии за пределами Армении, но подчиненные Католикосату, стали действовать с конца X века. С этого времени административные пределы Армянской Церкви стали устанавливаться

не по политическому, а по вероисповедному принципу: отныне любая армянская община, независимо от своего местоположения и статуса, входила в состав Церкви⁹. В 1364 г. патриаршей грамотой католикоса всех армян Месропа I во Львове была основана армянская епархия. Львовский храм Успения Пресвятой Богородицы, освященный в 1363 г., стал кафедральным собором и епархиальным центром всех армян Руси, Валахии и Молдовы¹⁰.

Первая епархия Армянской Апостольской Церкви в России образовалась в начале XVIII века (1717 год) с епархиальным центром в городе Астрахани и называлась Астраханской епархией. В состав этой епархии входили все армянские церкви на территории империи. В 1809 г. на завоеванных Россией во время русско-турецкой Балканской войны (1806-1812) территориях царским указом была основана армянская епархия Бессарабии с центром в г. Яссы. Согласно Бухарестскому мирному договору, подписанному 16 мая 1812 г., территория между реками Прут и Днестр вошла в состав Российской империи как Бессарабская губерния с центром в Кишиневе. Поскольку Яссы остались на территории Османской империи, новым епархиальным центром стал Кишинев. В 1830 г. была создана Ново-Нахичеванская и Бессарабская епархия Армянской Апостольской Церкви, в состав которой вошли земли Малороссии, Дона, Крыма, Новороссии, Москвы и Санкт-Петербурга. Кафедра сначала находилась в Кишиневе, но в 1895 году была перенесена в Ново-Нахичевань¹¹.

Первый армянский священник в Харькове появился еще в 1870-х годах¹². В связи с увеличением числа прихожан армяно-григорианского вероисповедания (до 1500 чел.), в 1900 г. армянская община обратилась в Нахичевано-Бессарабскую армяно-григорианскую епархиальную консисторию с прошением разрешить построить в Харькове церковь. Харьковская Армяно-григорианская колония выбрала из своей среды Попечительство по сооружению Харьковского Армяно-Григорианского молитвенного дома. В его состав вошли Богдан Худавердов, Гукас Гукасян и Григорий Саркисов¹³.

Архиепископ Нерсес Худовердян (1898-1918), глава Нахичевано-Бессарабской армяно-григорианской Епархии, своим предписанием от 3 ноября 1901 г. за № 313 утвердил священника Срапиона Самуэляна в качестве приходского священника Харьковской Армяно-Григорианской колонии. Он же возглавил и Попечительство, по ходатайству которого харьковский губернатор разрешил отцу Самуэлянцу служить заутрени, вечерни и литургии в наемном доме Сухоневой, по Дмитриевской улице № 24, до особого распоряжения. Отец Самуэлян, начиная с 1901 г., «исправно выполнял все службы и церковные требы армяно-григориан Харьковской, Курской, Орловской и Киевской губернии и всех офицеров и нижних чинов армяно-григорианского вероисповедания Киевского военного округа»¹⁴. В июне 1902 г. харьковский армяно-григорианский молельный дом с Дмитриевской

улицы, 24 был перемещен в Инструментальный переулок в дом №3, который принадлежал приват-доценту и лектору Харьковского императорского университета Рихтеру. Во флигеле этого дома квартировал священник армяно-григорианской колонии Срапион Самуэлян¹⁵.

30 мая 1902 г. Попечительство направило Прошение в Харьковскую городскую думу об отводе под постройку Харьковского Армяно-Григорианского молитвенного дома пустопорожнего городского места в 600 квадратных саженей, находившегося на Сумской улице, возле Ветеринарного института, недалеко от конца рельсового пути конки, так как «местное армяно-григорианское население, за неимением средств не может за деньги приобрести подходящей земли под свой будущий Молитвенный Дом»¹⁶. В Прошении указывалось, что «нравственное правильное развитие городского населения возможно только тогда, когда его, города, все народности имеют свои национальные храмы, могут в своих церквях через своих же национальных пастырей религиозно-нравственно развиваться». Попечительство призывало городскую думу оказать братскую помощь для «гармоничного религиозно-нравственного развития населения Харькова вообще и Харьковской армяно-григорианской колонии в частности». Несмотря на столь убедительное обоснование, ходатайство было отклонено, так как «Городская Дума не нашла возможности отвести под постройку армяно-григорианского молитвенного дома просимый Попечительством участок земли»¹⁷.

С 1903 года в «Харьковском календаре» начинает печататься Армяно-григорианский календарь¹⁸. Известно о том, что в Харькове в 1904 году служил еще один армянский священник - Тер-Давтян¹⁹. С 1905 г. Армянская церковь уже находилась на ул. Чернышевской, церковный дом № 5. Ее официальное название - Армяно-григорианская домашняя церковь²⁰. В 1914 г. при церкви была открыта армянская школа²¹.

При церкви действовал Попечительский совет (ПС), куда входили самые известные на то время армяне Харькова. Настоятелем церкви и председателем Совета был Срапион Христофорович Самуэлян. На 1912 г. в состав Совета входили: Трдат Тер-Нишанианц - надворный советник; Мкртич Тер-Багдасарян; Мовсес Саркисян - купец; Тигран Тер-Карапетян; Кеворк Худавердян – купец²². В 1913 году новыми членами Совета стали: статский советник Григорий Давтянц и врач Кегам Папьянц. Они заменили Тер-Багдасаряна и Тер-Карапетяна²³.

В 1916 г. состав ПС значительно изменился. Места вышедших из его состава Тер-Багдасаряна, Тер-Карапетяна, Саркисяна, Худавердяна и Папьянца заняли Г. А. Маркос и Аршак Тер-Габриэлян²⁴. В 1917 г. в состав ПС возвращается купец Саркисян, а вместо Маркоса членом ПС становится известный в городе Харькове кондитер Ованес Леблебиджянц²⁵.

Во время Первой мировой войны (1914-1918) ПС, во главе со священником Самуэляном развернул активную деятельность для сбора пожертвований, как для нуждающихся армян, так и для всех беженцев-армян, которые прибывали в Харьков. Делались взносы и в городские благотворительные организации. Так, в августе 1914 г. было внесено 1145 рублей от армянской колонии в фонд Харьковского губернского комитета по сбору пожертвования и признанию нуждающихся семейств лиц, призванных в войска. Сбором пожертвований занимался казначей Мовсес Саркисов, а помогали ему делегаты Ованес Леблебиджианц и Богас Кочурьян²⁶.

ПС составил и передал в Комитет «именной список членов Харьковской Армянской колонии, жертвовавших добровольные денежные суммы в пользу раненых и семейств ратников, сражающихся на поле брани с тевтонскими полчищами для защиты прав народов», который включал в себя 92 фамилии. Среди жертвователей были: статский советник Григорий Давтянц, врач Степан Сурукчи, Игнатиос Кесоглян, Кеворг Худавердян, Абрам Абамян, Серов Пачаджян, Амбарцум Балджянц, Погос Саакян, Погос Чиноян, Мовсес Мартиросян, братья Хармаджиевы, Авдаловы, Хаблановы, Воскановы, Чакаляны, Аильянци и мн. др. Внесли свой вклад и такие торговые дома, как «А. Яблоков и сыновья» и «Инч-Оглуев и Шапошников»²⁷.

В сентябре 1914 г., по инициативе ПС Харьковской Армяно-Григорианской Церкви, среди турецкоподданных армян ремесленников и рабочих, проживавших в городе Харькове, было собрано 116 рублей. Эти средства также передали в фонд губернского комитета²⁸. Наибольшие суммы пожертвовали Акоп Егоян – 5 р. и Назарет Пахчанян - 3 р. 50 коп. По 3 рубля внесли: Акоб Джангулян, Крикор Мелконян, Варадан Амчибашян, Абраам Закарян и Ованес Минасян. Всего в сборном листе жертвователей указано 76 человек²⁹.

Армянская религиозная община принимала активное участие в делах связанных с обустройством армян-беженцев. В 1916 г. настоятель Армянской церкви послал Прощение от турецкоподданных армян, проживающих в Харькове, католикосу всех армян в Тифлисе о том, чтобы «последний ходатайствовал перед подлежащими властями о том, чтобы все турецкоподданные армяне выселялись вместо северных губерний России обратно на родину, на Кавказ»³⁰. Это ходатайство способствовало отмене в сентябре этого же года переселения 25 армянских семейств в Рязанскую и другие внутренние губернии Российской империи³¹.

Кроме армяно-григориан в Харькове проживали и армяно-католики. Если в 1879 г. их насчитывалось 5 чел., то в 1897 уже 68³². Армянская католическая церковь возникла вследствие унии Армянской Апостольской Церкви и Римского престола. Еще в 1198 году союз между крестоносцами и Киликийским армянским царством привел к заключению между двумя церквями унии, которая не была признана

армянами за пределами Киликии. Для проведения миссионерской деятельности среди армян в 1320 г. была основана армянская монашеская община «братья унии», которая была связана с доминиканцами. 22 ноября 1439 года на Флорентийском соборе был обнародован декрет «Exultate Deo» о возобновлении унии с Армянской Апостольской Церковью, который послужил догматическим основанием для будущей Армянской Католической Церкви³³. В 1740 г. несколько епископов Армянской Церкви собрались в городе Алеппо и избрали Авраама Ардживяна, Архиепископа Алеппо, Католикосом католиков армянского обряда, а в 1742 г. оно было утверждено Папой Римским Бенедиктом XIV. Это избрание было формальным актом учреждения Армянской Католической Церкви со своей собственной иерархией. Папский Университет «Урбанианум», созданный папой Урбаном VIII (1623-1644) был центром интеллектуального формирования армяно-католического духовенства вплоть до 1887 г., когда была учреждена отдельная Папская Армянская Коллегия³⁴.

Армянская католическая община Харькова своей церкви не имела. Это было связано не только с ее малочисленностью, но и с тем, что еще в 1816 году армяно-католический епископат в пределах Российской империи перестал существовать, а всех армян-униатов передали под юрисдикцию католических епископов, что полностью отвечало интересам внутренней политики царского правительства, направленной на ликвидацию любых униатских церквей³⁵. Только в 1890 году стало функционировать Артвинское епископство, которое было учреждено еще в 1850 г., для всех армян-католиков Российской империи, а с 1912 г. все армяне-католики России были переданы под юрисдикцию католического епископа города Тирасполя³⁶.

В Харькове община армян-католиков действовала при римско-католическом костеле Успения Пречистой Девы Марии. Он был построен 1 декабря 1891 года и располагался на улице Гоголя³⁷. С 1915 г., по причине большого количества беженцев-армян, бежавших от начатого в Османской империи геноцида армянского населения, в Харьковском римско-католическом приходе быстро увеличивается количество католиков-армян³⁸. В приходе они могли получить необходимую помощь³⁹. Так, при костеле был организован приют для армянских детей, спасшихся от страшной резни. Благодаря людям, работавшим там, сотни детей спаслись от голодной смерти.

Таким образом, в 1900-1917 гг. существовали две армянские религиозные общины Харькова: григорианская и католическая. С 1901 г. Армяно-григориане имели свой Молитвенный Дом или, согласно официальному названию, домашнюю церковь. Попечительский Совет Армяно-григорианской церкви в начале XX века был единственной структурой в Харькове, взявшей на себя функции по координации деятельности армяно-григорианской колонии и защиты ее интересов. Действовавшая при католическом костеле община армян-католиков

оказывала большую помощь беженцам, прибывавшим из Западной Армении.

Примечания

¹ *Багалеј Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. - Т. 2. - Харьков, 1993. - С. 142.

² *Оноприенко Т.* Из истории харьковских армян // Кеворкян К. Э. Первая столица. - Х., 2007. - С. 389.

³ *Всеобщая* перепись населения Российской империи, 1897 г. - Т. 47. - СПб., 1904.

⁴ *Ованесян С. Н.* Армянская апостольская церковь. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article071638.html>]. Доступ - 23.05.2008 г.

⁵ *Петросян Е.* Армянская Апостольская Святая Церковь. Часть I. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.armenianhouse.org/petrosyane/church-ru/part1.html>]. Доступ - 15.02.2008.

⁶ *Тер-Нерсесян С.* Армения. Быт, религия, культура. - М., 2007. - С. 85.

⁷ *Гаюк І. Я.* Вірменська церква в Україні. - Львів, 2002. - С. 21.

⁸ *Тер-Нерсесян С.* Армения. Быт, религия, культура. - М., 2007. - С. 86.

⁹ *Петросян Е.* Армянская Апостольская Святая Церковь. Часть I. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.armenianhouse.org/petrosyane/church-ru/part1.html>]. Доступ - 15.02.2008.

¹⁰ *Ованесян С. Н.* Армянская апостольская церковь. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article071638.html>]. Доступ - 23.05.2008 г.

¹¹ *Гаюк І. Я.* Вірменська церква в Україні. - Львів, 2002. - С. 108.

¹² *Багалеј Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. - Т. 2. - Харьков., 1993. - С. 142.

¹³ *ГАХО.* - Ф. 45. - Оп. 1. - Ед. хр. 2851. - Л. 3.

¹⁴ *ГАХО.* - Ф. 45. - Оп. 1. - Ед. хр. 2851. - Л. 1.

¹⁵ *Оноприенко Т.* Храм Армянской апостольской церкви Сурб - Арутюн // Кеворкян К. Э. Первая столица. - Харьков, 2007. - С. 398.

¹⁶ *ГАХО.* - Ф. 45. - Оп. 1. - Ед. хр. 2851. - Л. 2.

¹⁷ *ГАХО.* - Ф. 45. - Оп. 1. - Ед. хр. 2851. - Л. 3.

¹⁸ *Харьковский* календарь на 1903 год. - 1902. - Год 30.

¹⁹ *Энциклопедия* фамилий Харьковской губернии. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.media-objektiv.com/spezproekts/family/index.php?page=5>]. Доступ - 07.10.2008.

²⁰ *Адресная* и справочная книга «Адресь Харькова». - Харьков, 1910.

²¹ *Адресно-справочная* книга «Весь Харьков на 1914». - Харьков, 1914.

²² *Адресно-справочная* книга «Весь Харьков на 1912». - Харьков, 1912.

²³ *Адресно-справочная* книга «Весь Харьков на 1913». - Харьков, 1913.

- ²⁴ *Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1914».* - Харьков, 1914.
- ²⁵ *Адресно-справочная книга «Весь Харьков на 1917».* - Харьков, 1917.
- ²⁶ *ГАХО.* - Ф. 313. - Оп. 1. - Ед. хр. 1. - Л. 90.
- ²⁷ *ГАХО.* - Ф. 313. - Оп. 1. - Ед. хр. 1. - Л. 91.
- ²⁸ *ГАХО.* - Ф. 313. - Оп. 1. - Ед. хр. 1. - Л. 132.
- ²⁹ *ГАХО.* - Ф. 313. - Оп. 1. - Ед. хр. 1. - Л. 133.
- ³⁰ *ГАХО.* - Ф. 4. - Оп. 2. - Ед. хр. 540. - Л. 2.
- ³¹ *ГАХО.* - Ф. 4. - Оп. 2. - Ед. хр. 540. - Л. 1.
- ³² *Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.* - Т. 47. - СПб., 1904; *Харьковский календарь на 1881 год. - 1880.* - Год 9.
- ³³ *Роберсон Р.* Армянская Католическая Церковь. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.armeniancatholic.ru/ru/library/robersson.html>]. Доступ - 06.10.2008.
- ³⁴ *Хосдегян О.* Армяне-католики. [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.armeniancatholic.ru/ru/library/khosdegian.html>]. Доступ - 03.10.2008.
- ³⁵ *Гаяк І. Я.* Вірменська церква в Україні. - Львів, 2002. - С. 107.
- ³⁶ *Гаяк І. Я.* Вірменська церква в Україні. - Львів, 2002. - С. 108.
- ³⁷ *Циозда А.* Благодійна діяльність в католицькій громаді Харкова в ХІХ - початку ХХ ст. // Харків-багатонаціональний: Збірник наукових праць. - Харків, 2007. - С. 160.
- ³⁸ *История* Харьковского прихода Успения Приснодевы Марии. Изменения в составе прихода в 1900-1905 годах. [Электронный ресурс. Режим доступа: http://slovosnami.narod.ru/history_1900_1905.htm]. Доступ - 03. 04. 2008.
- ³⁹ *История* Харьковского прихода Успения Приснодевы Марии. Первая мировая война 1914-1916 годы. [Электронный ресурс. Режим доступа: http://slovosnami.narod.ru/history_War1914_1916.htm]. Доступ - 03. 04. 2008.

Концентрація обробної промисловості Наддніпрянської України на початку ХХ ст.

Куліков В. О.

Шубін Ю. В.

Куліков В. О., Шубін Ю. В. Концентрація обробної промисловості Наддніпрянської України на початку ХХ ст. У статті на основі побудованої бази даних по виданню «Список фабрик и заводов Европейской России» (СПб., 1903) вивчається концентрація обробної промисловості в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. Аналізується рівень концентрації окремих галузей промисловості, вивчено просторову специфіку з використанням геоінформаційних методів. Загальний висновок – обробна промисловість Наддніпрянської України на початку ХХ ст. була висококонцентрованою. При цьому рівень концентрації промисловості варіювався в різних регіонах України. На території України промисловість була розміщена вкрай нерівномірно.

Ключові слова: промисловість, концентрація промисловості, Наддніпрянська Україна

Kulikov. V. O., Shubin U. V. The Concentration of Manufacturing Industry in Naddnipryanska Ukraine in the beginning of the XX century. This paper presents the results of analysis of concentration of manufacturing industry in Naddnipryanska Ukraine in the beginning of the XX century. This results were obtained on the basis of database, made on edition «Spysok fabrik i Zavodov Evropeyskoy Rossii» (SPb., 1903). The level of concentration of certain branches of industry is analyzed. Geoinformation method was used to study the spatial specificity. The general summary – the manufacturing industry in Naddnipryanska Ukraine in the beginning of the XX century was strong concentrated. The level of concentration varied in different regions of Ukraine. On the territory of Ukraine the industry was located very irregularly.

Key words: industry, concentration of industry, Naddnepryanska Ukraine.

Незважаючи на те, що до 1917 р. в економіці Російської імперії переважав аграрний сектор, за кілька передреволюційних десятиліть промисловість Росії зробила різкий стрибок угору, перетворивши країну з аграрної в аграрно-індустріальну.

Поряд із процесами зростання абсолютних показників і питомої ваги промисловості в економіці країни, усередині самої промисловості

відбувалися структурні зміни. Одним з таких процесів був процес концентрації промисловості.

Концентрація виробництва (промисловості) це: 1) процес зосередження засобів виробництва, робочої сили та продукції на великих підприємствах; 2) частка великих підприємств у галузі, що домінують в обсязі продукції, робочій силі та у продажах на ринку.

Концентрація – один з найважливіших факторів підвищення ефективності виробництва, його господарської стійкості. Ефективність і господарська стійкість зростають при концентрації виробництва у зв'язку з розширенням можливостей: маневрування матеріальними, фінансовими й трудовими ресурсами; більш раціональне їх використання; менша залежність від зовнішніх факторів. Концентрація виробництва приводить до швидкого зростання невеликого числа великих і надвеликих підприємств, у порівнянні з якими безліч дрібних і середніх підприємств відіграють незначну роль. Концентрація виробництва – закон ринку. Великі підприємства, як правило, мають переваги перед дрібними як у сфері виробництва, так й у сфері обігу через так званий ефект масштабу та агломераційний ефект.

Проблеми концентрації промисловості в масштабах всієї Російської імперії на початку ХХ ст., або окремих її районів, дослідники торкалися в ряді узагальнюючих праць з історії промисловості, робітничого класу, фінансового капіталу Росії, а так само в деяких спеціальних дослідженнях¹. Докладний аналіз цих робіт, а також джерел і методів їхньої обробки провела в спеціальній роботі С. В. Воронкова². У масштабах українських губерній Російської імперії проблема концентрації промисловості вивчена поверхово.

З урахуванням наукової актуальності й недостатньої історіографічної розробленості проблеми, у даній статті було поставлене завдання дослідити концентрацію промисловості в масштабах історично сформованого району Російської імперії – Наддніпрянської України, що на початку ХХ ст. складався з дев'яти губерній: Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської.

При виконанні завдання як джерело було використане видання «Список фабрик и заводов Европейской России»³, здійснене редакцією «Вестника финансов, промышленности и торговли». «Список фабрик и заводов» був складений на основі матеріалів промислового перепису 1900 р., зібраних Відділом промисловості Міністерства фінансів через фабричних інспекторів під керівництвом фабричного інспектора Василя Варзара й матеріалів спеціального опитування фабрикантів, проведеного в 1902 р. Міністерством фінансів⁴. Близько третини власників підприємств надіслали відомості про підприємства. У публікації «Списка фабрик и заводов» ці уточнені дані надруковані курсивом.

На основі матеріалів «Списку фабрик і заводів» у СУБД MS Access нами була створена база даних промислових підприємств українських губерній. База даних включала наступні поля: 1) назва підприємства; 2) власник; 3) соціальний статус власника; 4) форма власності; 5) рік заснування підприємства; 6) губернія; 7) повіт; 8) населений пункт; 9) група виробництва (у виданні виділено 12 груп); 10) галузь; 11) група за загальноросійським класифікатором видів економічної діяльності; 12) обсяг виробництва (сума річного виробництва за уточненими даними й річним виторгом за замовленнями); 13) кількість робітників; 14) обсяг продукції на робітника.

База даних охопила 2646 українських підприємств. Згідно підрахунків С. В. Воронкової, загальна кількість підприємств, що ввійшли до «Списку фабрик и заводов» – 15148⁵, отже, на території України перебувало 17,5 % підприємств, що потрапили до списку.

Основна описова статистика розмірів українських підприємств обробної промисловості за результатами аналізу бази даних представлена в таблиці 1.

Таблиця 1.

Середні величини й міри розсіювання основних показників обробної промисловості Наддніпрянщини на початку ХХ ст.

Показник	Середнє	Медіана	Сума	Максимум	Коефіцієнт асиметрії	Станд. відхилення
Обсяг виробництва, тис. крб.	199,3	32,1	527216,3	14652,8	11,0	720,8
Робітників	85,4	23,00	224816	3615	7,1	202,6

Як видно з таблиці 1, 2646 підприємств українських губерній у рік виробляли продукції на 527 млн. крб. На цих підприємствах працювало 225 тис. робітників. Середнє арифметичне річного обсягу виробництва – 199 тис. крб., медіана (середина варіаційного ряду) – 32,1 тис. крб. За кількістю робочих показники склали відповідно 85 й 23. Така різниця між середнім арифметичним і медіаною пояснюється наявністю ефекту асиметрії, тобто скошеністю вбік великої кількості дрібних підприємств. Позитивний коефіцієнт асиметрії – 11,0 для показника обсягу виробництва та 7,1 для показника робітників вказує на те, що дані розподілені не нормально.

Більший коефіцієнт асиметрії по показнику обсягу виробництва вказує на те, що концентрація виробництва була сильнішою, ніж концентрація робітників.

Рівень концентрації промисловості вивчається на основі співставлення розміру підприємства з розміром усього виробництва (або інших показників) у галузі, а також за допомогою спеціальних

коефіцієнтів. Найпоширенішим методом аналізу рівня концентрації є метод групування.

У таблиці 2 підприємства згруповані за розміром річного виробництва продукції: до 100 тис. і понад 100 тис. крб. Як видно з таблиці, на дві третини підприємств із обсягом виробництва до 100 тис. крб., припадала всього п'ята частина виробленої продукції й менше чверті робітників. А на чверть великих підприємств – чотири п'ятих виробництва й дві третини робітників.

Таблиця 2.

Групування підприємств Наддніпрянщини за річним обсягом випущеної продукції.

Річне виробництво	Підприємства		Виробництво		Робітники	
		%%	млн.	%%	тис.	%%
До 100 тис. крб.	1957	74	55	10	52	23
Більше 100 тис. крб.	690	26	472	90	173	77

При групуванні за кількістю робітників на підприємство до 100 і понад 100 (таблиця 3) ситуація приблизно та ж: менша частина великих підприємств зосереджувала основну кількість робітників і випущеної продукції.

Таблиця 3.

Групування підприємств Наддніпрянщини за кількістю робітників

На підприємстві	Підприємства		Виробництво		Робітники	
		%%	млн.	%%	тис.	%%
До 100 робітників	2218	84	150	28	58	26
Більше 100 робітників	416	16	377	72	167	74

Більше половини випущеної продукції на підприємствах обробної промисловості Наддніпрянської України припадало на 104 найбільші підприємства (3,9 % від загальної кількості), більше половини всіх робітників – на 165 підприємств (6,2 % від загальної кількості підприємств).

Найбільшим підприємством за обсягом виробленої продукції був один із цукробурякових заводів П. І. Харитоненка в м. Суми, що мав річний обсяг продукції більше 14,6 млн. крб. За кількістю робітників найбільшим був Машинобудівний завод Гартмана в м. Луганську (нині – Луганський тепловозобудівний завод), на якому працювало 3615 робітників.

В таблиці 4 підприємства згруповані відразу по двох ознаках: кількістю робітників та обсягом виробництва. Дані таблиці свідчать про те, що для української промисловості була характерна кількісна перевага дрібних підприємств. Більше половини підприємств обходилися тридцятьма і менше робітниками. Що стосується вартості виробництва, то основна маса підприємств потрапила в групу з річним обсягом від 10 до 100 тис. крб. В групах середніх і дрібних підприємств кількість робітників та вартість випущеної продукції збільшується в цілому пропорційно. В групі підприємств із вартістю виробництва більше 100 тис. крб., є цікава особливість: звертає на себе увагу досить велика частка підприємств із кількістю робітників до 30. В цю групу в основному ввійшли підприємства борошномельного, винокурного, хлібопекарського виробництва, де внаслідок специфіки технологічного процесу виробництво не вимагало великої кількості робочих рук, тому вартість виробленої продукції на одного робітника була вище за середню.

Таблиця 4.

Групування підприємств Наддніпрянщини за кількістю робітників та обсягом виробництва

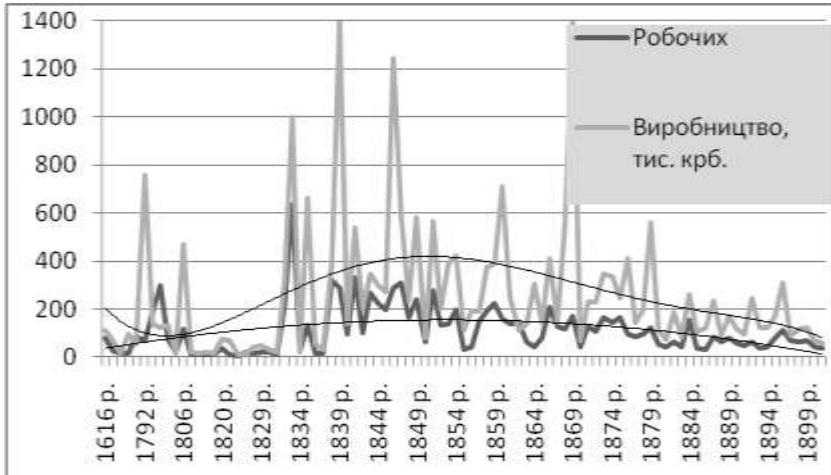
Кількість робітників	Вартість виробництва, тис. крб.			
	менше 10	від 10 до 100	більше 100	усього по групі
Менше 30	402	970	134	1506
Від 30 до 49	8	273	92	373
Від 50 до 99	1	189	106	296
Від 100 до 499	2	57	258	317
500 і більше	0	0	99	99
Усього по групі	413	1489	689	2591

«Список фабрик и заводів» дозволяє простежити коливання середнього розміру підприємства залежно від часу його заснування (див. графік 1). При цьому треба мати на увазі, що коли ми працюємо із цифрами року заснування підприємств, ми маємо справу з тими підприємствами, які були засновані до ХХ ст. й «дожили» до моменту обстеження. На графіку 1 видно, що середній розмір підприємств як за показником випущеної продукції, так і за кількістю робітників у різні роки заснування сильно коливається. Всі сплески, крім 1832 р., пов'язані з заснуванням великих борошномельних і цукрових виробництв. Тому особливо сильні сплески показника обсягу виробництва не спричиняли відповідних сплесків кількості робітників: на відміну від сукняної, машинобудівної та інших «інтенсивних», ці виробництва не вимагають такої великої кількості робітників, а вартість виробництва на робітника в них набагато вище. Тільки сплеск 1832 р. пов'язаний з заснуванням великої сукняної фабрики, що належала спадкоємцям К. Н. Сапозкова в с. Клинци Чернігівської

губернії. На початку ХХ ст. ця фабрика виробляла продукції майже на 9,5 млн. крб. та мала 602 робітника.

Графік 1.

Коливання середньої кількості робітників та обсягу виробництва на підприємство в залежності від часу заснування підприємства.

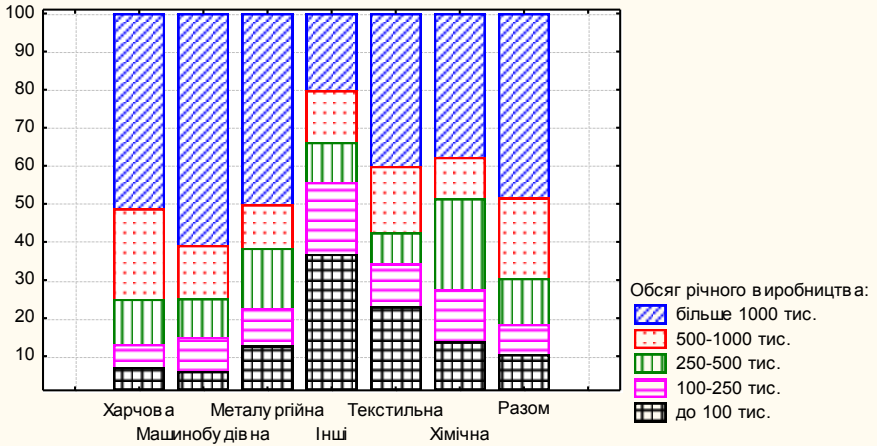

Для того, щоб можна було простежити глобальні тенденції, на графік були додані поліноми п'ятого порядку, які показують глобальні тенденції: до кінця 1840-х рр. середній показник обсягу виробництва та кількості робітників на підприємство зростав, а з початку 1850-х років зменшувався. Спад в 1805-1830 р. пояснюється відсутністю заснованих великих підприємств у ці роки. А поступове падіння після 1851 р. можна пояснити тим, що в умовах непростой ринкової конкуренції виживали більші за розміром підприємства.

Перейдемо до розгляду концентрації в різних виробництвах. Діаграма 1 показує, що найбільший рівень концентрації промисловості спостерігався в машинобудівній і харчовій промисловості. Підприємства з річним обсягом виробництва понад 500 тис. крб. зосереджували 75 % виробництва в цих галузях. Дуже високою була концентрація виробництва в металургійній галузі, трохи нижче – у хімічній і текстильній галузях. Всі інші галузі, на які в сукупності припадало 9 % усього виробництва, були концентровані набагато менше: тут близько половини випущеної продукції припадало на дрібні та середні підприємства.

Діаграма 1.

Співвідношення часток обсягу виробленої продукції підприємств за розміром річного виробництва в основних галузях промисловості Наддніпрянщини (в %%).

Складний характер процесу концентрації промисловості ще більше проявляється на рівні окремих виробництв (табл. 5).

Таблиця 5.

Концентрація промисловості в провідних галузях промисловості Наддніпрянщини.

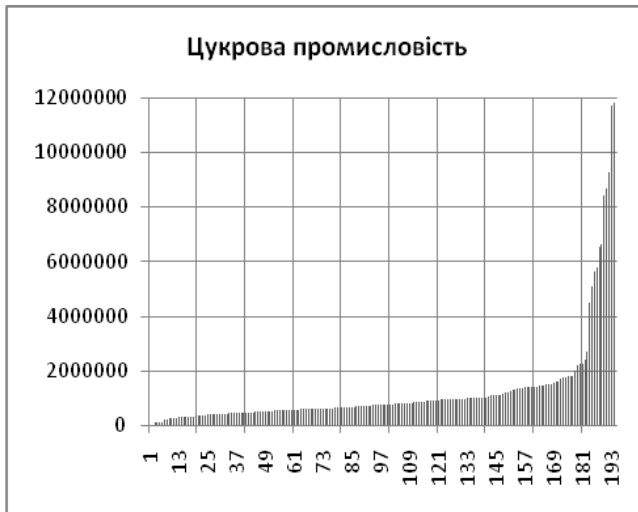
Галузі	Виробництво (тис. крб.)				Робітники		
	індекс джині	нижній дециль	верхній дециль	відношення між децилями	нижній дециль	верхній дециль	відношення між децилями
Машинобуд.	0,78	11,4	724,3	64	20	467	23
Винокурна	0,72	11,1	76	7	8	30	4
Борошном.	0,65	4,8	461,2	96	6	42	7
Лісопильна	0,64	7,75	150,6	19	13	69	6
Тютюнова	0,63	25,6	649,8	25	28	265	9
Цегляно-черепична	0,62	3,1	45,4	15	12	100	8
Цукрова	0,50	320	1810,5	6	225	717	3

У всіх галузях індекс джині за показником річного обсягу продукції перевищує 0,5, що свідчить про нерівномірний розподіл виробленої продукції між підприємствами. Найменший показник у цукровій галузі, найвищий – у машинобудівній. По всіх галузях, крім цукрової, результат очікуваний. Чому по цукровій промисловості показник індексу джині нижче інших провідних галузей?

Відповідь легко знайти на графіку 2, що порівнює розподіл показника обсягу річного виробництва підприємств цукрової та винокурної промисловості. Для обох галузей характерний довгий лівий «хвіст» – велика кількість дрібних підприємств і гострий пік праворуч – це надвеликі підприємства. Але для винокурної промисловості пік праворуч набагато гостріший, ніж для цукрової. Інакше кажучи, у винокурній промисловості мізерна частка надвеликих підприємств різко піднімалася над масою дрібних. У цукровій же галузі, роль крупних підприємств підвищується більш поступально і значно більша частка підприємств має вплив на ринку. Хоча в цілому розмір підприємств цукрової промисловості був набагато більшим, ніж винокурної. Треба зазначити, що десята частина дрібніших підприємств цукрової промисловості в рік випускала продукції 320 тис. крб. на підприємство, десята частина найбільших підприємств винокурної промисловості – на 76 тис. крб. у рік (табл. 5).

Графік 2.

Розподіл підприємств цукрової та винокурної промисловості за обсягом річного виробництва. Вісь абсциси – кількість підприємств, вісь ординати – обсяг річного виробництва (крб.).

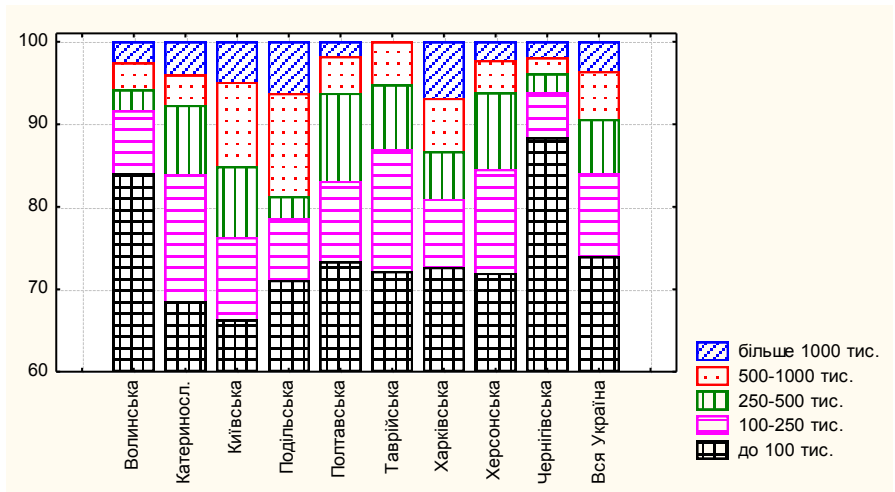
Тепер розглянемо просторову специфіку концентрації промисловості.

Діаграма 2 показує, що у всіх українських губерніях кількісно домінували дрібні підприємства, особливо у Волинській і Чернігівській губернії. У цих двох губерніях не було великих промислових центрів.

У Подільській, Київській та Харківській губерніях частка надвеликих підприємств була особливо високою – більше 10 %. Такий високий показник давали величезні цукрові підприємства, особливо розвинуті у цих губерніях, а також великі борошномельні та машинобудівні підприємства.

Діаграма 2.

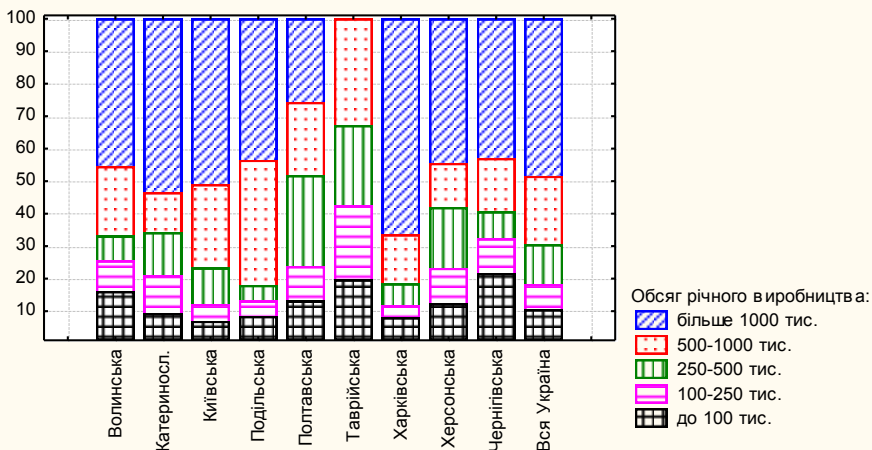
Співвідношення часток підприємств за розміром річного виробництва по губерніях Наддніпрянщини (в %%).

Структура обсягів виробництва по українським губерніям представлена на діаграмі 3. У Харківській, Катеринославській та Київській губерніях на частку підприємств-мільйонників припадало більше половини виробленої продукції. Також надзвичайно високий рівень концентрації продукції в Подільській губернії, де майже все виробництво зосереджувалось на підприємствах з обсягом виробництва понад 500 тис. крб. на рік. Найменший рівень концентрації виробництва спостерігався у Таврійській і Полтавській губерніях. Чернігівська та Херсонська займають серединні позиції.

Діаграма 3.

Співвідношення часток обсягу продукції підприємств за розміром річного виробництва в губерніях Наддніпрянщини (в %%)

Різниця в рівні концентрації промисловості в різних губерніях України помітна ще більше при аналізі децилей показника річного обсягу виробництва та робітників на підприємство. Як видно з таблиці 6, різниця між десятою частиною дрібних і десятою частиною найбільших підприємств була колосальною. В середньому по Україні – в 70 разів по показнику обсягу виробництва та в 24 рази по показнику кількості робітників. Показники нижнього дециля по губерніях коливаються в межах 4-9 тис. крб. По верхньому децилю різниця істотніше. Тут губернії можна поділити на три частини: у яких верхній дециль коливається в межах 145-177 тис. (Чернігівська й Волинська), 348-382 тис. крб. (Таврійська, Катеринославська, Херсонська) і більше 720 тис. крб. (Київська, Подільська й Харківська).

Таблиця 6.

Концентрація промисловості по губерніях Наддніпрянщини.

Губернія	Обсяг виробництва (тис.)			Робітників		
	нижній дециль	верхній дециль	відношення між децилями	нижній дециль	верхній дециль	відношення між децилями
Волинська	7	177	25	8	100	13
Катериносл.	6	364	66	7	157	22
Київська	9	723	84	11	445	40
Подільська	9	771	90	10	432	43
Полтавська	4	359	100	7	69	10
Таврійська	5	348	73	6	118	20
Харківська	9	818	93	11	401	36
Херсонська	6	382	66	8	110	14
Чернігівська	4	145	36	6	90	15

За показником кількості робітників доцільніше виділяти дві групи: губернії з коливанням верхнього дециля в районі 69-157 робітників (Полтавська, Чернігівська, Волинська, Таврійська, Катеринославська) і 401-445 чоловік (Харківська, Подільська, Київська).

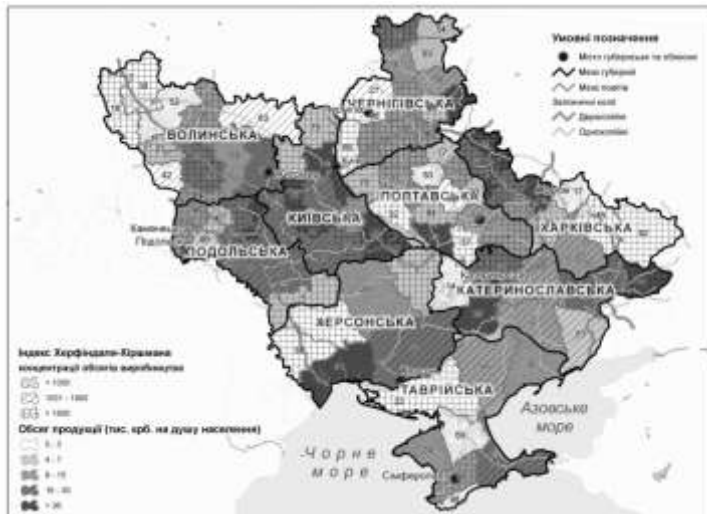
Таким чином, у губернському масштабі Наддніпрянську Україну за рівнем та специфікою концентрації промисловості доцільно ділити на три частини: губернії з помірним рівнем концентрації: Чернігівська, Волинська; середнім: Таврійська, Полтавська, Херсонська, Катеринославська, та з високим: Київська, Подільська й Харківська губернії.

Перейдемо до аналізу концентрації промисловості в масштабі дрібнішої, ніж губернія, адміністративно-територіальної одиниці – повіту й окремого населеного пункту. Дев'ять українських губерній на початку ХХ ст. склалися з 99 повітів. При аналізі такої значної кількості об'єктів є сенс використати геоінформаційні технології. Нами було проведено просторовий аналіз концентрації промисловості за допомогою геоінформаційної системи ARCGIS 9.2.

На картограмі 1 представлені дані з просторової концентрації промислового виробництва в повітовому масштабі: обсяг продукції на душу населення й індекс концентрації Херфіндаля-Хіршмана.

Картограма 1.

Обсяг річного виробництва промислової продукції на душу населення та індекс Херфіндаля-Хіршмана концентрації виробництва⁶.

Індекс Херфіндаля-Хіршмана (Herfindal-Hirshman index) обчислюється за формулою:

$$HHI = \sum_{i=1}^n Y_i^2, i = 1, \dots, n$$

Індекс може приймати значення від 0 (в ідеальному випадку досконалої конкуренції, коли на ринку нескінченно багато продавців, кожен з яких контролює незначну частку ринку) до 10000 (коли на ринку діє тільки одне підприємство, що випускає 100% продукції). Чим більше значення індексу, тим вище концентрація продавців на ринку. При індексі менше 1000 ринок вважається неконцентрованим; індекс більше 1000, але менше 1800 свідчить про помірну концентрацію. Якщо індекс перевищує 1800, ринок вважається висококонцентрованим.

Аналіз картограми показує, що за обома показниками повіти українських губерній були вкрай неоднорідні. Кожна губернія мала повіти з високим рівнем промисловості (чорна й темно-сіра заливка) і слабким рівнем промисловості (ясно-сіра та біла заливка).

Якщо виділяти скупчення повітів із чорним і темно-сірим заливанням (показник високого рівня промислового виробництва), то в цілому по Україні можна виділити принаймні три промислових центра. *Київський*, у який входили всі повіти Київської губернії, і деякі прилягаючі повіти сусідніх губерній: Вінницький – Подільської, Житомирський – Волинської, Кременчуцький – Полтавської губернії. *Харківський* – центральні й північно-західні повіти Харківської губернії (Харківський, Богодухівський, Охтирський, Лебединський) а також

сусідній Глухівський повіт Чернігівської губернії. *Новоросійський*, що включав повіти, які витягнулися уздовж лінії від Одеси до Слов'яносербська: Одеський, Херсонський, Катеринославський, Новомосковський, Слов'яносербський. Виділені промислові центри зосереджували більше половини підприємств, більше двох третин робітників і майже три чверті обсягу промислового виробництва.

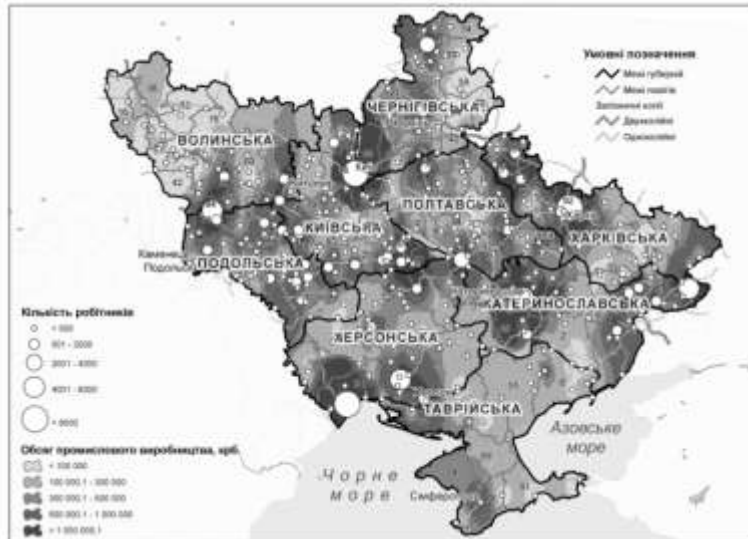
Виявилось, що індекс концентрації Херфіндаля-Хіршмана не пов'язаний з показником обсягу продукції на душу населення. Справа в тому, що індекс не враховує абсолютні розміри підприємства, а тільки ринкові частки всіх суб'єктів ринку в загальному його обсязі. Тому високий індекс виявився як у індустріально слабозвинених повітах (де перебувало всього кілька підприємств), так й у деяких розвинених, де жменька надвеликих підприємств піднімалася на масою дрібних. Кореляційний аналіз показників індексу Херфіндаля-Хіршмана з кількістю підприємств у повіті показав невелику зворотну залежність $r = -0,34$. Тобто в промислово слабозвинених повітах, з низьким рівнем диверсифікації промисловості, відносний рівень концентрації виробництва був навіть вищим, ніж у розвинених.

В середньому по Наддніпрянській Україні, індекс концентрації Херфіндаля-Хіршмана по виробництву становив 3053, по робітниках – 2195. Це означає, що за обома показниками промисловість Наддніпрянської України варто віднести до висококонцентрованих виробництв.

Аналіз просторової концентрації промисловості в масштабі окремих населених пунктів підтверджує крайню нерівномірність розміщення промислового виробництва й робітників. Картограма 2 відображує рівень концентрації виробництва, обчислений за методом інтерполяції (метод зворотних зважених відстаней)⁷ та рівень концентрації робітників.

Картограма 2.

Обсяг промислового виробництва та кількість робітників у населених пунктах Наддніпрянщини.

Аналіз в масштабах окремих населених пунктів виявив в Україні близько десятка осередків концентрації промисловості та робітників (темно-сіра заливка та великі й середні білі кола), розташованих по периметру Подільської та Полтавської губерній, а також на півдні Херсонської (Одеса та Херсон) та сході Катеринославської (Слов'яносербськ). Як правило, в центрі такого осередку знаходився один великий або кілька середніх промислових центрів.

Таким чином, обробна промисловість Наддніпрянської України на початку XX ст. була висококонцентрованою. Концентрація виробництва була сильнішою, ніж концентрація робітників. Основна маса підприємств за розміром були дрібними та середніми, левину частку продукції випускала незначна кількість надвеликих підприємств. Водночас, ці надвеликі підприємства концентрували і абсолютну більшість робітників. В умовах ринкової конкуренції виживали більші за розміром підприємства.

Найбільший рівень концентрації спостерігався в харчовій, машинобудівній та металургійній групах промислового виробництва – провідних галузях української промисловості. Але аналіз на рівні окремих галузей показав складний та суперечливий характер процесів концентрації промисловості.

Рівень концентрації промисловості варіювався в різних регіонах Наддніпрянської України. Відносно інших губерній помірний рівень концентрації промисловості спостерігався у Чернігівській, Волинській губерніях. Середній – у Таврійській, Полтавській, Херсонській, Катеринославській. Високий рівень – у Київській, Подільській та Харківській губерніях.

Промисловість була розміщена на території Наддніпрянської України вкрай нерівномірно. Якщо розглядати проблему в повітовому масштабі, то в Наддніпрянщині виділяються три промислові центри: Київський, Харківський та Новоросійський, які концентрувалися навколо Києва, Харкова-Сум, Одеси-Катеринослава-Слов'яносербська відповідно. В масштабах окремих населених пунктів в Україні можна виділити десять-п'ятнадцять груп населених пунктів як осередків концентрації промисловості.

Примітки

¹ Бовькин, В. И. Концентрация промышленного производства в России в конце XIX – начале XX в. / В. И. Бовькин // Исторические записки. – Т. 110. – М., 1984; Мурашев, А. А. Концентрация производства в металлообрабатывающей промышленности России в конце XIX в. / А. А. Мурташев // Монополистический капитализм в России. – М., 1989; Мурашев, А. А. Процессы концентрации в отдельных отраслях и производствах российской промышленности на рубеже XIX-XX вв. / А. А. Мурашев, Т. И. Грико, Л. Н. Фёдорова // Промышленность России на рубеже XIX-XX вв. – М., 1992; Воронкова, С. В. Российская промышленность начала XX века: источники и методы изучения / С. В. Воронкова. – М., 1996 и др.

² Воронкова, С. В. Указ. соч. – С. 119-122.

³ Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб., 1903.

⁴ Подробнее см.: Воронкова, С. В. Статистика промышленного производства / С. В. Воронкова // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М., 1979. – С. 46-58.

⁵ Воронкова, С. В. Российская промышленность начала XX века: источники и методы изучения. – М., 1996. – С. 34.

⁶ Нумерація повітів на карті відповідає їх алфавітному списку.

⁷ Джонстан К. ArcGIS Geostatistical Analyst: руководство пользователя / К. Джонстан, Д. Хоэф, К. Криворучно, Н. Лукас. – New York, 2002. – С. 49 и след.

Православні колегіуми України XVII-XVIII ст. у контексті трансформації європейської університетської традиції*

Посохова Л. Ю.

Посохова Л. Ю. Православні колегіуми України XVII-XVIII ст. у контексті трансформації європейської університетської традиції. У статті аналізується місце православних колегіумів у контексті університетської історії Європи наприкінці XVII - на початку XIX ст. Проведено дослідження правового статусу православних колегіумів й порівняння його з основними елементами «університетської автономії» середньовічного європейського університету. Зроблено висновок про близькість моделі православних колегіумів України до європейських інституцій, які отримали статус університетів. Західноєвропейський університет «докласичного» типу у порівнянні із православним колегіумом не виглядає принципово іншим явищем. Саме до такої форми впритул наблизилися православні колегіуми України у середині XVIII століття. Це виступає важливим етапом процесу трансферу та адаптації ідеї університету у Східній Європі у XVIII - на початку XIX століття.

Ключові слова: православні колегіуми, середньовічний університет, університетська автономія, ідея університету.

Posokhova L. Yu. Orthodox collegia of Ukraine in the 17th - 18th centuries in the context of transformation of European university tradition. The article investigates the place of Orthodox collegia in the context of European history of universities at the end of 17th - at the beginning of 19th century. Article examines a legal status of Orthodox collegia and its comparisons with basic elements of "university autonomy" of medieval European universities. The article concludes that it was an affinity of Orthodox collegia in Ukraine and European institutions, which have received the status of universities. The West European university of "pre-classical" type in the comparison with Orthodox collegia does not look as essentially different phenomenon. Orthodox collegia of Ukraine in the middle of the 18th century came close to such form. It acts as the important stage of the process of transfer and adaptation of the idea of university in Eastern Europe in the 18th - in the beginning of the 19th century.

Keywords: Orthodox collegia, medieval university, university autonomy, idea of university.

---

* Дослідження здійснене за підтримки Фонду Герди Хенкель, Німеччина (Gerda Henkel Stiftung) та Німецького Історичного Інституту (м. Москва).

ХVII-XVIII століття в історії культури Східної Європи відносять до перехідного періоду, для якого характерний певний синкретизм, співіснування та тісна взаємодія середньовічної спадщини (візантійсько-слов'янської та західної неосхоластики) з елементами Ренесансу та Ранняго Просвітництва. Цей час визначають також як важливий період «зустрічі» та взаємодії східної та західної традицій у всіх сферах культури на різних її щаблях. Важлива роль у цих процесах належала освіті. З кінця XVI століття західноєвропейські освітні імпульси почали здійснювати помітний вплив на східноєвропейську культуру. Вони «запускали» механізми протистояння/синтезу, пошуку та модифікації не тільки освітніх, але й культурних форм. Саме на українських землях у ході такої взаємодії були вироблені культурно-освітні форми, які несли яскравий відбиток західноєвропейських впливів. Насамперед це стосується православних колегіумів та академій.

З другої половини XVII століття європейський університет докласичного типу увійшов у смугу кризи, й одночасно почав переживати процеси трансформації (модернізації), які призвели до виникнення так званої класичної моделі університету (на рубежі XVIII - на початку XIX ст.)¹. «Вписування» православних колегіумів у загальноєвропейський освітній контекст представляється важливим науковим завданням. Тим більше, що сучасній українській історіографії історії освіти притаманна різноголосиця та суперечність у термінах, які визначають сутність та статус православних колегіумів України XVIII століття. У працях істориків радянської доби зустрічалися визначення колегіумів України XVIII століття як «вищих навчальних закладів»², «середніх навчальних закладів»³, «закладів підвищеного типу»⁴, й паралельно існували характеристики колегіумів, як «церковних станових закладів» та «всестанових навчальних закладів». Сьогодні продовжують широко використовуватися дефініції й «вищий»⁵, й «середній» навчальний заклад по відношенню до колегіумів України XVIII ст.⁶ При такій «амплітуді» коливань із визначеннями (майже завжди без зазначення критеріїв, які лежать в основі характеристик), важко аналізувати й порівнювати освітні та культурні рухи в Європі та Україні. Прагнення дослідити європейську академічну традицію у Києво-Могилянській академії уже позначилися у сучасній історичній літературі. Завдання ж визначення та оцінки місця православних колегіумів у контексті університетської історії Європи наприкінці XVII - на початку XIX ст. ще не ставилося істориками.

Оскільки постановка проблеми орієнтує дослідження на визначення історико-юридичних аспектів, джерелами виступають декілька різновидів законодавчих та актових матеріалів (якими надавалися привілеї колегіумам), офіційне листування (яке дозволяє тлумачити правовий акт, розкрити механізм стосунків місцевої та центральної влади з колегіумами, реальні параметри прав та привілеїв). Близькими

до актових пам'яток виступають проекти та пропозиції створення університетів на основі колегіумів, які, хоча й не втілилися у життя, надають можливість аналізувати оцінки їх статусу сучасниками та тенденції до змін в організації колегіумів.

Дослідження статусу православних колегіумів України варто розпочати із визначення здобутків Києво-Могилянської академії у XVII – на початку XVIII століття. Так ми отримаємо можливість побачити ті орієнтири, якими керувалися інші православні колегіуми. Відомо, що академія мала генетичний зв'язок з єзуїтськими колегіумами Речі Посполитої, що втілювалося у всіх елементах організації та змісту навчання й виховання. Схожим було прагнення Києво-Могилянської академії отримати від королівської влади привілеї академії (католицького університету). Це передбачало включення до курсу викладання вищих наук – філософії та богослов'я, набуття права власного академічного суду над професорами та студентами, а також незалежності від світської та духовної влади та ін. Цей статус академії-університету Київському колегіуму було надано Гадяцьким договором (1658 р.). Зрозуміло, що через певний час виникла необхідність підтвердити такий стан речей від Московської влади, що було зроблено царськими грамотами від 11 січня 1694 року та від 26 вересня 1701 року. Колегіум підтвердив право викладати вищі науки, його керівництву надавалося право суду над студентами, без будь-якого втручання військових та світських чинів⁷. Києво-Могилянська академія набула основні права середньовічного європейського університету. Дослідники XIX-XX століть дійшли висновку, що цей статус відповідає навчальному закладу університетського типу, саме такого, який склався у Західній Європі у попередні століття⁸.

За зразком Києво-Могилянської академії в Україні виникли декілька православних колегіумів (Новгород-Сіверський, Чернігівський, Харківський та Переяславський). Подальший швидкий розвиток колегіумів пояснюється тим, що місцеві єпископи та викладачі були студентами та викладачами Києво-Могилянської академії, мали досвід й чітке уявлення про навчально-виховний процес. Виникає важливе питання про те, наскільки рух університетської ідеї захопив й православні колегіуми, й як вони торували шлях до університетської моделі. Досліджуючи цю проблему варто провести порівняльний аналіз основних параметрів середньовічного європейського університету та православних колегіумів України. Підкреслюємо, що необхідно дотримуватися порівняння саме із «докласичним» періодом розвитку університету. У науковій літературі нерідко виникає плутанина через те, що православні колегіуми порівнюють із «класичним» університетом. Реально епоха «класичного» університету розпочнеться на межі XVIII-XIX століть. Тому православні колегіуми слід порівнювати із відповідною «докласичною» стадією європейського університету.

Змістове наповнення навчання, програма викладання православних колегіумів цілком співвідносилася із Ratio Studiorum. Ця навчальна програма закріпила в більшості католицьких університетів Західної Європи послідовність у вивченні дисциплін та їх основні елементи. Хоча філософський та богословський курси, коли вони виникли у програмах колегіумів, були дещо неповними у порівнянні із названою програмою. Серед колегіумів першим досяг повноти курсів Харківський колегіум у 1734 році. Окрім лекцій, формами навчання у колегіумах були диспути та спектаклі шкільного театру. Внутрішній устрій колегіумів наближався до єзуїтських учбових корпорацій, отже, до католицького університету (адміністративні посади та коло обов'язків ректора, префекта тощо). Варто нагадати той факт, що далеко не всі католицькі університети Європи мали всі чотири факультети, а нерідко довгий час існували у неповному обсязі, у складі філософського та богословського факультетів (університети в Ольмюці, Бреслау, Бамберзі, Віленська академія).

Важливою рисою православних колегіумів було те, що вони були всестановими закладами, не стали вузькопрофесійними школами. Традиція всестановості була важливою рисою православних братських шкіл, Києво-Могилянської академії та православних колегіумів, суттєво відрізняючи їх від духовних шкіл, які виникали в російській частині імперії⁹.

Порівняння ознак, притаманних католицькому університету та православному колегіуму, викликає питання й про правовий статус колегіумів у суспільстві, співвіднесення його із складовими елементами «університетської автономії» середньовічного університету. Показово, що колегіуми зробили спроби йти шляхом Києво-Братського колегіуму у оформленні зовнішніх корпоративних прав. Так, засновник Харківського колегіуму белгородський єпископ Єпіфаній Тихорський звернувся до вищої влади з проханням видати „грамоту для підкріплення школи”. Жалувана грамота Анни Іоаннівни від 16 березня 1731 р. дозволяла не тільки вчити пітиці, риторичі, філософії, богослов'ю, але й судити викладачів та учнів, а також відгороджувала від втручання військової та світської влади¹⁰. Ці прохання та грамота текстуально близькі до прохань Києво-Братського колегіуму 1694 та 1700 років (це пояснюється й тим, що Єпіфаній Тихорський був викладачем академії, потім намісником з економії на початку XVIII ст.). Отже, якщо порівнювати ці права з усталеними уявленнями та юридичною практикою оформлення правового статусу європейських університетів, можемо констатувати їх близькість до «академічної свободи» у її середньовічному розумінні.

Хоча у цій та інших грамотах навчальні заклади називали колегіумами, у першій половині XVIII століття у синодальній та місцевій діловодній документації, Чернігівський та Харківський

колегіуми нерідко називали академіями¹¹. У середовищі викладачів, студентів, колишніх вихованців колегіумів, широко використовувався термін «академія» відносно всіх колегіумів. За Чернігівським колегіумом у історико-літературних та епістолярних пам'ятках XVIII століття широко закріпилася назва «Чернігівські Атени». Слід зазначити, що у цей період у російському діловодстві не дотримувалися чіткого найменування закладів. У актовій та діловодній документації XVIII століття Києво-Могилянську академію іменували й «колегією», й «київськими школами».

Досліджуючи правовий статус православних колегіумів й порівнюючи його із середньовічним європейським університетом, очевидна наявність спільних рис у їх фінансовому статусі. Забезпечення колегіумів було пов'язане із доходами монастирів, складовою частиною яких вони були. Крім того, колегіуми володіли маєтками (землями, угіддями, селами із залежним населенням), прибутки від яких йшли тільки на потреби колегіумів (а не монастирської братії). Історія колегіумів демонструє широко розповсюджену практику благодійних внесків, різного роду пожертвувань на них. Відомо й те, що викладачі колегіумів (й студенти) могли користуватися доходами від церков, до яких вони були приписані (напрошуються паралелі із бенефіціями). Певна фінансова самостійність колегіумів існувала де-факто. До речі, Духовний Регламент, який був важливою віхою у формуванні духовних шкіл, не передбачав їх державного утримання. Ця обставина довгий час гальмувала виникнення духовних шкіл на теренах імперії. Відомо також, що середньовічні університети отримували різного роду господарські привілеї (виготовлення ліків, безакцизне ввезення вина, звільнення від постоевої повинності членів корпорації тощо). Деякі подібні привілеї простежуються в історії колегіумів. Наприклад, були досягнуті спеціальні рішення Синоду, згідно яким духовенство, у будинках яких проживали студенти православних колегіумів, звільнювалося від постоевої повинності¹².

Отже, статус православних колегіумів можна співставляти із статусом «неповних» університетів Європи. Колегіуми мали потенціал для подальшого розвитку у «повний» університет «докласичного» типу. Розширення академічних прав та закріплення правового статусу на рівні вищої влади призводило до реформування багатьох західноєвропейських колегіумів на «повні» університети. Що ж відбувалося з колегіумами Російської імперії у середині XVIII століття? Подальшого розширення прав, отриманих ними наприкінці XVII - на початку XVIII ст., не відбулося. Скоріше навпаки. Тому природно, що в основі найбільш гострих конфліктів була боротьба колегіумів саме за свої «академічні права». Документи рясніють свідцтвами про те, що викладацькі корпорації Київської академії та колегіумів неодноразово захищали свої устої, апелюючи до привілеїв та прав, які вони отримали раніше. У 1720-1730-ті роки Києво-Могилянська академія та

Чернігівський колегіум здійснювали опір Синоду у його вимогах регулярного збору відомостей про учнів, вбачаючи в цьому обмеження своїх прав та свобод. У 1727 році керівництво Чернігівського колегіуму, відповідаючи на вимогу Синоду повідомити число учнів, писало, що «скільки тих учнів було у школах по цю пору про те невідомо, поперше, тому, що їх ніде не записували, по-друге, не можна й записувати, оскільки це вільні люди»¹³. В одному із донесень Київської академії до Синоду (1738 р.) відмова надати відомості обґрунтовувалася тим, що «люди вільні у школах Київських прийняті бувають, й скільки хто бажає, то й вчиться, так, що у один час число учнів прибуває, в інше зменшується, оскільки переходять до інших шкіл Чернігівських, Харківських, а інші за кордон», оскільки «колегіум Київський, який від свого початку через довгі літа за свободу за прикладом іноземних училищ найміцнішими високомонаршими грамотами укріплений»¹⁴. Рішення Синоду було показовим для того часу: «про вольності київських училищ до розгляду бути як і раніше»¹⁵. Однак, спеціальна постанова Синоду з цього питання була прийнята, й у ній встановлювалося підкорення Київської академії та Чернігівського колегіуму місцевим архієреям¹⁶. Наведене офіційне листування фіксує існування на практиці права вільного пересування членів колегіумських корпорацій (важливої риси середньовічного університету), на яке, за думкою керівництва колегіумів, посягав Синод. Історико-юридичний аналіз цієї постанови й порівняння прав академії (колегіумів), які вони отримали (чи користувалися на практиці) у попередні роки, свідчать про те, що держава поступово змінила свій погляд на академічні права цих інституцій. Попередні права хоча й не відмінялися, але застосування їх ускладнювалося.

На тлі різноманітних контактів із західноєвропейськими, й особливо німецькими протестантськими університетами, які підтримувалися православними колегіумами протягом всього часу їх існування, у східноєвропейському інтелектуальному середовищі відбувалося поступове переосмислення університету як інституції, розуміння нових завдань університетів та їх ролі у суспільстві. Результатом такої еволюції стало усвідомлення невідповідності моделі колегіуму, як освітньої форми середньовічного зразку, новим викликам часу. Документи свідчать про наявність такого розуміння з боку окремих викладачів, перш за все тих, які були добре обізнані із досвідом західноєвропейських університетів. Вивчення конфліктів у колегіумах свідчить, що розповсюдженим був тип конфлікту, пов'язаний із викладачами, які прагнули свободи викладання. У науковій літературі описані конфліктні ситуації, які виникли у Г. С. Сковороди в Переяславському та Харківському колегіумах, його намагання відстояти свої права на свободу викладання. Втім, у цей час у діловій документації зафіксовано чимало подібних конфліктів, які сталися з викладачами різних колегіумів (у 1765 році, наприклад, з

посади префекта та викладача філософії Харківського колегіуму був звільнений Лаврентій Кордет). Такий конфлікт був до певної міри типовим. Залишення колегіумів викладачами мало «протестне» забарвлення, оскільки свобода викладання у колегіумах обмежувалася з боку держави та церкви, особливо з другої половини XVIII століття.

Одним із знакових, показових прикладів впливу німецького «модернізованого» університету на навчальний процес у православних колегіумах України XVIII століття є викладання курсу філософії за працями німецького філософа Ф. Баумейстера. В основу його філософського курсу була покладена лейбнице-вольф'янська система. Вона приваблювала раціоналізмом, тісним зв'язком з природничими науками, математикою, а також тим, що не вступала у протиріччя з догматами церкви, що надавало можливість застосувати її у навчальній практиці православних колегіумів. Ця філософська система превалювала у німецьких протестантських університетах. Вольф'янська філософія відкривала шлях для втілення «гумбольдтівських» принципів вільного дослідження та вільного викладання. Саме у цих німецьких університетах відроджується вивчення античної спадщини, відбувається перехід від викладання латинською мовою на німецьку. Інструкції викладачам колегіумів та їх звіти про хід навчання свідчать про те, що фізику студентам викладали за працями Туміггія та Вінклера, учнів Вольфа¹⁷. Велика кількість праць Баумейстера та Вольфа знаходилися у бібліотеках колегіумів.

З Києво-Могилянською академією та колегіумами пов'язане виникнення декількох проектів заснування університетів в Україні у другій половині XVIII століття. «Університетські проекти» та пропозиції майже не досліджувалися істориками, між тим, їх нараховується більше десяти (з 1760-х рр. до 1804 р.). Одним з перших був проект створення університету в Батурині, який Г. Теплов розробив за дорученням гетьмана у 1760 році. Проект був складений за зразком статутів німецьких університетів. Автор назвав мотиви появи проекту: традиційну схильність населення до науки, велике число студентів, які виїжджають задля продовження освіти за кордон, та невідповідність місцевих навчальних закладів новим вимогам часу, перш за все через брак професорів¹⁸. У 1765 році П. Румянцев у записці до Катерини II відзначав доречність створення університетів у Києві та Чернігові, перетворивши при цьому тамтешні «академії», оскільки вони «не на тих правилах засновані»¹⁹. У 1766 році з'явився проект створення «формального університету» на основі Києво-Могилянської академії, у якому «головними мотивами» називалася природна схильність народу до освіти, яка «доводиться тим, що ніколи менше тисячі учнів не буває у Києві, у Чернігові до 800, а у Переяславі до 300», «батьки віддають, а молоді люди за своїм бажанням навчаються»²⁰.

Реальним етапом на шляху створення університету «нового зразка» стала поява при Харківському колегіумі у 1768 р. так званих

«додаткових класів», у яких було розширене викладання нових мов, математики, геометрії, малювання, з'явилися такі дисципліни як інженерна та артилерійська справа, геодезія. Примітно, що у змістовній частині навчання були присутні основи й медичних, й правових знань²¹. Не випадково, що дворянство Слобідської України у своїх наказах депутатам Комісії зі складання Нового Уложення (1767 р.), говорячи про «додаткові класи» колегіуму, чітко висловилося про необхідність заснування університету²². Хоча в «університетських проектах» називалися декілька міст для заснування університету, всі «колегіумські» міста у проектах передбачалися. Проекти засвідчують бажання не тільки відстояти академічні права та привілеї колегіумів, але й прагнення створити саме «університети». Незадоволення «місцевими академіями» й прохання сформувати «університет» (нерідко ці терміни саме протиставляються) до певної міри відображують й загальноєвропейський процес «модернізації» університетів, руху від середньовічного до класичного університету.

Цим ідеям не судилося втілитися у життя у XVIII столітті. Історія університетської освіти Російської імперії не пішла шляхом реформування вищих духовних шкіл на університети (хоча для цього існували всі необхідні умови в Україні). Православні колегіуми України, хоча й були близькими до подібних європейських інституцій, які отримали статус університетів, у нових суспільно-політичних умовах існування Російської імперії не могли пройти подібний шлях. Усе законодавство Російської імперії XVIII ст. було просякнuto двома принципами: кожен навчається тому, що є професією його батька; й ніхто сторонній не може бути допущений до цієї професії. Духовна освіта ставала однією з форм професійної освіти, й була щільно пов'язана з формуванням станів²³. Отже, на колегіуми та духовні семінарії (які почали виникати на власне російських землях) законодавець покладав завдання, які відрізнялися від тих, що історично виникали перед українськими православними колегіумами у попередній період. З прийняттям Духовного Регламенту вектор руху, який був заданий російським урядом для духовних (тобто станових) навчальних закладів, відхилився від того напрямку на університет, яким йшли православні колегіуми. Невизначеність статусу колегіумів, яка зберігалася протягом XVIII століття, пояснюється тим, що в Російській імперії тривав процес пошуку моделі університету. Ілюстрацією такої невизначеності виступають й проекти та статuti Московського університету та Петербурзького «академічного університету».

Класичні університети, створені в Російській імперії на початку XIX ст., безумовно були привнесеною освітньою новацією. Втім, православні колегіуми несли в собі потенційну можливість створення «справжнього» університету. Західноєвропейський університет «докласичного» типу у порівнянні із православним колегіумом не виглядає принципово іншим явищем, а тією формою, до якої,

подолавши свій історичний шлях, вринули наблизилися православні колегіуми України у середині XVIII століття. Розвиток колегіумів демонструє сприйняття ними необхідності змін та руху у напрямку «модернізованого» університету XIX століття. Модель православного колегіуму є важливою складовою процесу трансферу та адаптації ідеї університету у Східній Європі у XVIII – на початку XIX століття.

Примітки

¹ Андреев, А. Ю. Гумбольдтовская модель классического немецкого университета / А. Ю. Андреев // Новая и новейшая история. – 2003. - № 3. – С. 48-52.

² Грушевський, О. Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. / О. Грушевський // Україна. – 1924. – Кн. 1-2. – С. 83; Боголюбов, А. Н. Российская наука XVIII века / А. Н. Боголюбов // Вопросы истории. – 1980. - № 4. - С. 92; Шип, Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. / Н. А. Шип. – К., 1988. - С. 9.

³ Слюсарський, А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVIII-XVIII ст. / А. Г. Слюсарський. – Харків, 1954. - С. 203-204.

⁴ Медынский, Е. Н. Школа и педагогика в России в первой половине XVIII в. / Е. Н. Медынский // Очерки по истории педагогики. – М., 1952. – С. 86.

⁵ Лейбфрейд, А. Ю., Полякова, Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Харьков, 1998. - С. 135.

⁶ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.). - К., 1991.- С. 78-80; Микитась, В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. - К., 1994. - С. 138.

⁷ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. - К., 1846. - Т. 2. - С. 320-321, С. 325-334.

⁸ Вишневский, Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия / Д. Вишневский // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1903. - № 9. - С. 66; Попович, М. Нарис історії культури України / М. Попович – К., 2001. – С. 248; Жуков, В. Университетское образование: история, социология, политика / В. Жуков. – М., 2003. - С. 26.

⁹ Знаменский, П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра / П. Знаменский. – Казань, 1873.- С. 90.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собр. I. – Т. 8. - № 5716.

¹¹ РДА. - Ф. 796. - Оп. 20.- Спр. 251; Оп. 22. - Спр. 175; Оп. 23.- Спр. 804; Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода. – СПб., 1907. – Т. 15 (1735). – Стб. 469; Там же. – Т. 16 (1736). – Стб. 114, 262.

¹² РДА. - Ф. 796. - Оп.6. - Спр. 8.

¹³ *Описание* документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода. - СПб., 1885. - Т. 7 (1727 г.). - Стб. СXXXVI.

¹⁴ *Описание* документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода. - Пг., 1915. - Т. 18 (1738 г.). - Стб. 615.

¹⁵ *Описание* документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Синода. - Пг., 1915. - Т. 18 (1738 г.). - Стб. 616.

¹⁶ *Знаменский, П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. - Казань, 1881. - С. 58.

¹⁷ *Лебедев, А. С.* Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А. С. Лебедев. - М., 1886. - С. 64.

¹⁸ *Проект* к учреждению университета Батуринского, 1760 года // Чтения в обществе истории и древностей российских. - 1863. - Кн. 2 (апрель-июнь). - С. 67-68.

¹⁹ *Доклад* графа П. Румянцева о разных мероприятиях по управлению Малороссией и собственноручные решения Екатерины II, 18 мая 1765 г. // Сборник Русского исторического общества. - СПб., 1872. - Т. 10. - С. 17-18.

²⁰ *Російський* державний архів давніх актів (м. Москва). - Ф. 18. Оп.1. - Спр. 220. - Арк. 5-6.

²¹ *Посохова, Л. Ю.* Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.) / Л. Ю. Посохова. - Харків, 1999. - С. 97-98.

²² *Депутатские* наказы и всеподданнейшие челобитья от дворян Слободской Украинской губернии // Сборник Русского исторического общества. - СПб., 1889. - Т. 68. - С. 257, 276.

²³ *Посохова, Л. Ю.* Православні колегіуми та формування стану духовенства в Україні в XVIII ст. /Л. Ю. Посохова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія. - Харків, 2007.- Вип.39 (762).-С. 61.

До історії створення Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР

Ришкова А. О.

Ришкова А. О. До історії створення Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР. Стаття присвячена історії створення Народного комісаріату соціального забезпечення. Після приходу до влади більшовиків, політика у сфері соціального забезпечення істотно змінилася. Дуже швидко здійснюється отожднення суспільства і держави, внаслідок чого, в системі соціального забезпечення починає домінувати держава, при цьому згортаючи діяльність суспільних і приватних добродійних установ.

У 1919 році створюється Народний комісаріат соціального забезпечення УСРР, який впродовж 1919-1920рр. стає самостійним республіканським наркоматом маючи власну організаційну систему, керівництво і повноваження, згідно нормативно - законодавчій бази цього періоду.

Ключові слова: комісаріат, наркомат, соціальне забезпечення, допомога.

Rushkova A. O. Creation of Narodny Commissariat of Public Guardianship in USSR. The article is devoted to activity of soviet government in creation of Narodny Commissariat of public guardianship in USSR. When bolsheviks came to the power, the policy of social guardianship changed a lot. Soon it was carried out that soviet state and soviet society were equated, so the state system of public guardianship was dominated. All the activities of private charity organizations were liquidated. Narodny Commissariat of public guardianship in USSR was created in 1919. During 1919 - 1920 it became the independent Narkomat of USSR, with its own organizational system, guidance and authority, according to legislative base of the period.

Key words: Commissariat, Narkomat, public guardianship, help.

Система соціального забезпечення – один з основних показників життєздатності суспільства. Рівень соціального забезпечення засвідчує економічні можливості суспільного організму, його цивілізаційну зрілість, дієздатність держави здійснювати конструктивну соціальну політику. Вивчення історичного досвіду з історії формування радянської системи соціального забезпечення та розв'язання соціальних проблем має велике значення, але результати дослідження свідчать про відсутність систематичного вивчення цього питання.

Соціальна проблематика була і залишається актуальною для історичної науки. Десятиліттями історія соціальних відносин досліджувалася переважно в контексті марксистсько-ленінської теорії класової боротьби та формаційного періоду. Реалії повсякденного життя залишалися поза увагою істориків, які свідомо уникали дискусійних проблем і негативних явищ, відтак тема соціального забезпечення стала «білою плямою» в історіографії.

Висвітлення цієї теми можна поділити на чотири періоди: перший припадає на 20-ті роки ХХ століття, коли відбувається саме становлення самого інституту соціального забезпечення. Аналіз матеріалу робиться на основі законодавчої бази¹, спостерігається відносна актуалізація проблеми в пресі та серед окремих науковців. Теоретично-методологічним проблемам становлення радянської системи соціального забезпечення присвячена ґрунтовна монографія А. Забеліна², в якій шість розділів з семи, стосувалися історії «соціальної незабезпеченості». Другий період стосується 30-60-х років, які вирізнялися занепадом соціальної тематики. Представлений низкою брошур з теорії і практики соціального забезпечення, страхування, громадської взаємодопомоги³. Третій етап позначений активним вивченням соціальної структури радянського суспільства в 70-80-х роках, хоча історія становлення та функціонування системи соціального забезпечення УСРР в 20-х роках, не була пріоритетною. Історики з'ясовували соціально-класові відносини⁴. Четвертий, який розпочався на початку 90-х років вирізняється поверненням істориків до питань соціальної історії. Сучасна історіографія формування системи соціального забезпечення перебуває на стадії становлення. Соціальні відносини досліджуються в контексті повсякденного життя, з'ясовуючи поведінку різних груп населення, причини і наслідки соціальних аномалій, обставини соціальних конфліктів, а також роль і місце держави у їх подоланні.⁵

Етап радянської системи соціального забезпечення в УСРР, розпочався та почав діяти з 1919 року.

10 березня 1919р. у Києві ІІІ Всеукраїнський З'їзд Рад затвердив, а 14 березня Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет прийняв в остаточній редакції Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки. Де зазначалося (ст. 2.), про здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних перетворень та систематичного придушення усіх контрреволюційних намагань з боку заможних класів. Після завершального оформлення майбутнього комуністичного ладу, передбачалося зникнення держави, поступившись місцем вільним формам співіснування, побудованого на засадах організації загальної праці на користь та братерської солідарності людей.

14 березня 1919р. ВУЦВК видав постанову «Про конструювання Ради Народних Комісарів», якою було ухвалено: «Створити у складі уряду Комісаріат Соціального Забезпечення»⁶.

Раніше, 6 лютого 1919 р., була опублікована постанова РНК УСРР «Положення про Комісаріат Соціального Забезпечення», підписаний головою Раднаркому УСРР Х. Раковським.

Наркомат соціального забезпечення створювався «з метою планомірної організації допомоги непрацездатним та позбавленим засобів до існування громадянам Радянської України». На нього покладалося «заснування відділів соціального забезпечення при губернських, повітових та міських Радах з метою планомірної допомоги непрацездатному населенню, інструктування, фінансування цих відділів та контроль за їх діяльністю: безпосередньо завідування центральними та показовими установами соціального забезпечення»⁷.

Стосовно виконуючих функцій Комісаріат соціального забезпечення розподілявся на наступуючі відділи.

I. Відділ дитячих будинків – повинен був доглядати за дітьми віком від 4 до 17 років, які залишилися без опіки дорослих, діти-сиріти, незаконнонароджені, діти антисоціальних елементів, а також бездоглядні хворі діти трьох категорій: 1) морально хворі, котрі скоїли злочин, але їх не можна віддати під суд; 2) розумово нездорові діти; 3) фізично нездорові діти. Масово створювалися дитячі притулки, колонії, комуни та дитячі будинки з метою виховання та перевиховання дітей. Такі заклади працювали за принципом трудового виховання, дітям пропонувалося користування бібліотеками, ігровими майданчиками, майстернями. Обов'язково діти повинні були навчатися у школі. По досягненню дитиною 17 років, вона розпочинала самостійне життя за межами виховних закладів.

II. Відділ допомоги матері та дитини – опікувався притулками, виховними будинками, закладами для вагітних, родильнями, будинками для новонароджених дітей та яслами для дітей віком до 4-х років. Для тих, хто народжував, були відкриті стаціонари «Будинок матері та дитини», де матерям допомагали лікарі-спеціалісти, час перебування у цих закладах був 4 тижні до пологів та 8 тижнів після⁸. На фабриках та заводах, а також на селі, під час літніх польових робіт організовувалися ясла. Відділ допомоги матерям та дитині контролював молочні кухні, та слідкував за реалізацією молока.

III. Відділ інвалідів – основною метою було перекваліфікація інвалідів по хворобі та інвалідів війни до таких видів роботи, яку вони могли б виконувати у співвідношенні зі своєю хворобою. Для таких хворих організовувалися школи, майстерні. Похилих та немічних розселяли по притулках та будинкам інвалідів, кількість таких закладів на той час постійно зростає.

IV. Зовнішня допомога – постійна фінансова допомога здійснювалась не лише безробітним, а ще сім'ям червоноарміїцям.

Максимальне річне утримання восени 1919р. планувалося —2 тис карбованців на людину, але такі розрахунки виявилися не здійсненими, в зв'язку з важкою ситуацією в країні. Здійснювалась тимчасова допомога населенню, відкривались різні майстерні, з метою надання роботи населенню. Створювалися дешеві та безкоштовні столові, відкривалися притулки⁹.

Діяльність Наркомату Соціального Забезпечення розпочалася з вирішенням пенсійних справ. Відповідно до декретів Раднаркому УСРР від 28 лютого та 4 квітня 1919 р. пенсійні відділи, які існували в інших наркоматах, а також будь-які пенсійні, ошадно-допоміжні та подібні каси ліквідувалися і на їх базі створювався Пенсійний Фонд. Їхні капітали та кредити оголошувалися загальнонародним надбанням й передавалися, разом з пенсійними справами, до Пенсійного Фонду Наркомату Соціального Забезпечення та його відділів на місцях¹⁰.

Розміри пенсій, що призначалися згідно з декретами Раднаркому УСРР від 14 березня та 24 квітня 1919 р., встановлювалися спеціальними комісіями з призначення пенсій й залежали від прожиткового мінімуму даної місцевості. Але з огляду на те, що вони не скрізь ще були визначені, Наркомат соцзабезпечення розподілив усі міста України на чотири пояси пенсійних ставок, які могли відповідати тогочасному прожитковому мінімуму. Харків було віднесено до першого поясу зі встановленою нормою 600 руб. на місяць¹¹.

Були встановлені категорії людей та правила виплат пенсій: в першу чергу пенсія призначалась інвалідам (втрата працездатності яких була не менше 15 %), на другому місці вдови та діти-сироти. Для інваліда, при повній втраті працездатності, нараховувалася пенсія у розмірі прожиткового мінімуму; виплата пенсій проводилася помісячно; пенсійні виплати за рік не повинні перевищувати річної заробітної платні не кваліфікованого працівника; виплата пенсії припинялася зі смертю пенсіонера або з потраплянням пенсіонера до будинку інвалідів чи з відновленням його працездатності та працевлаштуванням на державну або громадську роботу; припинялось виплачування пенсії з причини перебування пенсіонера більше року за кордоном. Якщо пенсіонер помирав, пенсія призначалася тим, хто знаходився на його утриманні у розмірі 30% на одну людину, 75 % на двох, це могли бути вдова з однією чи більшою кількістю дітей віком до 16 років, батько померлого старше 55 років та мати старше 50 років. Дітям - сиротам припинялося виплачування пенсії по досягненню ними повноліття¹².

На початку травня 1919 року народним комісаром соціального забезпечення був призначений М. Р. Зубков. Проте справи йшли не так, як це передбачалося політбюро ЦК КП(б) України, була визнана необхідність реорганізації Наркомату соціального забезпечення, насамперед – змінити керівництво. Зубков формально перебував на

посаді наркома до остаточного звільнення в вересні 1919 р, після чого він був переведений в розпорядження ЦК РКП¹³.

Цього ж року, Раднарком УСРР видав декрет про націоналізацію всіх добродійних установ, які до 1919 року перебували у віданні приватних осіб або добродійних товариств. Відповідно до цього декрету Наркомату соціального забезпечення та його місцевим органам передавалися приватні й суспільні установи.

Наркоматом соціального забезпечення разом з Наркоматом охорони здоров'я здійснювалася активна діяльність, спрямована на ліквідацію різних проявів соціальної патології – жебрацтва, проституції – бо проституція, викликана значною мірою масовим безробіттям, спричинила спалах інфекційних захворювань. Проституція і бродяжництво розглядалися у Радянській країні як пережиток капіталізму, хоч більшовицька держава була надійно захищена від впливу капіталістичних країн. Як головний напрямок боротьби з цими негативними явищами використовувалась праця у лікувально-виховних та трудових закладах.

У грудні 1919 року за рішенням політбюро ЦК РКП(б) наркомати праці та соціального забезпечення було об'єднано в один Наркомат Праці та Соціального Забезпечення РСФРР. Відповідно, спочатку при Всеукраєвкомі, а відтак при Раднаркомі УСРР діяв його уповноважений, яким був Олександр Падерін. Одночасно він залишився уповноваженим Наркомату Праці та Соціального Забезпечення РСФРР при Раднаркомі УСРР¹⁴. Відповідно до постанови Всеукраєвкома від 27 січня 1920 р. своїм циркуляром, опублікованим 15 лютого, О. Падерін оголосив про застосування в Україні «Положення про соціальне забезпечення трудящих», затвердженого Раднаркомом РСФРР 31 жовтня 1918 року. Передбачалося до 1 червня 1920 р. завершити ліквідацію усіх місцевих страхових організацій з передачею справ підвідділам соцзабезу губернських відділів праці та соціального забезпечення¹⁵.

Тим часом очікувалися нові переми. У квітні 1920 року ВЦВК та Раднарком РСФРР ухвалили декрет «Про поділ Народного Комісаріату Праці та Соціального Забезпечення на два Комісаріати: Народний Комісаріат Праці та Народний Комісаріат Соціального Забезпечення»¹⁶. До відання першого було віднесено нормування заробітної плати, облік та розпорядження робочої сили, охорону праці, статистику, музей праці, забезпечення безробітних та встановлення норм пенсій і допомог. За Наркоматом соцзабезпечення залишалися питання видачі пенсій і допомог та допомоги інвалідам, але медичні функції повністю відходили, згідно з декретом Раднаркому РСФРР від 9 березня 1920 р., до Наркомату охорони здоров'я¹⁷.

Відповідно до прийнятих у Москві ухвал змінилися функції урядових органів й в Україні. Керуючись рішенням IV Всеукраїнського з'їзду Рад, що відбулося 16-20 травня 1920 р. в Харкові, Раднарком

УСРР постановою від 29 травня перейменував Управління уповноваженого Наркомату Праці та Соціального Забезпечення РСФФР при РНК УСРР на Управління уповноваженого Наркомату Праці РСФФР. До Наркомату Здоров'я відійшли контрольні комісії, експертиза, встановлення відсотків втрати працездатності, медична частина колишніх лікарняних кас, будинки відпочинку, питання охорони материнства і дитинства та забезпечення протезами. До Наркомату Соціального Забезпечення перейшли усі функції соціального спрямування¹⁸.

17 червня 1920р. Наркомати праці, соціального забезпечення та охорони здоров'я ухвалили інструкцію про розподіл функцій, а також капіталів та майна між ними¹⁹. На місцях були створені губернські та повітові відділи соціального забезпечення при виконкомах, постановою 19 травня 1920р²⁰. Завданням губернських відділів було контролювати діяльність повітових відділів соціального забезпечення, сприяти та розподіляти функції повітових відділів та створення закладів допомоги для всієї губернії, це інвалідні будинки, колонії, професійні школи, майстерні. Також завданням губернських відділів соціального забезпечення було вирішення суперечок та скарг, повідомлення до повітових відділів розпоряджень та постанов Наркомату Соціального Забезпечення. Губернському відділу соціального забезпечення надавалося право перерозподіляти райони діяльності повітових відділів зі згоди губернського виконкому та НКСЗ. В голові губернських і повітових відділів соціального забезпечення був завідуючий, під керівництвом якого створювалася колегія з 2-х людей, заступника та члена колегії. Завідуючий та члени колегії відділів соціального забезпечення призначалися місцевими виконкомами. У великих містах, таких як Харків, Київ, Одеса, могли організовуватися районні відділи соціального забезпечення.

7 липня 1920 р. відбувся перегляд функціональних повноважень структурних підрозділів НКСЗ, але він залишався самодіяльним республіканським наркоматом, маючи власну організаційну схему, керівництво, повноваження, регламентовані відповідною нормативно-законодавчою базою.

Відповідно до структури Наркомату Соціального Забезпечення відділи поділялися на підвідділи: організаційно-інструкторський, допомог та пенсій, кошторисно-фінансовий, постачання, червоноармійського пайка, соціальної допомоги, інвалідний, статистики, загальний²¹.

Функції Наркомату Соціального забезпечення розподілялися на «тимчасові та постійні». До тимчасових належали: допомога сім'ям червоноармійців; соціальні та ненормовані допомоги; боротьба з проституцією та жебрацтвом; допомога при забороні працювати малолітнім дітям та підліткам. Стосовно постійних, це: пенсійне забезпечення працівника при частковій втраті працездатності; відкриття

інвалідних будинків трьох видів, будинки - праці, будинки – лікарні, будинки для немічних та бездоглядних; нормована допомога при хворобі, вагітності та догляду за дитиною²².

30 червня 1920 року, Наркомом соцзабезу УСРР було призначено Б. М. Єльцина²³, якого в травні 1921 року змінила В. Я. Майорова. З 15 лютого 1922 р. постановою ВУЦВК наркомом соцзабезу замість Майорової був призначений її заступник І. І. Корнєв²⁴. Проте вже у січні 1924 року Центральна Контрольна Комісія ЦК КП(б)У звільнила його з посади за виявлені службові порушення.

Народним комісаром партійне керівництво вирішило призначити Я. М. Познанського, який раніше перебував на профспілковій та радянській роботі в Москві, а з 1922 року працював у Харкові – членом ВУЦВК, заступником наркомів внутрішніх справ та соціального забезпечення УСРР. Його кандидатуру було затверджено 19 січня 1924р²⁵.

Структура НСЗ УСРР періоду початку 1919 – 1921 рр. віддзеркалювала катастрофічну ситуацію, яка виникла в ході Першої світової війни, коли з'явилися сотні тисяч інвалідів та бездоглядних дітей. Соціальна робота, як фах «розчинилася в діяльності чотирьох відомств – освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та внутрішніх справ. Проте вся система цієї роботи була побудована за відомчим і бюрократичним принципом, що в багатьох випадках знизило її результативність»²⁶. Вважалося, що соціалістичні відносини автоматично вирішать такі проблеми, як злочинність, алкоголізм, бідність та злидні. Турбота про матеріальний добробут здійснювалася завдяки державному централізованому регулюванню зайнятості, заробітної платні, житлового забезпечення, освіти та охорони здоров'я.

Заснування такого наркомату означало початок формування державної системи матеріального утримання непрацевдатних соціальних груп населення. Военнокомуністичні методи управління економічним життям суспільства створювали ілюзію про можливість надання всебічної і повноцінної допомоги відповідним категоріям людей. Але утопічність самої політики воєнного комунізму та катастрофічний брак матеріальних ресурсів зумовили необхідність радикальної модернізації всієї системи соціального забезпечення, особливо з проголошенням нової економічної політики.

Примітки

¹ *Собрание* узаконений и распоряжений Рабоче - Крестьянского Правительства Украины.—14 марта 1919г. -- № 19.

² *Забелин, А.* Теория социального обеспечения/ А. Забелин. – М., 1924.

³ *Аралов, В. А.* Социальное обеспечение в СССР/ В. А. Аралов, А. В. Левшин. – М., 1959.

⁴ *Андреев, В. С.* Социальное обеспечение в СССР/ В. С. Андреев. – М., 1968.

⁵ Ковалинський, В. В. Праця і соціальна політика. З історії міністерства/ В. В. Ковалинський. – К., -- 2002.

⁶ *Собрание* узаконений и распоряжений Рабоче - Крестьянского Правительства Украины.—14 марта 1919. --№ 19. – Ст.204.

⁷ *Собрание* узаконений и распоряжений Рабоче - Крестьянского Правительства Украины. 2-ое издание.— 30 июня 1919 . -- № 6. – Ст.81.

⁸ ДАХО. – Ф. 187. оп.І. спр. 70.

⁹ Коллонтай, А. Деятельность народного комиссариата социального обеспечения/ А. Коллонтай // Социальное обеспечение. – 1958. -- №10. – С. 16.

¹⁰ ДАХО.— Ф. 187. оп.І. спр.6.

¹¹ Аралов, В. А. Основне етапы развития пенсионного обеспечения/ В. А. Аралов// Пенсионное обеспечение. – 1956. -- № 1. – Ст.41.

¹² ДАХО.— Ф. 187. оп. І. спр.6.

¹³ Аралов, В. А. Социальное обеспечение в СССР/ В. А. Аралов, А. В. Левшин. – М., 1959. – С. 102.

¹⁴ *Собрание* узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. – 20-29 февраля 1920. -- №1. – С. 1.

¹⁵ Там само. – Ст.3.

¹⁶ *Собрание* узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета.—18-26 февраля 1920. -- № 3. – С. 32.

¹⁷ *Отчет* Народного Комиссариата Социального обеспечения УССР за 1920 год. – Харків, – С. 2.

¹⁸ *Збір* законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України і Уповноважених РСФРР. – 19-25 червня 1920. -- № 16. – С. 314.

¹⁹ Андреев, В. С. Социальное обеспечение в СССР/ В. С. Андреев. – М., 1968. – С. 57.

²⁰ ДАХО. – Ф. 187. оп.І. спр. І.

²¹ ДАХО. – Ф. 187. оп.І. спр.82.

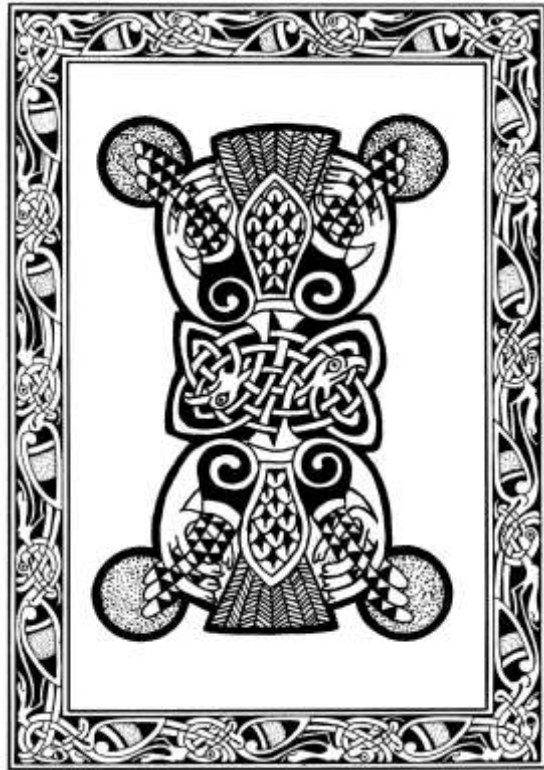
²² ДАХО. – Ф. 187. оп.І. спр.276.

²³ ЦДАВОВУ. – Ф. 348. оп.1, спр.121.

²⁴ Ковалинський, В. В. Праця і соціальна політика. З історії міністерства/ В. В. Ковалинський. – К., -- 2002. -- С. 58.

²⁵ Там само. – С. 59.

²⁶ Семигіна, Т. Основи соціальної роботи. Частина І/ Т. Семигіна, І. Грич. – К., 2004. – С. 48.

Нова та новітня історія

Ліквідація радянської нової буржуазії: соціально-психологічні аспекти

Волосник Ю. П.

Волосник Ю. П. „Ліквідація радянської нової буржуазії: соціально-психологічні аспекти“. Стаття присвячена маловивченій в історіографії проблемі долі соціально-психологічного фактору в процесі ліквідації радянської нової буржуазії. На основі широкого кола джерел аналізується вплив соціально-психологічних чинників, що суттєво прискорили зникнення верстви непманів з історичної арени. Розкрито особливості менталітету непманів-підприємців, які робили останніх неприйнятним і небажаним „людським матеріалом” в умовах створення ВКП(б) радянської тоталітарної суспільної системи.

Ключові слова: соціально-психологічний фактор, менталітет, буржуазія, тоталітарна система.

Volosnik Yu. P. The Liquidation of New Soviet Bourgeoisie: Social-Psychological Aspects. The following paper is devoted to the slightly investigated problem of the role of social – psychological factor in the liquidation processes of new Soviet bourgeoisie. On the large source base the influence of social – psychological factors that had quickened the process of “nepman” social strata disappearance is analyzed. Also light is thrown on the peculiarities of nepman (employers’) mentality making them an unacceptable and unwanted “human material” under the circumstances of creating Soviet totalitarian system by the VKP(b).

Key words: social – psychological factor, mentality, bourgeoisie, Soviet totalitarian system.

В сучасних умовах у вітчизняній історичній науці відбувається помітне зростання інтересу до соціальної історії суспільства. На жаль, чимало історичних проблем, ще потребують об’єктивного вивчення та критичного переосмислення. До таких явно недостатньо вивчених тем слід віднести аналіз соціальних аспектів процесу зникнення нової буржуазії України на межі 1920-1930-х рр. Не дивлячись на те, що процес ліквідації приватного капіталу знайшли певне відображення в історіографії¹, але роль соціально-психологічного чинника досліджено недостатньо.

Мета даної статті – заповнити існуючу в історіографії „прогалину”, проаналізувавши соціально-психологічні аспекти ліквідації верстви нової буржуазії України. Хронологічні рамки статті – кінець 1920-х – початок 1930-х рр., тобто від початку ліквідації нової буржуазії до

моменту її повного зникнення з історичної арени. В процесі написання статті було використано як опубліковані матеріали, так і архівні джерела.

Після переходу радянської держави до надзвичайних методів управління відбуваються процеси ліквідації непманської буржуазії як соціальної верстви радянського суспільства. Уже невдовзі після того, як монополююча правляча ВКП (б) взяла курс на індустріальну модернізацію країни, їх генеральний секретар Й. Сталін у 1926 р. відверто заявив, що „побудувати соціалізм в СРСР – це значить подолати в ході боротьби своїми силами нашу радянську буржуазію... Так, тільки так стоїть питання при розв’язанні проблеми про побудову соціалізму в нашій країні”². Таким чином, у сталінських теоретичних конструкціях про майбутнє соціалістичне суспільство не було місця ані для існування буржуазії, ані для функціонування ринкової економіки, в умовах якої, за словами В. І. Леніна, постійно, щодня і щогодини народжувалася буржуазія³. Це означало, що нова буржуазія була приречена на ліквідацію уже в недалекому майбутньому.

Гостру хлібозаготівельну кризу, що виникла в країні восени 1927 р. внаслідок нееквівалентного обміну між промисловістю та багатомільйонними селянськими господарствами як результат курсу ЦК ВКП (б) на форсовану індустріалізацію, Сталін та його прибічники оголосили наслідком підступів класового ворога – непманів – підприємців та куркулів. Це дозволило їм використати обстановку в країні для докорінної зміни існуючого політичного курсу та відмови від НЕПу. (При цьому на офіційному рівні це всіяко спростовувалося, а всі розмови про скасування НЕПу оголошувалися контрреволюційними)⁴. Надзвичайні заходи для ліквідації кризи, були насамперед спрямовані проти приватного сектору економіки і в кінцевому рахунку були розраховані на його експропріацію, оскільки саме в ньому Сталін та його оточення бачили головне соціальне зло.

Щоб виправдати політику надзвичайних заходів, Сталін в липні 1928 р. з властивим йому талантом перевертати з ніг на голову факти та міняти місцями причини та наслідки, висуває та теоретично обґрунтовує свою сумнозвісну тезу про загострення класової боротьби в країні по мірі просування до соціалізму. Вся відповідальність за загострення класової боротьби покладалася ним на торгівців, дрібних та середніх капіталістів, що витіснялися державою з народного господарства⁵. При цьому Сталін досить вміло грав на об’єктивно існуючих в радянському суспільстві соціальній напруженості.

Внаслідок зміни суспільно – політичної атмосфери в країні швидко відбулися процеси екстрималізації суспільної свідомості, нагнітання ненависті та злоби в суспільстві, класової агресивності та нетерпимості як серед членів ВКП (б), так і серед частини робітничого класу та, особливо, в середовищі люмпен – пролетарських прошарків населення.

Слід зазначити, що ще напередодні переходу уряду до політики надзвичайних заходів у різних верствах суспільства значно посилилось невдоволення НЕПом та непманськими елементами. Про це переконливо свідчить такий комплекс джерел, ще, на жаль, досить слабо використаний дослідниками, як „листи до влади”, тобто листи громадян, адресовані керівникам ВКП(б) та радянського уряду. Ось типовий лист з Мелітопольського округу (1926 р.) на адресу „всесоюзного старости” М. І. Калініна, (подаємо мовою оригіналу): „Пролетарская масса, - идетъся у листі,-говорит:»Мы воевали за советскую власть, за равенство и братство, но мы этого не видим, а видим расслоение между пролетариатом и бюрократизмом, а к этому бюрократизму можно приписать нэпманов и спекулянтов». Необходим НЭП для возрождения народного хозяйства, но нужно знать предел НЭПу и не вовлекаться [так у тексті] НЭПом бесконечно. Ведь мы перещеголяли НЭП в нежелательную сторону ...»⁶. В іншому листі, що був у грудні 1926 р. адресований Й. Сталіну дописувач – робітник вимагав: „Аппетиты зарвавшихся нэпманов, партийцев и спецов нужно сократить, так как такая несправедливость в пролетарском государстве нетерпима, такого мнения большинство рабочих, которые также в трудный момент для республики Советов не щадили своей головы. Дайте работы! Дайте хлеба! Дайте справедливости!»⁷. Ще більш рішучим за своїм тоном та вимогами є лист київського робітника З. Тьомкіна, надісланий 1927 р. Сталіну (подаємо мовою оригіналу): „...сейчас те же капиталисты – буржуи живут, опять наживаются, и это все при власти рабочих. Как смотрит рабочий, измученный, истрепанный, больной, никак не могущий оправиться за 10 лет революции? Да он готов броситься разорвать его на кусочки, уничтожить на кусочки его, злоба кипит, рабочий недоволен...Буржуазия растет, растет и гнев рабочего класса, недовольства большие.” Лист закінчувався вимогою: „Вот эти нарывы...пора искоренить. Жестокая война должна быть объявлена, чтобы поднять настроение масс, ибо оно очень упадочное»⁸.

Наприкінці 1927 р. у зв’язку з 10-ю річницею Жовтневої революції очікувалася велика амністія. Серед частини суспільства активно розповсюджувалася думка, що амністію можна використовувати виключно у відношенні представників трудового населення, що з різних причин опинилися за ґратами, але не для „нетрудового елементу”. Про подібні настрої свідчить, зокрема, лист громадянина з Вінницького округу (осінь 1927 р.) до секретаря ВЦВК та президії ЦВК СРСР А. Єнукідзе: „Амнистию надо дать классовую для рабочих и крестьян, но не для нэпманов. Нэпманов очень мало попадает в допр... Они выгораживаются. Им помогают в этом преступные чиновники...». Лист закінчувався закликом: „Нет амнистии для нэпманов, а только для рабочих и крестьян»⁹.

Як бачимо з наведеного вище матеріалу, ще напередодні переходу до політики надзвичайних заходів у суспільстві, головним чином серед робітництва поширювалося негативне ставлення до представників нової буржуазії і взагалі до „нетрудящих” верств населення. Вже невдовзі після переходу радянсько – партійного керівництва до надзвичайних заходів голова ДПУ УСРР В. Балицький наприкінці лютого 1928 р. був змушений повідомити секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, що „в міській організації [КП(б)У] і серед окремих верств робітників чекають міського „розкуркулення”, виступають з вимогами ліквідації НЕПу, необхідності висилання буржуазії і т.д.”¹⁰. Зрозуміло, що з такими суспільними настроями здебільшого були характерними для робітників, радянсько – партійне керівництво не могло не рахуватися. За таких умов 3 лютого 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б)У ухвалило рішення посилити політичні репресії проти „контрреволюційних елементів”¹¹.

„Олії в вогонь” додавала і масована радянсько – партійна пропаганда, спрямована проти нової буржуазії та інших „антирадянських елементів”. Радянська пропаганда намагалася сформувані у населення країни негативний образ підступного класового ворога – непмана, що до часу затаївся і лише очікує свого часу, щоб у слушний момент завдати радянській владі „удар ножом у спину”.

Сприяючи нагнітання атмосфери підозрілості та класової нетерпимості в країні, відомий радянський пролетарський поет В. Маяковський, виконуючи соціальне замовлення більшовицького керівництва, вже навесні 1928 р. закликав широкі пролетарські верстви до посилення „класової пильності” та пошуку „класового ворога – „нового буржуа” – непмана. У своєму вірші „Обличчя класового ворога” поет досить експресивно зазначав:

„Хотя буржуй и лицо перекрасил
И пузо не выглядит грузно –
Он волк, он враг рабочего класса,
Он должен быть понят и узнан»

І далі:

„Не тешься, товарищ, мирными днями
Сдай добродушие в брак.

Товарищи, помните: между нами
Орудует классовый враг!»¹².

Свій „посильний” внесок у роздмухування пожежі класової ненависті в країні внесла радянська преса (іншої в СРСР вже не було). Газети того періоду „дихали” класовою злобою і буквально рябіли заклично – агресивними заголовками: „Ворог озброєний...червінцями і крамом”, „Вигнати приватника з торгового запілля”, „Темні ділки, що чекають на кару”, „Гадюка міняє свою шкіру”, „Викурити клопа з щілини”, „Пиявки, що їдять хліб з маслом”, „В атаку на торгаша і спекулянта” тощо¹³.

Одна з тогочасних газет „Комсомолец України” на своїх шпальтах закликали читачів: „Розвінчати приватника, виявити його вчинки, вивести його на чисту воду – це не тільки діло, але й обов’язок кожного чесного громадянина. Викрити щілину, виявити клопа, що ховається – нашого класового ворога – це обов’язок кожного”¹⁴.

Звичайно, що такі заклики преси викликали цілі потоки доносів (в тому числі і анонімних) громадян до „компетентних органів” на непманів – підприємців. Причому нерідко в таких доносах протезувалося банальне намагання донощиків звести особисті рахунки із своїми жертвами, сповна поквитатися зі своїми колишніми кривдниками або ж конкурентами¹⁵.

В процесі ліквідації приватногосподарського сектору економіки владою активно використовувалися методи психологічного терору та тиску проти приватних підприємців. Так, наприклад, за інформацією Херсонського окружного ДПУ (осінь 1929 р.) у містечку Гопрі Херсонського округу зі згоди місцевого райкому КП(б)У за ініціативою завідувача сільського будинку Горбатенка на брамах дворів, де мешкали священнослужителі, та на крамницях приватних крамарів було розвішано плакати з написом: „Тут мешкає ворог радянської влади” та інші. Одночасно за ініціативою того ж Горбатенка у містечку розпочалася акція з бойкоту місцевих приватних торгівців. Вона відбувалася у наступний спосіб: біля кожного приватного кіоску або крамниці стояли по 2 комсомольця і кожного, хто бажав щось купити у приватника, попереджали, що крамарям оголошено бойкот і пропонували йти за крамом до кооперативної крамниці¹⁶.

Використання радянськими комсомольцями таких засобів психологічного терору дуже вже нагадує ті методи терору, що їх використовували нацистські штурмовики під час проведення ними антисемітських кампаній (зокрема, бойкот єврейських крамниць у квітні 1933 р. і т.д.) з тією різницею, що члени ЛКСМУ використовували подібну практику значно раніше, ніж нацисти. Аналогія напрашується сама по собі.

Процесу нагнітання суспільно – політичної атмосфери страху, підозрілості та соціально – класової істерії в країні багато в чому сприяла фальсифікація органами ДПУ „шахтинської справи” (1928 р.), Справи „Спілки визволення України” (1930 р.), Промпартії, Трудової селянської партії, проведення десятків інших політичних процесів у сфальсифікованих справах „контрреволюційних”, „шкідницьких”, „націоналістичних”, „повстанських” та інших організацій, що були покликані підтвердити правоту сталінської тези про загострення класової боротьби в країні і виправдати практику використання масового політичного терору.

Слід також зазначити, що важливу роль у процесі усунення нової буржуазії з історичної арени відіграв соціально – психологічний чинник. Підприємницький дух нової буржуазії (особливо в його

нецивілізованих формах прояву в роки НЕПу), її меркантильний індивідуалізм були глибоко чужими та ворожими більшовицьким ідеологічним догматам та їх уявленням про соціалізм, а також тим настроям та очікуванням, що в 1920-ті роки вже домінували у радянському суспільстві.

Не тільки підприємницька економічна функція нової буржуазії, але й самий тип непмана – підприємця – носія підприємницького („непманського”) духу, самостійного господарюючого суб’єкта, відносно автономного у своїй повсякденній економічній діяльності від радянсько – партійної номенклатури – були не тільки не потрібні, але й стали серйозною перешкодою на шляху утвердження тоталітарної держави радянського типу. Навпаки, тоталітарному суспільству був необхідний інший тип „людського матеріалу” – слухняний виконавець, що проявляє ініціативу та енергію тільки за наказом „згори”. Такий, за визначенням відомого філософа і психолога Е. Фрома, авторитарний тип особистості, який, з одного боку, прагне повністю підкоритися владі, а з іншого – і сам намагається підпорядкувати своїй владі інших людей та обмежити їх свободу, складає „людську базу” тоталітарного режиму¹⁷. Названий вище тип особистості більше усього підходив на роль „гвинтиків” у тоталітарному механізмі управління суспільством. Навпаки, представники нової буржуазії, як носії ненависного більшовикам „духу капіталізму” та індивідуалістичних тенденцій, як тип самостійної та діяльної особистості були приречені на експропріацію і, в кінцевому рахунку, на викорінювання. Здійснюючи соціальну селекцію на класово – ідеологічній основі, тоталітарний радянський режим у такий спосіб намагався „розчистити і підготувати” ґрунт для формування „нової людини” – *—Homo soveticus*” – носія принципово іншого типу менталітету, із свідомістю „гвинтика”, із притаманною йому психологією виконавця, здатного без будь – яких міркувань виконати будь – який наказ „згори”.

Процес експропріації як буржуазії в роки революції та воєнного комунізму, так і нової буржуазії на межі 1920 – 1930-х років, значно полегшувався специфікою суспільного менталітету, в якому, здебільшого, так і не укорінилися приватно – власницьке начало. „Важко було повірити, - відмічав у цьому зв’язку відомий російський філософ С. Франк, - що масова експропріація великої, а частково навіть „дрібної” буржуазії може бути здійснена так легко, при такому слабкому опорі, і, ймовірно, самі кола, що її проводили, цього не чекали. Власників і власницьких інтересів було дуже багато; але вони були безсилі і були з легкістю зневажені, тому що не було власницького „світогляду”, безкорисливої і надособистої віри у святість принципу власності”¹⁸.

До сказаного треба додати, що вже за перше десятиріччя радянської влади в умовах фактичного скасування та дискримінації інституту приватної власності (хоча дещо й пом’якшеної і навіть формально визнаної в період НЕПу), що підігрівалася неслабучою

антипідприємницькою пропагандою, у свідомості широких верств населення не могли не посилитися антивласницькі настрої та багатократно зроста ворожість до „приватновласницького інституту”. Ця обставина суттєво полегшила державній партії експропріацію не лише нової буржуазії, але й усіх інших недержавних форм власності.

Процес ліквідації нової буржуазії (або „уламка „,„паразитичного класу експлуататорів” на мові „новоязу”) проголошувалася офіційною пропагандистською машиною ВКП(б) величезним суспільним досягненням, здійсненим під керівництвом більшовицької партії. Маніпулюючи суспільною свідомістю, партійні ідеологи намагалися вкорінити (і небезуспішно) у народну свідомість думку, що з ліквідацією приватного підприємництва та підприємців в суспільстві назавжди зникне будь – яка „експлуатація людини людиною”, а отже значно прискориться процес побудови „світлого майбутнього”. Відображаючи домінуючі вже на той час у радянському суспільстві „ліквідаторські” настрої, відомий український поет агресивно закликав:

„Тож нехай собі як знають

Божеволіють, конають,

Нам своє робить:

Всіх панів до дної ями,

Буржуїв за буржуями

Будем, будем бить!

Будем, будем бить!”¹⁹

Таким чином, наведений вище матеріал свідчить, що в процесі експропріації нової радянської буржуазії важливу роль відіграв соціально – психологічний чинник. Вплив чинника виявився у подвійній дії. З одного боку – це несприяття в роки НЕПу широкими верствами радянського суспільства (насамперед значною частиною робітництва та люмпен-пролетарськими верствами тощо) самого інституту приватного підприємництва, авторитет якого значною мірою був підірваний революцією та періодом воєнного комунізму, а також невикоріненістю (або ж слабкою вкоріненістю) в народному менталітеті інституту приватної власності як такого ще з дореволюційних часів.

З іншого боку – представники нової буржуазії, хоча і були допущені в період НЕПу в економіку країни з метою її найскорішої відбудови, залишалися глибоко чужими (і не лише ідеологічно) більшовицькій партії, як носії „духу підприємництва”, несумісного з колективістською психологією соціалізму. Відтак, непмани – підприємці приречені були зійти з історичної арени в умовах створення в СРСР тоталітарної радянської системи на початку 1930-х років.

Примітки

¹ *Трифонов І. Я.* Ліквідація експлуататорських класов в СРСР.-М., 1975; *Щербіна І. В.* Ліквідація нової буржуазії України (1928-1933 рр.): автореф. дис. канд.іст.наук: спец. 07.00.01. „історія України”.-Х., 2008.

- ² *Сталін Й. В.* Твори.-Т. 9.-К., 1949.-С. 21-23
- ³ *Ленін В. І.* Повне зібрання творів.- Т. 41.- С. 6.
- ⁴ *КПРС* в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.- Т. 4.- К. 1979.-С. 320
- ⁵ *Сталін Й. В.* Твори. – Т. 11.-К., 1949. – С. 168-169;
- ⁶ *Письма во власть.* 1917 – 1927. заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям.-М., 2002.- С. 523
- ⁷ *Трагедия нетерпимости.* Письма в ЦК ВКП(б) накануне «великого перелома»// Коммунист.-1990.-№5.-С. 79.
- ⁸ *Письма во власть.* 1917-1927.-С. 572 – 573.
- ⁹ *Там само.*-С. 594
- ¹⁰ *ЦДАГО* України Ф. 1. Оп.20. Од.зб. 3185. Арк.33
- ¹¹ *ЦДАГО* України Ф. 1.Оп.16.Од.зб. 6. Арк.176.
- ¹² *Маяковский В. В.* Полное собрание очинений.-Т. 9.-М., 1958.- С. 48-49
- ¹³ *Комсомолец України* .- 1928.-29 лютого; Пролетарий.- 1928. – 30 мая
- ¹⁴ *Комсомолец України* .- 1928.-28 лютого
- ¹⁵ *ДАХО.* Ф. Р. -1179.Оп.18.Од.зб.643.Арк.6.
- ¹⁶ *Державний архів* Херсонської області. Ф. Р. -2. Оп.4.Од.зб. 117. Арк.83.
- ¹⁷ *Фромм Э.* Бегство от свободы. – М., 1990.- С. 142, 146.
- ¹⁸ *Франк С. Л.* По ту сторону «правого» и «левого»// Новый мир.- 1990.- № 4. - С. 219
- ¹⁹ *Тичина П. Г.* Партія веде // Тичина П. Г. Твори.-Т. 1.-К., 1961. – С. 232.

Взаимодействие Таможенной службы с Министерством внутренних дел Российской империи конец XIX – начало XX в.

Дейнеко С. Н.

Дейнеко С. М. Взаємодія Митної служби з Міністерством внутрішніх справ Російської імперії кінець XIX – початок XX ст. В статті розглянуті етапи взаємовідносин Митної служби та Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Аналіз джерел дозволив зробити висновок, що наприкінці XIX – на початку XX ст. митниці Російської імперії поступово потрапили під контроль Міністерства внутрішніх справ.

Ключові слова: митниця, жандарм, цензура, офіцер.

Deyneko S. N. The interaction of Custom service and Ministry of Internal Affairs Russian empire (end of XIX – beginning of XX centuries). The article is devoted to the stages of the interaction of the Custom service and Ministry of Internal Affairs Russian empire. The analysis of the historical sources made it possible to conclude that Custom service little by little got the controls of the Ministry of Internal Affairs Russian empire.
Key words: custom house, gendarme, censorship, officer.

Либеральные реформы второй половины XIX в. в России ослабили полицейский режим в стране, что привело к возникновению разнообразных кружков и организаций, некоторые лидеры которых выступали с требованиями революционных преобразований. Одну из эффективных форм борьбы с растущим революционным движением в стране правительство выдвинуло в консолидации государственных структур, обладающих полицейскими функциями – Министерства внутренних дел и Департамента таможенных сборов, состоявшего в структуре Министерства финансов.

Данное исследование преследует цель поэтапно показать развитие взаимоотношений между МВД и Таможенной службой. Выяснить насколько тесным было взаимодействие Департамента таможенных сборов и Министерства внутренних дел.

Данная проблема не достаточно изучена и не получила полного освещения в исторической литературе, чем и обусловлена актуальность проблемы.^{1,2}

Источниковую базу статьи составили Законодательные акты Российской империи, материалы Центрального государственного исторического архива в г. Киеве (Ф. 268; Ф. 278; Ф. 339) и Государственного архива Харьковской области (Ф. 84).^{3,4,5,6}

Согласно Таможенному Уставу военные и гражданские власти не имели права вмешиваться в работу таможенного учреждения, в том числе брать на себя часть функций принадлежащих Таможенному ведомству.⁷ Так, до 1871 г. паспортный контроль на границах Империи осуществлялся служащими Департамента таможенных сборов. Однако с созданием в 1867 г. жандармских управлений при железных дорогах эта функция передается офицерам Отдельного корпуса жандармов. В ведении таможенников остается лишь фискальная часть паспортного контроля, носившая второстепенный характер.⁸

Взаимоотношения между таможенными органами и Корпусом жандармов регулировались законами, изложенными в Таможенном уставе 1857 г. и Положением об Отдельном корпусе жандармов 1867 г. Однако указанные документы содержали некоторые спорные положения. Поэтому все разногласия разрешались с помощью межведомственных циркуляров, которые, как правило, давали преимущество жандармским офицерам для вмешательства в работу Департамента таможенных сборов.

Так, 23 мая 1879 г. циркуляром по Департаменту таможенных сборов предписывалось таможням немедленно сообщать жандармским офицерам, не ожидая запросов с их стороны, о всех книгах, шрифтах и печатных станках, привозимых из-за границы.⁹ Циркуляр противоречил п. 266 Таможенного Устава, запрещающему вмешательство военной и гражданской администрации в работу таможенного учреждения.¹⁰ Так был положен прецедент давления и вмешательства Министерства внутренних дел в работу Таможенного ведомства.

Ответом на покушение на Александра II стало дальнейшее ограничение полномочий Департамента таможенных сборов. До покушения Начальники таможенных округов имели право, без ведома Министерства иностранных дел и Департамента полиции, выдавать торговым агентам, таможенникам и офицерам-пограничникам временные билеты для выезда за рубеж по делам службы. Сразу после покушения, руководство жандармерии заявило, что торговые агенты могут выполнять функции курьеров для революционных организаций. Поэтому межведомственным циркуляром от 20 июня 1881 г. выдача временных заграничных билетов для торговых агентов передавалась из ведения Таможенного ведомства в Министерство внутренних дел. Выдачей этих документов стали заниматься полицейские отделения в приграничных городах.¹¹

Одновременно МВД стало предоставлять таможенникам секретную информацию, получаемую от своей агентуры за границей. Это тем более являлось необходимым поскольку до начала 80-х гг. XIX в. Российская империя не обладала профессиональной сетью агентов за границей.¹²

Только в 1883 г. по приказанию директора Департамента полиции В. К. Плеве начинает создаваться заграничная агентура – «Заграничная охранка». Первым центром разведывательной деятельности стало Парижское Бюро, располагавшееся в здании российского посольства на улице Гренель, 79.^{13,14} В 1889 г. было создано Балканское Бюро, руководившее агентурой на Балканах. И в 1900 г. Россия добилась от немецких властей разрешения открыть Берлинское Бюро, при условии что российская секретная служба будет взаимодействовать с немецкой полицией.¹⁵

Таким образом к началу XX в. Россия в Западной Европе создала относительно отлаженную агентурную сеть, информация от которой при необходимости, передавалась в Таможенное управление. Такая информация, в основном, относилась к политической жизни.

Так, например, в 1909 г. в Департамент таможенных сборов из Министерства внутренних дел поступило распоряжение обратить внимание на пароходы, идущие в Одессу и Батуми. По данным Балканского Бюро партия «Дашнакцутюн» на своем съезде в Варне приняла решение о начале восстания в Армении и нелегальном провозе оружия морским путем.¹⁶ Однако контрабандой оружия занимались не

только политические партии. Контрабандой оружия занимались и моряки торговых судов¹⁷. За 1909 г. таможенники только от Балканского Бюро получили такие сообщения не менее 5 раз. Это позволило предотвратить нелегальный ввоз оружия в пределы Империи, а также задержать на границе двух человек, находившихся в розыске^{18,19,20,21,22}.

С приходом к власти Николая II, сотрудничество обеих ведомств усилилось. В 1895 и 1896 гг. Департамент таможенных сборов, дважды продублировал совместный циркуляр о сотрудничестве 1879 г. В котором вновь подчеркивалось, что в случае обнаружения т.н. политической контрабанды необходимо немедленно сообщить об этом жандармским офицерам.²³ Такая настойчивость МВД объяснялась нежеланием таможенных чинов сотрудничать с жандармами и проявлять активность, и инициативу в борьбе с политической контрабандой. Подобная апатия являлась следствием экономической незаинтересованности. За обнаружение экономической контрабанды таможенники получали материальное вознаграждение, а за политическую нет.²⁴

Для более эффективной борьбы с политической контрабандой в 1899 г. по Департаменту таможенных сборов, под давлением МВД, издается циркуляр о том, что пограничные таможи обязаны приглашать для присутствия при досмотре багажа, прибывающего отдельно от пассажиров, жандармского офицера из пограничного пункта. Таможни, находящиеся внутри Империи, обязаны были приглашать жандармского офицера из местного Губернского жандармского управления.²⁵ Этот документ стал очередным шагом Министерства внутренних дел к контролю над Таможенным ведомством.

Рубеж XIX – XX вв. ознаменовался усилением революционного движения. Это стало причиной для усиления таможенного контроля. В 1900 г. у таможенников появились новые обязанности. Они обязаны были собирать у капитанов кораблей, отплывающих за границу, расписки о том, что на судне отсутствуют пассажиры или члены команды, не прошедшие регистрацию. Все документы затем передавались в местные жандармские управления.²⁶ Департамент полиции в том же 1900 г. издал циркуляр, который обязал жандармских офицеров, находящихся при таможнях и пограничных пунктах, проводить сверку всех въезжающих и выезжающих лиц на основе специальных Розыскных циркуляров МВД. Таким образом выражалось неуважительное отношение к Таможенной службе.²⁷

Начало XX в. ознаменовалось конфликтом в МВД между Департаментом полиции и Комитетом цензуры. Полицейское ведомство требовало, чтобы вся подозрительная корреспонденция направлялась сначала не в Комитет цензуры, а на проверку в жандармерию. Результатом этого противоречия стал циркуляр по

Департаменту таможенных сборов, где таможенникам предписывалось в случае задержания политической контрабанды предоставить возможность ознакомиться с ней местному жандармскому начальству и только после этого отправлять цензорам.²⁸ По мнению руководства Департамента полиции такой порядок работы с корреспонденцией и печатными изданиями должен был сделать борьбу с революционными организациями более эффективной.

Хотя конфликт был решен в пользу Департамента полиции, это не означало, что сотрудничество Таможенной службы и Комитета цензуры уменьшится. К началу XX в. в восьми крупных промышленных и университетских центрах Российской империи действовали представительства Комитета цензуры.²⁹ Проверке цензоров подвергалась вся корреспонденция, приходящая из-за границы, независимо от общественного положения получателя этой корреспонденции. Так, сотрудниками Харьковской таможни была передана в цензуру корреспонденция, прибывшая на имя профессоров Харьковского университета М. Дринова и Д. Багаля.^{30,31}

Для улучшения работы с прибывающей из-за рубежа корреспонденцией в октябре 1902 г., по согласованию с Департаментом полиции, Департамент таможенных сборов издал циркулярное распоряжение, в котором говорилось, что Департамент таможенных сборов, согласно отзыву Департамента полиции, предписывает на будущее время таможенным учреждениям, в случае задержания политической контрабанды перед отправкой в Комитет цензуры предоставить возможность местному жандармскому начальнику ознакомиться с ней и, если им будут обнаружены важные вещественные доказательства, то они подлежат изъятию офицерами жандармерии.³² Этот циркуляр ознаменовал новый этап взаимоотношений между вышеозначенными ведомствами. Впервые за время совместного сотрудничества, Таможенное ведомство позволило проводить изъятие прибывших предметов сотрудникам другого ведомства. Тем самым ограничив полномочия своих сотрудников и поставив их в определенную зависимость от Министерства внутренних дел.

Менее чем через месяц в Департамент полиции поступил секретный циркуляр под № 7125. Он разрешал жандармским офицерам присутствовать при таможенном досмотре и, если необходимо, самостоятельно изымать предметы политической контрабанды. Если в циркуляре, изданном в октябре 1902 г., говорилось, что изъятие запрещенных предметов жандармскими офицерами должно было санкционироваться чиновниками таможни, то циркуляр № 7125, изданный в ноябре 1902 г., позволил жандармам проводить эти операции самостоятельно, не учитывая мнение сотрудников таможни.³³

Следующим шагом, направленным на ограничение прав таможенных служащих, стало секретное циркулярное распоряжение от

15 июля 1905 г. №191, изданное Департаментом полиции совместно с Таможенным ведомством, согласно которому таможенные служащие были обязаны сообщать, если потребуется, жандармским офицерам о тех партиях товаров, на которые будет указано, допуская жандармских офицеров к обозрению таможенных книг и документов.³⁴

Таким образом все делопроизводство таможенных учреждений стало контролироваться Отдельным корпусом жандармов.

С началом Первой российской революции жандармерия открыто пошла на нарушение закона. Так, 23 марта 1905 г. Департамент таможенных сборов уведомил Отдельный корпус жандармов о том, что возвращающиеся из-за границы жандармские офицеры могут провозить запрещенную литературу для служебного пользования без просмотра ее цензурой. Этот законодательный акт, изданный Таможенным ведомством в угоду жандармерии, противоречил таможенному циркуляру № 20015 от 31 августа 1885 г., согласно которому жандармы не имеют право привозить в Империю запрещенную литературу без просмотра ее цензурой.

Подписывая противозаконный циркуляр 1905г., директор Департамента таможенных сборов объяснял это специфическим родом службы жандармских офицеров и желанием оказать им содействие.³⁵

Жандармское своеволие процветало не только на высшем уровне, но и в губерниях. В октябре 1905 г. управляющий Харьковской таможенной получил письмо из Харьковского охранного отделения, ему предлагалось составить записку о том, кто в городе в сентябре и октябре 1905 г. получил из-за границы посылки с оружием. И впредь предлагалось немедленно уведомлять Харьковское охранное отделение о всех грузах, содержащих оружие.³⁶

После спада революционных событий увеличилась роль Отдельного корпуса жандармов как в жизни российского общества в целом, так и в жизни Таможенной службы в частности. Например, циркуляр Департамента полиции от 7 марта 1907 г. № 1463 предлагал офицерам Корпуса жандармов докладывать Управляющему таможенной или Начальнику таможенного округа о всех случаях, дающих повод заподозрить таможенных досмотрщиков в должностном несоответствии для проведения служебного расследования.³⁷

Этот полицейский циркуляр был прямым вмешательством МВД в работу таможен и мог существенно влиять на кадровую политику Таможенного ведомства в отношении вольнонаемных низших чинов российских таможен.

В 1910 г. циркуляром № 209 министр финансов признал возможным допустить передачу местным жандармским управлениям конфискованного таможенными учреждениями контрабандного оружия. Хотя до издания этого циркуляра жандармские офицеры могли только ознакомиться с задержанным контрабандным оружием.³⁸

На имя начальников жандармских управлений приграничных городов из разных концов Российской империи летели депеши с просьбой произвести тщательный таможенный досмотр различных лиц, в том числе и иностранных подданных. Из этого следует, что связь между таможнями и жандармскими управлениями, находящимися в глубине страны, происходила через посредничество жандармских управлений, находящихся в одних населенных пунктах с таможенными учреждениями. Например, в Одессе, Санкт-Петербурге, Москве, Варшаве и Харькове.³⁹

Результатом многолетнего взаимодействия двух ведомств стал переход под контроль МВД таких полицейских функций как паспортный контроль, изъятие без ведома таможенных чинов ввозимых в страну печатных изданий и оружия. Начиная с 1905 г., а так же в последующие годы, таможенная служба потеряла контроль над всем делопроизводством своего ведомства и частично над кадровой политикой в отношении низших чинов Департамента таможенных сборов.

Историю взаимоотношений двух ведомств в конце XIX – начале XX вв. можно разделить на три этапа: 1. 1871 – 1896 гг. – происходит постепенная передача полицейских функций из ведения таможни, с одновременным усилением контроля полицейского ведомства над Таможенной службой; 2. 1896 – 1902 гг. – все полицейские функции, ранее бывшие в ведении Департамента таможенных сборов, перешли в руки жандармерии; 3. 1902 – 1913 гг. – благодаря сосредоточению полицейских функций в своих руках, Департамент полиции начинает вмешиваться в работу Таможенной службы с целью поставить данное ведомство под свой контроль. Это особенно хорошо отображают циркуляры, изданные, начиная с 1905 г. Завершению этого процесса помешала начавшаяся в 1914 г. Первая мировая война.

Таким образом, передача полицейских функций от одного ведомства к другому имела большое политическое значение. В руках министра внутренних дел оказались сосредоточены все полномочия, позволившие контролировать практически все стороны жизни общества.

Примечания

¹Колесников К. М., Морозов О. В. Історія митної справи в Україні / К. М. Колесников, О. В. Морозов та інші. – К., 2006.

²Морозов О. В. Митні органи в системі державної безпеки Російської імперії останньої чверті XIX – початку XX ст. / О. В. Морозов // Вісник Академії митної служби України. – 2005. - № 2. – С. 111 – 119.

³Центральный государственный исторический архив Украины в г.Киеве (далее – ЦГИАУК). – Ф. 268. – Оп. 2. – Д. 59.

⁴ЦГИАУК. – Ф. 278.- Оп. 1. – Д. 31.

⁵ЦГИАУК. – Ф. 339. – Оп. 1. – Д. 122.

⁶Государственный архив Харьковской области (далее - ГАХО). – Ф. 84. – Оп. 1. – Д. 531.

⁷Свод законов Российской империи. Уставы таможенные. т. 6. СПб., 1857. – С. 59.

⁸Колесников К. М., Морозов О. В. Історія митної справи в Україні / К. М. Колесников, О. В. Морозов та інші. – К., 2006 – С. 378.

⁹ГАХО. – Ф. 84. – Оп. 1.- Д. 463. – Л. 7.

¹⁰Свод законов Российской империи. Уставы таможенные. т. 6. СПб., 1857. – С. 59.

¹¹ЦГИАУК. – Ф. 1153.- Оп. 1. – Д. 198. – Л. 15.

¹²Оржеховский И. В. Самодержавие против революционной России / И. В. Оржеховский. – М., 1982. – С. 112.

¹³ЦГИАУК. – Ф. 278.- Оп. 1. – Д. 31.

¹⁴Жандармы России / Сост. В. С. Измозик / Жандармы России. – СПб., 2002. – С. 315.

¹⁵Там же. – С. 317 – 318.

¹⁶ЦГИАУК. – Ф. 268. – Оп. 2. – Д. 59. – Л. 27.

¹⁷Там же. – Л. 14.

¹⁸Там же. – Л. 21.

¹⁹Там же. – Л. 12.

²⁰Там же. – Л. 99.

²¹Там же. – Л. 27.

²²Там же. – Л. 14.

²³ГАХО. – Ф. 84. – Оп. 1. – Д. 463. – Л. 7.

²⁴Колесников К. М., Морозов О. В. Історія митної справи в Україні / К. М. Колесников, О. В. Морозов та інші. – К., 2006 – С. 384.

²⁵ГАХО. – Ф. 84. – Оп. 1. – Д. 438. – Л. 10.

²⁶ЦГИАУК. – Ф. 339. – Оп. 1. – Д. 121. – ЛЛ. 121 – 125.

²⁷ЦГИАУК. – Ф. 278. – Оп. 1. – Д. 31. – Л. 5.

²⁸Там же. – Л. 7.

²⁹Жандармы России / Сост. В. С. Измозик / Жандармы России. – СПб., 2002. – С. 345.

³⁰ГАХО. – Ф. 84. – Оп. 1. – Д. 512. – Л. 75.

³¹Там же. – Л. 33.

³²ЦГИАУК. – Ф. 278. – Оп. 1. – Д. 31. – Л. 7.

³³ЦГИАУК. – Ф. 339. – Оп. 1. – Д. 121. – Л. 283.

³⁴ЦГИАУК. – Ф. 278. – Оп. 1. – Д. 31. – Л. 11.

³⁵Там же. – Л. 15.

³⁶ГАХО. – Ф. 84. – Оп. 1. – Д. 531.

³⁷ЦГИАУК. – Ф. 278. – Оп. 1. – Д. 31. – Л. 22.

³⁸Там же. – Л. 30.

³⁹ЦГИАУК. – Ф. 339. – Оп. 1. – Д. 122. – ЛЛ. 39, 41, 46, 63.

Проблема объединения денежных систем и введения единой валюты Российской Федерации и Республики Беларусь в рамках Союзного государства

Демянчук Ю. А.

Демянчук Ю. А. Проблема об'єднання грошових систем і запровадження єдиної валюти Російської Федерації та Республіки Білорусь в межах Союзної держави. В статті зроблено аналіз офіційних позицій Росії і Білорусії з питання введення російського рубля на території Білорусії, а також причин затримки введення єдиної валюти. На думку автора, провал російсько-білоруського проекту валютного об'єднання необхідно шукати не тільки в економічній, а й в політичній площині - у відсутності узгодженої політичної волі обох сторін.

Ключові слова: Росія, Білорусія, валютний союз

Demianchuk Y. A. The Problem of Unification of Monetary Systems and the Introduction of the Common Currency by the Russian Federation and the Republic of Byelorussia in the limits of the Union state. The article analyses the official position of Russian and Byelorussian rouble into circulation on the territory of Byelorussia, and the reasons of delay of putting common currency into circulation. The author proves that the failure of Russian-Byelorussian common currency project is resulted not only by economical situation, but also by political situation, to be exact - by the lack of political will of two parties.

Key words: Russia, Byelorussia, common currency union

Последние десятилетия ознаменовались существенным ростом интереса различных стран мира к процессам экономической и валютной интеграции. Таможенные союзы и многосторонние торговые соглашения, либерализация валютных и финансовых рынков - далеко не полный перечень интеграционных процессов, протекающих в мире. На этом фоне наблюдается повышенное внимание к проблемам намерений и их реализации, успехов и неудач в сближении между Россией и Беларусью.

Актуальность данного вопроса состоит еще и в том, что, несмотря на постоянный интерес исследователей к изучению различных аспектов, связанных с объединительными процессами между РФ и РБ, в российской и белорусской историографии нет специальных работ по данному вопросу. Объясняется это, прежде всего, новизной проблемы и незавершенностью интеграционного процесса Беларуси и России.

Статья охватывает период с 1994 года, когда впервые председатель Совета министров Белоруссии В. Кебич выдвинул идею объединения денежных систем России и Белоруссии и сделал попытку реализации этой идеи⁹. И до 2003 г., когда состоялось заседание белорусско-российской рабочей группы по подготовке предложений об образовании единого эмиссионного центра Союзного государства.

Проблема создания Союзного государства привлекла большое внимание историков, политиков и экономистов. Особый интерес представляет коллективная работа белорусских исследователей „Беларусь и Россия: Организационно-правовые основы интеграции”¹. В ней на основе научного исследования нормативных документов, принятых в рамках Сообщества, Союза Беларуси и России, Договора об образовании Союзного государства и иных нормативно-правовых актов Союзного государства раскрываются правовые аспекты развития интеграционных процессов. Однако авторы не раскрывают причин затягивания этого процесса.

В монографии М. В. Мясникова² посвящена отдельная глава вопросу введения рубля РФ в качестве единственного платежного средства на территории Республики Беларусь. Автор анализирует экономические причины торможения введения единой денежной единицы на территории двух государств. Однако для определения причины затягивания решения этого вопроса необходимо комплексно проанализировать как экономическую, так и политическую составляющую данного вопроса.

Анализируя литературу по данной теме, можно отметить лишь отдельные статьи, посвященные некоторым аспектам проблемы. Так, в статьях В. Снапковского³, Д. Машара⁴, А. Терещенко⁵, В. Гаврилова⁶ поднимается вопрос о возможных потерях в основном Республикой Беларусь в случае объединения денежных систем.

Статьи Калиновской Т.⁷ и Шуйского Н.⁸ освещают как положительные так и отрицательные стороны данного процесса для обоих государств.

В данной статье также были использованы Интернет-ресурсы, в частности, материалы официального сайта Парламентского собрания Союза Беларуси и России.

Опубликованные статьи полностью не раскрыли причины трудностей и возможные последствия объединения денежных систем, а общие работы, посвященные различным аспектам построения особых отношений между Россией и Белоруссией, лишь частично затрагивают исследуемый вопрос.

Цель данной статьи – проанализировать как реализовалась статья 22 третьего раздела Договора о создании союзного государства¹³ о поэтапном введении единой денежной единицы (валюты), проанализировать официальную позицию России и Беларуси по

вопросу введения российского рубля на территории Беларуси, выявить причины торможения этого процесса.

В двустороннем стремлении к объединению России и Белоруссии во главу угла ставится создание единого экономического пространства. После подписания „Договора о создании Союзного государства”¹⁰ встал вопрос о более тесном экономическом сотрудничестве, а значит и вопрос об объединении денежных систем. Переход к использованию российского рубля в качестве единой денежной единицы Союзного государства предусмотрен „Соглашением между Российской Федерацией и Республикой Беларусь о введении денежной единицы и формировании единого эмиссионного центра Союзного государства”¹¹ и „Соглашение между Правительством Российской Федерации, Центральным банком Российской Федерации и Правительством Республики Беларусь, Национальным банком Республики Беларусь о мерах по созданию условий по введению единой денежной единицы”¹².

Введение единой валюты Союзного государства относится к наиболее дискутируемым вопросам этого процесса. Беларусь в 1999 г., соглашаясь на введение в качестве союзной валюты российского рубля, не скрывала, что идет на этот шаг в интересах скорейшего объединения двух стран. Эта мера носила временный характер, а в дальнейшем должна быть введена в обращение союзная валюта, которая будет нести в себе отличительные черты нового белорусско-российского государства или более широкого союза. Только в таком случае будет достигнуто равенство субъектов в союзе, не будут подвергнуты унижению национальные чувства белорусского народа¹⁴.

Уже несколько лет, начиная с 1996 г., когда был подписан договор об образовании Сообщества, власти России и Беларуси пытаются реализовать идею создания единой валюты. Однако пока она остается всего лишь проектом. Причину отсутствия результата необходимо искать не только в экономической, но и в политической плоскости. Чтобы показать это, стоит начать с изложения позиций сторон.

С самого начала Россия считала, что единым эмиссионным центром должен стать Центробанк РФ. Следовательно, монетарная политика должна быть его прерогативой. Россия была не согласна на создание наднациональных финансовых органов и на равноправный союз из-за несопоставимости двух экономик, а также выступала против компенсации потерь белорусской экономики, связанных с введением российского рубля на её территории. Правда, РФ готова была выделить ей стабилизационные кредиты. Россия предполагала пойти на создание единого государства на основе российской конституции. В этом случае из политического объединения логично вытекало бы объединение денежных систем¹⁵.

Беларусь выступала за равноправный союз с сохранением суверенитетов обеих стран при создании наднациональных союзных органов. Применительно к валютной интеграции это означает равный

статус Национального банка Беларуси и ЦБ РФ с делегированием функций единого эмиссионного центра Межбанковскому валютному совету. Беларусь считает, что введению единой валюты должны предшествовать подписание Конституционного акта, создание единого экономического и таможенного пространства, равных условий для предприятий и граждан двух стран. Кроме того, Беларусь заявляет о компенсации, связанной с введением российского рубля на ее территории¹⁶. Принципиальная несовместимость позиций сторон очевидна.

Примечательно мнение начальника отдела валютного анализа и прогнозирования Национального банка РБ В. Гаврилова: «Все проблемы СНГ четко видны на примере России и Беларуси. Казалось бы, воля народов подталкивает две страны объединяться. Но когда доходит до конкретных деталей, например общей валюты, возникают проблемы. На Россию приходится до 90% экономического потенциала двух стран, а белорусская элита хочет иметь право регулировать эмиссию. Ясно, что Беларусь должна уступить, должен быть единый эмиссионный центр, центральный банк, в свою очередь независимый от исполнительной власти и президентов двух стран. Но компромисса пока нет»¹⁷.

Безусловно, переход на российский рубль в Беларуси прежде всего сопряжен с техническими расходами по введению новой денежной единицы: переоценкой активов и пассивов в российскую валюту, заменой белорусских банкнот на российские, проведением разного рода программ по психологической адаптации населения и др. Эти расходы должны нести обе стороны, причем соразмерно их экономическим масштабам. Это означало проведение своего рода денежной реформы. Снижение налогов до уровня российских привело бы к снижению доходов государственного бюджета Беларуси. В случае отказа белорусского правительства от снижения налогов, это привело бы к оттоку капитала из Беларуси в Россию, где бизнес находился в более благоприятных условиях. Все это могло привести Беларусь к кризису экономики, росту безработицы и другим негативным последствиям¹⁸. В результате ее власти вынуждены были бы начать экономические реформы: разгосударствление, приватизацию, привлечение прямых иностранных инвестиций, при создании благоприятного экономического режима для них. Таким образом, лишение белорусского государства доступа к печатному станку при введенном российском рубле могло вызвать банкротство белорусской экономики¹⁹. Поэтому Беларусь и выдвинула условие компенсации данных потерь. Но и позиция России объяснима: она не обязана была возмещать издержки сложившегося белорусского экономического курса, тем более, что Беларусь упорно настаивала на его сохранении²⁰.

Третья причина затягивания данного процесса – это то, что валютная интеграция всегда подразумевает потерю экономического и

частично политического суверенитета государства, в данном случае Республики Беларусь. Оно теряет независимость монетарной (из-за жесткой фиксации или введения единой валюты) и налогово-бюджетной политики (из-за ограничений дефицита госбюджета, возможного внедрения системы бюджетного федерализма, налоговой интеграции).

С другой стороны, экономические агенты интегрирующихся стран обретают больше свободы и возможностей, т.к. исчезают внешнеэкономические барьеры на пути движения товаров, капиталов, людских потоков, а валютная интеграция создает для них единое ценовое пространство, и рынок становится действительно единым. В результате валютного союза двух стран утрата суверенитета коснулась бы лишь Беларуси. Ее влияние на принятие макроэкономических решений единого валютного пространства свелось бы к нулю. Стратегически это означало бы смену белорусского экономического курса (условно социалистического) на российский вариант (условно капиталистический). Беларусь стала бы фактически 90-м субъектом Российской Федерации.

Готова ли была Беларусь, к столь серьезному повороту событий? Жизнь показала - нет. И озабоченность белорусской элиты понятна. В частности, из-за существенных изъянов российской экономической модели - института олигархии и политики минимального государственного финансирования социальной сферы - Беларусь выступает против очень тесного экономического союза с Россией (не говоря уже о политическом объединении), в т.ч. против введения российского рубля, по крайней мере, в ближайшей перспективе.¹⁹

Неудачи с введением российского рубля на территории Беларуси, были вызваны различием экономических систем двух стран. Между экономическими системами России и Беларуси существуют значительные различия. Суть этих различий состоит в том, что Беларусь в значительно большей мере чем Россия сохранила черты прежней экономической системы, то есть в существенно меньшей мере пошла по пути либерализации экономики и соответственно обеспечила значительно более высокую роль государства в управлении хозяйственными процессами. Это проявляется, прежде всего, в качественно более значительном месте государственного сектора в структуре белорусской экономики. Россия, в отличие от Беларуси, форсированно осуществляла процессы приватизации. Совершенно понятно, что российско-белорусский валютный союз означал бы для Беларуси смену экономического курса на 180 градусов и частичную утрату экономического суверенитета. Россия же при этом ничего не теряла. Беларусь сделала консервативный выбор: она не захотела такой смены экономического курса и отказалась от российского рубля.

При оценке экономических предпосылок к созданию валютного союза среди негативных факторов, как для России, так и для

Белоруссии чаще всего указываются следующие: невозможность посредством курса влиять на уровень заработной платы и внутренних цен, недостаточное развитие рынка капиталов, различия в бюджетной политике, асимметричность монетарных систем, различный уровень существующей и прогнозируемой инфляции и др.

Различаются бюджетная политика и структура доходов и расходов бюджетов. Ставки основных налогов (НДС) существенно не разнятся, но количество налогов, подакцизных товаров, а также налоговых льгот и освобождений в Беларуси гораздо больше, чем в России. В структуре бюджетных расходов республики более значительна доля расходов на социальную сферу и на поддержку отраслей народного хозяйства. Председатель наблюдательного совета Инвестиционной - группы "Ренессанс Капитал" А. Шохин в интервью газете «Известия» по этому поводу отмечал, что Россия и Беларусь «переходят к денежной единой системе, не создав того фундамента, который создавали страны, прошедшие по этому пути, в частности, эффективного таможенного союза и других механизмов экономического взаимодействия»²⁰.

Действительно, различия в экономических механизмах сводят на нет попытки объединения денежных систем России и Беларуси, которые предпринимаются с 1994 г., когда было подписано соответствующее соглашение, оставшееся не реализованным. В связи с этим первоочередной задачей выступает создание зоны свободной торговли, которая позволит подготовить необходимую базу. Требования по созданию валютного союза могут послужить дополнительным стимулом, способным побудить правительство Беларуси либерализовать экономику и ограничить вмешательство государства²¹.

По мнению бывшего председателя правления Нацбанка РБ С. Богданкевич —«Беларусь должна, пока не поздно, отказаться от идеи введения российского рубля как не соответствующей национальным интересам». —В этом шаге для страны нет ни политической, ни экономической выгоды, а только финансовые и иные риски»²².

Заместитель директора исследовательского центра Института приватизации и менеджмента РБ И. Точицкая представила исследование центра —«Монетарные союзы: критерии целесообразности», вывод которого гласил, что потеря «монетарного суверенитета» Беларуси не будет в достаточной степени компенсирована положительным экономическим эффектом от интеграции с Россией»²³.

По мнению экспертов Нацбанка Беларуси, валютный союз может стать стимулом не только для выравнивания экономических условий хозяйствования двух стран, но и для реформирования белорусской экономики в целом. При этом страна сможет сэкономить на издержках проведения жесткой денежно-кредитной политики, за которую обычно приходится немало платить в период реформирования²⁴.

Российский министр финансов А. Кудрина отметил - «и у Белоруссии, ни у России никаких особых прямых убытков от интеграции валют нет и не может быть»²⁵, а заместитель директора Центра политконъюнктуры К. Симонов считает, что «введение единой валюты станет тем мощным экономическим стимулом, способным подтолкнуть интеграцию между Россией и Белоруссией»²⁶.

Очевидно, что, вступая в валютный союз, Россия ничем не рискует. Российская экономика во много раз превосходит экономику Беларуси, и представляется маловероятным, что распространение «рублевой зоны» на Беларусь окажет существенное влияние на Россию. В действительности единственная опасность для России возникнет в том случае, если новые институциональные механизмы определения денежно-кредитной политики приведут к подрыву независимости Центрального банка Российской Федерации. Без должной подготовки риски для Беларуси будут более существенными. Необходимо более тщательно рассмотреть доводы против перехода на использование российского рубля в качестве единого платежного средства Союзного государства на переходном этапе²⁷.

Следующим риском для Беларуси является опасение того, что белорусская промышленность столкнется с возросшим конкурентным давлением, вызванным более высокой стоимостью валюты (эта проблема известна под названием «голландская болезнь»). Хотя это не обязательно должно стать серьезной проблемой. В конечном счете конкурентное давление окажет благотворное влияние на промышленность России, но проблема может оказаться весьма болезненной для Беларуси. В то же время переход на более крепкую и стабильную валюту будет побуждать белорусские предприятия к повышению эффективности производства и конкурентоспособности их товаров²⁸.

По мнению ученого секретаря Института народнохозяйственного прогнозирования РАН Д. Кувалина, при наличии общей расчетной валюты «российским и белорусским предприятиям будет гораздо проще отслеживать эффективность своих торговых операций на территории друг друга»²⁹.

Из этого следует, что при введении общей валюты двух стран в Беларуси не произойдет заметного повышения внутренних цен и ухудшения условий ценовой конкурентоспособности белорусских товаров.

На пути экономической интеграции России и Белоруссии встречаются значительные сложности. Сохраняется неопределенность по принципиальному вопросу - введению в намеченные сроки российского рубля в качестве единого платежного средства Союзного государства. Одобренный правительствами и национальными банками двух стран проект соглашения о единой валюте не реализован, его введение в действие постоянно откладывается и обрастает дополнительными

условиями: подготовкой проекта Конституционного Акта, созданием двух эмиссионных центров и выплатой Белоруссии компенсации за ее возможные финансовые потери. Основная причина трудностей в белорусско-российских переговорах по единой валюте заключается в несоответствии скоростей политического строительства союзного государства и финансово-экономического сближения обеих стран. Несомненно, риски для экономики Беларуси велики - утрата независимости в монетарной, фискальной, курсовой политике, уменьшение поступлений в бюджет, рост инфляции и безработицы, однако их можно минимизировать. Здесь приходится преодолевать как объективные, так и субъективные трудности. В тоже время введение единой денежной единицы является залогом экономического объединения двух стран. Только полное устранение всех барьеров в экономических взаимоотношениях двух стран способно существенно повысить уровень их сотрудничества во всех областях.

Примечания

¹ *Беларусь и Россия: Организационно-правовые основы интеграции, 1996-2001 / Л. П. Козик, М. В. Мясникович, А. М. Абрамович и др. - Мн., 2001. - С. 132-134*

² *Мясникович, М. В. Союзное государство: создание и перспективы устойчивого развития / М. В. Мясникович. - Мн., 2006. - С. 86-94.*

³ *Снатковский, В. Белорусско-российские отношения на рубеже столетий (конец 1999 - начало 2001 г.) // Белорусский журнал международного права и международных отношений. - 2001. - №2. - С. 54-55.*

⁴ *Машара, Д. Все валюты ведут в Минск // Белорусская деловая газета. - 10.12.2004.*

⁵ *Терещенко, А. Валютная интеграция Беларуси и России: переломный момент, Банковский вестник №25 (282) сентябрь 2004 г.*

⁶ *Гаврилов, В. Валютный союз Беларуси и России: риски банковской системы // Банковский вестник. - №4 (261). - февраль 2004 г.*

⁷ *Калиновская, Т. Призрачный союзный рубль // Белорусский рынок. - 2001. - 5-11 марта. - С. 4.*

⁸ *Шуйский, Н. Валютная интеграция Беларуси и России // Белорусский журнал международного права и международных отношений. - 2003. - №4. - С. 14.*

⁹ *Дракохруст, Ю., Фурман Д. Перипетии интеграции // Белоруссия и Россия: общества и государства / Ред. Фурман Д. Е. - М.: Права человека, 1998 год. - 432с.*

¹⁰ *Договор о создании Союзного государства // Российская газета - 1999. - 8 октября.*

¹¹ *Соглашение между Российской Федерацией и Республикой Беларусь о введении денежной единицы и формировании единого эмиссионного центра Союзного государства от 30 ноября 2000г. // СЗ РФ. - 2001. - № 13. - Ст. 1141.*

¹² *Соглашение* между Правительством Российской Федерации, Центральным банком Российской Федерации и Правительством Республики Беларусь, Национальным банком Республики Беларусь о мерах по созданию условий по введению единой денежной единицы [On-line resource. Access mode: <http://www.belrus.ru/>]. Access – 30.11.2000.

¹³ *Договор* о создании Союзного государства // Российская газета - 1999. - 8 октября.

¹⁴ *Беларусь* и Россия: Организационно-правовые основы интеграции, 1996-2001 / Л. П. Козик, М. В. Мясникович, А. М. Абрамович и др. - Мн., 2001. – С. 133.

¹⁵ *Федеральный закон* РФ от 22.03.2001 N 27-ФЗ "О ратификации соглашения между Российской Федерацией и Республикой Белоруссия о введении единой денежной единицы и формирования единого эмиссионного центра Союзного государства" // Российская газета - 2001. - 4 марта.

¹⁶ *Лукашенко, А. Г.* Интеграция двух братских народов. Письмо Путину В. В. // Текущий архив Союзного государства. Москва, Старая площадь д.5/8.

¹⁷ *Гаврилов, В.* Валютный союз Беларуси и России: риски банковской системы // Банковский вестник. - №4 (261).- февраль 2004 г.

¹⁸ *Калиновская, Т.* Призрачный союзный рубль // Белорусский рынок. – 2001. – 5-11 марта. – С. 4.

¹⁹ *Сонин, А.* Лукашенко не готов к союзу [On-line resource. Access mode: <http://www.Gzt.ru/>]. Access – 21.03.2003.

²⁰ *Лукашенко, А. Г.* Интеграция двух братских народов. Письмо Путину В. В. // Текущий архив Союзного государства. Москва, Старая площадь д.5/8.

²¹ *Мясникович, М. В.* Союзное государство: создание и перспективы устойчивого развития. – Мн., 2006. – С. 90-91.

²² *Власкин, Ю.* Прогнозы и реальность валютной интеграции // Банковский вестник. - №1 (294). - Январь 2005 г.

²³ *Машара, Д.* Все валюты ведут в Минск // Белорусская деловая газета. – 10 декабря 2004.

²⁴ *Белорусский рынок*. - №36 (569). - 15-22 сентября 2003 г. – С. 21.

²⁵ *Белорусская газета*. - № 38 [405]. – 06 октября 2003. - С. 1

²⁶ *Интервью* зам. директора Центра политекономтуры К. Симонова Радиостанции Маяк 18.55, 28.08.2003

²⁷ *Глава* Минстата Белоруссии оценивает объем теневой экономики в 18-20% ВВП-"Беларусь сегодня" //Интерфакс. – 2003. - 1 декабря.

²⁸ *Шуйский, Н.* Валютная интеграция Беларуси и России, Белорусский журнал международного права и международных отношений. - 2003. - №4. - С. 14.

²⁹ *Известия*. – 17 июня 2001. – С. 3.

Міграція сільського населення до Харкова (1943-1959 рр.)

Іванов С. Ю.

Іванов Станислав. Міграція сільського населення в Харків (1943-1959 гг.). В статті на основі опублікованих документів, статистических даних, архивних матеріалів робиться спроба прослідити міграцію сільського населення в Харків. Показані форми міграції, змінення численності населення Харкова в 1943-1959 гг. Визначена роль маятникової міграції в поповненні трудових ресурсів міста.

Ключевые слова: міграція, міські трудові резерви, сільське населення

Ivanov Stanislav. Migration of rural population to Kharkiv (1943-1959).

The attempt to trace migration of rural population to Kharkiv on the basis of published documents, statistical data, archive materials is made in this article. Forms of migration, changes in the number of inhabitants of Kharkiv 1943-1959 are shown. The role of "shuttle" migration in enlarging urban man power is determined.

Key words: migration, urban manpower, rural population

Харків – один із найбільших промислових, наукових і культурних центрів України. Подібно до інших великих міст він є центром притягування значної маси населення, яке формується як завдяки природному приросту, так і міграції з сільської місцевості. Міграція населення складне соціально-економічне явище, обумовлене різними причинами і вимагає всебічного і поглибленого вивчення.

Дослідження й аналіз міграційних процесів, в тому числі і «село-місто», визначаються не тільки теоретичними, але й практичними проблемами – врахуванням балансу трудових ресурсів, плануванням житлового будівництва, розрахунками органів освіти, охорони здоров'я, торгівлі тощо. Проблема міграції привертала увагу як радянських, так і сучасних дослідників. В радянській історіографії переважали праці з даної проблеми в яких міграційні процеси висвітлювались в цілому по СРСР^{1,2,3,4,5}. Серед досліджень присвячених міграції населення в Україні в повоєнні часи, особливий інтерес мають праці І. І. Винниченка⁶, М. В. Курмана⁷, А. Г. Вишневецького⁸, В. І. Товкуна⁹, М. М. Христюк, Р. Є. Любарського¹⁰, С. М. Тимченка, М. В. Кириченка¹¹, Т. Р. Заріхти¹² та інших.

Особливістю вивчення проблеми міграції є те, що її активніше вивчають демографи, економгеографи, соціологи, статистики, економісти тощо. Між тим кожна з цих наук цікавить, як правило, тільки одна зі сторін цієї проблеми. В цих умовах важливим є всебічне, комплексне вивчення міграції населення до великих міст. Необхідно дослідити величину і структуру міграційних потоків, встановити зв'язок міграції з професійним і галузевим рухом робочої сили, природним і соціальним рухом населення. Особливої уваги заслуговують форми міграції (постійна, маятникова, сезонна, навчальна), їх регіональні особливості, вплив міграції на економічні, соціальні, демографічні, етнічні та інші процеси, що притаманні великим містам, серед яких є і Харків. Між тим проблеми міграційних процесів сільського населення до великих промислових міст, в тому числі і до Харкова, ще не знайшли належного висвітлення в історіографії. В даній статті робиться спроба простежити причини, форми міграційних рухів до Харкова, показати зміни чисельності мігрантів в повоєнні роки, місце маятникових мігрантів в загальному міграційному русі.

Друга світова війна завдала Україні великих втрат. Міста і села лежали в руїнах. Не минуло лихо і Харків, зруйновані були харківські індустриальні велетні: тракторний, паровозобудівний, «Серп і молот», турбогенераторний, електромеханічний та інші заводи. Особливо постраждало від німецько-фашистської окупації населення Харкова. Якщо напередодні війни в місті мешкало понад 900 тис. осіб, то на день його визволення кількість мешканців не перевищувала 190 тис. чоловік¹³. Велика кількість населення була мобілізована до Червоної Армії, лише протягом липня-грудня 1941 року було мобілізовано 154 тис. чоловік, евакуйовано на схід до 400 тис. осіб, 164 тис. мешканців Харкова було вивезено на роботи в Німеччину¹³. З перших днів визволення Харкова зусилля були зосереджені перед усім на відбудові промисловості, транспорту, житла. Перш за все із жителів міста та області були сформовані групи мінерів для розмінування житлових будинків, заводських цехів. Необхідно було терміново відбудовувати залізничне сполучення, міські електричні станції тощо. Уже на п'ятий день після звільнення міста сюди почали прибувати ешелони з людьми, продовольством, будівельними матеріалами. Поступово налагоджувалося постачання населення харчами і промисловими товарами.

З кінця вересня 1943 року на підприємствах міста розпочалася реєстрація робітників і службовців. Так, на ХЕМЗі на початок вересня було взято на облік і приступило до роботи 572 чол. На велосипедному заводі наприкінці серпня 1943 року працювало 150 робітників, почали діяти цехи авіаційного заводу, механічні майстерні ХТЗ.¹⁴ Ці та ряд інших підприємств міста налагоджували виробництво для потреб фронту. Усього наприкінці 1943 року у Харкові відновили роботу 171 промислове підприємство на яких працювало 52 тис. робітників та

інженерно-технічних працівників¹⁵. Цьому, в значній мірі, сприяло рішення Державного Комітету Оборони СРСР від 7 вересня 1943 року «Про невідкладну допомогу місту Харкову» на відбудову промисловості і забезпечення робочою силою¹⁶.

Відновлення виробництва потребувало збільшення працездатного населення в місті. Воно поповнювалося за рахунок повернення мешканців міста, які в період окупації його покинули, а також за рахунок населення з сільської місцевості, що прибувало на роботу в місто. У жовтні 1943 року у Харкові вже нараховувалось 309 тис. чоловік¹⁷.

Перші підсумки відбудови міста були розглянуті на XIII сесії Харківської міської Ради депутатів трудящих 1-го скликання у грудні 1943 року. Розглядалося одне питання: «Про відбудову міського господарства міста Харкова»¹⁷. До Харкова надходила значна допомога з усіх кінців країни. Наприкінці 1943 року і протягом 1944 року до міста прибувало обладнання для підприємств машинобудування, будівельний матеріал (цемент, покрівельне залізо, скло, деревина тощо), а також продовольчі товари. Щоб забезпечити підприємства кваліфікованою робочою силою вже наприкінці 1943 року на ряді підприємств: ХТЗ, ХЕМЗ, заводу № 75 та інших почали діяти ремісничі училища, школи ФЗН(фабрично-заводського навчання). Серед молоді було багато представників з сільської місцевості, які були направлені сюди за оргнабором. Проте він проходив з великими труднощами, адже чоловіків працездатного віку було замало, тому для виконання різних будовних робіт у Харкові активно залучали жінок. Зростав механічний приріст населення Харкова тільки з кінця вересня по 1 листопада 1943 року він становив – 11288 осіб¹⁸.

Ставали до ладу нові підприємства, лише у 1944 році відновили роботу 247 промислових підприємств¹⁸. В умовах війни підприємства міста особливо завод №75 (Малишева), ХТЗ, турбінний, авіаційний розширювали виробничі площі цехів, збільшували обсяги виробництва бойової техніки, боеприпасів для армії. З кінця травня 1945 року поступово скорочувалось виробництво військової техніки і почався перехід підприємств на випуск мирної продукції. З 1945 року механічний приріст населення Харкова, відбувався завдяки демобілізованим із армії, репатрійованим, реєвакційованим та прибулим із сусідніх областей на роботу та навчання, системи оргнаборів. В 1945 р. у місті працювало 600 промислових підприємств. З року в рік у досліджувані роки збільшувалась кількість населення міста Харкова. Протягом 1946 року до Харкова прибуло 44876 осіб, серед них працездатного населення 36395 осіб. Отже, механічний приріст населення Харкова становив 16791 чол., серед них працездатних 13453 чол.¹⁹ Зауважимо, що зростання прибулого населення спостерігалось у першій половині року (січень-червень), а з липня місяця відбувається значний відтік населення з міста. Так, якщо у січні 1946 року

механічний приріст населення міста складав 5939 осіб, у травні – 1285 осіб, а у червні – 1180 осіб, то у липні він становив – 622 особи, а у серпні лише 255 осіб.²⁰ Можна припустити, що в літні місяці значна частина населення поверталася в свої села на сільськогосподарські роботи. Це була так звана сезонна міграція сільського населення до Харкова. У другій половині 40-х років став до ладу ряд інших підприємств міста. Так, у 1946 році почав працювати завод тепловозного електрообладнання (Електроважмаш), Плитковий завод, у 1947 році став до ладу 8-й Державний підшипниковий завод, повністю був відбудований завод транспортного машинобудування (нині завод ім. Малишева). В 1948 році з руїн було піднято 380 підприємств міста і промисловість Харкова досягла повоєнного рівня.²¹ Продовжувався природний приріст населення, зокрема у 1948 р. він становив 0,7 тис. чол., а у 1949 р. 14,6 тис.²² Це відбувалось за рахунок збільшення народжуваності і зменшення смертності населення. Проте проблема трудових ресурсів, як і в попередні роки вирішувалась здебільшого за рахунок прибуття до міста населення зі сільської місцевості.

Між тим відбувалась велика плинність робітників, особливо молоді. Наприклад, на ХТЗ у 1947 році було прийнято 5366 чоловік, а звільнено 3285 чоловік, на Південній залізниці відповідно 12 і 13 тисяч чоловік, значна частина робітників самовільно залишала підприємства²³. І це при тому, що ще діяв указ РНК СРСР 1940 року про заборону самовільного виходу робітників і службовців з підприємств і установ, він передбачав судову відповідальність.

Причинами високої плинності робочої сили були перш за все, низька заробітна плата, важкі умови праці, відсутність, або погане обладнання гуртожитків та їх перенаселення, продовольчі проблеми в період голоду 1946-1947 років, відсутність можливості навчання тощо. Проте, чисельність населення Харкова продовжувала збільшуватися. На кінець 1948 року кількість прибулих становила 84929 осіб працездатного населення.²⁴ Найбільше прибуло у вересні та жовтні місяці. Наприклад, у вересні – 10549 осіб, у жовтні – 9862 особи, в той час коли в літні місяці – травень – серпень було скорочення і складало, у травні 5480 і 5787 осіб у серпні.²⁵

Джерелом поповнення трудових ресурсів міста у 40-х роках була переважно сільська молодь з Харківської та сусідніх областей. Так, у 1948 році із Харківської області прибуло – 548 чоловік, Полтавської області – 415 чол., Сумської – 440 чол., а також з Курської області – 520 чол.²⁶ В основному ці області і були постачальниками робочої сили на підприємства та установи міста. Отже, якщо за 1948 рік прибуло всього населення до Харкова 92090 осіб, то вибуло 63545, що свідчить про значний механічний приріст населення.²⁷ Приблизно така ситуація спостерігалася і в інші роки. Крім того, у місто прибувала і молодь на навчання. Так, лише в 1949 р. обласним управлінням трудових резервів з Харківської області було набрано у ремісничі училища 2989 чол., в

школи ФЗН 2939 чол.²⁸ Особливо збільшилось населення міста у 1950 році, коли став до ладу тракторозбиральний завод. Чисельність населення Харкова у 1950 р. складала 716127 осіб²⁹.

Велику роботу по забезпеченню підприємств Харкова робочою силою проводили через систему оргнабору. У ці роки ця робота проводилася у Полтавській, Сумській, Житомирській, Кам'янець – Подільській та інших областях України.

Значну частину сільських мігрантів складала так звані маятникові мігранти. Харківська міська агломерація – типовий приклад взаємопов'язаного розселення, коли є центр трудового тяготіння – Харків і навколишні приміські поселення, мешканці яких здебільшого працювали в місті. Саме це і породжує так звану «маятникову міграцію»- зранку в місто на роботу, у вечері додому у приміські селища. Зауважимо, що найбільше маятникових мігрантів працювало на промислових підприємствах і транспорті. Дані на 1959 рік свідчать, про питому вагу цих маятникових мігрантів. Зокрема, металурги, металісти, ливарники становили 23,8%, деревообробники – 8,4%, текстильники, шевці, чинбарі – 31,2%, залізничники – 41,7%, вантажники, некваліфікована робоча сила – 37,6%.³⁰ Від всіх робітників Харкова питома вага маятникових мігрантів найбільшою була в галузях, що не потребують кваліфікованої праці, це здебільшого будівництво, вантажні роботи тощо.

Переважна більшість маятникових мігрантів – 98,9% мешкали у найближчих до Харкова районах. Так, доля маятникових мігрантів Дергачівського району складала 23,4% до всього населення району, Харківського району – 23,2%, Чугуївського району – 12,2%, Зміївського – 11,6%, Балаклівського - 6,0%, Ново-Водолажського – 8,5%, Золочівського – 7,3%, Валківського – 5,9%.³¹ Отже, чим ближче до Харкова, тим активнішою була маятникова міграція. Велике значення має залізничне сполучення, адже питома вага маятникових мігрантів була особливо високою з населених пунктів розташованих вздовж залізниці.

З метою вивчення складу маятникових мігрантів працюючих у Харкові при проведенні перепису населення в 1959 році була проведена статистична розробка даних працюючих на підприємствах і установах міста, проживаючих за його межами. Таким чином були встановлені розміри маятничкової міграції. За цими даними, у місті нараховувалося 106,5 тис. маятникових мігрантів.³²

За даними 1959 року в приміських зонах у радіусі до 70 кілометрів навколо Харкова було від 26,5% до 63,5% маятникових міграцій.³²

Щодо статево-вікового складу мігрантів, то в досліджувані роки переважали чоловіки.

Отже, за розглянутий період населення Харкова значно зросло. У серпні 1943 р. воно складало 192,3 тис., у 1945 р. – 459,3 тис., у 1950р. – 718,2 тис., а у 1959 р. населення міста досягло довоєнного рівня 930

тис.¹⁹ Джерелами поповнення населення були як внутрішньо регіональна, так і міжрегіональна міграція. Найбільш активними постачальниками механічного приросту населення до Харкова, зокрема по оргнабору робочої сили, направлення сільської молоді на навчання у вузах, технікумах, до шкіл ФЗН та ремісничих училищ, були райони Харківської області, а також інших областей України. Основними причинами відходу сільського населення до Харкова були: складні умови життя, незначний вибір місця роботи, погане медичне обслуговування, незадовільні культурно – побутові умови, відсутність перспектив для молоді, бажання отримати вищу чи середню спеціальну освіту, покращити своє матеріальне становище, задовольнити свої духовні потреби тощо.

Примітки:

- ¹ *Вечкалов Г. С.* Миграция трудовых ресурсов в СССР. – Л., 1981.
- ² *Корель Л. В.* Перемещение населения между городом и селом в условиях урбанизации. – Новосибирск, 1982. – 192 С.
- ³ *Кутафьев Э. С., Москалева Н. И.* и др. Миграция сельского населения (в центральном экономическом районе). Под. Ред. В. С. Немченко. – М., 1971. – 83 С.
- ⁴ *Сонин А. Я.* Актуальные проблемы использования рабочей силы в СССР. – М., 1965. – 303 С. Развитие народонаселения: Экономический аспект: Сборник работ. – М., 1980. – 351 С.
- ⁵ *Социальные проблемы миграции.* / Отв. Ред. Л. Л. Рыбаковский. – М., 1976. – 203 С.
- ⁶ *Винниченко І. І.* Міграційні процеси 2-ї пол. 40-х – початку 90-х рр. //Українці в державах колишнього СРСР: історико- географічний нарис. – Житомир, 1992. – 163 С.
- ⁷ *Курман М. В., Вишневський А. Г.* О некоторых демографических аспектах развития городской агломерации. Материалы Харьковского отдела Географического общества Украины. Вып. III. – М., 1968. – С. 158.
- ⁸ *Вишневский А. Г.* Особенности загородного расселения в Харьковской городской агломерации. Градостроительство. Вопросы расселения. – К., 1966. – С. 63-65.
- ⁹ *Товкун В. І.* Особливості міграції населення Української РСР у 1959-1963 рр. Український історичний журнал № 4. – 1966. – С. 49-56.
- ¹⁰ *Христюк Н. М., Любарський Р. Э.* Транспорт в системе мест Харьковской агломерации, там же С. 73-79.
- ¹¹ *Тимченко С. М., Кириченко М. В.,* Соціально-демографічні процеси в українському селі 40-80-х років ХХст.//Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. –1997. – Вип. 2. – С. 169-177.
- ¹² *Заріхта Т. Р.* До питання про міграцію сільської молоді. // Демографічні дослідження. Вип. 2. – К. – 1971. – С. 192-197.

- ¹³ *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941-1943). – Х., 2004. – С. 19.
- ¹⁴ *Очерки истории Харьковского электромеханического завода.* 4.2. – Х., 1965. – С. 136.
- ¹⁵ *Історія міста Харкова ХХ століття.* – Х., 2004. – С. 360-361.
- ¹⁶ *ДАХО.* Ф. Р. -408.-оп.-11.-Спр.1.Арк.233.
- ¹⁷ *Історія міста Харкова ХХ століття.* – Х., 2004. – С. 366,388.
- ¹⁸ *ДАХО.* Ф. Р. -408.-оп.-11.-Спр.9.Арк.1-4.
- ¹⁹ *Харків.* Коротка довідкова книга.Х.,1976.С. 43-44.
- ²⁰ *ДАХО.* Ф. Р. -3858.-оп.-5.-Спр.89. Арк.27.
- ²¹ *ДАХО.* Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. 126.Арк.5.
- ²² *ДАХО.* Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. 620.Арк.2.
- ²³ *ДАХО.* Ф. Р. -оп.4.-Спр.1.-Арк.21.
- ²⁴ *ДАХО.* Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. 1247.Арк.3,4,5.
- ²⁵ *ДАХО.* Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. 1247.Арк.8-9.
- ²⁶ *ДАХО.* Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. 2003.Арк.4.
- ²⁷ *ДАХО.* Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. -С. 14.
- ²⁸ *ДАХО.* Ф. Р. -5231.-оп.-5.ед. хр. 6807.Арк.7,8.
- ²⁹ *ДАХО.* Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр. 1959.Арк.2.
- ³⁰ *ДАХО.* Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр.-С. 7.
- ³¹ *ДАХО.* Ф. Р. -5231.-оп.-2.ед. хр.-С. 10.
- ³² *Курман М. В., Вишневецький А. Г.* О некоторых демографических аспектах развития городской агломерации. Материалы Харьковского отдела Географического общества Украины. Вып. III. – М., 1968. – С. 161-162.

Деятельность Д. В. Философова в среде русской эмиграции в Польше (1920 – 1940 гг.)

Ёлкин А. И.

Йолкін А. І. Д. В. Філософов та російська еміграція у Польщі (1920–1940 рр). Д. В. Філософов був відомим журналістом, художнім і літературним критиком, громадським діячем, який грав важливу роль у середовищі російської еміграції у Польщі. У 1920-1924 роках він активно займається громадсько-політичною діяльністю і співпрацює з Б. В. Савінковим. Однак головну увагу Д. Філософов приділяє публіцистиці. Тут він показав себе талановитим журналістом, виступаючим захисником різних інтересів емігрантів. Д. Філософов вніс важливий вклад до культурно-просвітницької роботи, яка була направлена на збереження національних особливостей та російських духовних цінностей. Його незалежна позиція з питань емігрантського життя часто і несправедливо ставала предметом критики як монархічного, так і демократичного табору.

Ключові слова: Росія, емігрант, нансенівський паспорт

Elkin A. I. D. V. Filosofov and Russian emigration in Poland (1920–1940). D. V. Filosofov was a famous journalist, art and literary critic, the public figure playing the important role in the environment of Russian emigration in Poland. In 1920-1924 years he was engaged in political activity and co-operates with B. V. Savinkov. But the basic attention he gives to political journalism. The talented journalist spoke in support of various interests of emigrants. D. V. Filosofov has brought important contribution to cultural and educational work, directed on preservation of national character and Russian intellectual values. Often and unfairly his independent position concerning emigrant life became a subject of criticism both monarchic, and democratic camp.

Key words: Russia, emigrant, Nansen passport

Д. В. Философов (1872 – 1940 гг.) являлся известным журналистом, художественным и литературным критиком, общественным деятелем, игравшим важную роль в среде русской эмиграции в Польше в межвоенный период. Однако благодаря «стараниям» эмигрантов, вернувшимся после окончания Второй мировой в СССР, его деятельность оказалась искажена¹, а потом некритически воспроизведена в исследованиях советских литературоведов².

В 90-е годы XX века появились публикации, которые свидетельствовали о росте интереса к личности и деятельности Д. В. Философова³. Благодаря усилиям земляков Д. В. Философова в

поселке Бежаницы Псковской области, начиная с 2004 г., организовываются чтения, посвященные культурному наследию рода Философовых. На чтения, проведенных в 2005 и 2007 годах, было представлено несколько докладов, освещавших творчество Д. В. Философова⁴. Развернутая характеристика публицистической и издательской работы Д. В. Философова дана в статье Т. М. Симоновой⁵. Здесь же рассмотрены некоторые стороны его общественной и политической деятельности в польский период.

Однако его роль в среде русских эмигрантов в Польше требует более детального и объективного освещения. В конце декабря 1919 г. Д. Философов, З. Гиппиус, Д. Мережковский и В. Злобин эмигрировали из России и через Бобруйск, Минск, Вильно, прибыли в Варшаву⁶. Здесь началось их сотрудничество с Ю. Пилсудским и Б. Савинковым (с последним Д. Философов познакомился в 1906 г. в Париже), ибо с самого начала видели спасение от большевизма в иностранной интервенции и, в частности, в поляках.

Но подписание советско-польского перемирия в октябре 1920 г. вызвало разочарование в польском мессианстве и антибольшевизме Ю. Пилсудского, а также пригодности Б. Савинкова для «дела России» привело к серьезным расхождениям с их давним другом и неизменным спутником Д. Философовым.

В октябре 1920 г. они переехали в Париж, а Философов остался в Варшаве. З. Гиппиус считала, что главная причина разрыва с Д. Философовым, после пятнадцати лет сотрудничества, лежала в его природе и склонности – к деятельности общественно-политической⁷. В Польше он сближается с Б. Савинковым и становится, по его предложению, заместителем председателя товарища Русского Политического, а затем Эвакуационного Комитета в Варшаве (июль-октябрь 1920 г.)⁸. В конце 1920 г. на территории Польши оказались интернированы две русские армии, и забота о них легла на Русский Эвакуационный Комитет (РЭК). Тяжелое положение солдат и офицеров в лагерях (их имелось около двух десятков) постоянно привлекало внимание русской зарубежной прессы. Особый «резонанс» в стране вызвала статья в «Общем доме» (Париж) под заголовком «Люди гибнут». 31 мая 1921 г. с докладом, посвященным этой статье, выступил Д. Философов на заседании Ликвидационной комиссии РЭК и заявил, что она дает совершенно неверное освещение положения интернированных в Польше⁹. Разочаровавшись в интервенции и белом движении, Б. Савенков разрабатывает свою концепцию борьбы с большевиками. В связи с этим принимается решение восстановить Народный союз защиты родины и свободы (НСЗРиС), созданный в 1918 г.⁹ В качестве основной задачи была выдвинута концепция борьбы за «третью Россию», построенной на крестьянской собственности и на союзе народов¹⁰. Однако деятельность Б. Савинкова и его сторонников, в том числе и Д. Философова, ожидаемых результатов не дала. По требованию

Советского правительства, польские власти осенью 1921 г. выслали из страны Б. Савинкова и лиц из его ближайшего окружения.

В создавшейся ситуации руководство НСЗРиС пришлось осуществлять в 1921–1924 гг. Д. Философову. Работа велась, главным образом, в лагерях интернированных и направлялась на сплочение приверженцев «Третьей России», первостепенное внимание уделялось улучшению материального положения интернированных⁹.

После заключения Рижского договора 18 марта 1921 г. возможности для открытой антисоветской деятельности в стране сократились. Особую роль в такой ситуации играла эмигрантская пресса. Она освещала различные стороны жизни русских беженцев: правовой статус, жилищно-бытовые условия, трудоустройство, культурно-просветительную деятельность и т.д. Д. В. Философов с 1920 г. входил в состав редакции газеты «Свобода» («За свободу»), а в 1921–1932 гг. являлся ее главным редактором. Естественно, он не только выражал чаяния эмигрантов и защищал их насущные потребности, но и пытался влиять на их взгляды и настроения. 11 февраля 1921 г. Д. Философов выступил на заседании «Союза возрождения России» с докладом «Задачи русской эмиграции». В нем он констатировал, что период вооруженной борьбы закончился неудачей (к такому же выводу пришел один из лидеров кадетов П. Н. Миллюков). Но это не означало, что нужно прекратить борьбу и примириться с большевиками. Необходимо только главное внимание обратить на культурное воспитание русской эмиграции, на сохранение тесной связи с наиболее здоровой и жизненно крепкой частью русского народа – крестьянства. Решая эту задачу, современная эмиграция должна идти по пути старой русской эмиграции царского периода¹¹.

Прибывшие в Польшу русские эмигранты образовали такую категорию иностранцев, к которой оказалось сложно применить принцип взаимности, либо местное законодательство. Поэтому первостепенное значение приобрел вопрос об их правовом статусе. Все лица бывшей Российской империи, не польские граждане, проживали в пределах Польши по особым документам: картам побыта (беженцы) и картам азиля (политические эмигранты). Для того, чтобы решить судьбу 1.5 – 2 млн беженцев из России, Лига наций назначила Ф. Нансена Верховным комиссаром по делам русских беженцев. Но кандидатура Нансена не являлась бесспорной. Совмещение им двух должностей – Верховного комиссара по борьбе с голодом в России и Верховного комиссара по беженским проблемам – не удовлетворяло российскую эмиграцию. Деятельность Нансена вызвала резкую критику в Польше. Газета «За свободу» в своей редакционной статье, написанной Д. Философовым, обвинила Ф. Нансена в том, что «чрезмерно близок г. Нансен к Советам. И для эмигрантов остается абсолютно незыблемым, что человек стоящий чрезвычайно близко к советской власти не может оставаться во главе дела оказания помощи непримиримым врагам этой власти»¹¹. Введение нансеновских паспортов (1922 г.) вызвало негативную оценку редактора

«За свободу». Он считал, что они ущемляли права политических эмигрантов и приравнивали их к беженцам. Иронически называет их филькиной грамотой и волчьим паспортом¹¹. Редактор газеты «За свободу» систематически обращал внимание польских властей и общественности на сложное положение русских эмигрантов. «Эмиграция без различия пола, положения и партийной принадлежности, - отмечал Д. Философов, предпочтет «хитроумную политику» чехов, «нехитроумной политике поляков»¹¹. Русскому беженцу в Чехословакии выдавалось удостоверение, так называемый «пруказ», а при выезде из страны, так же, как и гражданам ЧСР – «цестовни пас»¹².

Особый резонанс среди эмиграции в стране вызвало письмо Б. Савинкова, доставленное нарочным из внутренней тюрьмы ГПУ и полученное Д. Философовым 16 сентября 1924 г. В нем бывший соратник Д. Философова признавал, что, сражаясь против советской власти, ошибался, и то же призывает сделать эмигрантов¹³. В ответ Д. Философов публикует подборку материалов «Предатели», где с горечью пишет: «Спасибо, что вы открыли глаза и дали все основания считать вас человеком конченным в политическом и моральном отношении»¹¹. Тем не менее, он остался верен «идеи Савинкова» и тяжело переживает изменение его политической позиции и трагическую смерть. Отказавшись от примирения с большевиками, эмиграция начала подготовку к проведению Зарубежного съезда. Он призван был не только объединить эмигрантов и разработать единую программу антибольшевистской деятельности, но и выдвинуть «вождя», служившего символом этой борьбы. Поддержка монархически настроенной частью русской эмиграции в Польше в качестве «вождя» эмиграции Николая Николаевича, привела к расколу в ее рядах и организационному оформлению ее демократического крыла. В Варшаве возникла Русская Демократическая группа (РДГ). Одним из основателей объединения являлся и Д. Философов. Поэтому вряд ли можно согласиться с мнением В. Станиславского, что Д. Философов формально сторонился чисто политической деятельности¹⁴. Работа редактора газеты «За свободу» часто становилась объектом критики со стороны зарубежной эмиграционной прессы. Так, «Руль» (Берлин) обвинил Д. Философова в том, что корреспонденты русских заграничных газет в Варшаве, якобы по его вине, находятся в исключительно тяжелых для выполнения своих профессиональных обязанностей условиях. Эти тяжелые условия являются прямым результатом своеобразной цензуры, организованной по отношению к варшавским корреспондентам русских газет редакцией «За свободу». Газета взяла на себя неблагодарный труд отмечать в своем «Отделе печати» все те фразы и отдельные слова из корреспонденций заграничных русских газет из Варшавы, которые смогут быть истолкованы как признак политической неблагонадежности, недоброе отношение к Польше со стороны варшавских

русских журналистов»¹⁵. В связи с этим следует отметить, что такой известный знаток русской эмиграционной литературы и прессы как Г. Струве отмечал, как достоинство, что «За свободу» (а позже «Меч») имели хорошо поставленный и разнообразный литературно-критический отдел¹⁶. Являясь редактором единственной общепольской русской эмигрантской газеты в стране, Д. Философов, учитывая реальную общественно-политическую ситуацию, настроения монархической и демократической эмиграции, освещал деятельность различных эмигрантских и меньшинственных организаций, естественно давал свою оценку, и часто критическую, их работы.

Вторая половина 20-х годов характеризуется ростом эмигрантского «активизма». Ставка делается на организацию индивидуального террора против лидеров компартии и ее руководящих структур. 7 июня 1927 г. было совершено покушение на полпреда СССР в Варшаве. Покушавшимся оказался Б. С. Коверда. Он заявил, что основной причиной, побудившей его стрелять в Войкова, было намерение отомстить за причиненные России коммунистическим режимом бедствия, а Войков являлся активным деятелем этого режима¹⁷. Газета «За свободу» на своих страницах подробно освещала обстоятельства убийства, следствие и судебный процесс над Б. Ковердой¹¹. Покушения и инциденты с советскими представителями происходили в 1928 и 1930 годах. Польские власти в связи с этим усилили репрессии против эмигрантов. В газете «За свободу» Д. Философов напечатал статью, где указывал на необходимость создания новой авторитетной организации, могущей защитить интересы эмигрантов¹⁵. Пропаганда газеты «За свободу» идеи необходимости создания новой авторитетной эмигрантской организации способствовала возникновению осенью 1930 г. Российского Общественного Комитета (РОК)⁹.

В состав правления РОК вошел и Д. Философов.

Важным шагом на пути объединения различных политических течений в эмиграции явилось издание новой ежедневной газеты «Молва» (1932 - 1934 гг.), в которой Философов возглавлял редакционный комитет. В своей публицистической деятельности он по-прежнему уделяет постоянное внимание положению в эмигрантских организациях. В статье «Об эмигрантских организациях» он пишет, что эти учреждения постепенно замораживаются, как германские кредиты, но не только потому, что сейчас кризис и т.д., а потому, что на помощь старшему поколению не приходит живая творческая сила поколения второго. Он особо подчеркивает главную задачу эмигрантских учреждений, в общении с безымянной эмиграцией, в ее оживлении, а об этом, к сожалению, забывают, вот поэтому эмигранты и «каменеют»¹⁸. С другой стороны, Д. Философов считал, что слишком много накопилось в эмиграции стекла и слишком мало в ней булата. Следовательно, из ее среды необходимо изгнать, прежде всего, дух пораженчества¹⁸. Отвечая на вопрос: «От чего зависит возрождение эмиграции?» Д. Философов

писал, «что, если эмиграция сохранит свою идею (а он в это твердо верил, что именно так и будет), сохранит свое бытие и волю к действию, благодаря сохранившемуся в ее рядах духу активизма»¹⁹. Проводя курс на возрождение эмиграции, а это непросто было сделать после подписания советско-польского договора 1932 г., Д. Философов начинает с 1934 г. издавать еженедельник «Меч» (1934 – 1939 гг., после № 21 – газета). Девизом нового издания стал лозунг «Не мир, но мечь». В редакционной статье «Чего мы хотим?» отмечалось, что наступило время, когда, во истину, эмиграции надлежит пробудиться, выйти из состояния блаженного усения и тупого прозябания. Иначе эмиграция погибнет, сойдет на нет, потеряет смысл своего существования¹⁹.

Подводя общий итог публицистической деятельности Д. В. Философова, можно сослаться на мнение Г. Струве, который относит его к высококвалифицированным публицистам¹⁶.

Анализируя многогранную деятельность Д. Философова, нельзя не упомянуть о его вкладе в культурно-просветительную работу, направленную на сохранение национального облика и сохранение русских духовных ценностей. С первых дней своего пребывания в Польше он стремился поддерживать молодых талантливых писателей и поэтов, без которых эмиграция исчезнет и потеряет свое лицо. В 1921 – 1925 гг. в Варшаве существовало литературное объединение «Таверна поэтов». Заседания объединения проходили в редакции газеты «За свободу» и в них активное участие принимали ее сотрудники во главе с Д. Философовым¹⁶. Он являлся председателем Союза русских писателей и журналистов, созданного в 20-е годы. В 1929 – 1935 гг. Философов был почетным председателем «Литературного содружества» в Варшаве, являвшегося литературной секцией Союза русских писателей и журналистов. Собрания содружества (поначалу закрытые, потом публичные) посвящались авторским докладам и рефератам на историко-литературные и историко-культурные темы. Сам Д. Философов на них часто выступал с докладами. На собраниях содружества делали доклады и приезжавшие в Варшаву К. Бальмонт, И. Северянин и другие. Издававшаяся в Риге газета «Сегодня» в номере от 16.03.1934 г. обвинила в «духовном снобизме» тоненький слой высококвалифицированной литературной молодой интеллигенции, входившей в Литературное содружество. Д. Философов отверг эти обвинения как несостоятельные и подчеркнул, что, если эмигранты не будут повышать культурный уровень, если эмиграция не будет стремиться к созданию группы талантливых читателей, а затем – талантливых писателей, то эмиграция исчезнет, потеряет свое лицо, потеряет ощущение русского языка и уважение к нему²⁰. В 1934 – 1936 гг. Д. Философов, продолжая традиции петербургского Религиозно-философского общества (1904 г.), организовал у себя на квартире литературный кружок «Домик в Коломне». Выступая «под знаком А. С. Пушкина», объединение утверждало всемирность как основную традицию русской культуры. В

этих заседаниях принимали участие не только русские, но и польские писатели. Вспоминая атмосферу этих встреч, М. Домбровская подчеркивала, что они «пожалуй, единственное место в Варшаве, где господствует еще хороший вкус, в основном благодаря пану Дмитрию»²². Среди польской культурной элиты были представлены: М. Домбровская, З. Налковская, Ю. Тувим, супруги М. и Ю. Чапские, С. Стемповский. Контакты эти, по мнению Философова, призваны были внести свой вклад в решение непростой задачи строительства мостов между поляками и русскими¹⁴. Выступая против польской школьной политики, ущемления интересов православного населения, нарушения прав русского национального меньшинства Д. Философов, в то же время, стремится к равноправному диалогу двух культур. Своими многочисленными публикациями, посвященными культуре, он пытался показать русскому читателю наиболее важные события польской культурной жизни.

Особый резонанс среди русских эмигрантов в различных странах вызвала инициатива Д. Философова создать «Русскую Зарубежную Академию Литературы» и определить, какие должны быть, по его мнению, критерии отбора академиков¹⁸. Однако эта инициатива Д. Философова получила негативную оценку сначала в эмигрантской¹⁶, а потом оказалась оп сути повторена в российской литературе²¹. Причем полностью игнорируется тот факт, что появление проекта и публикация на страницах «Молвы» списков произведений эмигрантских писателей, преследовала цель опровергнуть утверждения советских авторов о полном ничтожестве русской зарубежной литературы.

Д. В. Философов в течение 20 лет принимал активное участие в общественно-политической и культурной жизни русской эмиграции в Польше. В 1920 – 1924 гг. он являлся участником организаций, созданных Б. Савинковым. Но главное внимание публицист уделял прессе. На этом поприще проявил себя талантливым публицистом, защищавшим самые разнообразные интересы эмигрантов. Часто и несправедливо Д. Философов становится объектом критики как «левой», так и «правой» эмиграции.

Примечания

¹ Любимов Л. На чужбине. – М., 1963. – С. 255.

² Соколов А. Г. Судьбы русской литературной эмиграции 1920-х годов. – М., 1991. – С. 14.

³ Дюррант Дж. По материалам архива Д. В. Философова // Лица. Биографический альманах. – М., СПб, 1994, № 5; Литературная энциклопедия Русского Зарубежья 1918 – 1940. – Т. 1, - М., 1997; Т. 2. – М., 2000.

⁴ Русская литература. – СПб, 2005. - № 4. – С. 226 – 228; Русская литература. – СПб, 2008. - № 1. – С. 283 – 285.

⁵ *Симонова Т. М.* Дмитрий Философов – публицист и издатель //Славяноведение. – 2007. - № 4.

⁶ *Огонек* (Варшава). – 1920. - № 8.

⁷ *Гиппиус З.* Живые лица. Воспоминания. – Тбилиси, 1991. – С. 235.

⁸ *Гиппиус-Мережковская З.* Дмитрий Мережковский. – Париж, 1951. – С. 280.

⁹ *Государственный архив Российской Федерации* (ГАРФ). – Ф. 5784, Оп. 1, Д. 35, Л. 21; Ф. 5866, Оп. 1, Д. 121, Л. 6-7; Ф. 5872, Оп. 1, Д. 70, Л. 4; Ф. 5854, Оп. 1, Д. 2, Л. 3 –1.

¹⁰ *На пути к «третьей» России.* – Варшава, 1920. – С. 18.

¹¹ *Свобода.* – 1921, 13.02; 1923, 17.10; 1926, 17.10; 1923,5.08; 1924, 19.09; 1927, 8,9.06; 14.06.

¹² *Серапионова Е. П.* Российская эмиграция в Чехословацкой Республике (20 –30-е годы). – М., 1995. – С. 39 –40.

¹³ *Правда.* – 1924,19.09.

¹⁴ *W. Stanislawski.* –Rycerz przegranej sprawy? Kontrakty D. Filosofowa z polskimi elitami kulturalnymi. - S. 50; S. 54-56.// Emigracja rosyjska. Losy i idee.- Lodz,2002.

¹⁵ *Руль.* – 1926, 20.10; 1930, 20.05.

¹⁶ *Струве Г.* Русская литература в изгнании. – Париж-Москва, 1996. – С. 150; С. 285; С. 140.

¹⁷ *Политическая история русской эмиграции 1920 – 1940 гг.:* Документы и материалы. – М., 1999. – С. 163.

¹⁸ *Молва.* – 1932, 4.01; 1933, 21.09; 1933, 5.11; 1933, 3.12.

¹⁹ *Мечь.* – 1934,20.05; 27.05; 3.06; 1934, №1-4.

²⁰ *Дмитрий Философов.* От чего зависит возрождение эмиграции? Доклад, прочитанный 18 марта 1934 г. на собрании «Литературного содружества». [www/ russianresources.lt](http://www/russianresources.lt)

²¹ *Литературная энциклопедия Русского Зарубежья.* 1918 – 1940. – М., 2000. – С. 122 – 123; С. 409.

²² *Dambrowska M.* Dzienniki. –W., 1988, Т. 1-2. – S. 32.

Реформування духовної консисторії в Російській імперії другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.

Селевич Ю. Л.

Селевич Ю. Л. Реформирование духовной консистории во второй половине ХІХ – в нач. ХХ в. Стаття доповнює сучасну історіографію церковної історії другої половини ХІХ – нач. ХХ в. Автор акцентує увагу на дослідженні церковних реформ того часу, їх причинах, підготовці та здійсненні. Основна увага серед цих реформ приділяється змінам в консисторії, яка була головним колегіальним органом управління єпархії і також мала надзвичайно широкий спектр управлінських і судових повноважень.

Ключевые слова: духовная консистория, реформирование, церковный суд, єпархіальне управління

Selevich Y. The reforms of the church consistory (the second half of ХІХ – the beginning of ХХth). The article supplements modern history of the church covering some problems of the church self government and its interaction with the society. The author makes an accent on the investigation of the church reforms of the above-mentioned period, including their reasons, preparation and putting into effect. A lot of attention is also been paid to changes inside the consistory – basic collegial body of the eparchial management having a wide variety of administrative and juridical plenary powers.

Key words: church consistory, reforms, church court, eparchial management духовна консисторія, реформування, церковний суд, єпархіальне управління.

Реформи, що почалися з відміни кріпацтва в короткий термін змінили Російську імперію. Тому зрозуміла велика зацікавленість до них з боку істориків. Сотні праць присвячені дослідженню їх причин, підготуванню та здійсненню. Проте, в силу низки обставин, одна з цих реформ – церковна – майже випала з поля зору вчених. Лише на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилася реальна можливість об'єктивного вивчення цього значного інституту. Нові підходи до аналізу церковної історії ХІХ ст. були намічені Б. Г. Литваком¹. Проте жоден вчений цього досліджував історію Православної церкви ХІХ ст. майже до середини 90—х рр., не залучав архівні дані, задовольняючись періодикою того часу та деякими опублікованими матеріалами. Звідсіля - оцінка змін в житті церкви в 60-

70 рр. XIX ст. як спроб ієрархів прилаштуватися до змін, що вже відбулися в Росії, повторення тезису дореволюційної історіографії про «окремість», та фрагментарність перетворень. Першим об'єктивно спробував проаналізувати реформу православної церкви в усіх її проявах С. В. Римський, який серед першоджерел, що зберігаються в архіві Синоду (РДІА) знайшов та проаналізував програму церковної реформи, що носила довгостроковий та багатоцільовий характер². Перетворенням в консисторії також відводилося певне місце. Саме консисторія була головним колегіальним органом управління єпархії та мала також надзвичайно широкий спектр управлінських та судових повноважень. Вона виконувала функції уряду при архієреї і за своїм складом була установою змішаного, тобто державно – церковного характеру. Це виявлялося, зокрема, в тому, що духовна Консисторія, підпорядковуючись духовному начальству, широко використовувала працю світських чиновників і базувала свою діяльність не лише на церковному праві, розпорядженнях Синоду і митрополита, але й на імперських указах та загальнодержавному законодавстві. Все це наближало Консисторію до статусу інших присутніх місць, що потребували негайного реформування.

До 50-60 рр. XIX ст. все очевиднішою ставала недосконалість існуючої церковної судової системи, що знаходило відображення в літературі сучасників. Так, наприклад, Є. Голубинський, який торкався у своїх дослідженнях даної проблематики, в одній з своїх праць, відверто висловлює своє неприємне ставлення до організації роботи консисторії: «Як усякий знає, дуже велика і гучна своєрідна слава цих канцелярій. До не особливо давнього часу всі наші присутні місця були дуже брудні, але грязніше консисторії по їх канцеляріям не було... Будь-хто з прочан що хоч один раз побував у справах в консисторії, не забуває цього, і на все життя стає голосним проповідником її слави»³

Природно, що всі ці недоліки у роботі духовних Консисторій викликали незадоволення єпархіального духовенства як в Харківській єпархії, так і по всій Російській імперії і потребували негайного реформування. Саме тому в його середовищі неодноразово ставалося питання про реформу неповоротної системи духовного суду. Особливо гостро воно дискутувалося в епоху реформ 60–х років XIX ст., коли відразу багато відомих священнослужителів імперії різних єпархій подали до Синоду свої оригінальні проекти перетворень у галузі духовного суду.

Основним прагненням цих проектів було узгодження системи єпархіального судочинства зі структурою цивільних судів, оновлених реформою 1864 р. Один із радикальних проектів був запропонований священнослужителем Київської єпархії П. Лебединцевим. Його проект пропонував взагалі відділити єпархіальний суд від консисторії, встановити виборність суддів замість призначення їх митрополитом владою, ґрунтовно забезпечити незалежність духовного судочинства

від втручань як світської, так і архієрейської влади. Такі проекти мали своїх прихильників і ворогів як у Києві, так і в Петербурзі. Зазнавши поразки в перший раз протоієрей П. Лебединцев не полишав своїх намірів. У 80 – х роках коли готувався новий варіант Статуту духовних консисторій, він знову висуває проекти реформ єпархіального органу⁴.

Певним чином відстоював у Петербурзі релігійні особливості місцевого населення України під час перетворень в адміністративному устрої православної церкви П. М. Батюшков, що кілька років служив на Волині й Холмщині та пройнявся історією цього краю⁵.

Дякуючи всім цим зусиллям новий статут духовних консисторій, вже дещо більше рахувався з місцевими потребами та інтересами. Наприклад, кількість позаштатних чиновників консисторії могла визначати єпархіальна влада⁶.

Все це логічно привело до того, що 12 січня 1870 року Св. Синод дав доручення Комітету «скласти основні положення духовно - судової частини, відповідно до тих начал, на яких проведено реформування судоустрою і судовиробництва по громадянському, військовому і морському відомствам, по застосуванню цих начал, наскільки це виявиться можливим і корисним»⁷.

До складу членів духовного комітету, відповідно цілям і потребам суду, входили: 1 архієрей, 5 священників і 11 світських осіб. Такий склад комітету, з більшістю світських осіб, став причиною одного з багатьох нарікань з боку церкви, так як даний склад, з їх точки зору, не мав права навіть розмірковувати про канонічні справи.

Основні положення реформи, що розпочиналася можна звести до наступного:

- 1) вилучення судової частини у єпархіальних архієреїв;
- 2) заснування духовних суддів пресвітерського сана, які були б незалежні від єпархіального архієрея у судовиробництві і разом з тим визнаваємі уповноваженими на виробництво суду;
- 3) заснування світського прокурорського надзору за виконанням православним духовенством своїх духовних обов'язків;
- 4) вилучення всіх православних мирян з відомства духовного суду.

Питання про предмет церковного суду в період підготовки проектів реформ займав головним чином світську літературу. Питання про відділення суду від адміністрації архієрея було розроблено переважно в духовних виданнях⁸.

Проект реформ, що був представлений на розгляд суспільству, не міг не викликати хвилю незадоволення духовенства на посягання держави на свої споконвічні права. На думку Костромського єпископа «радіють з духовенства цьому лише ті, хто очікує для себе вакансії духовного судді, члена єпархіального суду, члена Судового відділення в Св. Синоді, голови з винагородою значною»⁹.

Цій точці зору співзвучний і відзив про майбутню реформу проєвасвященного Філофея - Архієпископа Тверського і Каширського, в

якому викладена позиція більшості архієреїв: « кількість бажаючих корінного реформування суду дуже незначна і складається переважно з газетярів і журналістів та інших людей вільного духу і ворогів Церкви Православної. Основна ж маса представників кліру оцінила проект реформ негативно. Особливе обурення і непорозуміння у церковному середовищі викликав пункт про вилучення з під церковної підсудності шлюбних справ. Вилучення з під церковної підсудності шлюбних справ не уявлялося канонічно можливим лише з тої причини, що шлюб, як таїнство, є установленням чисто церковним, а потому веденню громадянського суду ніколи ніде не підлягав, не підлягає і ніколи підлягати не може »¹⁰.

Не менш полеміки викликало питання про світський нагляд за церквою. Навіть відносно ліберальні архієреї вважали, що головний недолік проекту у тому, що суд духовний трактується тільки з формального боку, на зразок військового чи громадянського суду і випускає з уваги той, побутово-релігійний зв'язок, який знаходять між собою єпископи, пресвітери і клірики¹¹. В найбільш різких відзивах говорилося, що світський нагляд за церквою « принизливий і ганебний для православного духовенства, а також непристойний і спокусливий для православного народу »¹².

Підготовка до реформи церковного суду, яка викликала до життя ряд дискусій по цьому питанню, породила також ряд альтернативних проектів: проект Соколова, проект Г. Барсова, «Особливі проекти» висунуті різними групами духовенства в печаті та в літературі. Радикальний проект відділення суду від церковно-адміністративної влади в силу неприйняття його більшістю священнослужбовців так і не був реалізований в 60-70-х роках XIX ст. Однак у деякій мірі змінилося управління церквою. В 1867 р. було відмінено розподіл єпархій на класи, почалося активне впровадження пропозиції митрополита Московського Інокентія про розширення інституту влади вікарних єпископів. Збільшилися права архієреїв по управлінню єпархіями.

У 1869 р. були переглянуті штати духовних консисторій, збільшена плата чиновникам. В єпархіях відновили практику виборів благочинних священників самим духовенством, створили благочинницькі ради, яким передавали частину функцій консисторії з розбору конфліктів поміж причтами тощо. Однак після трагічної загибелі Олександра II деякі результати церковної реформи були оперативно переглянуті. Вже 5 квітня були відмінені вибори благочинних. Посилилася влада архієреїв над духовними навчальними закладами. До цього моменту основні положення програми реформи вже знайшли своє втілення у законодавстві і частково були реалізовані. Виконання цілком перейшло у руки відповідних інстанцій: Уряду, Синоду, обер-прокурору, земським установам і т. д. Необхідність у роботі Головного присутствія відпала. До кінця 1870-х років його діяльність завмирає, хоча

формально воно було ліквідовано лише в 1885 р. Місцеві присутствія розпустили ще раніше.

Питання про те чи досягнули мети реформи церковного суду і православної церкви в цілому в цей період однозначної відповіді не має. З одного боку, досягнення є: ліквідована станова замкненість, розширилися права духовенства, скорочені причти і приходи, переглянуті штати духовних консисторій. З іншого боку, майже до 1917 р. не вдалося вирішити проблему матеріального забезпечення консисторських службовців і православного духовенства в цілому. Незначний ріст їх платні не компенсував наслідки інфляції, ріст дороговизни і витрат. Окрім того авторитет Православної церкви так і не піднявся до ступені, якої намагалися досягти прибічники офіційної релігії. Все це затьмарило позитивні результати реформи, і уже до початку ХХ ст. були чутні голоси, вимагаючи нової реформи.

Безправність рядових священнослужбовців перед обличчям консисторії навіть після проведених реформ добре відображена в одній із статей, що з'являлися тоді у величезній кількості в періодиці. «Кому, окрім бога, може повідати свою жалобу духовенство? Кому, наприклад, накажете жалуватися на о. благочинного, якщо йому не сподобається ваша фізіономія і він почне вас притисняти і переслідувати: консисторії? Але чи всі знають, що таке консисторія? Доводьте, якщо бажаєте, цьому шановному ареопагу, що ви праві, що ваш насильник і пригноблювач оббрехав вас, - довід ваш буде залишений без наслідків»¹³.

Традиційним наріканням на роботу цього органу вважалося і те, що «паперова консисторія» має справи не з живими людьми, а з паперами; що всі єпархіальні справи ведуться в порядку встановленому для цивільних присутніх місць, що не відповідає церковному духовно-моральному характеру справ якими займається консисторія. Архієрей, наприклад, навіть маючи велике бажання спілкуватися із паствою, не мав на це фізично часу, бо адміністративний вал поглинав левову частку його робочого дня. Близько 25 підвідомчих установ знаходилися у його полі зору: консисторія і благочинні, монастирі і приходи, найгольні заклади та опікуництва, емеритальна (пенсійна) каса тощо. Щорічно преосвященний отримував до 8 тис. паперів¹⁴.

Незадоволення станом консисторії наприкінці ХІХ – на початку ХХ - го ст. досягло свого апогея. Про це свідчать доставлені «Відгуки єпархіальних архієреїв» по питанням церковної реформи видані у 4-х томах в 1906 р.

Розробка проекту майбутніх церковних реформ торкнулася багатьох священнослужителів по всій Російській імперії.

У Харкові результатом таких дискусій, присвячених змінам в єпархіальному керівництві, стала книга «Бажані церковні реформи на предстоящем Всеросійському помісному Соборі». Реформуванню консисторії, як одного з головних єпархіальних закладів, тут відводилося особливе місце. Найважливішим і найбільш суттєвим

недоліком вважалося поєднання двох функцій консисторії: управління і суду.

Предсоборне Присутствіє, яке зібралося у С. Петербурзі у 1906 р., вирішило істотно змінити Консисторію. Сама назва також була замінена на іншу – «Єпархіальне правління» Св. Синод прийшов до висновку про необхідність прийняття мір до спрощення і прискорення консисторського виробництва¹⁵. Результатом цього стало визначення Синоду від 6-9 липня 1910 р., в якому було визнане доцільним:

1) розгляд справ про вступ до шлюбу в деяких ступенях родства, про вічання шлюбів у дні перед постами, про приєднання до православ'я і т. п. проводити не в консисторії, а в канцелярії преосвященного;

2) надавати можливість консисторії діяти більш самостійно: при вирішенні справ, що вимагають виконання згідно встановленого порядку; при прийомі і розсиланню сум; з питань, які відносяться до проміжної стадії процесу і не вирішують суті справи;

3) для запобігання повільності під час ведення справ архієреї можуть надавати секретарям консисторій право самим робити належні розпорядження при отриманні гербового збору; при передачі за призначенням помилково отриманих в Консисторію паперів і по наведенню попередніх довідок тощо;

4) ведення докладних настільних реєстрів перекласти замість столоначальників на досвідчених канцелярських чиновників і службовців; при заповненні журналів і протоколів уникати багатослів'я, опускаючи у докладній частині непотрібні подробиці, а в резолютивній частині розмішувати короткий зміст справи і підстави для її рішення;

5) нагляд членів консисторії над столоначальниками обмежити виключно турботою про те, щоб виготовлені ними постанови в точності відповідали резолюціям присутствія;

6) вибори штатських і канцелярських чиновників, служителів і вільнонайманих писарів, а також призначення нештатним чином платні, святкових винагород представляти секретарю консисторії, як начальнику її канцелярії;

7) секретар консисторії, з метою недопущення затримки руху справ, повинен не допускати сперечань з присутствієм консисторії, а у випадку неприйняття останнім його пояснень, терміново доповідати про це преосвященному.

Імператор 23 липня 1910 р. дав згоду на вступ в силу цих розпоряджень.

У 1916 р. з'явилися ознаки відновлення реформаційного процесу, коли комісія Держдуми поновила обговорення питання виборності кліриків. Делегати – священники виступили тоді за те, щоб єпископи і далі призначали пастирів за атестацією ректора семінарії або благочинного попередньої парафії.

Традиційно піддаючись зовнішньому тиску, Синод дозволив вибори приходських священників 18 травня 1917 року .

Місцеві пастори тривалий час чинили опір виборній приходській стихії, вдаючись то до офіційних рапортів - протестів архієрею, то схиляючись до бойкоту свавільно звільнених мирянами парафій. Лише восени 1917р. Всеросійський, а 11 липня 1918 р. Всеукраїнський Собори православної церкви, не обмежуючи інші права мирян, скасували виборність священнослужителів. Ще раніше у квітні 1917 р., Тимчасовий Уряд ліквідував обмеження у правах тих, хто добровільно і з дозволу властей склав з себе сан, а також осіб, позбавлених духовного звання через суд. Таким чином, невинуватим затримка фундаментальних реформ вилілася у 1917 р. в бурхливу реформаторську повінь. Крайнощі руху призвели до створення церковних органів, котрі навіть за назвою копіювали революційні світські установи. Такими стали, наприклад, наради та виконавчі комітети духовенства і мирян. З'явилася посада комісара духовної консисторії¹⁶.

Законі вимоги духовенства часом поєднувалися з гаслами, викликаними надмірною розкутістю революційного духу. Так, пастирі разом з бажанням скасувати будь - які державні нагороди для священників, а також книги реєстру сповіді та покарання шляхом ув'язнення в монастирях, висловлювалися за скорочення вечірнього та ранішнього богослужіння, зрівняння духовенства з фабрично - заводськими робітниками за тривалістю робочого дня¹⁷. Отже стан православної церкви в Україні 1917- 1918 рр. - наприкінці синодальної епохи Православної церкви, характеризувався глибоким протиріччям. Зовні благополучна форма з усталеною організаційною структурою лише прикривала спотворену державою систему функціонування релігійного життя. Оновлена влада консисторії здавалася всеохоплюючою, але надмірний контроль за різними сферами церковного життя ускладнював функціонування цих представницьких органів. Така модель організації РПЦ вступила ще на початку століття у кризову стадію, що і сприяло з часом на хвилі революційних перетворень ліквідації більшості її органів, в тому числі і консисторії.

Примітки

¹ *Русское православие веки истории*. М., 1989. - С. 309-379.

² *Римский С. В.* Церковная реформа 60-х – 70-х гг. XIX в. // *Отечественная история*. – 1995. – №2. –С. 166.

³ *Православие: pro et contra*. / РХГИ.- 2001. Е. Голубинский. О реформе быта русской церкви. - С. 204.

⁴ *Перерва В. С.* Київська духовна Консисторія в 19 ст. статус і проекти реформ // *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. - Вип. 50. – С. 24.

⁵ *Шугальова І. М.* Зміни в адміністративному устрою церкви в другій половині XIX ст.: Дис...канд. іст. наук. – К., - 2005. – С. 236.

⁶ *Устав духовных консисторий*. – СПб., 1841 - С. 100.

⁷ *Мнения* преосвященных епархиальных архиереев относительно проекта преобразования духовно-судебной части. - Т. 2. - СПб., - 1878.

⁸ *Предполагаемая* реформа церковного суда. - Вып. 2. - СПб., 1873.- 458 с.

⁹ *Мнения* преосвященных епархиальных архиереев относительно проекта преобразования духовно-судебной части. - Т. 2. - СПб., - 1878.

¹⁰ *Мнения* преосвященных епархиальных архиереев относительно проекта преобразования духовно-судебной части. - Т. 2. - СПб., - 1878.- С. 396.

¹¹ *Мнения* преосвященных епархиальных архиереев относительно проекта преобразования духовно-судебной части. - Т. 2. - СПб., - 1878.- С. 360.

¹² *Мнения* преосвященных епархиальных архиереев относительно проекта преобразования духовно-судебной части. - Т. 2. - СПб., - 1878.- С. 336.

¹³ *Церковная* реформа. Сборник статей духовной и светской печати по вопросу реформ. Составил И. В. Преображенский. СПб.

¹⁴ *Соколов В.* Предстоящий Всероссийский церковный собор // Перед церковным собором.- М., 1906. - С. 50.

¹⁵ *По вопросу* о мерах к возможному усовершенствованию деятельности духовных консисторий.- СПб.,- 1911. – 30 с.

¹⁶ *Постановления* первого свободного епархиального съезда Подольского Украинского православного духовенства и мирян.- Каменец-Подольский, 1917.- С. 13.

¹⁷ *Труды* Херсонско-Одесского Чрезвычайного епархиального съезда. - Одесса, 1917.- С. 24 - 27.

Политическая разведка Министерства иностранных дел Российской империи на Дальнем Востоке конца XIX – начала XX в.

Фалько С. А.

Фалько С. А. Політична розвідка Міністерства закордонних справ Російської імперії на Далекому Сході наприкінці XIX – на початку XX ст. Стаття присвячена розвідувальній діяльності Міністерства закордонних справ Російської імперії на Далекому Сході в кінці XIX – на початку XX ст. Автор, спираючись на останні дослідження та нові документи, розглядає форми й методи розвідки зовнішньополітичного відомства, причини невдач та успіхів збору розвідувальної інформації чиновниками МЗС Росії.

Ключові слова: Росія, розвідка, міністерство закордонних справ, Далекий Схід

Falko S. A. The political Intelligence Service of Russian empire's Ministry of Foreign Affairs in the Far East region (late XIX – early XX ct.). The article is devoted to the investigation the intelligence functions of the Ministry of Foreign Affairs in Russian Empire on Far East at the end of 19th century – the beginning of 20th century. Author looks at shapes, methods of the intelligence of externally political department, causes of failures and successes of the yield the reconnaissance information, leans on the last investigations and publications.

Key words: Russia, intelligence service, Ministry of Foreign Affairs, Far East

Проблема, которой посвящена настоящая статья – исследование разведывательной деятельности Министерства иностранных дел России на Дальнем Востоке в период 1895-1905 гг. Это десятилетие характеризуется активной политикой России в Тихоокеанском регионе. Оно закончилось военно-политическим поражением России в войне с Японией в 1904 - 1905 гг. События показали важную роль разведывательной информации в этой борьбе.

Основной объём исследований, посвящённый деятельности разведки, как правило берёт своё начало с эпохи Первой мировой войны. Этим обуславливается актуальность изучения разведдеятельности МИД России в дальневосточном регионе в обозначенный период.

На рубеже XIX и XX вв. после того, как наступила индустриальная эпоха, информация о противнике стала приобретать решающую роль в борьбе стран за свои интересы. Во многих государствах

разведывательная деятельность осуществлялась в рамках дипломатических ведомств¹. Политические руководители и военные ведомства получали необходимую информацию от дипломатических представительств своей страны за рубежом.

В России МИД активно использовало «политические сношения» с иностранными государствами для изучения последних, преимущественно в политической и экономической областях². Это было невозможно без получения секретной, неофициальной информации о странах, являющихся целью анализа внешнеполитического ведомства. В Положении об учреждении Министерства иностранных дел – утвержденном ещё в начале XIX столетия, задача добывания информации ставилась конкретно. При этом главное внимание уделялось политической разведке³. В начале XX века известный эксперт в области разведки М. Ронге писал, – «Разведка перешла и в область политическую... тайная разведка стала составной частью политики»⁴.

Роль Министерства иностранных дел Российской империи в добывании разведывательной информации на Дальнем Востоке конца XIX - начала XX в. в научной литературе освещена недостаточно. Практически всегда разведывательные усилия МИД в трудах исследователей находились в тени разведки военного ведомства. Впервые оценил эффективность разведки МИД России на Дальнем Востоке в период правления Николая II известный советский эксперт в области деятельности внешней разведки К. К. Звонарёв⁵. В последнее время к теме изучения деятельности разведструктур России всё чаще обращаются современные историки. Необходимо упомянуть об аналитическом многотомном труде М. Алексеева⁶, в котором комплексно исследуется эволюция разведки разных государственных ведомств России. Он написан с использованием большого числа ранее не опубликованных источников. В этой работе разведдеятельности МИД в дальневосточном регионе отведено определенное место. Организации разведывательных структур МИД во время русско-японской войны 1904-1905 гг. посвящена монография Д. Б. Павлова⁷. Автор впервые обращает внимание на работу т.н. «Манхайского» разведцентра внешнеполитического ведомства в Китае. В. А. Лебедев⁸ в 1998 г. опубликовал статью, впервые посвящённую исключительно разведывательной деятельности заграничных представительств МИД перед Первой мировой войной. В ней освещены многие направления деятельности разведки внешнеполитического ведомства, но его работа в Азии рассматривается фрагментарно. В частности, автор не осветил степень влияния дальневосточных событий 1895-1905 гг. на эволюцию разведки МИД. Проблему добывания развединформации с помощью криптографии – расшифровки изъятых дипломатических документов – осветила в своём труде Т. А. Соболева⁹.

Пересмотр взглядов на изучение истории после 1991 г. способствовал активизации исследований в области истории российской дипломатии, охвату новых направлений деятельности МИД России, в частности разведки. Особый интерес в этом отношении представляет работа В. А. Емеца¹⁰ повествующая о механизме принятия внешнеполитических решений в России. При анализе труда этого автора видна слабая роль влияния разведывательной информации, поступающей из МИД, на принятие решений руководством страны. Пятитомный труд —История внешней политики России¹¹, изданный в 1997 - 1998 гг., с новых методологических позиций рассматривает деятельность МИД, его роль в системе органов государственной власти Российской империи, в том числе и в получении разведывательной информации. Переиздание первой части многотомного труда военно-исторической комиссии по русско-японской войне 1904-1905 гг., написанного под руководством П. Н. Симанского¹², способствует подробному освоению интересующей нас темы. Опираясь преимущественно на архивы различных ведомств и документы, принадлежавшие главным действующим лицам тех событий, автор детально проследил события 1895-1903 гг., стремясь по возможности давать им разъяснения. Определённое место отведено анализу сбора и использования секретной информации, полученной российскими дипломатическими представительствами в Китае, Корее, Японии. Эта ценнейшая работа долгое время была неизвестна даже специалистам, так как ее напечатали всего в 7 экземплярах под грифом «секретно»¹³.

При работе над статьёй были использованы опубликованные в 2006-2007 гг. архивные материалы^{14, 15}. Они раскрывают характер и объём разведывательной работы МИД России в дальневосточном регионе. Их содержимое непосредственно касается темы работы. Важнейшую группу источников составляет мемуарная литература. Значительная её часть уже давно введена в научный оборот. Речь идет прежде всего о дневниках и воспоминаниях министров иностранных дел России В. Н. Ламздорфа¹⁶ и А. П. Извольского¹⁷. Ценные сведения о мировоззрении, методах разведывательной работы и политических взглядах дипломатов содержатся в опубликованных воспоминаниях сотрудника российской миссии в Пекине Ю. Я. Соловьева¹⁸. Подводя итог историографии темы, необходимо отметить, что она освещена не полностью и историкам ещё предстоит исследовать эту проблему.

Цель работы на примере дальневосточного региона раскрыть значение разведки МИД России и её роль в выработке внешнеполитического курса.

Почему же избран регионом изучения проблемы Дальний Восток?

Необходимость более эффективного использования богатств окраинных территорий империи, усиления её влияния в Азии обусловили возросшее внимание Петербурга к Дальневосточному региону в 90 - е годы XIX века. С этой целью была построена железная

дорога, получившая название «Великий Сибирский путь», которая открывала новые возможности для расширения влияния России на Китай¹⁹. Назрела потребность иметь в этом регионе Азии российский незамерзающий порт. Всё это повышало значение зарубежных представительств МИД в азиатских странах, в частности, для получения разведывательной информации.

— Центром политической тайной разведки являлось Министерство иностранных дел с его аккредитованными в иностранные государства представителями: послами, посланниками, консулами и пр. Находясь в иноземных государствах, чины посольства естественно чувствуют пульс их народной жизни, а вращаясь в обществе, особенно в чиновном, они невольно подмечают те неувимые поначалу сдвиги их внешней и внутренней политики, которые потом могут превратиться в акты огромной важности. Заблаговременное, точное знание этих политических перемен и применение их на пользу своего государства и является главными задачами чинов посольства. Для этого им нужна тайная агентура. Так как объять чинам миссии всю многогранность современной жизни затруднительно, то им придаются специалисты в лице военных, военно-морских, торговых, а иногда и финансовых агентов. Подчиняясь главе миссии в общем порядке службы, они вместе с тем непосредственно зависят от соответствующих министерств: военного, морского, торговли и промышленности, финансов, работая по своей специальности и их указаниям. Разрешение сложной задачи, выпадающей на долю политической разведки, в значительной степени облегчается, если будет умело организовано дешифрирование получаемых агентурным путем телеграмм разных миссий и местных учреждений” — указывал один из ведущих специалистов русской разведки начала XX в. Н. С. Батюшин²⁰.

Структурно МИД состоял из двух частей. Первая - заграничные установления, образовавшие Департамент внешних сношений. Вторую часть составлял центральный аппарат Министерства, состоявший из Канцелярии, где была сосредоточена вся политическая переписка МИД с заграничными представителями России и с иностранными державами; Департамента внутренних сношений, в чье ведение входили все политические дела, касавшиеся Западной Европы и Западного полушария; Азиатского департамента, в чью компетенцию входили политические дела стран Ближнего Востока и турецкой Европы, стран Средней Азии, Дальнего Востока, Африки. Именно в нём осуществлялись меры по координации дальневосточной политики, что свидетельствовало о важности этого направления и объяснялось активизацией внешней политики России в регионе в конце XIX в. Деятельность Азиатского департамента имела комплексный характер, объединяя дела политические, консульские, правовые, административные и кадровые²¹. По сути, департамент представлял собой обособленное структурное подразделение, а взгляды его

руководителей отличались известной самостоятельностью и не всегда совпадали с мнением руководства МИД²².

Внешнеполитическое ведомство разделило все страны мира на две группы: великие державы - с ними поддерживались дипломатические отношения на уровне посольств; второстепенные государства - в них Россия была представлена на уровне миссий. Интересен факт, что до 1905 г. к числу великих держав Японию в МИД не причисляли, что свидетельствовало об отношении министерского руководства к азиатскому противнику.

Весьма важным рубежом дальневосточной политики России являлась японо-китайская война 1894-1895 гг., которая существенно изменила баланс сил в регионе и подтолкнула великие державы к захвату новых владений на Тихом океане.

До войны Россия считала Китай своим главным соперником в Корее, недооценивая экономический и военный потенциал Японии, хотя об её экспансионистских устремлениях неоднократно предупреждали русский посланник в Токио Д. Е. Шевич (1890), посланник в Сеуле П. И. Дмитриевский (1891) и посол в Пекине А. П. Кассини (1894)²³. Александр III не учитывал мнение своих дипломатов на Дальнем Востоке, недооценивал полученные разведывательные данные о всевозрастающей японской угрозе опираясь на бытующее тогда мнение о японцах как о народе, играющем в европейцев.

Но наиболее дальновидные дипломаты понимали роль разведки для получения информации и использования её при принятии важных государственных решений. Ведение разведки Департаментом внешних сношений, точнее входящими в него дипломатическими представительствами различных рангов, осуществлялось с помощью агентуры из числа иностранцев, доверительных, оперативных и иных связей, а также учитывая специфику Дальневосточных стран.

Перед отъездом в командировку каждому руководителю заграничного представительства России доводились письменные инструкции, подготовленные в канцелярии МИДа и завизированные императором. В них формулировались задачи и намечались возможные пути их достижения. Помимо этого составлялась дополнительная секретная инструкция, в которой рекомендовался круг политических проблем, которые предстояло решать его руководителю средствами разведки в стране аккредитации.

Российские дипломаты придерживались дифференцированного подхода к решению разведывательных задач в каждой конкретной стране в зависимости от оперативной обстановки. Так, в Корее в январе 1896 г., была использована политическая ситуация в стране после прояпонского переворота. Войдя в доверительное соглашение с Коджоном (правителем Кореи) российский посланник А. Н. Шпеер организовал его бегство в русскую дипломатическую миссию и занял

привилегированное положение при главе государства. Об этих событиях он сообщал министру иностранных дел донесением: «Мирный переворот, произведенный королем при поддержке императорской миссии, можно считать безусловным и благополучно удавшимся»²⁴. Эту операцию невозможно было осуществить без разведывательного обеспечения с целью анализа политической ситуации в стране.

На результативность работы послов влиял целый ряд факторов: прежде всего широта кругозора, политические взгляды, уровень связей с местными политическими и деловыми кругами страны пребывания, практики международных отношений, знание истории и культуры страны пребывания. Для азиатских стран последнее было очень важно.

Методы и участники добывания секретной информации были самыми разными. Практиковался подкуп крупных иностранных политических деятелей для сбора информации или решения сложной политической проблемы. Известный российский дипломат Ю. Я. Соловьев приводил пример из своей службы в Китае: «Чтобы убедить китайцев уступить нам Квантунский полуостров, были пущены в ход все средства, вплоть до подкупа Ли-Хун-Чжана... Были подкуплены и некоторые другие чиновники.»²⁵ Известны случаи привлечения иностранных специалистов, служащих в китайском флоте, для хищения шифровальных кодов. Среди привлеченных осведомителей особо отмечался немецкий подданный Карл Эмиль Маукиш, занимавший должность секретаря-драгомана китайского адмиралтейства. С его помощью дипломаты регулярно получали данные о военных портах Китая, о судах Северной эскадры и их вооружении, комплектации, заказах²⁶.

Постепенно сотрудниками российского МИДа активизировалась разведывательная работа среди местного китайского и корейского населения. Были созданы прочные агентурные позиции в их среде, они служили надежным источником разведывательной информации по широкому кругу политических и оперативных вопросов. Наглядное представление об этом дает отчет российского посланника в Пекине С. Колоколова директору 1-го Департамента МИДа: «Для собирания сведений политического характера, касающихся действий местной китайской администрации, общественного настроения, деятельности китайских секретных религиозно-политических обществ, ... мы прибегаем к услугам китайцев»²⁷.

Получаемая российскими загранпредставительствами разведывательная информация тщательно изучалась в Петербурге. Зачастую формы и методы ее добывания, степень достоверности служили предметом оживленной дискуссии между руководством центрального аппарата и главами диппредставительств. Так одним из важнейших и особенно ценных источников считались дешифрованные сообщения диппредставительств наблюдаемых стран²⁸. В Канцелярии

МИДа еженедельно составлялись отчеты о количестве дешифрованной корреспонденции. При их отправке заполнялись листы, с которыми они направлялись руководству страны (императору, министру внутренних дел, военному министру, министру финансов и т. д.). Все ведомства активно обменивались перехваченной корреспонденцией, но часто это зависело от личностных отношений между представителями разных ведомств за рубежом. При этом руководитель каждого из них имел право самостоятельного доклада лично Николаю II отдельных материалов, представлявших, по его мнению, особый интерес.

Решающее значение в деле агентурной разведки имело финансирование ведомства. Если сравнить МИД с Военным ведомством по масштабам финансирования, то оно было в более выгодном положении. Обеспечение собственных расходов МИД на ведение зарубежной разведки негласными способами в интересах решения внешнеполитических задач предусматривалось сметой специальных секретных расходов министерства. Начало выделения ассигнований на секретные расходы было положено в 1857 г. суммой в 2973 рубля. В 1889 г. общая сумма средств, выделяемых «на неподлежащую оглашению надобность министерства иностранных дел», составила 125 973 рубля, а в 1901 г. – уже 162 473 рубля²⁹. Очевидно внимание к сфере добывания информации и агентурной работе.

Как гласил один из финансовых документов, «на основании Высочайшего повеления от 1 ноября 1886 года предлагаю Департаменту сделать разрешение о единовременных выдачах лицам, состоящим по цифирной части за криптографические работы: статскому советнику Сабанину 1000 руб., надворному советнику Долматову 3300 руб., надворному советнику Напирскому 1300 руб., коллежскому секретарю Мандельштаму 300 руб. Министр Иностранных дел Муравьев. 10.05.1897г.»³⁰ Эта работа явно имела разведывательный характер. Для сравнения: Приамурскому военному округу в 1903 год предшествующий войне с Японией, было выделено 12 000 руб. на разведывательные нужды³¹.

В исследуемый период очень часто на сотрудников МИД возлагали задачи по запросу Военного министерства. Так, в 1897 г. сотруднику российского посольства в Пекине было поручено проведение переговоров с целью привлечь к обучению китайской армии русских военных инструкторов³². Но межведомственные нестыковки часто усложняли реализацию внешнеполитического курса Санкт-Петербурга на Дальнем Востоке. Вследствие чего зачастую разведка работала вхолостую.

Ведение тайной агентурной разведки, хотя на это и выделялись специальные средства, не являлось обязательным для российских дипломатов за границей, что порождало пассивное отношение к делу разведки со стороны большинства сотрудников министерства. Кроме

того, сказывалась трудность квалифицированного анализа состояния иностранных вооруженных сил дипломатами. Прежде всего из-за усложнения специализации военного дела в конце XIX – начале XX вв., связанного с развитием промышленной революции и внедрением её достижений в военное дело. Это привело к необходимости длительного обучения в специальных военных учебных заведениях, прежде всего Академии Генерального штаба и появлению военных агентов при дипломатических представительствах.

В этой связи, поступавшая в Военное министерство через МИД информация военного характера, чаще всего была получена случайно или попутно. Несмотря на это разведывательная информация МИД была достаточно ценной для военных специалистов. Так, в 1898 г. товарищ министра иностранных дел графа В. Н. Ламздорфа переправил адмиралу П. П. Тыртову управляющему морским министерством, донесение русского посланника графа Р. Р. Розена, датированное 1 сентября. В донесении были сведения о резком расширении Японией программы своих вооружений в начале 1897 г.³⁴ Эта информация повлияла на принятие решения по увеличению финансирования русского флота, предназначенного для Тихого океана.

Однако далеко не разведывательная информация аппарата МИД России по изысканию секретной информации о вероятных военных приготовлениях Японии и Китая в начале XX века определяла эффективность внешнеполитического курса империи на Дальнем Востоке. Проблемы лучше всего можно понять, например, анализируя ход русско-японских переговоров 1903 г. Становится ясно, что едва ли не главную роль в событиях на Дальнем Востоке играли интриги и борьба за власть и влияние в российских властных структурах, прежде всего вмешательство во внешнюю политику страны т.н. «Безобразовской» группировки. О чем особенно наглядно свидетельствовал ход русско-японских переговоров в 1903 г. Они оказались продолжением внутренних проблем управления, явно находившихся в кризисном состоянии. Не удивительно, что Петербургу с трудом удавалось (и то не всегда) подыскивать ответы Токио во время переговоров, а чаще он просто не находил их. Вместо формулирования консолидированной позиции российские верхи занимались либо перетягиванием одеяла на себя (деятельность наместника на Дальнем Востоке Е. И. Алексеева по концентрации власти в своих руках), либо пытались настоять на собственном варианте решения проблем (как действовал до войны военный министр А. Н. Куропаткин, отстаивая позицию по возвращению Порт-Артура Китаю). Совершенно дезориентированные дипломаты действовали по противоречивым указаниям. Николай II и правительство отчетливо ощущали, что Россия находится накануне войны, но, несмотря на это, были не в состоянии предпринять необходимых мер, чтобы предотвратить ее.

Настоящим испытанием для разведывательных структур России стала война с Японией 1904-1905 гг. Успехи МИД в деле организации разведки демонстрирует тот факт, что в начале войны с Японией в 1904 г. наместник на Дальнем Востоке адмирал Е. И. Алексеев пришел к выводу о недееспособности военно-разведывательного аппарата военного и морского министерств. Несогласованность, ведомственная разобщенность и взаимная подозрительность представителей различных ведомств России в регионе вынудили наместника обратиться с предложением к Николаю II о создании здесь единой российской разведывательной службы. Император идею своего наместника поддержал. Руководителем организуемой службы разведки был назначен дипломат А. И. Павлов. (До войны - бывший посланник России в Сеуле и имевший большой опыт дипломатической работы в Китае и Корее.) «Алексеев полагал бы командирование меня в Шанхай с тем, чтобы я организовал в более широких размерах дело добывания и доставления наместнику и командующему армией и флотом возможно точных секретных сведений о происходящем в Японии и Корее, особенно в отношении военного положения»³⁴, – телеграфировал А. И. Павлов министру иностранных дел В. Н. Ламздорфу 4 апреля 1904 г.

Разведывательная агентура из сотрудников МИД, действовавшая в Шанхае, работала по признанию очевидцев очень эффективно. Костяк новой секретной службы составили бывшие сослуживцы А. И. Павлова по Сеулу и чиновники министерства финансов России в Шанхае. Была организована агентурная сеть на территории Кореи из корейских воспитанников Курского реального училища и Ким-Пен-Ока, нештатного лектора корейского языка Петербургского университета. Осенью 1904 г. в разведывательную сеть «шанхайской агентуры» были вовлечены голландец Иосиф Марпурго, француз Жан Шаффанжон и швейцарец Оскар-Леон Барбей. Тогда же в Корею с секретным поручением А. И. Павлов направил француза Мартеля. В ноябре 1904 г. А. И. Павлову удалось внедрить своего тайного агента в японское генеральное консульство в Шанхае. Однако с момента учреждения «шанхайской агентуры» и наместник, и А. И. Павлов понимали, что без секретных осведомителей в самой Японии не обойтись. В конце мая 1904 г. французский пароход доставил в Шанхай первое зашифрованное донесение агента из Йокогамы. Таким агентом стал француз Анри Обер. Он занялся изучением финансово-экономического и торгово-промышленного состояния Японии, и полученные от него материалы регулярно направлялись в Петербург. Секретные военные сведения, добытые Обером, передавались и в Мукден, в штаб главнокомандующего русскими войсками³⁵. В июне 1904 г. был завербован корреспондент парижского журнала, работающий в Японии – Жан Бале. Секретные письма Бале и зашифрованные телеграммы через посредство французского консула в Йокогаме поступали через Шанхай

в Петербург и в штаб главнокомандующего русских войск в Мукден. Приведённые факты подтверждают правильность решения наместника России на Дальнем Востоке о создании секретной службы из сотрудников МИД России.

Подводя итог анализу разведывательной деятельности МИД России в исследуемый период, следует констатировать, что его центральный аппарат и дипломатические представительства в основном успешно справились с поставленными задачами, обеспечив руководство страны важной, секретной информацией по широкому кругу вопросов. Оценивая деятельность разведки МИД становится понятно, что проблема была не в слабом воздействии информации на принятие решений государственными структурами³⁶.

Нараставшая разбалансированность системы государственных органов, причастных к сфере внешних сношений накануне и во время судьбоносных событий на Дальнем Востоке 1904-1905 гг., явилась производным общего кризиса русского абсолютизма и расстройтва государственной машины. Она проявлялась в структурном застое и снижении эффективности внешнеполитического механизма, отсутствии обратной связи, а в годы, предшествующие русско-японской войне 1904-1905 гг., во введении в него чуждых отработанной бюрократической системе элементов, усилении личной роли царя в определении и реализации внешнеполитического курса страны, что привело к еще большему росту бесконтрольности и безответственности и падению профессионального уровня государственного руководства внешней политикой страны.³⁷

С целью оправдать свою неспособность эффективно подготовиться к войне и выиграть её и была пущена в ход версия о провале сбора разведывательной информации соответствующими структурами МИД и Военного министерства. Факты говорят о другом. Начиная с 1895 г. постоянно в МИД, а через него и императорскому правительству поступала информация о наращивании военной мощи и объёмов военных приготовлений Японской империи.

Николай II и находящиеся у власти чиновники оказались неспособными подготовить страну к войне на Дальнем Востоке в 1905 г., круто изменившей судьбу Российской империи. Поражение в войне с Японией и нарастание революционных событий требовали от правительства внесения серьёзных корректив во внешнеполитический курс. Положение осложнялось неудовлетворительным состоянием МИД с его архаичной структурой, неэффективностью используемых методов и приёмов, в том числе и в разведывательной работе, негативными принципами кадровой политики³⁸. Одним из ключевых вопросов реорганизации МИД стало создание аналитической службы внутри внешнеполитического ведомства, способной своевременно использовать разведывательную информацию с целью коррекции

внешнеполитического курса России и создания в стране координационного центра эффективного управления страной.

Примечания

¹ *Кокошин, А. А.* Стратегическое управление: Теория, исторический опыт, сравнительный анализ, задачи для России / А. А. Кокошин. – М., 2003. – С. – 86.

² *Алексеев М.* Военная разведка России от Рюрика до Николая II. – Т. – 1. / М. Алексеев., 1998. – С. 111.

³ *Лебедев, В. А.* О разведывательной деятельности МИД России в начале XX века // Материалы исторических чтений на лубянке 1998 год. [Электронный ресурс. Режим доступа [http:// militera. lib. ru /db/yanchevetsky_dg/02/](http://militera.lib.ru/db/yanchevetsky_dg/02/)]. Доступ –8.09.2008 г.

⁴ *Николаи, В.* Тайные силы: интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель. – Киев, 2005. – С. 56.

⁵ *Звонарёв, К. К.* Агентурная разведка: Русская агентурная разведка до и во время войны 1914-1918 гг. / К. К. Звонарёв. – Кн. 1-я. – М., 2003. – 340 с.

⁶ *Алексеев М.* Военная разведка России от Рюрика до Николая II. – Т. – 1. / М. Алексеев., 1998. – С. 432.

⁷ *Павлов, Д. Б.* Русско-японская война 1904-1905г. Секретные операции на суше и на море / Д. Б. Павлов. – М., 2004. – 464 с.

⁸ *Лебедев, В. А.* О разведывательной деятельности МИД России в начале XX века // Материалы исторических чтений на лубянке 1998 год. [Электронный ресурс. Режим доступа http://militera.lib.ru/db/yanchevetsky_dg/02/]. Доступ –8.09.2008 г.

⁹ *Соболева, Т. А.* Тайнопись в истории России. / Т. А. Соболева. – М., 1994. –233. с.

¹⁰ *Емец, В. А.* Механизм принятия внешнеполитических решений в России до и в период первой мировой войны. / Первая мировая война: Дискуссионные проблемы истории. / В. А. Емец. – М., 1994. – С. 58 – 70.

¹¹ *Игнатъев, А. В.* История внешней политики России. Конец XIX - начало XX в.: (От русско-французского союза до Октябрьской революции) / Под ред. А. В. Игнатъев, С. В. Тютюкин, В. А. Емец. – М., 1997. – 672 с.

¹² *Россия и Япония на заре XX столетия. Аналитические материалы отечественной военной ориенталистики / Под редакцией В. А. Золотарёва, В. И. Шеремета. – М., 1994. – 583 с.*

¹³ *Лукоянов, И. В.* Последние русско-японские переговоры перед войной 1904-1905 гг. (взгляд из России) / И. В. Лукоянов // Acta Slavica Iaronica. – № 23. – 2006. – С. 1.

¹⁴ Япония и ее вооруженные силы в 1904-1905 гг. Донесения руководителя «шанхайской агентуры» А. И. Павлова в МИД России // Исторический архив. – № 3. – 2006. – С. 141-153.

¹⁵ Глушков, В. В. Русско-японская война 1904-1905 гг. в документах внешнеполитического ведомства России: факты и комментарии / В. В. Глушков, К. Е. Черевко. – М., 2006. – 576 с.

¹⁶ Ламздорф, В. Н. Дневник, 1886-1890. / В. Н. Ламздорф. – М., 1926. – 396 с.; Ламздорф, В. Н. Дневник, 1891-1892. / В. Н. Ламздорф. – М., 1934. – 410 с.; Ламздорф, В. Н. Дневник 1894-1896. / В. Н. Ламздорф. – М., 1991. – 456 с.

¹⁷ Извольский, А. П. Воспоминания. / А. П. Извольский. – М., 1989. – 192 с.

¹⁸ Соловьев Ю. Я. Воспоминания дипломата 1893-1922 / Ю. Я. Соловьев. – Минск, 2003. – С. 60.

¹⁹ Айропетов, О. Р. Внешняя политика Российской империи (1801 - 1914) / О. Р. Айропетов. – М., 2006. – С. 432672 с.

²⁰ Лебедев В. А. О разведывательной деятельности МИД России в начале XX века // Материалы исторических чтений на лубянке 1998 год. [Электронный ресурс. Режим доступа http://militera.lib.ru/db/yanchevetsky_dg/02/.] Доступ – 8.09.2008 г.

²¹ Емец, В. А. Механизм принятия внешнеполитических решений в России до и в период первой мировой войны. / Первая мировая война: Дискуссионные проблемы истории. / В. А. Емец. – М., 1994. – С. 58.

²² Толмачёв Е. П. Дальневосточная политика России при Александре III / Сборник Русского исторического общества. Т. 6 (150) / под ред. Грицкова В. Р. – М., 2005. – С. – 294 (С. – 294-302) 384 с.

²³ Россия и Япония на заре XX столетия. Аналитические материалы отечественной военной ориенталистики / Под редакцией В. А. Золотарёва, В. И. Шеремета. – М., 1994. – С. 157.

²⁴ Ли Бомджин / Составитель Б. Д. Пак. – М.: Институт востоковедения РАН, 2002. – С. 114.

²⁵ Соловьев Ю. Я. Воспоминания дипломата 1893-1922 / Ю. Я. Соловьев. – Минск, 2003. – С. 60.

²⁶ Добычина Е. Б. Русская агентурная разведка на Дальнем Востоке в 1895-1897 годах // Отечественная история. - №4. - 2000. - С. 164.

²⁷ Лебедев В. А. О разведывательной деятельности МИД России в начале XX века // Материалы исторических чтений на Лубянке 1998 год. [Электронный ресурс. Режим доступа http://militera.lib.ru/db/yanchevetsky_dg/02/.] Доступ – 8.09.2008 г.

²⁸ Соболева, Т. А. Тайнопись в истории России. / Т. А. Соболева. – М., 1994. – С. 180.

²⁹ Алексеев, М. Военная разведка России от Рюрика до Николая II. / М. Алексеев – Т. – 1. М., 1998. – С. 108.

³⁰ Лебедев В. А. О разведывательной деятельности МИД России в начале XX века // Материалы исторических чтений на лубянке 1998 год.

[Электронный ресурс. Режим доступа http://militera.lib.ru/db/yanchevetsky_dg/02.] Доступ – 8.09.2008 г.

³¹ *Звонарёв, К. К.* Агентурная разведка: Русская агентурная разведка до и во время войны 1914-1918 гг. / К. К. Звонарёв. – Кн. 1-я. – М., 2003. – С. 40.

³² *Лебедев В. А.* О разведывательной деятельности МИД России в начале XX века // Материалы исторических чтений на лубянке 1998 год. [Электронный ресурс. Режим доступа http://militera.lib.ru/db/yanchevetsky_dg/02.] Доступ – 8.09.2008 г.; Россия и Япония на заре XX столетия. Аналитические материалы отечественной военной ориенталистики / Под редакцией В. А. Золотарёва, В. И. Шеремета. – М., 1994. – С. 230.

³³ *Кондратенко, Р. В.* Российские морские агенты об усилении японского флота в конце XIX – начале XX века / Р. В. Кондратенко / Русско-японская война 1904 – 1905. Взгляд через столетие. Международный исторический сборник. / Под ред. О. Р. Айропетова. – М., 2004. – С. 83.

³⁴ *Япония и ее вооруженные силы в 1904 - 1905 гг.* Донесения руководителя «шанхайской агентуры» А. И. Павлова в МИД России // Исторический архив. – № 3. – 2006. – С. 144.

³⁵ *Павлов, Д. Б.* Русско-японская война 1904-1905г. Секретные операции на суше и на море / Д. Б. Павлов. – М., 2004. – С. 212.

³⁶ *Лукоянов И. В.* Последние русско-японские переговоры перед войной 1904-1905 гг. (взгляд из России) // Acta Slavica Iaponica. – № 23. – 2006. – С. 36.

³⁷ *Емец, В. А.* Механизм принятия внешнеполитических решений в России до и в период первой мировой войны. / Первая мировая война: Дискуссионные проблемы истории. / В. А. Емец. – М., 1994. – С. 67.

³⁸ *Авдеев А. П.* Александр Петрович Извольский. / А. П. Авдеев. – // Вопросы истории. – 2008. – № 5. – С. 65.

СВАГ, советские профсоюзы и проблема единства Германии (1945-1949 гг.)

Чернявский Л. С.

Чернявський Л. С. РВАН, радянські профспілки та проблема єдності Німеччини (1945-1949 рр.). В своїй статті автор здебільшого на основі архівних матеріалів проаналізував перебіг подій, пов'язаних зі спробами Радянської військової адміністрації в Німеччині (РВАН) досягнути об'єднання профспілок у загальнонаціональному масштабі. Показано, яке місце відводилося профспілкам в стратегії радянського керівництва при вирішенні питання щодо збереження єдності Німеччини у 1945-1949 рр., а також які засоби використовувалися при цьому; вказано на причини невдачі цієї політики.

Ключові слова: РВАН, профспілки, Управління інформації, профспілкова єдність, Міжзональні конференції профспілок, АФГ.

Cherniavsky L. SMAG, the soviet trade unions and the problem of Germany's unity (1945-1949). In the article the author using mainly the information from archives analyzed the events related to the attempts, which were undertaken by the Soviet Military Administration in Germany for achieving the unity of the German trade unions in national scale. The article shows the place of trade unions in the soviet leaders' strategy for decision the problem of maintaining Germany's unity in 1945-1949, as well as the means which were used for that; it was pointed out the causes of the failure of this policy.

Key words: SMAG, trade unions, Information department, trade union unity, Interzonal trade union conferences, AFT.

Политика СССР и союзников по урегулированию германского вопроса, деятельность Советской военной администрации в Германии (СВАГ)¹ давно привлекают внимание историков². При этом в работах западных историков все активнее разрабатываются сюжеты, связанные с участием профсоюзов в решении германской проблемы³. Исследование проблем, касающихся участия социально-политических движений в мировой политике, которое в современных условиях возрастает, во многом определяет актуальность данного вопроса. В отечественной историографии этот аспект проблемы остается мало исследованным. Перечень работ, в которых затрагивается вопрос о роли СВАГ и советских профсоюзов в решении германской проблемы, пожалуй, ограничивается на сегодняшний день двумя монографиями советских исследователей и одной – германского⁴. Новые архивные материалы, открытые для

исследователей после распада СССР, позволяют глубже прояснить многие моменты, а на некоторые события посмотреть по-новому.

После поражения во II мировой войне Германия была разделена на четыре оккупационные зоны – советскую, американскую, британскую и французскую. Город Берлин, как место нахождения Союзного контрольного совета, выделялся под контроль четырех держав. Каждая зона управлялась соответствующей военной администрацией, которые с первых же дней своей деятельности начали активно разыгрывать «профсоюзную карту», т.е. старались поставить под контроль и привлечь на свою сторону возрождавшееся немецкое профсоюзное движение для решения своих проблем.

При этом в западных зонах оккупационные власти старались не допустить того, чтобы профсоюзы приобрели слишком большое влияние, чтобы они не попали под контроль коммунистов и противодействовали объединению профсоюзного движения в общегерманском масштабе. Для реализации этих целей администрация США использовала Американскую федерацию труда (АФТ) и сотрудничавший с ней Британский конгресс тред-юнионов (БКТ). В советской же зоне оккупации СВАГ видела свою задачу в том, чтобы как можно более активно привлекать возрождавшиеся профсоюзы к решению задач денацификации, демилитаризации, демократизации, детрестификации и для объединения профсоюзов в общенациональном масштабе.

Проблемами профсоюзов, партий и других общественно-политических организаций занималось Управление пропаганды СВАГ, созданное решением Совнаркома СССР от 5 октября 1945 г., которое в начале 1947 г. было реорганизовано в Управление информации СВАГ (УИ СВАГ). Возглавлял этот орган полковник С. И. Тюльпанов⁵.

СВАГ в своей зоне оккупации стремилась использовать профсоюзы для того, чтобы создать единое профсоюзное движение во всей Германии, в котором бы доминирующую роль играли восточногерманские профсоюзы, находившиеся под контролем коммунистов. Это дало бы возможность оказывать влияние на политику в западных зонах оккупации. Как отмечалось в органе АФТ «Free trade union news» в 1948 г., стратегия СВАГ предполагала реализацию плана «по объединению и контролю германских профсоюзов, и тем самым господству над Германией»⁶. Одну из своих важнейших задач АФТ видела в том, чтобы помешать осуществлению этого плана.

Советская зона оккупации стала первой, где была разрешена деятельность профсоюзов⁷. В соответствии с приказом № 2 Главного начальствующего СВАГ от 10 июня 1945 г. рабочим на востоке Германии предоставлялась возможность воссоздавать профсоюзы⁸. Почти сразу же – 15 июня 1945 г. – было организовано собрание профсоюзных деятелей, выступившее с обращением к трудящимся⁹, в котором были сформулированы основные задачи профсоюзов. Оно

стало первым программным документом немецкого профсоюзного движения после разгрома фашизма и отправной точкой создания профсоюзного центра на территории Восточной Германии – Объединения свободных немецких профсоюзов (ОСНП).

В декабре 1945 и январе 1946 гг. в советской зоне оккупации были проведены выборы профсоюзных органов, а в феврале 1946 г. – первая Всеобщая профсоюзная конференция, где и было создано ОСНП, которое рассматривалось коммунистами как «хорошая исходная позиция для установления профсоюзного единства во всей Германии»¹⁰. Первым председателем правления ОСНП был избран коммунист Ганс Эндрецкий. В апреле 1946 г. в советской зоне оккупации произошло слияние коммунистической (КПП) и социал-демократической (СДПП) партий, на основе чего была создана Социалистическая единая партия Германии (СЕПГ).

В июне 1946 г. с правлением ОСНП встретила первая советская профсоюзная делегация. В результате встречи ОСНП выступило с инициативой о проведении общегерманских переговоров между профсоюзными организациями и созыве межзональных конференций немецких профсоюзов. Основной целью проведения этих конференций должна была стать консолидация профдвижения всех зон оккупации для последующего создания общегерманского объединения профсоюзов. Эта идея вскоре начала проводиться в жизнь. Причем, профлидеры из советской зоны оккупации, всячески стараясь продвинуть эту идею, пропагандировали начавшую формироваться в своей зоне модель профдвижения в качестве наилучшей, наиболее подходящей для профсоюзов всей Германии. Так, Г. Эндрецкий, присутствовавший на одном из профсоюзных совещаний в июле 1946 г., в котором участвовали представители из всех оккупационных зон, сообщал в СВАГ: «Все участники конференции, в том числе и ярые противники линии, проводимой профсоюзами в советской зоне, с большим вниманием прислушиваются к тому, что сообщалось о профсоюзах советской зоны»¹¹.

Первая Межзональная конференция немецких профсоюзов состоялась в г. Майнц 7-8 ноября 1946 г. Всего за период с ноября 1946 по август 1948 гг. состоялось девять таких конференций. Они проводились при полной поддержке советских оккупационных властей. На конференциях принимались решения по вопросам профсоюзной, экономической, социальной и культурной политики. На всех конференциях шла упорная борьба между профсоюзными лидерами из западных зон оккупации, с одной стороны, и советской зоны – с другой. Представители западных зон всячески стремились затормозить процесс объединения, в то время как ОСНП – стимулировать этот процесс.

Значительную роль в дальнейшем развитии профдвижения в Германии сыграла поездка советской профсоюзной делегации на

II конгресс ОСНП (17-19 апреля 1947 г.). Делегация во главе с заведующим Международным отделом ВЦСПС С. Н. Ростовским находилась в Берлине с 16 по 28 апреля 1947 г., что дало ей возможность детально изучить положение в профдвижении страны. В результате советские профсоюзы сформулировали обширную программу дальнейшей деятельности для СВАГ и ОСНП.

Главное внимание в отчете о своей поездке¹² профсоюзная делегация уделяла той «большой роли», которую должны были сыграть профсоюзы советской зоны «в деле объединения профсоюзов во всей Германии и в организации германского государства»¹³. В связи с этим говорилось о необходимости пересмотреть вопрос о методах контроля и руководства профсоюзами со стороны СВАГ. ВЦСПС предлагал «ввести должность представителя ВЦСПС в Берлине», который «имел бы возможность ставить и изучать проблемы, от которых зависит дальнейшее успешное развитие немецких профсоюзов всех четырех зон оккупации Германии, организовать широкую пропаганду деятельности советских профсоюзов». Это, как считал ВЦСПС, «повысило бы роль профсоюзов советской зоны в настоящий момент, когда дело идет к объединению профсоюзов во всей Германии»¹⁴.

Основной проблемой, стоявшей перед профсоюзным движением в общегерманском масштабе, как полагало руководство ВЦСПС, был вопрос об «объединении профсоюзов всех четырех зон Германии и вступление их в ВФП»¹⁵. Дальнейшее затягивание решения этого вопроса, не без опасения предупреждал ВЦСПС, «может ... серьезно усилить позиции АФТ в германских профсоюзах». Поскольку объединение профсоюзов во всегерманском масштабе могло бы помочь при «формировании центральных органов германского государства», ВЦСПС настаивал на том, чтобы «немедленно приступить к практической работе по объединению профсоюзов всех четырех зон Германии, не дожидаясь решения вопроса о единстве Германии как государства»¹⁶.

Для достижения этой цели предлагалось осуществить целый ряд мер: «немедленно приступить к разработке демократической платформы, на основе которой может произойти объединение профсоюзов четырех зон»; обеспечить избрание делегатов на всегерманский профсоюзный конгресс; СЕПГ предлагалось «решительно усилить свою работу в профсоюзах, в особенности в западных зонах»; на пост его первого председателя будущего Всегерманского объединения профсоюзов предполагалось выдвинуть от ОСНП Берлина социал-демократа Германа Шлимме «учитывая его авторитет в западных зонах». Учитывая особый статус Берлина, ВЦСПС считал, что необходимо настаивать, чтобы «профсоюзы Берлина были представлены на межзональных конференциях отдельными делегатами». Это обосновывалось тем, что профсоюзы Берлина «находятся под сильным влиянием СЕПГ» и их

представительство, таким образом, «может сыграть значительную роль при организации единых германских профсоюзов»¹⁷. Однако в этом вопросе расчеты ВЦСПС не только не оправдались, но и показали свою ошибочность. Влияние СЕПГ в профсоюзах Берлина было сильно переоценено.

В мае 1947 г. состоялась IV Межзональная конференция, которая имела, по оценке коммунистов, «самое большое значение по сравнению со всеми остальными»¹⁸. Ее значение обуславливалось тем, что постановление о перестройке экономики, принятое на конференции, полностью соответствовало букве и духу коммунистической доктрины. Оно содержало положения о необходимости создания системы планируемой экономики; обобществления ключевых отраслей промышленности, кредитных и страховых учреждений; создания центрального немецкого управления экономического планирования и органов самоуправления, в которых профсоюзы были бы представлены на основе полного равноправия; проведения земельной реформы и др. То, что представители западных зон согласились (хотя и не без возражений) на принятие такого постановления, было большим завоеванием ОСНП. Это вызвало значительное беспокойство со стороны АФТ. После IV Межзональной конференции в УИ СВАГ не без тревоги отмечали, что «усилилось влияние англо-американских властей на деятельность профсоюзов их зон»¹⁹.

Тем временем, все большую роль в развитии профдвижения в Германии стали играть события в Берлине. В начале 1947 г. Межзональная комендатура Берлина своим решением предложила берлинскому правлению ОСНП пересмотреть положение о выборах профсоюзных органов. В связи с этим новый проект устава предусматривал выборы делегатов на общеберлинскую конференцию профсоюзов отдельными профсоюзами, что означало усиление их самостоятельности и ослабление руководящей роли ОСНП. «Слабость СЕПГ в производственных профсоюзах, ослабление влияния советского сектора Берлина при новой системе выборов, ... подрывало позиции представителей профсоюзов советской зоны на межзональных конференциях» и это дало основание УИ СВАГ признать новую систему выборов «преждевременной и несоответствующей политическому положению в Берлине»²⁰. Однако такая позиция УИ СВАГ натолкнулась на упорное сопротивление берлинских социал-демократов (в том числе членов СЕПГ), выступавших за введение новой системы выборов. В результате УИ СВАГ вынуждено было пойти на уступки и принять компромиссный («переходный») вариант (выборы через районные конференции ОСНП и через производственные профсоюзы)²¹. Но это действительно ослабило влияние профсоюзов советской зоны Берлина.

Между тем, «холодная война» набирала обороты, конфронтация усиливалась, а профсоюзы все больше втягивались в противостояние.

На государственном уровне западные союзники проводили политику, целью которой был раскол Германии. 5 июня 1947 г. новый государственный секретарь США Дж. Маршалл объявил в Гарвардском университете свой «план восстановления Европы». Профсоюзы с первых дней были вовлечены в борьбу по этому поводу. В тот день, когда Дж. Маршалл произносил свою речь в Гарварде, была проведена встреча представителей объединений профсоюзов американской и британской зон, в ходе которой профлидеры со всей ясностью высказались против объединения профсоюзов всех четырех зон. К этому времени были сделаны лишь первые шаги по созданию общегерманского объединения профсоюзов. В сентябре 1947 г. генеральный секретарь ВФП Луи Сайян сообщал заведующему международным отделом ВЦСПС С. Н. Ростовскому: «Работа над объединением германских профсоюзов по сути дела еще не начиналась»²².

На VI Межзональной конференции (21-23 октября 1947 г.) было принято решение о созыве весной 1948 г. Общегерманского конгресса профсоюзов. Это постановление было принято с перевесом всего в один голос (11 – «за», 10 – «против», при одном воздержавшемся)²³. Активность американцев и англичан, таким образом, начала приносить свои плоды – между сторонниками и противниками объединения профсоюзов установилось шаткое равновесие.

Тем временем и военное командование западных зон оккупации, и профсоюзные функционеры из США, Великобритании и Франции, работавшие в составе своих военных администраций, выдвигали различные надуманные условия с тем, чтобы не допустить созыва Общегерманского конгресса профсоюзов. Так, в октябре 1947 г. глава военной администрации США в Германии генерал Л. Клей заявил, что военные власти не одобряют профсоюзное объединение во всегерманском масштабе, пока не будет достигнуто экономическое единство Германии²⁴. Несколько позднее Л. Клей в качестве предварительного условия для создания единства профдвижения потребовал еще и «распространения в германских профсоюзах демократии по американскому образцу»²⁵.

В начале 1948 г. западными правительствами был взят твердый курс на раскол Германии. В это время, 5-8 января 1948 г. в Мюнхене проходило заседание «Рабочего комитета по подготовке созыва Всегерманского конгресса профсоюзов». Делегаты британской зоны сообщали Британской военной администрации: «Во время дебатов у нас создалось впечатление, что представители восточной зоны были готовы на любые уступки, если только в результате этого они смогли бы достигнуть цели, а именно – созыва Общегерманского конгресса профсоюзов»²⁶. Однако комитет не достиг соглашения по вопросу о выборах делегатов на конгресс. Представители профсоюзов американской и английской зон оккупации настаивали на том, чтобы

формирование центральных органов будущего профобъединения проводилось не пропорционально количеству членов профсоюзов в зонах, а путем представительства. В этом случае представители советской зоны и Берлина, несмотря на то, что по количеству членов профсоюзов они вместе занимали около 60% всех членов профсоюзов, остались бы в меньшинстве²⁷. Решение этого вопроса было перенесено на VII Межзональную конференцию профсоюзов, которая должна была состояться в феврале 1948 г. в Дрездене, однако этот вопрос на ней так и не был решен.

Для того, чтобы не допустить созыва Общегерманского конгресса профсоюзов, начал осуществляться план, основная роль в котором отводилась т.н. Независимой профсоюзной оппозиции (НПО), созданной в Западном Берлине с помощью оккупационных властей в противовес ОСНП. На профсоюзных выборах в Берлине, которые состоялись в начале 1948 г., НПО получила около 30% голосов, но объявила результаты выборов недействительными и потребовала проведения новых выборов. Один из членов Генсовета БКТ Дж. Боуман, посетивший Берлин, на конгрессе БКТ обвинил советские военные власти в том, что они во время профсоюзных выборов «вмешивались в дела профсоюзного движения Берлина», в городе имели место «конфискации и запрещения газет оппозиции в советском секторе»; «военными властями штаба советского района был подвергнут длительному допросу секретарь профсоюза, который в результате решил не выставлять свою кандидатуру», «лица, поддерживавшие оппозицию, увольнялись в советском секторе», «действия советских властей мешали влиятельным лицам, поддерживающим оппозицию, собираться на выборных заседаниях», видных сторонников оппозиции вызвали в советские военные штабы в то время, когда проходили выборные заседания, что «лишало их возможности представиться в качестве кандидатов»²⁸. В свою очередь УИ СВАГ во время профсоюзных выборов в Берлине отмечало «террор, подкуп, запугивание, наглое вмешательство во внутренние профсоюзные дела со стороны англо-американских и французских военных властей»²⁹.

После выборов НПО предъявила правлению ОСНП требования сформировать правление на паритетной основе, которое было отвергнуто. Тогда НПО добилась выхода двух профсоюзов из рядов ОСНП, т.е. пошла на раскол. С. И. Тюльпанов, информируя ЦК ВКП(б) о положении в берлинских профсоюзах, с тревогой отмечал: «Положение еще более обострилось. Профоппозиция, получив приказ американских и английских оккупационных властей внести раскол в берлинские профсоюзы, ... приступила к практическому осуществлению этого приказа». В связи с создавшимся положением УИ СВАГ дало рекомендации СЕПГ и ОСНП Берлина разработать тактику сторонников единства профсоюзов, «разоблачать лидеров

профопозиции как раскольников, выполняющих приказ американской реакции»; поднять волну протестов против раскольников во всех слоях трудящихся Берлина; усилить разоблачение сторонников оппозиции как агентов англо-американских властей и АФТ; создать на всех предприятиях и учреждениях Берлина комитеты защиты единства профсоюзов³⁰.

В начале июня 1948 года американская военная администрация приказала закрыть все помещения ОСНП в американском секторе Берлина. Немецкая полиция изгоняла профсоюзных работников с их рабочих мест, помещения и все имущество ОСНП были переданы представителям НПО. Затем последовали запрет ОСНП в американском секторе и официальное признание американской военной администрацией НПО в качестве «временного руководства ОСНП Большого Берлина»³¹. Положение еще больше усугубилось из-за начавшейся блокады Берлина. Это фактически сделало невозможным проведение в жизнь рекомендаций УИ СВАГ в западных секторах Берлина.

Ситуация в профдвижении Берлина, учитывая то место, которое ему отводилось в советской стратегии, не на шутку встревожила кремлевское руководство. ЦК требовал предоставления все более детальных докладов, которые один за другим направлялись из УИ СВАГ в Кремль³².

Тем временем на конференции профсоюзов 16-ти стран Западной Европы, принявших план Маршалла, (9-10 марта 1948 г., Лондон), руководство профсоюзов западных зон Германии одобрило план Маршалла. В связи с этим УИ СВАГ, СЕПГ и ОСНП разработали «Тактику СЕПГ и ОСНП в борьбе за единство немецких профсоюзов». УИ, как сообщал С. И. Тюльпанов в ЦК ВКП(б), дало рекомендации руководству СЕПГ и ОСНП в вопросах дальнейшей борьбы за единство, которые в основном заключались в том, чтобы неослабно разоблачать в профсоюзах план Маршалла как план закабаления немецкого рабочего класса и поддерживать стремление производственных профсоюзов к Всегерманскому объединению³³.

На VIII Межзональной конференции (май 1948 г.) представители ОСНП решительно выступили против принятия «плана Маршалла». Профсоюзные лидеры западных зон, настаивавшие на его принятии, использовали это как предлог к расколу. УИ СВАГ, как сообщал С. И. Тюльпанов в ЦК ВКП(б) 22 мая 1948 г., дало очередные рекомендации ОСНП «по дальнейшей борьбе за создание Всегерманского профцентра»³⁴.

На последней, IX Межзональной конференции (август 1948 г.) лидеры НПО направили в адрес конференции письмо, в котором в качестве «признанного западными оккупационными властями профсоюза в западных секторах Берлина» потребовали допустить их к участию в конференции. Они заявляли, что ОСНП советской

окупационной зоны и Большого Берлина не может считаться профсоюзной организацией, что вызвало большое недовольство лидеров ОСНП. IX Межзональная конференция была отложена, и созыв новых Межзональных конференций так и не возобновился.

Западные державы после сепаратной конференции по германскому вопросу (март-июнь 1949 г.), взяли курс на оформление западногерманского государства. Одновременно лидеры профсоюзов западных зон начали подготовку к созданию своего профцентра. На съезде в Мюнхене (октябрь 1949 г.) они создали трехзональное Объединение немецких профсоюзов (ОНП). В советской зоне продолжало действовать ОСНП. Общегерманского объединения профсоюзов, несмотря на усилия, приложенные к этому УИ СВАГ и ВЦСПС, добиться так и не удалось.

Так закончилось одно из многих сражений «холодной войны» в международном профсоюзном движении. Советское руководство отводило профсоюзам существенную роль в попытках достичь единства Германии. Однако произошедший раскол Германии, который обычно объясняется исключительно происками англо-американцев (и это в целом не вызывает возражений), в профдвижении был вызван, кроме этого, и недостаточной гибкостью лидеров профсоюзов из советской зоны оккупации, которые упорно пытались продвинуть модель советских профсоюзов, не идя при этом на уступки реформистски настроенным профлидерам западных зон. Готовность к компромиссам руководство ОСНП начало проявлять в вопросе единства лишь тогда, когда противоречия между ним и профлидерами западных зон зашли уже слишком далеко. Сохраняя твердость позиций в вопросах межгосударственных отношений, в вопросах сугубо профсоюзных ВЦСПС мог бы безболезненно пойти на уступки, что, впрочем, в условиях острого противоборства на межгосударственном уровне, уже не могло кардинально исправить положение.

Примечания

¹ Советская военная администрация в Германии (СВАГ) была создана в соответствии с постановлением Совета Народных Комиссаров СССР от 6 июня 1945 г.

² См. напр.: *Белецкий В. Н.* За столом переговоров: Обсуждение германских дел на послевоенных международных совещаниях и встречах. — М., 1979; *Иноземцев Н. Н.* Американский империализм и германский вопрос. (1945—1964). — М., 1954; *Молчанов Н. Н.* Саарский вопрос. (1945-1957). — М., 1958; *Николаев П. А.* Политика США, Англии и Франции в германском вопросе. 1945-1954. — М., 1964; *Николаев П. А.* Политика Советского Союза в Германском вопросе. 1945-1964. — М., 1966.

³ См.: *Carew A.* Labour under the Marshall Plan: The politics of productivity and the marketing of management science. — Manchester, 1987; *Eisenberg*

C. Drawing the line: The American decision to divide Germany, 1944-1949. – New York, 1996; *Godson R.* American labor and European politics: The AFL as transnational force. – New York, 1976; *MacShane D.* International labour and the origins of the cold war. – Oxford, etc., 1992; *Morgan T.* A covert life: Jay Lovestone, communist, anti-communist, and spymaster. – New York, Toront., 1999; *Rathbun B.* The Point Man: Irving Brown and the deadly post-1945 struggle for Europe and Africa. – Montreux; London; Washington, 1996; *Weiler P.* British labor and the Cold War. – Stanford, 1988; *Fichter M.* Beatzung smacht und Gewerkschaften: Zur Entwicklung und Anwendung der US – Gewerkschaftspolitik in Deutschland, 1944-1948. – Oplanden, 1982.; *Gewerkschaften im Ost-West Konflikt: Die Politik der American federation of labor im Europa der Nachkriegszeit.* – Melsungen, 1982.; *Link W.* Deutsche und amerikanische Gewerkschaften und Geschäftsleute 1945-1975. Eine Studie uber transnationale Beziehungen. – Dusseldorf, 1978.

⁴ *Висков С. И., Кульбакин В. Д.* Союзники и „германский вопрос“ (1945—1949 гг.)— М., 1990; Безыменский, Л., Гусинский Н. Профессиональное движение в Германии после второй мировой войны. – М., 1950; *Берендт, А.* Борьба за единство профсоюзного движения в Германии. (Межзональные конференции немецких профсоюзов). – М., 1961.

⁵ См.: *Неймарк Н. М.* Вопрос о Тюльпанове, или кто определял политику в Советской зоне оккупации в Германии // Холодная война: новые подходы, новые документы. – М., 1995; *Советская Военная Администрация в Германии (СВАГ).* Управление пропаганды (информации) и С. И. Тюльпанов. 1945-1949 гг. / Сб. документов / — М.–СПб., 2006.

⁶ РГАСПИ, ф. 17, оп. 128, ед. хр. 454, л. 112.

⁷ *Как отмечалось в одном из документов УИ СВАГ,* американские оккупационные власти разрешили деятельность профсоюзов в конце августа 1945 г., т.е. через 2,5 месяца после того, как это было разрешено советскими властями; английские оккупационные власти дали разрешение на создание профсоюзов в октябре 1945 г.; французская военная администрация, как правило, разрешения на деятельность профсоюзов начала выдавать не ранее сентября 1945 г. (ГАРФ, ф. 5451, оп. 72, ед. хр. 254, лл. 157, 166, 172).

⁸ *За антифашистскую демократическую Германию / Сборник документов. 1945-1949 гг.* – М., 1969. – с. 68.

⁹ См.: *Там же.* – с. 76-78 («Воззвание Подготовительного профсоюзного комитета Большого Берлина о создании свободных профсоюзов»).

¹⁰ *Берендт, А.* Указ. соч. – с. 62.

¹¹ *Государственный архив Российской Федерации (далее ГАРФ), ф. 5451, оп. 72, ед. хр. 467 – л. 193, 194.*

¹² ГАРФ, ф. 5451, оп. 43, д. 609, л. 220-208. Отчет был направлен заместителю председателя Совета министров СССР В. М. Молотову, секретарям ЦК ВКП(б) А. А. Жданову и М. А. Сулову, что еще раз подчеркивало то значение, которое кремлевское руководство придавало этому событию.

¹³ ГАРФ, ф. 5451, оп. 43, д. 609, л. 213.

¹⁴ ГАРФ, ф. 5451, оп. 43, д. 609, л. 212.

¹⁵ *Всемирная* федерация профсоюзов (ВФП) была учреждена в октябре 1945 г. по инициативе советских профсоюзов и БКТ. Из числа крупных и влиятельных профцентров того времени в ВФП отказалась вступить АФТ из-за жесткой антикоммунистической позиции ее лидеров. См.: *Шумейко А. В.* Всемирная федерация профсоюзов (1945— 1985 гг.). – М., 1985.

¹⁶ ГАРФ, ф. 5451, оп. 43, д. 609, л. 210.

¹⁷ ГАРФ, ф. 5451, оп. 43, д. 609, л. 210-209.

¹⁸ *Берендт А.* Указ. соч. – с. 108.

¹⁹ ГАРФ, ф. 5451, оп. 43, ед. хр. 609, л. 434-437.

²⁰ ГАРФ, ф. 5451, оп. 43, ед. хр. 609, л. 433.

²¹ ГАРФ, ф. 5451, оп. 43, ед. хр. 609, л. 432.

²² РГАСПИ, ф. 17, оп. 128, ед. хр. 252, л. 129

²³ *Берендт А.* Указ. соч. – с. 132.

²⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 128, ед. хр. 251, л. 180.

²⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 128, ед. хр. 252, л. 159.

²⁶ *Берендт А.* Указ. соч. – с. 167-168.

²⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 128, ед. хр. 571, л. 2.

²⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 128, ед. хр. 449, л. 51-52.

²⁹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 128, ед. хр. 571, л. 80-81.

³⁰ *Советская Военная Администрация в Германии (СВАГ).* Управление пропаганды (информации) и С. И. Тюльпанов... - с. 148-149.

³¹ *Берендт А.* Указ. соч. – с. 29-30.

³² РГАСПИ, ф. 17, оп. 128, ед. хр. 571, лл. 94-110, 121-125.

³³ РГАСПИ, ф. 17, оп. 128, ед. хр. 571, л. 71-72.

³⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 128, ед. хр. 571, л. 92.

Егалітаристські течії в партії Індійський національний конгрес (1885 – 1947 рр.)

Чувпило О. О.

Чувпило О. О. Егалітаристські течії в партії Індійський національний конгрес (1885 – 1947 рр.). У статті розглядаються найважливіші програмні положення та діяльність провідних егалітаристських течій у партії Індійський національний конгрес під час боротьби народів Індостану за визволення від гніту британських колонізаторів. Виняток становить Комуністична партія Індії, яка хоч і входила до складу Індійського національного конгресу у другій половині 30-х років ХХ ст., але зберігала свою повну організаційну та політичну самостійність.

Ключові слова: егалітаристські, конгресисти, екстремісти, свараджисти, конгрес-соціалісти.

Chuvpylo O. O. Egalitarian Trends in the Indian National Congress Party (1885 – 1947). There are considered in the article general program points and activities of leading egalitarian trends in the Indian National Congress party in the time of struggle of the Hindustan peoples for liberation from the British colonial oppression. The Communist Party of India is excluded from the study because it had full organisational and political independence in spite of being part of the Indian National Congress in the second half of the 1930-th.

Key words: Egalitarian, Congressmen, Extremists, Swarajists, Congress, Socialists.

Історія індійських егалітаристських рухів і течій зовсім не висвітлена у вітчизняній історіографії. Те ж саме стосується й «лєвелерів» у партії Індійський національний конгрес (ІНК), яка ще з радянських часів традиційно вважалася виразником інтересів заможних верств індійського суспільства, зокрема різних прошарків національної буржуазії. Між тим в історії ІНК на різних етапах його діяльності завжди були окремі лідери й навіть течії, які виступали категоричними противниками західної буржуазної цивілізації та тодішнього капіталізму, ототожнюючи з ними колоніалізм, расизм, пограбування відсталих народів та їх масове знищення, соціальну та економічну нерівність, культ грошей і наживи, експлуатацію людини людиною, жорстокість, голод, злидні і тотальну несправедливість. Вони пропагували власні моделі майбутнього розвитку суверенної індійської держави, мріючи створити принципово нове гуманне суспільство, кардинально відмінне від капіталістичного з

його дикими звірячими законами, побудоване на засадах справжньої політичної рівності та соціального егалітаризму.

У даній статті висувається завдання дещо заповнити цю прогалину, звернувши увагу на маловідомі факти з історії боротьби ліворадикальних конгресистів у колоніальний період за створення суспільства соціальної справедливості на древній індійській землі. Ми свідомо, там, де це можливо, намагаємося уникати традиційних загальноживаних термінів соціалістичний, комуністичний, марксистський, тому що вони, будучи вкрай заідеологізованими, заполітизованими і майже повністю дискредитованими людьми, вже давно втратили своє первісне значення, перетворившись у набридлі ідеологічні та політичні штампи й стереотипи. До того ж в Індії в них здебільшого вкладають зовсім інший зміст, ніж у Європі та Америці. Ми враховуємо й неадекватність тлумачення інших політичних понять і усього пов'язаного з ними у індійців та європейців, а також багато значних відмінностей, особливо термінологічних, на Заході та в Індії, коли мова заходить про якісь ідеологічні або політичні проблеми.

Егалітаристські ідеї й концепції в Індії мають давню традицію. Дослідники знаходять їх у гіті, шастрах, ведах, упанішадах, пуранах, джайнізмі, вченні Будди тощо. Дійсно, з давніх давен індійці мріяли побудувати суспільство рівності й загальної справедливості, що знаходить своє підтвердження у різноманітних джерелах. Робилися й численні спроби втілити ці мрії на практиці, однак вони завжди закінчувалися невдачею. Нерівність, зокрема кастова, не тільки не скасовувалася, а навпаки, ставала ще більшою, охоплюючи всі сфери життя індійців. Тому досить популярними стали твердження, що нерівність має сакральний характер, а рівність начебто суперечить природі людини та її місці на Землі. Колоніальне панування англійців, які принесли з собою в Індію буржуазні відносини та зразки європейської соціальної нерівності, значною мірою підтверджувало їх¹.

З утворенням ІНК (1885 р.), який став провідною і найбільшою загальноіндійською світською політичною організацією, становище спочатку мало в чому змінилося. Адаже впродовж перших двадцяти років конгресистами фактично керував відставний високий чиновник Індійської цивільної служби А. О. Юм, а склад ІНК свідчив про те, що він об'єднував заможні елітарні прошарки суспільства, переважно індусів, серед яких майже половину становили представники найвищої індуїстської касты брахманів. Політичний курс конгресистської організації відрізнявся поміркованістю та лояльністю до британської влади, а соціальних питань її керівництво свідомо уникало. Економічна діяльність першої генерації конгресистів обмежувалася зверненнями до колонізаторів вжити протекціоністських заходів для розвитку індійської промисловості й торгівлі та поміркованими вимогами впорядкувати оподаткування на селі. Будучи повністю відірваними від простого народу, вони не боролися разом із ним за незалежність, а усіляко

намагалися покращити колоніальний режим шляхом проведення ним часткових реформ і надання незначних поступок індійцям у політичній та економічній сферах².

Однак реформи та перетворення, які повільно проводилися англіцями в Індії, були настільки обмеженими, що не могли задовольнити навіть найпоміркованіших конгресистів. Тому з часом опозиційність їх зростала, а критика колоніальних порядків ставала все сміливішою. Поступово в ІНК почала складатися радикальна течія (крайні або екстремісти), представники якої вже на початку ХХ ст. закликали до боротьби за ліквідацію британського панування в Індії та залучення до неї широких верств народних мас³. Причому, оскільки вони вважали колоніалізм прямим породженням капіталістичного Заходу й створеної ним буржуазної цивілізації, то їхня ненависть до жорстокого іноземного гніту прямо спрямовувалася й на європейське буржуазне суспільство. Заперечуючи соціальну нерівність, приватну власність, велику машинну індустрію, жадобу збагачення та інші риси капіталізму, окремі індійські патріоти із лав ІНК стали висовувати власні концепції альтернативного капіталізму суспільного устрою, які за своїм характером були егалітаристськими. Однак у переважній більшості вони знаходили їх у минулому Індії, ідеалізуючи давнину та середньовіччя, коли начебто панували справедливі й чесні відносини між людьми.

Найбільший резонанс у сучасників і нащадків викликали погляди видатного лідера екстремістів Б. Г. Тілака (1856 – 1920), прозваного індійцями Локаманія, що значить улюбленець народу. Критикуючи тодішній капіталізм і буржуазні відносини, передусім за колоніальний гніт, суспільну нерівність, загальну несправедливість і всеохоплюючу владу грошей, Локаманія після повного вигнання англіців із Індії мріяв побудувати на місці колишньої найбільшої колонії світу суспільство рівності, соціальної справедливості, піднесених почуттів, високої моралі, релігійності, загального братства й щастя. Проте він вбачав його у відродженні й розвитку древніх індійських релігійних традицій, національних ідеалів, інститутів і звичаїв, які повинні були зразком суспільно-політичного устрою для вільної Індії Б. Г. Тілак обрав маратхську феодальну державу часів правителя Шиваджі (1627 – 1680), де буцімто панували омріяні ним суспільні відносини. Ідеалізуючи історичні та особливо релігійні традиції маратхів, зокрема ортодоксальний індуїзм і його кастову систему (класичний зразок кричущої нерівності) Локаманія, який був вихідцем із Махараштри, твердив, що й майбутнє Індії обов'язково повинно бути пов'язане з кастовістю, древніми індуїстськими обрядами та іншими рудиментарними атрибутами життя маратхського суспільства ХVІІ ст.⁴ За це його погляди піддали різкій критиці супротивники з табору

поміrkованих конгресистів-секуляристів і нащадки, вважаючи їх реакційними у соціальному відношенні ⁵.

Слід зазначити, що ще до Першої світової війни провідним конгресистам, які у більшості своїй отримали англійську освіту і чудово володіли мовою метрополії, були добре відомі не тільки буржуазні ідеї Заходу, а й європейські егалітаристські вчення та рухи, особливо британські. Це знаменитий твір легендарного Т. Мора «Утопія» та його суспільно-політичні погляди, «Закон свободи» Дж. Уінстенлі та рух справжніх левелерів під час революційних подій в Англії у XVII ст., погляди та діяльність Р. Оуена, погляди подружжя Вебб і діяльність Фабіанського товариства. Вони були знайомі й з вченнями Т. Кампанелли, Ж. Мельє, А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Г. Бабефа, К. Маркса та Ф. Енгельса, а також із діяльністю «Союзу комуністів», Першого та Другого Інтернаціоналів. Чимало конгресистів захопилося західними соціалістичними та комуністичними ідеями, вважаючи, що майбутнє Індії не в поверненні до середньовічних феодальних порядків, а в побудові егалітаристського суспільства, про яке мріяли численні європейські ідеологи соціальної та економічної рівності. Їхнім лідером був видатний бенгальський ліворадикальний конгресист Б. Ч. Пал, який пов'язував майбутнє Індії тільки з соціалізмом європейського зразка, не виділяючи якусь його конкретну політичну та соціально-економічну модель ⁶.

Після Першої світової війни ІНК, очоливши визвольний рух, досить швидко перетворився з верхівкової організації на широкий опозиційний фронт усіх патріотичних сил Британської Індії, які тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення, і став масовою загальнонародною організацією ⁷. Відтепер переважну більшість його склали селяни, зокрема безземельні, що були стихійними егалітаристами. Очолив конгресистів видатний мислитель і політичний діяч сучасності М. К. Ганді (1869 – 1948) – послідовний аскет за станом душі та соціальний егалітарист за переконаннями ⁸. Тому в гандистський період (1919 – 1947 рр.) ІНК уже не можна вважати виразником інтересів лише заможних класів, зокрема національної буржуазії. Та помилковим буде й твердження, що ця партія стала егалітаристською за своїм характером. Адже світогляд її загальноновизнаного лідера, яким був М. К. Ганді, не відображав усього розмаїття поглядів, складу та діяльності конгресистської організації. Справа в тому, що це був надзвичайно строкатий блок різних соціально-політичних сил (від поміrkованих конгресистів до комуністів на початку 20-х років і напередодні Другої світової війни), в якому ніколи не припинялася гостра ідейно-політична боротьба між великими й малими угрупованнями, що переслідували свої цілі в національно-визвольному русі. Їхні соціально-економічні програми досить часто кардинально відрізнялися. Відповідно різні угруповання мали й різну соціальну орієнтацію. У зв'язку з цим зазначимо, що й всередині

кожного угруповання теж не було ідейної єдності і тому дуже важко в цілому оцінювати їхні програмні положення й політичний курс. Не боячись помилитися, оцінки можна давати лише у кожному конкретному випадку або на якомусь етапі діяльності того чи іншого угруповання, визначаючи яка тенденція у той час домінувала. Виходячи з цього, розглянемо ті угруповання конгресистів, які заперечували тодішній буржуазний устрій, орієнтуючись на егалітаристські цінності. Це може бути угруповання загалом або якась його ліворадикальна частина.

Найближчими послідовниками М. К. Ганді в Конгресі були т. зв. противники змін, очолювані Ч. Раджагопалачарією та Р. Прасадом. Ця поміркована й консервативна в політичному відношенні течія виникла в партії після припинення у лютому 1922 р. гандистського масового ненасильницького руху неспівробітництва (1920 – 1922 рр.). Її лідери, зберігаючи вірність гандистській програмі неспівробітництва з іноземною владою, категорично виступали проти внесення до неї будь-яких змін. Особливо вони вимагали не відміняти заборону на участь конгресистів у виборах до колоніальних легіслатур, розцінюючи парламентську діяльність патріотів як співробітництво з англіцями⁹. Противники змін, які на початку 20-х років становили більшість у керівних органах ІНК, поділяли, хоча й значною мірою формально, погляди М. К. Ганді на європейський капіталізм і сарводайю – суспільство загального благополуччя, засноване на принципах ненасильства, гуманізму, високої моралі та соціального егалітаризму. Ця модель гандистського соціалізму передбачала повну відмову від усіх благ буржуазної машинної цивілізації та повернення країни до патріархального «золотого віку», що означало децентралізацію всього промислового виробництва і перетворення його в дрібнотоварне, введення ручної ремісничої і кустарної праці та общинно-кооперативних форм виробництва й розподілу¹⁰. Хоча сарводайя була розкритикована за утопізм не тільки науковцями, а й багатьма відомими конгресистами, противники змін уже в 20-ті роки ХХ ст. намагалися втілювати окремі її положення в життя, активно зайнявшись популяризацією ручного прядіння й ткацтва та різних кустарних промислів. Причому особистим прядінням і ткацтвом зайнялися усі конгресисти, виконуючи конструктивну програму М. К. Ганді¹¹.

У 1923 р. в Конгресі виникла т. зв. свараджистська партія, головним пунктом програми якої було поєднання роботи серед широких верств народних мас із активною парламентською діяльністю у центральній і провінційних легіслатурах. Це був надзвичайно строкатий блок різних антигандистських сил як правого, так і лівого спрямування, очолюваний Ч. Р. Дасом і М. Неру¹². Помірковані й праві свараджисти були прихильниками капіталістичного розвитку Індії на кшталт Англії. Частина лівих свараджистів на чолі з С. Ч. Босом, критикуючи буржуазну цивілізацію, на відміну від Б. Г. Тілака та М. К. Ганді,

вбачали майбутнє Індії не в її минулому, а в побудові високорозвиненого централізованого суспільства на основі загальнонародної власності на засоби виробництва та соціального егалітаризму¹³. Течія лівих свараджистів стала осередком, навколо якого згуртувалися ліворадикальні конгресисти, створивши у 1927 – 1928 рр. лівонаціоналістичне крило ІНК¹⁴. Очолили його Дж. Неру, С. Ч. Бос і С. Айєнгар. Воно складалося з кількох течій, серед яких відразу ж виникли гострі розбіжності, і тому не могло проводити узгоджений політичний і соціально-економічний курс. Тим не менш, його лідери розгорнули широку пропаганду соціалістичних ідей по всій Індії, розуміючи під соціалізмом насамперед загальнонародну власність на засоби виробництва, соціальний егалітаризм і, на відміну від СРСР, демократичний устрій суспільства. Заперечуючи т. зв. буржуазний націоналізм як ідеологію багатих, угруповання лівих конгресистів, очолюване Дж. Неру, хотіло зробити націоналізм егалітаристською ідеологією бідних, поєднавши націоналізм із соціалізмом, ідеї незалежності з ідеями соціальної рівності¹⁵.

Для пропаганди ідей незалежності та соціалізму ліві конгресисти у 1928 р. створили Всеіндійську лігу незалежності з філіалами в окремих провінціях. Її головою став С. Айєнгар, а генеральними секретарями Дж. Неру та С. Ч. Бос¹⁶. Програма Ліги передбачала повну незалежність Індії, утворення республіки, надання народам Індії широких демократичних прав за західними зразками, ліквідацію релігійної та кастової дискримінації, встановлення соціальної та економічної рівності, націоналізацію ключових галузей промисловості, введення трудового законодавства, зокрема восьмигодинного робочого дня¹⁷. Дж. Неру очолив на своїй малій батьківщині у Сполучених провінціях місцеву Лігу незалежності. Для неї він розробив ще більш радикальну програму. Наводимо основні її положення: повна незалежність, соціальна та економічна рівність, демократичний уряд, обраний народом, відсутність експлуатації людини людиною, організація робітників і селян для вирішення соціально-економічних питань, суттєве зменшення оподаткування, безплатне навчання в усіх освітніх закладах, загальне виборче право без будь-яких обмежень, встановлення мінімуму заробітної плати для трудящих, націоналізація промисловості та контроль держави над нею, утворення профспілок і фабрично-заводських комітетів, трудове законодавство, право на страйк, відсутність безробіття, страхування по хворобі, захист державою хлібороба, надання селянам земельних ділянок без права їх укрупнення, скасування каст, рівність чоловіка й жінки, захист державою дітей¹⁸.

За вимогою членів Ліги незалежності та інших лівих конгресистів сесія ІНК у Карачі (1931 р.) вперше в історії партії ухвалила запропоновану Дж. Неру егалітаристську програму під назвою «Резолюція про основні права й економічну програму». У ній

проголошувалися незалежність Індії, усі демократичні права, рівність громадян перед законом без обмежень і дискримінації, соціальна та економічна рівність, державна власність на засоби виробництва, природні ресурси, водні шляхи й транспорт чи її контроль над ними, захист інтересів промислових робітників із боку держави, справедливе трудове законодавство, утворення профспілок для захисту інтересів трудящих, реформа землеволодіння в інтересах найбідніших селян і дрібних селянських господарств, захист жінок і дітей, значне скорочення витрат на апарат управління та утримання чиновників усіх рівнів, встановивши для них максимально можливу платню у 500 рупій на місяць, відміна соляних податків, державний протекціонізм для захисту національної промисловості, заборона виробництва та вживання спиртних напоїв і наркотиків, державне регулювання фінансів і торгівлі, створення національної армії¹⁹.

Визначною подією в боротьбі лівих конгресистів за радикальні соціально-економічні перетворення егалітаристського характеру було утворення всередині ІНК соціалістичних угруповань, які називали себе соціалістичними або конгрес-соціалістичними партіями. Слід зазначити, що у кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. егалітаристські ідеї, зокрема ідеї соціалізму в різній його інтерпретації, від фабіанства до марксизму, через зубожіння переважної більшості населення, пропаганду їх Дж. Неру та комуністами набули в Індії, як і в багатьох інших країнах світу, значної популярності. У Конгресі надзвичайно строката й розмаїта течія соціалістів, яка, протиставляючи себе комуністам, стояла на позиціях т. зв. ненасильницького соціалізму (без кривавої революції, класової боротьби, насилля та диктатури пролетаріату), близького до гандистської сарводайї, на початку 30-х років за чисельністю переважала всі інші ліві угруповання. До неї входили послідовники фабіанського соціалізму, прибічники теорії й практики англійської лейбористської партії та інших соціалістичних і соціал-демократичних західноєвропейських партій, прихильники концепції т. зв. індійського соціалізму, в якій заперечувалися всі відомі тоді соціалістичні теорії й моделі як породження Заходу і робилася спроба синтезувати гандизм з індійською релігійно-філософською спадщиною, а також конгресисти, орієнтовані на марксизм, у більшості своїй супротивники насильства. Така ідейна неоднорідність соціалістів не тільки постійно породжувала в їхньому таборі гостру ідейно-політичну боротьбу, а й перешкоджала утворити власну організацію, хоча подібне бажання виникало у них неодноразово²⁰.

Перша спроба її створення була здійснена у 1931 р. біхарськими соціалістами. У провінції Біхар, відомій своїми давніми традиціями егалітаристських рухів, найбільшим впливом серед місцевих ліворадикальних конгресистів користувалися помірковані ідеї ненасильницького фабіанського соціалізму, проти яких у свій час різко виступали В. І. Ленін, Комінтерн та індійські комуністи. Біхарські

прибічники поглядів подружжя Вебб і Дж. Б. Шоу, Дж. П. Нараян, П. П. Варма і Р. Санкрітьяна (тоді його знали як Б. Р. Даса) вирішили створити щось на кшталт місцевого Фабіанського товариства. Після великої підготовчої роботи у липні 1931 р. в столиці Біхару м. Патні була утворена Біхарська соціалістична партія (БСП), яку очолив визначний вчений проф. А. Барі. До складу її керівництва ввійшли також П. П. Варма, Б. Р. Дас та Г. Ш. Сінха. БСП відразу ж визначила свою найближчу та кінцеву мету. Найближчою її метою стала пропаганда соціалістичних ідей фабіанського зразка в провінції Біхар і Британській Індії та організація робітників і селян. Кінцевою метою партії проголошувалося досягнення політичної незалежності й побудова соціалістичної держави. При цьому під соціалізмом розумілися поступове введення соціальної рівності населення, ліквідація приватної власності й встановлення загальнонародної власності на засоби виробництва, глибокі соціально-економічні перетворення в інтересах широких верств народних мас, демократичний суспільний устрій, культурні перетворення. Наслідуючи західних соціал-демократів і протидіючи комуністам, біхарські соціалісти віддали перевагу реформістській та конституційній діяльності. Вони категорично заперечували насильство та примус у будь-якій формі, криваву революцію, диктатуру пролетаріату, жорстоку класову боротьбу, всевладдя однієї партії, масові репресії, геноцид, тобто все те, що було притаманним для радянської тоталітарної моделі соціалізму, якою в той час захоплювалося багато лівих конгресистів, що відразу не розпізнали її справжньої суті, включаючи й Дж. Неру²¹.

Характеризуючи діяльність БСП, зазначимо, що її члени не обмежилися лише пропагандою соціалістичних ідей та організацією трудящих. Вони взяли активну участь у першій та другій масових ненасильницьких кампаніях громадянської непокори, які організував ІНК, очолюваний М. К. Ганді, у 1930 – 1934 рр. для завоювання політичної незалежності. Крім цього, за ініціативою А. Барі, який викладав у місцевому університеті, БСП розгорнула велику науково-дослідницьку роботу, створивши в Патні науковий інститут соціалістичних досліджень, головним завданням якого стала розробка конституції незалежної індійської держави та планів її економічного розвитку. Дуже багато уваги також приділялося участі в роботі Біхарської провінційної організації ІНК, членами якої залишалися всі соціалісти, і в роботі загальноіндійських конгресистських органів – Робочого комітету та Всеіндійського комітету Конгресу. При цьому особливе значення надавалося досягненню єдності всіх ліворадикальних сил в ІНК, переслідуючи мету утворення загальноіндійської соціалістичної партії. БСП стала осередком, навколо якого об'єдналися соціалісти Аджмеру, Андхри, Бенгалу, Берару, Бомбею, Гуджарату, Делі, Керали, Махараштри, Сполучених провінцій, Уткалу та Центральних провінцій. У грудні 1933 р. в Патні була

скликана перша загальноіндійська конференція конгресистів-соціалістів під головуванням А. Н. Дева, а в жовтні 1934 р. на установчій конференції в Бомбеї ухвалюється рішення про утворення в складі ІНК всеіндійської Конгрес-соціалістичної партії (КСП), одним із керівників якої став лідер БСП проф. А. Барі. Метою КСП проголошувалося досягнення Індією повної національної незалежності і проведення ненасильницьким шляхом радикальних соціально-економічних перетворень у промисловості та сільському господарстві в інтересах широких верств народних мас. У перспективі передбачалося соціалістична перебудова індійського суспільства. КСП, як і БСП, теж заперечувала насильство в будь-якій формі, орієнтуючись тільки на реформістську та конституційну діяльність. Що ж до БСП, то з утворенням КСП вона втратила свою організаційну самостійність, ставши Біхарським відділенням Конгрес-соціалістичної партії Індії. Конгрес-соціалісти залишилися в ІНК, маючи на меті залучити конгресистів на свій бік і домогтися, щоб вплив КСП на політику Конгресу став вирішальним²².

Однак відразу ж після утворення КСП у ній розгорнулася гостра боротьба між різними угрупованнями з програмних і тактичних питань, а також виникли суперечності між окремими лідерами (А. Барі, А. Н. Девом, А. Патвардханом, М. Р. Масані, Дж. П. Нараяном та ін.). До того ж до КСП вступили комуністи, які всіляко намагалися підкорити її своєму впливові, отримавши чисельну перевагу в виконкомі партії. Суперництво між комуністами та соціалістами за лідерство тривало аж до 1940 р., коли КПІ була виключена із КСП. Все це не могло не позначитися на діяльності КСП, яка занадто багато уваги приділяла вирішенню питань внутрішньопартійного життя та врегулюванню досить напружених відносин із конгресистським керівництвом (у керівних органах ІНК тоді традиційно домінували помірковані й праві діячі, далекі від симпатій щодо конгрес-соціалістів). Фактично аж до березня 1948 р., коли соціалісти вийшли зі складу ІНК і утворили самостійну партію, назвавши її Соціалістичною партією Індії, діяльність КСП зосередилася головним чином на пропаганді соціалістичних ідей серед конгресистів, членів інших партій та організацій і серед індійської громадськості, боротьбі за радикалізацію політичного курсу ІНК, участі в різноманітних масових акціях і кампаніях ІНК і в діяльності робітничих, селянських і молодіжних спілок, участі в роботі конгресистських урядів, утворених у більшості провінцій Індії в кінці 30-х років, та в роботі законодавчих органів і органів місцевого самоврядування, в боротьбі з недоторканістю та іншими пережитками минулого в тодішньому індійському суспільстві²³.

Таким чином, егалітаристські течії в партії Індійський національний конгрес у колоніальний період користувалися досить значним впливом і популярністю. Розглядаючи тодішній дикий капіталізм і створену ним

буржуазну цивілізацію як минуле людства, ліворадикальні конгресисти-егалітаристи вбачали майбутнє вільної Індії тільки в побудові ненасильницького правового суспільства загального благополуччя, основними рисами якого мали бути соціальна та економічна рівність, рівність усіх перед законом, перерозподіл матеріальних благ, загальнонародна власність на засоби виробництва, народовладдя, справжня демократія, дотримання усіх прав людини та громадянина, відсутність експлуатації людини людиною, державне регулювання економіки, забезпечення з боку держави нормального прожиткового рівня усіх верств населення, безплатна освіта, соціальне законодавство, наділення селян землею, ліквідація інституту каст, висока моральність, заборона вживання спиртних напоїв, тютюну та наркотиків. Видатний лідер ліворадикальних конгресистів Дж. Неру, будучи прем'єр-міністром суверенної Республіки Індія у 1947 – 1964 рр., зробив усе для того, щоб побудувати на древній індійській землі таке суспільство благополуччя та соціальної справедливості, назвавши його суспільство соціалістичного зразка або демократичний соціалізм. Проте внаслідок цілого комплексу об'єктивних і суб'єктивних причин втілити в життя давню мрію людства про ідеальну організацію суспільства, де б панували ідеї розуму та загальної справедливості, «де можливості були б рівні для всіх, де різниця між людьми була б незначною і де громадське життя ґрунтувалося б на співробітництві», йому не вдалося. Це стало недосяжним ідеалом не тільки для Індії, а й для всього людства.

Примітки

¹ Див. також: *Алаев, Л. Б.* Средневековая Индия / Л. Б. Алаев. – СПб., 2003; *Бонгард-Левин, Г. М.* Древняя Индия. История и культура / Г. М. Бонгард- Левин. – СПб., 2001; *Ванина, Е. Ю.* Идеи и общество в Индии XVI – XVIII вв. / Е. Ю. Ванина. – М., 1993; *Мезенцева, О. В.* Мир ведийских истин. Жизнь и учение Свами Даянанды / О. В. Мезенцева. – М., 1994; *Тхакур, К. К.* Бхарат мен ангрезі радж (Індія за часів англійського панування) / К. К. Тхакур. – Аллахабад, 1959 (мовою гінді).

² Детально див.: *Dua, R. P.* Social Factors in the Birth and Growth of the Indian National Congress Movement / R. P. Dua. – Delhi, 1967; *Maclane, J. R.* Indian Nationalism and Early Congress / J. R. Maclane. – Princeton, 1977; *Majumdar, B., Mazumdar, B. P.* Congress and Congressmen in the Pre-Gandhian Era, 1885 – 1917 / B. Majumdar, B. P. Mazumdar. – Calcutta, 1967; *Majumdar, R. C.* Militant Nationalism in India and Its Socio-Religious Background 1897 – 1917 / R. C. Majumdar. – Calcutta, 1966; *Mehrotra, S. R.* The Emergence of the Indian National Congress / S. R. Mehrotra. – New Delhi, 1971.

³ Про них детально див.: *Anand, V. S.* A Study in the Evolution of Indian Nationalism / V. S. Anand. – London, 1967; *Argov, D.* Moderates and

Extremists in the Indian Nationalist Movement 1883 – 1920 / D. Argov. – London, 1967.

⁴ Детально див.: *Tilak, B. G. Speeches of Bal Gangadhar Tilak (Delivered during 1889 – 1918) / B. G. Tilak. – Madras, 1918. – P. 1 – 170; Tilak, B. G. His Writings and Speeches / B. G. Tilak. – Madras, 1919; Wolpert, S. Tilak and Gokhale. Revolution and Reform in the Making of Modern India / S. Wolpert. – Berkeley, 1962.*

⁵ *Mahajan, V. D. The Nationalist Movement in India / V. D. Mahajan. – New Delhi, 1976. – P. 171 – 172.*

⁶ Детально див.: *Pal, B. C. Nationality and Empire / B. C. Pal. – Calcutta, 1916; Pal, B. C. World Situation and Ourselves / B. C. Pal. – Calcutta, 1919; Pal, B. C. Swadeshi and Swaraj: The Rise of New Patriotism / B. C. Pal. – Calcutta, 1954.*

⁷ Детально див.: *Krishna, G. The Development of the Indian National Congress as a Mass Organization, 1918 – 1923 / G. Krishna // The Journal of Asian Studies. – Vol. 25. – No. 3 (May, 1966). – P. 413 – 430.*

⁸ Про нього детально див.: *Чувпило, О. О. Мохандас Карамчанд Ганді й християнство / О. О. Чувпило // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – Вип. 18. – Харків, 2005. – С. 27 – 36; Яшпал. Гандхівад кі шавпарікша (сатья аур ахімса кі параш) (Аналіз гандизму (сатья та ахімса)) / Яшпал. – Лакхнау, б. р. (мовою гінді); *Alter, J. S. Gandhi's Body: Sex, Diet, and the Politics of Nationalism / J. S. Alter. – Philadelphia, 2000; Bakshi, S. R. Gandhi and the Congress / S. R. Bakshi. – New Delhi, 1996; Gandhi: the Meaning of Mahatma for the Millennium / Gandhi. – Washington, 2001.**

⁹ Про них детально див.: *Bahadur, L. Indian Freedom Movement and Thought: Politics of “Pro-change” Versus “No-change” (1919 – 1929) / L. Bahadur. – New Delhi, 1983.*

¹⁰ Детально див.: *Gandhi, M. K. Sarvodaya (The Welfare of All) / M. K. Gandhi. – Ahmedabad, 1954; Gandhi, M. K. My Socialism / M. K. Gandhi. – Ahmedabad, 1956; Gandhi, M. K. Sarvodaya. Its Principles and Programme / M. K. Gandhi. – Ahmedabad, 1957.*

¹¹ Про неї детально див.: *Gandhi, M. Young India 1919 – 1922 / M. Gandhi. – Madras, 1922. – P. 1019 – 1024.*

¹² Про свараджистську партію детально див.: *Bakshi, S. R. Swaraj Party and the Indian National Congress / S. R. Bakshi. – New Delhi, 1985; Ray, P. C. Life and Times of C. R. Das / P. C. Ray. – Oxford, 1927.*

¹³ Детально див.: *Чувпило, О. О. Роль С. Ч. Боса в національно-визвольному русі народів Британської Індії напередодні Другої світової війни / О. О. Чувпило // Східний світ. – 2006. – № 4. – С. 63 – 75; Bose, S. C. Important Speeches and Writings of Subhas Bose / S. C. Bose. – Lahore, 1946; Bose, S. C. Fundamental Questions of Indian Revolution / S. C. Bose. – Calcutta, 1970.*

¹⁴ Про ліве крило ІНК детально див.: *Sinha, L. P. The Left Wing in India (1919 – 1947) / L. P. Sinha. – Muzaffarpur, 1965.*

¹⁵ Детально див.: *Nehru, J. J. Nehru on Socialism. Selected Speeches and Writings / J. Nehru.* – New Delhi, 1954; *Nehru, J. Selected Works: in 15 Vs. / J. Nehru.* – New Delhi, 1972 – 1982.

¹⁶ Про Лігу незалежності детально див.: *Чувпило, О. О. Утворення і діяльність Всеіндійської ліги незалежності / О. О. Чувпило // Питання нової і новітньої історії.* – 1978. – Вип. 24. – С. 22 – 29.

¹⁷ Програму Всеіндійської ліги незалежності див.: *The Monitor.* – 1928. – November 7.

¹⁸ Програму Ліги незалежності Сполучених провінцій див.: *Nehru, J. Selected Works / J. Nehru.* – Vol. 3. – New Delhi, 1972. – P. 287 – 289.

¹⁹ Резолюцію, ухвалену сесією в Карачі, див.: *Indian National Congress. Resolutions on Economic Policy and Programme 1924 – 1954 / Indian National Congress.* – New Delhi, 1954. – P. 3 – 10.

²⁰ Детально див.: *Sinha, L. P. The Left Wing in India (1919 – 1947) / L. P. Sinha.* – Muzaffarpur, 1965. – P. 304 – 530.

²¹ Програмні документи БСП детально див.: *Біхар* прантія самаджваді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція. Документи) / Біхар. – Патна, 1936 (мовою гінді).

²² Програмні документи КСП детально див.: *All-India Congress Socialist Party. Constitution, Programme and Resolutions of the 1st Conference of the Party and Report of the Organising Secretary / All-India.* – Bombay, 1934.

²³ Про діяльність КСП детально див.: *Lakhanpal, P. L. History of the Congress Socialist Party / P. L. Lakhanpal.* – Lahore, 1946.

Історіографія та
джерелознавство

«Magnificat» в переводе и истолковании Мартина Лютера

Голубкин Ю. А.

Голубкин Ю. О. «Magnificat» у перекладі та тлумаченні Мартіна Лютера. У статті розглядається твір Мартіна Лютера «Magnificat». Він був направлений проти культу Діви Марії. Аналізуються аргументи Лютера. Стверджується, що спроби викорінення багатотисячолітніх традицій не можуть увінчатися миттєвим успіхом.

Ключові слова: Лютер, культ Діви Марії

Golubkin Y. A. «Magnificat» in Martin Luther's Translation and Interpretation. Martin Luther's work «Magnificat» is examined in the article. This work was directed against the cult of Virgo Mary. Luther's argumentation is analyzed. It asserted that the attempts of eradication of centuries-old traditions can not be crowned instantaneous success.

Key words: Luther, the cult of Virgo Mary

Во время своего вынужденного пребывания в замке Вартбург (конец мая 1521 – начало марта 1522 гг.) Лютер написал около тридцати работ. Одной из них было сочинение «Magnificat». Оно относится к числу экзегетических трудов и представляет собой перевод с латыни на немецкий язык и истолкование монолога Девы Марии из Евангелия от Луки (I, 46 – 55), который в Вульгате начинается словами: «Magnificat anima mea Dominum» («Величит душа моя Господа»). Этот монолог Дева Мария произнесла после того, как Елисавета, узнав о Ее избрании Господом для того, чтобы стать Матерью Сына Божьего, восхищенно воскликнула: «... благословенна Ты между женами!..» (Лук. I, 42).

Полное название сочинения Лютера – «Das Magnificat verdeutscht und ausgelegt» («Величание [Девой Марией Господа], переведенное на немецкий язык и истолкованное»)¹. Но в дальнейшем ради краткости изложения мы будем приводить первое латинское слово этого названия – «Magnificat».

В литературе лютеровский «Magnificat» оценивается очень высоко. Его называют одним из лучших сочинений Лютера², «трудом мастера»³, «перлом среди лютеровских истолкований Писания»⁴. И действительно, литературные достоинства этого сочинения и воплотившееся в нем мастерство Лютера-экзегета – выше всяческих похвал. Но, как и любая экзегетическая работа, сочинение Лютера многопланово. Лютер затрагивает в нем множество тем: «Всевластие

Бога в истории», «Бог и человек», «Дух, душа, тело», «смирение истинное и ложное», «дела человеческие», «шесть великих деяний Божьих», «Зерцало правителя» и т.д. И нередко случается так, что в поле зрения исследователей попадает прежде всего частокол этого разномыслия, в то время как на огражденное им строение и замысел того, кто его возводил, бросается лишь беглый взгляд. Поэтому попытаемся рассмотреть основную идею лютеровского сочинения и аргументы, приводившиеся Лютером для ее обоснования. Мы также намереемся ответить на вопрос о том, какой резонанс эта идея реформатора вызвала в немецком обществе.

Главная идея сочинения Лютера «Magnificat» вытекала из его учения об оправдании верой. В соответствии с ним человек не может собственными усилиями обрести небесное блаженство. Ни добрые дела, ни исключительные заслуги не помогут ему на пути к Царству Божьему. Небесное блаженство не завоевывается им, а даруется ему из милости Богом, Который ради преодоления греховности человеческого рода принес в Жертву Своего Сына. И человеку надлежит воспринять милость Божию своей верой. Монахи и священники, Папы и Церковные Соборы, миряне и рейхстаги могут ошибаться и ошибаются. Свободно от ошибок только Священное Писание. А его основное содержание сводится к возведению милости Божией.

В явном несоответствии с этим лютеровским учением был культ Девы Марии. Он утверждался на протяжении многих веков в результате сложного синтеза представлений о Ней в народе и в Церкви. И последняя нередко лишь фиксировала на «ученом» церковном языке то, что вызревало в сознании «немотствующего большинства» общества. Издревле, еще до признания Ее на Ефесском Соборе 431 г. Богородицей, Дева Мария пользовалась особым почитанием в народе. Второй Никейский Собор (787) провел различие между поклонением (*latría*) и почитанием (*dulcía*). В решениях этого Собора подчеркивалось, что поклонение должно воздаваться только Богу, а святых и Богородицу надобно почитать. Но затем Фома Аквинский высказал мнение, что Богородице надлежит оказывать «сверхпочитание» («*hyperdulcía*»)⁵.

А в народном сознании грань между почитанием, сверхпочитанием и поклонением Марии стерлась вообще. Народ прославлял Ее и как Пречистую и Пресвятую Деву, и как Царицу Небесную, и как Мать Церкви, «Ковчег Завета», и как духовную Мать всех людей. В Ней также видели идеальное воплощение женственности и материнства. Но самое главное – в глазах большинства людей Она была олицетворением неиссякаемого добра и милосердия. В Ней видели не только заступницу на будущем Последнем Суде, пред которым неизбежно предстанет каждый, но и отзывчивую, неутомимую помощницу во всех земных делах и бесчисленных людских неурядицах, бедствиях и катастрофах. Иконы с Ее Ликом были не только в каждом храме, но и в каждом доме.

После изнурительного трудового дня миллионы людей преклоняли перед ними колени и доверительно делились с Ней своими горестями, переживаниями и надеждами. В Ее честь возводились величественные соборы, отмечалось множество церковных праздников. Ее образ был запечатлен в картинах, фресках, скульптурах, религиозных драмах. Народ слагал о Ней сказания и легенды, в которых простосердечно восхвалялось Ее попечение о сирых и несчастных.

Таким образом, культ Девы Марии стал важной составной частью христианской традиции, прочно запечатлелся на узелках народной памяти и передавался из рода в род. А Ее «Magnificat», близкий по форме к ветхозаветным псалмам, уже в IV – V вв. был включен в число т. наз. «canticum» («гимнов», «славословий»), которые в совокупности с псалмами образовывали ядро духовных песнопений. И Лютер не мог не осознавать того, что его учение об оправдании верой в искупительную жертву Иисуса Христа сможет утвердиться лишь после того, как из народного сознания, из народных верований и чувствований будет искоренен культ Девы Марии.

Но ниспровержение с пьедесталов тех, кого чтит, кому поклоняется, пред кем преклоняется народ, нередко сопряжено с непредвиденными последствиями. Это задолго до Лютера понимали многие ниспровергатели традиций. Со школьных лет в нашей памяти запечатлелся рассказ Григория Турского о том, что перед принятием христианства королем саллических франков Хлодвигом епископ Ремигиус обратился к нему с такими словами: «Склони смиренно голову, Сигамбер, поклонись тому, что ты сжигал (т. е. христианские святыни. – Ю. Г.), сожги то, чему ты поклонялся (т. е. языческих идолов. – Ю. Г.)». В ответ Хлодвиг сказал: «Охотно послушался бы я тебя, святой отец, но одно беспокоит меня – народ, который предан мне, может не потерпеть того, что я оставляю его богов». И лишь после того, как Хлодвиг созвал своих дружинников и услышал от них слова: «Милостивый король, мы оставляем смертных богов и готовы служить бессмертному Богу», он принял крещение сам и принудил к этому франков⁶.

Лютер не был королем, дружины у него тоже не было. И заставить кого бы то ни было принять свое учение об оправдании верой он не мог. Ему надо было увещевать, убеждать и склонять на свою сторону князей, рыцарство, городские магистраты, бюргерство и крестьян. И делать это он мог только очень осмотрительно. В сочинении «Magnificat» он нигде прямо не заявляет о необходимости ниспровержения культа Девы Марии. Он также не излагает свои аргументы логично и последовательно, один за другим. Может быть, он и не стремился к этому, так как в народном мироощущении эмоциональное преобладало над логическим. Пожалуй, это было и невозможно сделать в экзегетическом сочинении, где Лютеру надлежало придерживаться последовательности изложения евангелиста Луки, а не руководствоваться логикой своих собственных рассуждений.

Этим также можно объяснить ряд повторений, несогласований, да и явных противоречий, которые встречаются в тексте рассматриваемого сочинения.

Посмотрим же, при помощи каких аргументов Лютер пытался развенчать культ Девы Марии. Одним из главных положений учения Лютера был постулат «*sola scriptura*» («только [Священное] Писание»). Но некоторые стихи фрагмента Евангелия от Луки, который истолковывал Лютер, использовались католическими авторами как раз для обоснования культа Девы Марии. В этой связи Лютер пытался дать свой перевод и свою интерпретацию этих стихов.

Согласно Лук. I, 28, ангел, который принес Деве Марии благую весть, сказал: «... благословенна Ты между женами». Точно такие же слова произносит и Елисавета (Лук. I, 42). В этом контексте слово «благословенна» означает: «возвеличена», «вознесена», «восхвалена». И сама Мария, Которая, по Лук. I, 29, «смугилась от слов ангела», откликнулась на идущее из глубины души Елисаветы восклицание словами: «... отныне будут ублажать Меня все роды [за то], что сотворил Мне величие Сильный...» (Лук. I, 48 – 49) (Курсив наш. – Ю. Г.). Лютер же при переводе последней фразы придает ее смыслу совершенно иной оттенок: «*Darum werden mich seligpreisen alle kindeskinder ewiglich. Denn er hat grosse Dinge an mir getan...*»⁷ («И вовек будут ублажать *меня* все роды за то, что Он (Бог. – Ю. Г.) сотворил великие деяния *во мне*») (Курсив наш. – Ю. Г.). Обратим внимание: в переводе Лютера говорится не о величии Девы Марии, а о великих деяниях Бога. Дева Мария в таком контексте предстает лишь как вместилище этих великих деяний.

А теперь обратим внимание на то, какой образ Девы Марии предстает перед читателем уже не в лютеровском переводе, а в его истолковании текста Ин. I, 46 – 55. На немногих страницах своего сочинения Лютер называет Ее «ласковой матерью Христа»⁸, «нежной девой»⁹, «безгрешной»¹⁰. Восхищаясь Ее бесхитростностью и простодушием, он восклицает: «О, какое это простое, чистое сердце, какое чудесное дитя человеческел!»¹¹. Но чаще всего при характеристике Девы Марии Лютер употребляет латинское слово «*humilitas*». Оно имеет множество смыслов и оттенков: низкий, низменный, вышедший из низов, простонародный, незнатный, незначительный, ничтожный, маловажный, презренный, смиренный, покорный, раболепный, угодливый, малодушный, скромный, бесцветный. Средневековые теологи переводили слово «*humilitas*» как «смиренный». Употребляя его в сочетании с именем Девы Марии, они стремились возвысить в глазах верующих значение смирения как одной из главных христианских добродетелей.

Но затем Эразм Роттердамский заявил о том, что в греческом тексте Нового Завета слово «*tapeinosis*» означает не «смирение» Марии, а Ее «*fragvitas*» [незначительность]¹². Разделяя отчасти это мнение Эразма, Лютер всячески подчеркивает, что Дева Мария относилась к низам

общества. Он пишет, что у Нее были «... бедные, презираемые, принадлежащие к низам [общества] родители... на которых никто из знатных не обращал внимания»¹³. И сама Мария, по словам Лютера, была «... скромной девушкой, которая хлопотала по хозяйству, ухаживала за скотом и, без сомнения, ничем не отличалась от теперешней бедной служанки, которая делает в доме то, что ей надлежит делать»¹⁴. Лютер также утверждает, что Она и после того, как стала Матерью Христа, продолжала вести такой же образ жизни, как и раньше: делала уборку в доме, готовила пищу, мыла посуду – как обычная служанка или домохозяйка. И в общении с другими женщинами и соседями она держала себя так же, как и раньше, не претендовала на что-то особенное¹⁵.

Но, подчеркнув, как и Эразм, незначительное положение Девы Марии в обществе, Лютер пошел дальше знаменитого гуманиста – до Ее унижения как личности. Его умиление простосердечием и скромностью Девы Марии сменяется утверждением о том, что «"humilitas" – это не что иное, как презираемое, незаметное, низшее существо...»¹⁶. «Я перевожу, – продолжает он, – словечко "humilitas" как "ничтожность" ("Nichtigkeit") или "невзрачное существо" ("unanseheliches Wesen"), поскольку мнение Марии таково: Бог обратил внимание на меня – бедную, презираемую, незаметную девушку, а мог бы вполне найти богатых, высокооставленных, благородных, могущественных королей, дочерей князей и больших господ...»¹⁷.

Наряду с характеристикой общественного положения Девы Марии и Ее личности Лютер оценивает и Ее роль как Богоматери. «Отсюда, – подчеркивает он, – проистекает вся ее честь, все блаженство и то, что во всем роде человеческом она – одна-единственная среди всех; никто не равен ей в том, что у нее с Отцом Небесным есть Дитя – и Такое Дитя!.. Потому-то вся ее честь постигается в одном слове – Богоматерь»¹⁸. Конечно, это высказывание мало напоминает торжественное рокотание ангельских труб. Но и оно показалось Лютеру слишком «высоким», и он вкладывает в уста Девы Марии такие слова: «Я – только мастерская (Werkstatt), в которой творит Он (Бог. – Ю. Г.), а я ничего не привношу в Творение; поэтому меня не должен никто ни восхвалять, ни воздавать мне честь за то, что я стала матерью Божией; а надобно воздавать честь Богу и восхвалять Его Творение во мне»¹⁹.

К сравнению Пресвятой Девы Марии с мастерской (надо полагать, – по деторождению. – Ю. Г.) Лютер прибег через два года после того, как Рафаэль закончил свою "Сикстинскую Мадонну". Возможно, Лютеру не было известно это великое творение непревзойденного мастера. Но в громадном эмоциональном воздействии изобразительного искусства на массы Лютер имел возможность убедиться не раз. Стремясь нейтрализовать это воздействие, он не только, как отмечалось выше, называл Деву Марию «невзрачным существом», а и порицал художников за то, что они воплощают в Ее образе только

величественное и абстрагируются от того, что достойно пренебрежения²⁰. Осуждает Лютер и авторов книг – «чрезмерных восхвалителей Девы Марии». Он считает их «... бесполезными болтунами», которые не видят того, что в Ней сближаются безмерное богатство Божие с ее безмерной бедностью, Божественная слава с ее ничтожеством, Божественное достоинство с ее недостойностью, Божественное величие с ее незначительностью, Божественное благо с отсутствием у нее заслуг, Божественная милость со скудостью ее [возможностей]...»²¹.

И, наконец, как бы суммируя все сказанное им о Деве Марии, Лютер замечает: «Ее называют Царицей Небесной. Это так, но ... она все же никакой не кумир, который может [что-то] даровать или помогать, как считают некоторые, взывающие к ней больше, чем к Богу, и взыскующие [у нее] убежища... Она ничего не дарует»²².

Но, быть может, обездоленным и страждущим следует рассчитывать на то, что им протянут руку помощи люди? – Нет, – отвечает Лютер, – глаза людей устремлены ввысь – «... к почету, силе, богатству, учености, благополучию и всему тому, что велико и высоко... но никто не хочет посмотреть в глубину – туда, где встретишься с бедностью, поношением, нуждой, стенанием и страхом; от этого каждый отводит глаза»²³. И только Бог, по словам Лютера, – Единственный, Чей взор устремлен «в глубину» («in die Tiefe»), Кто «... видит нужду и горе и близок всем, находящимся в глубине»²⁴. Но как может Бог помочь людям? Как помогает Он им?

Ответы Лютера на эти вопросы не отличаются новизной. Он, по сути, повторяет основные положения средневековой историографии. Он считает незыблемыми отношения господства в земном мире одних и подчинение им других. Он утверждает, что упования людей должны связываться только с всемогущим Богом. Но и Он, уточняет Лютер, не разрушает престолы, а лишь низвергает с них сильных²⁵. Да и это происходит не так быстро, как они заслуживают²⁶. Бог, по словам Лютера, сокрыто направляет ход истории путем свержения одних правителей другими и разрушения одних держав посредством других. Для подтверждения этого тезиса Лютер ссылается на предложенную св. Иеронимом и принятую средневековой историографией периодизацию всемирной истории по четырем, сменявшим друг друга, монархиям: Ассиро-Вавилонской, Мидо-Персидской, Греко-Македонской и Римской. Так, считает Лютер, по воле Божией, одни царства приходили на смену другим, но неизменными оставались и останутся в земной жизни «престолы». Столь же неизменным установлением Божьим, по мнению Лютера, является и социальное неравенство. «На земле, в этой жизни, – писал он, – должны оставаться различия людей и сословий»²⁷.

Актуальною во все времена проблему бедности и богатства Лютер в сочинении «Magnificat» рассматривал прежде всего в сотериологическом плане. Он утверждал, что и бедные, которые стремятся к богатству, и богатые, которые им владеют, находятся в

одинаковой опасности: первые могут потерять Царство Небесное, если их сердце будет убегать от низкого состояния и бедности, а вторые, – если оно будет прилепляться к богатству²⁸. Подлинно же богатым, по Лютеру, сможет счесть себя лишь тот, кто обретет Небесное сокровище, – блаженную жизнь в вечном Царстве Божиим. А это нетленное сокровище, считал Лютер, человек сможет обрести лишь посредством истинной веры. И в качестве образца такой веры для всех христиан Лютер представлял веру Девы Марии. Она услышала обетование Божие, т. е. предсказание того, чего еще нет, после чего начинается время ожидания. А оно у многих людей порождает не только веру и надежду, но и сомнения. Вера же Девы Марии сомнений не ведала. Ее чистая душа восприняла волю Божию самозабвенно, с величайшим смирением. И эта смиренная вера, по словам Лютера, учит нас, как надобно любить и восхвалять Господа²⁹.

Таким образом, в лютеровском сочинении «Magnificat» Дева Мария предстала перед читателями в новом облике – как обычный человек из простонародья, удостоенный без каких бы то ни было собственных заслуг милости Божией, и наряду с этим как образец не омрачаемой даже тенью сомнения веры во всемогущество Божие. Лютер писал, что Дева Мария пела свою «Величальную песнь Господу» «... не для себя одной, а для всех нас, чтобы мы подпевали ей»³⁰. Но упование реформатора-дирижера на то, что хор сразу же дружно подхватит песнь Девы Марии – «Magnificat», послушно повинувшись движению его дирижерской палочки, не оправдалось. Несмотря на осторожность, с которой он расшатывал трон Девы Марии, непредвиденные последствия его попытки подвергнуть сомнению традиционный культ дали о себе знать в самом скором времени. Вместо слитного пения хора уже в 1521 – 1524 гг. во многих городах Германии произошли иконоборческие движения. В пламени костров горели иконы с изображениями Девы Марии, молоты иконоборцев крушили Ее статуи. И Лютеру уже в декабре 1521 г. пришлось браться за перо и писать «Открытое увещание ко всем христианам воздержаться от смуты и мятежа».

Примітки

¹ *WA.* – Bd. 7. – S. 544 – 604.

² *Hövelmann, Hartmut.* Zu diesem Heft / H. Hövelmann // *Luther.* – H. 3, 2001. – S. 119.

³ *Bornkamm, Heinrich.* Martin Luther in der Mitte seines Lebens / H. Bornkamm. – Göttingen, 1979. – S. 20.

⁴ *Lohse, Bernhard.* Martin Luther. Einführung in sein Leben und sein Werk / B. Lohse. – München, 1981. – S. 137.

⁵ См.: *Klauser R.* Heiligenverehrung. II. Christliche Heiligenverehrung / R. Klauser // *RGG.* – Bd. 3. – Sp. 174.

⁶ Цит. по: *Dassmann, Ernst*. Die Anfänge der Kirche in Deutschland. Von der Spätantike bis zur frühfränkischen Zeit / E. Dassmann. – Stuttgart-Berlin-Köln, 1993. – S. 161.

⁷ *WA*. – Bd. 7. – S. 546.

⁸ *Ibid.* – S. 548.

⁹ *Ibid.* – S. 561.

¹⁰ *Ibid.* – S. 573.

¹¹ *Ibid.* – S. 575.

¹² См.: *Bell, Theo*. Das Magnificat – verdeutscht und ausgelegt durch D. Martin Luther: Vorrede und Eingang / T. Bell // Luther. – H. 3, 2001. – S. 134.

¹³ *WA*. – Bd. 7. – S. 548 – 549.

¹⁴ *Ibid.* – S. 549.

¹⁵ *Ibid.* – S. 575.

¹⁶ *Ibid.* – S. 560.

¹⁷ *Ibid.* – S. 560 – 561.

¹⁸ *Ibid.* – S. 573.

¹⁹ *Ibid.* – S. 575.

²⁰ *Ibid.* – S. 569.

²¹ *Ibid.* – S. 570.

²² *Ibid.* – S. 574 – 575.

²³ *Ibid.* – S. 547.

²⁴ *Ibid.* – S. 547 – 548.

²⁵ *Ibid.* – S. 590 – 591.

²⁶ *Ibid.* – S. 590.

²⁷ *Ibid.* – S. 589.

²⁸ *Ibid.* – S. 593.

²⁹ *Ibid.* – S. 548.

³⁰ *Ibid.* – S. 553.

**Життя та діяльність земських учителів:
історіографія проблеми
(друга половина XIX – початок XXI століття)**

Жуков С. М.

Жуков С. Жизнь и деятельность земских учителей: историография проблемы (вторая половина XIX – начало XXI века). В статье рассматривается историография жизни и деятельности земских

учителей в Российской империи второй половины XIX – начала XXI века. Проанализирована тематика исследований и подходы, господствовавшие на различных этапах развития научной мысли. Освещены основные достижения отечественной досоветской и украинской диаспорной историографии вопроса, охарактеризовано отношение к земскому учительству в советский период, очерчены основные направления исследований проблематики на современном этапе.

Ключевые слова: земские учителя, земская школа, народное образование

Zhukov S. Life and Activities of Zemski Teachers: Historiography of the Problem (the Second Part of the XIX – the Beginning of the XXI Centuries). The article is devoted to the historiographical analysis of the problem of life and activities of zemski teachers in the post-reform Russian Empire in the second part of the XIX – in the beginning of the XXI centuries. The main themes of the researches, methodical and ideological statements prevailed in the different periods has been analyzed. The main investigations of the pre-soviet Russian historiography, the determination of the teachers in the soviet scientific literature has been described. The main streams in the modern Russian and Ukrainian historiography of the researching of the problems of life and activities of the zemski teachers have been shown.

Key words: zemski teachers, zemski school, people's education

Одним з основних чинників розповсюдження грамотності у пореформеній Росії взагалі й в українських губерніях зокрема була мережа початкових училищ, створена силами місцевого самоврядування. Протягом порівняно невеликого проміжку часу земська школа стала масовою, що призвело до поступового зростання рівня грамотності населення, а також усвідомлення громадськістю важливості ефективної організації системи народної освіти. Створена для потреб земських шкіл армія народних учителів перетворилась на окремих прошарок російського суспільства зі своїми проблемами, зумовленими специфікою життя і роботи. Погляди й підходи дослідників, які у своїх працях торкалися тих чи інших аспектів даної проблеми, різнилися залежно від історичної епохи, політичної орієнтації авторів, пануючої в суспільстві ідеології тощо.

Перші спроби систематизації та історіографічного аналізу літератури, присвяченої проблемам початкової освіти, у тому числі учительському питанню, у Російській імперії були зроблені на початку XX століття. Однак, їх автори не завжди залишались неупередженими, історіографічні огляди нерідко були одним із засобів критики своїх опонентів у сфері політики й педагогіки¹. У доробку радянських істориків присутні дослідження, присвячені аналізу розробки освітньої тематики у публіцистиці², а також формуванню образу земського учителя у творчій спадщині видатних вітчизняних педагогів³.

Найбільший внесок у справу дослідження радянської історіографії історії початкової освіти і висвітленню в ній життя учительства зробив наприкінці 1980-х років Е. Дніпров⁴. Сучасні українські дослідники протягом останнього десятиріччя опублікували ряд цінних робіт, присвячених розгляду проблем сільських педагогів на сторінках періодичних видань⁵, у публіцистиці та художній літературі⁶. Історіографію земської діяльності у справі матеріального забезпечення та професійної підготовки учительства зроблено у дослідженнях О. Бакуменко та І. Миколаєнко⁷, аналіз наукової розробки історії громадсько-політичного руху за українізацію школи й участі в цих процесах учительства розглянуто в працях Н. Гупана й Т. Усатенко, а також у історіографічних розділах ряду дисертаційних досліджень⁸.

Отже, на сучасному етапі все ще не існує спеціального історіографічного дослідження, присвяченого аналізу літератури, в якій висвітлювались різні аспекти життя, організації роботи й побуту земських вчителів. Цим обумовлено наукову актуальність дослідження.

Таким чином, метою дослідження є розгляд та аналіз історіографії життя та діяльності земських учителів, завданнями – її періодизація, виділення основних напрямків та підходів до висвітлення проблематики, що зумовлювало тематику досліджень у різні періоди.

У зраках дорадянської історіографії й особливо публіцистики досить виразно простежуються ідеологічні вподобання авторів публікацій. Друга половина XIX століття була часом розквіту ліберальної публіцистики, тому не дивно що саме її представники залишили по собі найбільший творчий спадок, що тим чи іншим чином сприяв формуванню образу народного учителя в масовій свідомості. В цілому, епоха великих реформ 1860-х – 1870-х років викликала в російському суспільстві відчуття піднесення і віри у швидку модернізацію суспільства. Характерною рисою більшості публікацій другої половини XIX століття було надмірне захоплення моральним аспектом освіти народних мас, наслідком чого була ідеалізація земської школи взагалі і учительства зокрема. В статтях В. Власова, М. Кузнєцова та інших авторів народний учитель набував ознак святості, таких педагогів нерідко називали на кшталт «добровільних мучеників», «героїчних працівників на ниві просвіти» тощо⁹.

Основним аргументом, яким підкріплювалась дана теза, були незадовільне матеріальне становище і вкрай важкі умови праці сільських вчителів. На низькому рівні заробітної плати, непристосованості шкільних приміщень до нормальної організації навчального процесу, антисанітарії, яка була причиною таких «професійних хвороб» як туберкульоз та порушення зору, акцентували свою увагу ліберальні автори другої половини XIX – початку XX століття. Важливою проблемою, на думку представників ліберальної й, особливо, демократичної суспільно-політичної думки, була правова незахищеність учительства. К. Кавелін з гіркотою писав, що «учитель у

народній школі – остання спиця у возі»¹⁰. «І священник, і волосний старшина, і писар, і місцевий поміщик, і куркуль – усі вважають себе начальством над учителем»¹¹, – зазначав С. Приклонський. Детальний аналіз специфічних труднощів, з якими зіштовхувались жінки під час роботи у сільській школі, зробив видатний український письменник і земський діяч П. Грабовський¹².

Для праць консервативних авторів було характерним звинувачення сільських педагогів в «надмірному скигленні» про важкі умови праці і життя. На відміну від своїх опонентів, консерватори не відмовлялись від обговорення вголос тих вад, які набували масового характеру серед працівників народної освіти: тісне спілкування з сільською «елітою» призводило до підриву моральних устоїв, захоплення азартними іграми, надмірного вживання алкоголю тощо¹³. Особливо негативно прибічники правих поглядів ставились до захоплення учителів модними соціалістичними ідеями, намагання популяризації їх серед селянства, що призводило до конфліктів з начальством і священнослужителями¹⁴.

Перші значні узагальнюючі історичні дослідження, присвячені історії початкової освіти, зокрема історії земської школи з'явились на початку ХХ століття. Їх авторами були прибічники як ліберальних¹⁵, так і консервативних¹⁶ поглядів. Якщо перші (Є. Звягінцев, М. Чехов), використовуючи в якості джерельної бази насамперед земську публіцистику та періодику, розглядали процес змін у соціальному та матеріальному положенні учительства через призму діяльності органів місцевого самоврядування (виплата зарплати, надання різноманітних доплат, премій, забезпечення житлом, заснування пенсійних фондів тощо), то другі (С. Рождественський, В. Григор'єв) з особливою увагою ставились до законодавчих і нормативних актів. З огляду на це, консервативні автори глибше проаналізували процес оформлення юридичного статусу народного учителя.

Представники української суспільно-політичної й педагогічної думки в цілому дотримувались основних положень загальноросійської ліберальної та демократичної публіцистики й історіографії. Однак крім проблем учительського побуту Б. Грінченка, С. Русову, С. Черкасенка та інших особливо гостро турбували спроби залучення народної мови до навчального процесу, знайомлення учнів із здобутками української культури, а також проблеми, які виникали у вчителів через невіршеність національного питання на офіційному рівні¹⁷.

Певна радикалізація суспільно-політичної думки відбулась після лютневої революції та під час визвольних змагань українського народу. Автори, торкаючись проблем народної освіти, засуджували «реакційну політику самодержавства» та бюрократію як основних винуватців скрутних умов життя земських учителів до революції¹⁸.

В цілому, говорячи про дорадянську російську та українську історіографію та публіцистику, слід відмітити високий рівень політизованості праць і, подекуди, некритичне ставлення до джерел.

Однак дослідження цього періоду мають велику наукову цінність, так як у них зібрано й систематизовано значний обсяг фактичного матеріалу, до того ж вони є важливими пам'ятками суспільно-політичної думки свого часу.

Перші праці радянського періоду, в яких піднімалися питання матеріального положення та соціального статусу земських учителів, з'явилися невдовзі після жовтневого перевороту. Відомий російський педагог П. Блонський, взявши на озброєння марксистську термінологію, засуджував дворянство та буржуазію як незацікавлені в освіті народних мас правлячі класи. Даючи історичний огляд розвитку земської школи у своєму «Курсі педагогіки», він зробив ряд важливих зауважень про те, що учительство, будучи матеріально залежним від земства і офіційно підпорядкованим урядовим інституціям, підлягало подвійному визиску. До того ж, низький рівень оплати праці сприяв зайняттю більшості учительських вакансій на початку ХХ століття «молодими дівчатами з невеликим педагогічним стажем»¹⁹.

Автори досліджень з історії освіти, виданих у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття, в основному обмежувались загальною характеристикою розвитку шкільної справи у «темну дореволюційну епоху», коли систему навчання було підпорядковано інтересам буржуазії, учителі мали низький рівень професійної підготовки, і лише партія більшовиків послідовно відстоювала ідеї демократизації системи освіти²⁰. У історичній та пропагандистській літературі цього періоду була сформована уява про земських учителів як прошарок суспільства, що не сприйняв ідеї пролетарської революції і під час громадянської війни підтримав ворожі радянській владі сили²¹. Це твердження було розвинуто у історіографії 1930-х – першої половини 1950-х років. Радянський дослідник В. Волков називав основними причинами неприйняття земськими учителями ідеї пролетарської революції дрібнобуржуазне оточення та «розбещуючий вплив есерів»²². Історик освіти Є. Мединський відзначав, що на початку ХХ століття крім соціалістичної, в учительському середовищі великої популярності набула ще й націоналістична, контрреволюційна ідеологія²³. Отже, «основна маса учительства так і не змогла цілком зрозуміти ні своєї ролі у справі суспільного розвитку, ні завдань гострої політичної боротьби, ні сутності революції»²⁴.

Ця концепція залишалась пануючою у радянській історіографії до середини 1950-х років, коли активізувались започатковані Л. Єрманом дослідження з історії революційної боротьби так званої демократичної інтелігенції, значну частину якої складали саме земські вчителі²⁵. Тези про «дрібнобуржуазне оточення» сільських педагогів та їх «прихильність до есерів» були замінені та тези про «єдність з трудящими масами» та «перебування на позиціях, близьких до соціал-демократичних». Протягом 1950-х – 1980-х рр. земські учителі змальовувались у радянській історіографії як соціальне угруповання,

що не просто симпатизувало, а й брало активну участь у народницькому та революційному рухах²⁶. Значна увага приділялась боротьбі більшовиків за вплив на учительські маси²⁷. Лише окремі дослідники відходили від повторення положень пануючої концепції, указуючи на розповсюдження ліберальної ідеології та дрібнобуржуазних впливів у середовищі сільських педагогів²⁸. Антирелігійна кампанія 1960-х рр. сприяла висвітленню у літературі протистояння «прогресивного учительства» і духовенства²⁹.

У радянських дослідників не мав великої популярності розгляд учительства не в контексті політичної боротьби. Щоб продемонструвати його близькість за рівнем життя до трудящих мас і наявність революційного потенціалу, автори, як правило, обмежувались загальними фразами про бідність, важкі житлові умови та безправ'я народних учителів³⁰. Обов'язковим атрибутом було цитування статті В. Леніна «К вопросу о политике Министерства народного просвещения»³¹. Трохи не єдиним дослідженням, в якому детально аналізувалось матеріальне та правове положення земського учителя був навчальний посібник П. Жильцова та В. Велічкіної³².

Таким чином, у радянській історіографії найбільше уваги приділялось аналізу політичних орієнтацій земських учителів. За підрахунками Е. Дніпрова, темі «Школа у суспільному та революційному рухах» було присячено близько третини всієї радянської літератури з історії освіти³³. У ній можна виділити два періоди: якщо у першому (1920-ті – перша половина 1950-х рр.) зберігалось негативне ставлення до учительства як до прошарку нестійкої у поглядах дрібнобуржуазної інтелігенції, то у другому (друга половина 1950-х – 1980-ті рр.) – сільські педагоги фігурують як одна з рушійних сил революційної боротьби. Матеріальне положення, соціально-правовий статус учительства протягом радянської доби вивчався мало.

Паралельно з радянськими вченими, але дотримуючись інших методологічних принципів, проблеми історії народної освіти досліджували представники української діаспори. В цілому вони продовжували традиції української публіцистики початку ХХ століття. Яскравим прикладом може бути дослідження професора Українського вільного університету Г. Васьковича, основу джерельної бази якого склали матеріали української суспільно-політичної та педагогічної преси (журнал «Світло», газети «Громадська думка» і «Рада»)³⁴. Особливу увагу учені-емігранти приділяли участі земських учителів у національно-визвольному русі, їх спротиву русифікації, конфліктам, які виникали на цьому ґрунті³⁵. Незважаючи на обмеженість джерельної бази і певну ідеологічну упередженість, дослідники з діаспори зробили вагомий внесок у справу наукового вивчення ряду аспектів життя і діяльності земських учителів.

Проголошення незалежності України створило нові умови для розвитку історичної думки, відсутність партійного ідеологічного тиску дозволила досліджувати непопулярні раніше теми, змінити підходи до розгляду минулого. Однак у першій половині 1990-х років ряд дослідників все ще залишались вірними історіографічним традиціям радянського часу при вивченні проблематики, пов'язаної із земською школою взагалі, й учительством зокрема³⁶. У той же час, зростання уваги української громадськості до проблем історії визвольного руху сприяло актуалізації досліджень у цьому напрямку, в тому числі висвітленню ролі учительства у справі українського національного відродження. Ці сюжети знайшли відображення у працях Г. Кас'янова³⁷, їх всебічне вивчення продовжується до сьогодення часу³⁸.

З другої половини 1990-х років тематика досліджень, пов'язаних із земським учительством значно розширюється. Сучасні українські історики вивчають рівень життя земських педагогів, аналізують джерела формування учительських кадрів, їх соціальний склад, проблеми професійної підготовки тощо. Ці питання розглянуті у дисертаціях Р. Гавриш, Т. Кравченко, В. Курченко та у ряді статей³⁹. До здобутків сучасної російської історіографії можна віднести висвітлення проблем професійної самоорганізації учительства, його відносин з адміністрацією, деяких аспектів повсякденного життя⁴⁰.

Таким чином, сучасна російська та українська історіографія торкається широкого кола питань, відзначається плюралізмом підходів. У науковій літературі знайшли відображення різноманітні аспекти суспільно-політичної діяльності, культурного життя, рівня добробуту основної маси учительства.

Отже, перші узагальнюючі праці з історії освіти, в яких серед інших розглядалось й учительське питання з'явились на початку ХХ століття. Ліберальні автори, наслідуючи традиції публіцистики другої половини ХІХ ст. висвітлювали процес поступового покращення добробуту учителів з огляду на земську діяльність у цьому напрямку, консерватори – більше уваги приділяли урядовим ініціативам. Представників української суспільно-політичної думки та учених з діаспори особливо цікавила проблематика, пов'язана з вирішенням національного питання, участі учительства у визвольному русі. У радянській історіографії 1920-х – першої половини 1950-х років зберігалось негативне ставлення до земської школи, учителі розглядались як ворожа пролетарській революції сила. З другої половини 1950-х років ситуація різко змінюється, активізуються дослідження спрямовані проти самодержавства діяльності учительства. Протягом всього радянського періоду питання матеріального забезпечення, не говорячи вже про духовний світ учителів, майже не розглядались. На сучасному етапі українськими та російськими дослідниками зроблено значний крок уперед у справі

вивчення непопулярних раніше тем, однак чимало аспектів життя учительства пореформеної Росії все ще залишається без належної наукової розробки.

Примітки

¹ *Чарнолуцкий В. Н.* Итоги общественной мысли в области образования. – СПб., 1906.

² *Величкина В. М.* Проблемы сельской школы и сельского учителя в прогрессивной русской педагогике// Вопросы педагогики высшей и средней школы: Сборник научных трудов. – М., 1975; *Литвин Л. Н.* Журнал «Русская школа» (1890-1917) о народном образовании, обучении и воспитании. Автореферат... дис. канд. пед. наук. – М., 1975.

³ *Данильченко М. Г.* П. П. Блонский об учителе и его подготовке// Вопросы теории и истории педагогики: Сборник научных трудов. – М., 1973. – Вып. 4; *Мартемьянова М. Ф.* К. Д. Ушинский о подготовке учителей народной школы// Вопросы педагогики высшей и средней школы: Сборник научных трудов. – М., 1975.

⁴ *Днепров Э. Д.* Школа пореформенной России в советской литературе// Историографические проблемы изучения отечественной школы и педагогики: Сборник научных трудов. – М., 1989.

⁵ *Панасенко Е.* Модель ідеалу вчителя за матеріалами педагогічної журналістики другої половини ХІХ – початку ХХ століття// Рідна школа. – 1998. – № 2; *Побірченко Н. С.* Проблеми освіти на сторінках часопису «Киевская старина» (1882-1906). – К., 2000.

⁶ *Неживий О. Корольова Л.* Особистість учителя національної школи у доробку Б. Грінченка// Дивослово. – 1997. – № 4.

⁷ *Бакуменко О. О.* Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина ХІХ – ХХ ст.). – Харків, 2006 – С. 90, 102, 108; *Миколаєнко І. М.* Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.). Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 2003. – С. 11.

⁸ *Гайдай О. М.* Рух української громадськості за національну початкову освіту. Кінець ХІХ – початок 1917 р. Автореферат дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2005. – С. 7-8; *Гупан Н. М.* Українська історіографія історії педагогіки. – К., 2002; *Гречка А. Б.* Боротьба прогресивних сил Лівобережної України за українізацію освіти в 1900 – на початку 1917 рр. Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 2007; *Усатенко Т. П.* Українознавчі проблеми педагогічної думки в ХІХ – ХХ столітті. Автореферат дис... доктора пед. наук. – К., 2007.

⁹ *Власов В.* Из жизни народной школы и её учителя (Наброски сельского учителя)// Записки учителя. – 1883. – № 8; *Кузнецов Н.* Условия жизни сельской школы и её учителя// Русский начальный учитель. – 1880. – № 9.

¹⁰ *Кавелин К. Д.* Крестьянский вопрос. – СПб., 1882. – С. 176.

¹¹ *Приклонский С.* Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – СПб., 1886. – С. 134.

¹² *Грабовский П. А.* О развитии народного образования в Ахтырском уезде Харьковской губернии// *Грабовський П. А.* Зібрання творів: У 3 т. – К., 1960. – Т. 3. – С. 15-16.

¹³ *Южанин.* Картинка из сельской жизни русской народной школы// *Педагогическая хроника.* – 1879. – № 11. – С. 246.

¹⁴ *Рачинский С. А.* Заметки о сельских школах. – СПб., 1883. – С. 35.

¹⁵ *Звягинцев Е. А.* Полвека земской деятельности по народному образованию. – М., 1917; *Кантерев П. Ф.* История русской педагогики. – М., 1915; *Чехов Н. В.* Народное образование в России с 60-х годов XIX в. – М., 1912.

¹⁶ *Григорьев В. В.* Исторический очерк русской школы. – М., 1900; *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. СПб., – 1902.

¹⁷ *Грінченко Б.* Народні вчителі і українська школа. – К., 1906; *Русова С.* Современные школьные нужды в Украине// *Украинский вестник.* – 1906. – № 2; *Черкасенко С.* Народні вчителі і рідна школа// *Світло.* – 1913. – № 1.

¹⁸ *Игумнов С. Н.* Земство и его реформы. – Харьков, 1917 – С. 8; *Роцахівський М.* Нові перспективи в житті сільського учительства// *Вільна українська школа.* – 1918. – № 8-9. – С. 236.

¹⁹ *Блонский П. П.* Курс педагогики (Введение в воспитание ребёнка). Пособие для высших учебных заведений и учительских курсов. – М., 1918. – С. 92, 96.

²⁰ *Каменев Т. А.* Старая и новая школа (Краткий социологический очерк). – Свердловск, 1925. – С. 11, 21.

²¹ *Бухарин К.* Учительство и Октябрь// *Народный учитель.* – 1927. – № 11. – С. 5-6; *Петровський Г. І.* На шляху здійснення культурної революції. – Харків, 1931. – С. 11; *Ряпко Я.* Система народної освіти на Україні. – Харків, 1926. – С. 4.

²² *Волков В. И.* Борьба большевиков за революционный путь преобразования народного просвещения в России (конец XIX – март 1917 г.). – М., 1953. – С. 96.

²³ *Медынский Е. Н.* История русской педагогики до Великой октябрьской социалистической революции. – М., 1938. – С. 423.

²⁴ *Волков В. И.* Борьба большевиков за учащуюся молодёжь и учительство в период революции 1905-1907 гг.// *Советская педагогика.* – 1951. – № 1. – С. 30.

²⁵ *Ерман Л. К.* Борьба большевиков за вовлечение народных учителей в революционное движение 1905 г.// *Советская педагогика.* – 1955. – № 4; *Ерман Л. К.* Участие демократической интеллигенции в стачечном и профсоюзном движении (1905-1907 гг.). – М., 1955. – С. 5-7.

²⁶ *Корнилов Е. Г.* Земские учителя в революционном движении 70-х гг. XIX в.// *Учёные записки МГПИ им. В. И. Ленина.* – М., 1971. – С. 439; *Сергеенкова В. В.* Учителя начальных школ в революционном

движении России 60-70-х гг. XIX в.// Вопросы истории: Межведомственный сборник. – 1984. – Вып. 2.

²⁷ *Борисенко В. И.* Сельское начальное образование на Левобережной Украине в 60-х – 90-х гг. XIX в. Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1976. – С. 21; *Дзевєрін О. Г.* Боротьба більшовиків за народну освіту в період першої російської революції// Радянська школа. – 1955. – № 12. – С. 25-26; *Кизченко В. И.* Первая российская революция и культурный процесс на Украине. – К, 1984. – С. 12-22; *Ушаков А. В.* Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895-1904. – М., 1976. – С. 17-39.

²⁸ *Заслуженюк В. С.* Питання народної освіти в діяльності більшовиків у дореволюційний період// Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 78; *Федюкин С. А.* Партия и интеллигенция. – М., 1983. – С. 28-29.

²⁹ *Грекулов Е. Ф.* Православная церковь – враг просвещения. – М., 1962. – С. 34-36.

³⁰ *Ониани В.* Большевицкая партия и интеллигенция в первой русской революции. – Тбилиси, 1970. – С. 19-21.

³¹ *Ленин В. И.* К вопросу о политике Министерства народного просвещения// Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – М., 1973. – Т. 23.

³² *Жильцов П. А. Величина В. М.* Учитель сельской школы: Учебное пособие. В 2 ч. – М., 1973. – Ч. 1. – С. 21-30.

³³ *Днепров Э. Д.* Советская историография отечественной школы конца XIX – начала XX в.// Историографические проблемы изучения отечественной школы и педагогики: Сборник научных трудов. – М., 1989. – С. 59.

³⁴ *Васькович Г.* Шкільництво в Україні (1905-1920)// Мандрівець. – 1995. – № 2.

³⁵ *Біднов В.* Школа й освіта в Україні// Антонович В. Українська культура. – Мюнхен, 1988. – С. 62; *Ващенко Г.* Український ренесанс XX століття. – Торонто, 1953. – С. 6-9;

³⁶ *Корнілов В. В.* Основні етапи розвитку освіти на Харківщині// Розвиток освіти і педагогічної думки на Харківщині. – Харків, 1992. – С. 125-135; *Шун Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. – К., 1991. – С. 131-134.

³⁷ *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX –XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 26.

³⁸ *Гречка А. Б.* Боротьба прогресивних сил Лівобережної України за українізацію освіти в 1900 – на початку 1917 рр. Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 2007; *Непорожня Г. А.* Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900-1907 рр. Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 9-13.

³⁹ *Гавриш Р. Л.* Земське самоврядування і розвиток шкільництва на Слобожанщині// Проблеми історії та археології України: Матеріали

VI международной научной конференции, посвящённой 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула. – Харьков, 2008; *Кравченко Т. М.* Развитие начатковой освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст. Дис... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – С. 150-166; *Курченко В. В.* Діяльність земств України з розвитку освіти (1864-1914 рр.). Дис... канд. іст. наук. – Харків, 1997. – С. 112; *Луценко Є. М.* Підготовка вчителів для початкової народної освіти в Україні у XIX столітті// Питання культурології: Міжвідомчий збірник. – К., 1994. – Ч. 2;

⁴⁰ *Поздняков А. Н.* Педагогическая общественность и проблемы реформы школы в постмонархической России (февраль-октябрь 1917 г.)// Клио. – 2005. – № 1; *Филоненко Т. В.* Развитие школьного образования в России в начале XX века// Вопросы истории. – 2004. – № 9.

Виктор Иванович Григорович как византист: херсонско-одесский период его научно- педагогической деятельности (1864–1876)

Лиман С. И.

Сорочан С. Б.

С. І. Лиман, С. Б. Сорочан *Віктор Іванович Григорович як візантиніст: херсонсько-одеський період його науково-педагогічної діяльності.* У статті на основі аналізу опублікованих робіт В. І. Григоровича і курсу лекцій “Слов'янські стародавності” уперше цілком розглядається його візантинознавча наукова спадщина. Встановлено, що вивчення В. І. Григоровичем різних аспектів візантійсько-слов'янських відносин, безсумнівно, сприяло зародженню в Одеському університеті школи візантиністики. Незважаючи на перебільшення істориком ролі ромейського Херсону і Константинопольського патріархату як автономної політичної сили у Візантії, володіння ним матеріалом джерел може вважатися зразковим, а більшість його трактувань зберегли свою наукову цінність донині.

Ключові слова: В. І. Григорович, історіографія, Візантійська імперія.

S. I. Liman, S. B. Sorochan *Viktor Ivanovich Grygorovich as a scholar of bizantium: the period of his scientific and teaching performance in*

Kherson and Odessa (1864-1876). The article for the first time holistically treats the heritage of V. I. Grygorovich in Byzantine studies on the basis of analysis of his published works and of his course of lectures "Slavic Antiquities". It has been firmly proved that the study of various aspects of Byzantine-Slavic relations by V. I. Grygorovich assisted in appearance of the school of Byzantine studies at Odessa University. In spite of exaggerated evaluation of the role of Romaic Chersoneses and Patriarchy of Constantinople as an autonomous political force in Byzantine Empire, he peerlessly grasped the written sources, and his approaches mostly remain valuable in science up to this day.

Key words: V. I. Grygorovich, historiography, Byzantine Empire.

К числу крупнейших историков Российской империи 40-70-х гг. XIX ст. традиционно и вполне заслуженно относят В. И. Григоровича (1815-1876). Между тем в отечественной историографии его творчество рассматривалось почти исключительно в контексте развития славяноведения¹. Общеизвестно, насколько тесно связано друг с другом в проблемном плане изучение истории славян и Византии. Однако, подчёркивая роль В. И. Григоровича как одного из основоположников общероссийского славяноведения, С. Б. Бернштейн, например, считал, что даже в этом качестве научная деятельность историка именно в Казани — оставила наиболее значительные следы в области изучения истории славян², в то время как для одесского периода его творчества характерны в основном — «мелкие заметки» и даже откровенные исследовательские «неудачи»². В то же время существует по сути забытая в историографии точка зрения, согласно которой — не Круга, не Куника, а Григоровича иногда готовы называть — первым в России византинистом³. Однако это мнение В. П. Бузескула со ссылкой на высказывание Ф. И. Успенского⁴ касается всего творчества В. И. Григоровича, прежде всего московского и казанского пери ода его деятельности.

В связи с этим вполне очевидна необходимость всестороннего изучения сочинений В. И. Григоровича по различной тематике и не только в бытность его профессором в Казани. Таким образом, цель предлагаемой работы — представить анализ научных воззрений В. И. Григоровича на различные аспекты истории Византии в последний период его творчества (1864-1876).

На этот период, как на особый период в творчестве В. И. Григоровича справедливо указывал уже первый издатель собрания его сочинений, профессор Новороссийского (Одесского) университета М. Г. Попруженко⁵. Уроженец Подольской губернии, сын украинца и польки, всё детство говоривший дома на польском языке, В. И. Григорович прошёл обучение в Уманском униатском училище, Харьковском и Дерптском университетах, а в 1838 г. был приглашен в Казанский университет. Здесь в 1839 г. он занял новооткрытую кафедру славяноведения, профессором которой и состоял с небольшими

перерывами до 1863 г. В этом году он был уволен министром «по прошению по болезни с назначением ему пенсии с 1 января 1864 г. в размере 1143 р. 68 коп. в год»⁶. После увольнения В. И. Григорович перебрался в Херсон, будучи уже известным учёным, автором многих славяноведческих работ, в том числе магистерской диссертации «Опыт изложения литературы славян в её главнейших эпохах» (1842).

Его переезд в Новороссию почти совпал с учреждением здесь в 1865 г. Новороссийского университета. С мая 1865 г. В. И. Григорович был включен в его штат в качестве ординарного профессора кафедры славянской филологии. В Одессе он читал ряд славяноведческих курсов («Славянские древности», «Оземлях, народах и языках славянских», «Обозрение славянских языков и народов»), а также вёл практические занятия (изучение византийских и славянских источников по истории славян)⁷. С точки зрения византистики интерес представляют именно «Славянские древности», как история эпохи славяно-византийских столкновений с одной стороны и свод данных о научных трудах византийских авторов, писавших о славянах и их походах в Римейскую империю с другой. В найденной нами рукописной заметке В. И. Григоровича из «Дела о преподавании наук в Новороссийском университете» даётся развёрнутое определение этому курсу. Под «Славянскими древностями» учёный понимал науку о «колонии славянском с первого достоверного его появления в Европе до разделения церквей». «Ряд вопросов исторических и бытовых вместе с критической оценкой источников служат основой этому кругу сведений», - указывал далее В. И. Григорович⁸. Таким образом, с учётом особенностей источниковой базы, внешнеполитического и конфессионального вектора славянской истории этот курс с полным основанием может быть назван славяно-византийским.

Большой учёный, В. И. Григорович, однако, не всегда блистал, как удачный преподаватель. Профессор Срезневский высказал мнение, что В. И. Григорович был плохим лектором, искупая это содержательностью своих лекций, - недоумевал А. И. Маркевич, но из заочной дискуссии с прославленным славистом у него ничего не получилось. - Я, впрочем, припоминаю, что на лекциях у профессора Григоровича было всегда мало слушателей»⁹, - был вынужден признать он ниже. Причина тому, вероятно, заключалась в излишней впечатлительности и эмоциональности В. И. Григоровича, при которой он мог кричать и бросаться книгой в оппонента, а мог превозносить его до небес¹⁰. По отзывам А. И. Кирпичникова, В. И. Григорович был застенчив, робок, и в торжественных случаях его чтение «действительно бывало неудачно»¹¹. В то же время по мнению М. Г. Попруженко лекции В. И. Григоровича «мели большой успех»¹². А вот как выглядели практические занятия, проходящие в его кабинете: «...Медленно, зевая, полусонный, не одетый являлся Виктор Иванович к нам и суёт какую-либо книгу, не говоря ни слова...Оправившись

окончательно, Григорович объяснит в чём дело, поговорит кое о чём... и затем приступал к занятиям... Эти занятия-беседы продолжались за полночь". Во время этих занятий В. И. Григорович угощал студентов —рекрасным чаем, фруктами, вареньем, дорогими сигарами"¹³.

В. И. Григорович не стоял в стороне от университетских проблем. Как свидетельствуют протоколы заседаний Совета Новороссийского университета, учёный являлся одним из самых активных его членов. В начале 70-х гг. В. И. Григорович решительно требовал расширения занимаемой им кафедры славянской филологии. —.Состоя, согласно университетскому уставу, из трёх отделов: языкознания, истории литературы и древностей, - указывал он, - эта наука, по обширности своего объёма, не может быть более преподаваема одним преподавателем". Авторитетное предложение В. И. Григоровича пригласить в Новороссийский университет В. В. Макушева было почти единогласно поддержано Советом ¹⁴. Однако от этого приглашения В. В. Макушев отказался.

Авторитет В. И. Григоровича безоговорочно признавался руководством университета. Так, на предложение попечителя Одесского учебного округа о назначении депутатов от Одесского университета —а устройству в Киеве предварительного съезда депутатов от археологических обществ и учёных учреждений" (1873), университетский Совет определил: —для предварительных собраний составить комиссию из профессоров Григоровича, Юргевича, Некрасова, Бруна и доц. Кондакова"¹⁵. Среди этих признанных знатоков древностей фамилия В. И. Григоровича поставлена первой.

В. И. Григорович был членом Одесского общества истории и древностей (ООИД), которое много сделало для изучения и популяризации истории византийского владычества в Северном Причерноморье. То, что учёный не довольствовался в ООИД ролью пассивного статиста, ярко раскрывает его письмо на имя ректора Новороссийского университета. —Несмотря на то, - писал В. И. Григорович, - что давно уже члены Императорского общества истории и древностей усиливались пробудить пылливость в этом деле, зажиточные люди этого края остались равнодушными к их трудам и не позаботились поощрить их просвещённым своим участием"¹⁶. Кипучая энергия исследователя наталкивалась при этом и на препятствия иного рода. Как следует из заявлений ректора, попавших в протоколы заседаний университетского Совета, В. И. Григорович во время своих полевых разведок —встречал большие затруднения со стороны местной полиции"¹⁷.

В. И. Григорович активно участвовал в деятельности Славянского благотворительного общества, первым секретарем которого был избран в 1870 г. Однако и на этом пути его подстерегало немало трудностей. В связи с этим подобная деятельность оценивается порой весьма неоднозначно. Хорошо знакомый с ним и постановкой славянского дела

в Одессе А. И. Маркевич откровенно считал, что В. И. Григорович в Одессе никак не мог поставить на высоту деятельность славянских организаций. В частности, он писал: —...*Батья-славяне, окружавшие Григоровича в Одессе, большей частью только эксплуатировали его, что он отлично понимал; книги, иногда довольно ценные, жертвуемые им для славянских библиотек, студенты дешево покупали на толкучке, да ещё и хвалились купленной драгоценностью пред Григоровичем*”¹⁸.

В повседневной жизни одесского периода В. И. Григорович нередко изумлял окружающих своим подчас странным отношением к реальности. По отзывам хорошо знавшего его А. И. Маркевича, он просто сорил деньгами, не зная им ни счёта, ни цены. При этом ездил на железной дороге третьим классом, жил со старым полупьяным слугой в крохотной холостяцкой квартире, в которой творился жуткий хаос, «*едевался невозможным образом и вообще умел из своей наружности...сделать что-то невообразимо комичное*”¹⁹. Во многом это было объяснимо жизненным кредо В. И. Григоровича — «*емирение паче гордости*”, с которым коллеги связывали — «*живное, полудетское лицемерие и чинопочитание*” этого «*етарца-юноши*”²⁰. В. И. Григоровича — «*бывал коммерческий дух*” Одессы, здесь он вечно считал себя больным²¹. Чего тут было больше, ипохондрии или реальной хвори, не знали даже близкие ему люди.

Такой человек мог позволить себе и кадровые капризы. Когда в 1872 г. его избрали профессором на новый пятилетний срок²², В. И. Григорович отказался от подобной чести. Тогда историко-филологический факультет единогласно избрал его на два с половиной года «*е прибавкой к получаемой им пенсии ещё 1/5 оной*”²³, лишь бы оставить его в своём штате.

Свою научную деятельность в Одессе В. И. Григорович завершил за несколько месяцев до смерти. В сентябре 1876 г. его второе подряд прошение об отставке было, наконец, удовлетворено. Ученый переехал в Елизаветград, где и умер в декабре того же года.

Его научное наследие представляет несомненный интерес с точки зрения сразу нескольких направлений исторической науки — славяноведения, краеведения, византистики. Истории Византии В. И. Григорович в той или иной степени касался в пяти статьях, опубликованных им в Херсоне и Одессе, а также в посмертном издании курса лекций — «*Савянские древности*”. Византийско-славянские отношения и влияние Византии на славян в конфессиональной и образовательной сфере — доминирующее направление указанных работ.

Первой из этих работ, созданных рукой зрелого, глубокого мастера, стала опубликованная еще в Херсоне статья — «*Исторические намеки о значении Херсона и его церкви в VIII, IX и X ст*”. Несмотря на то, что статья изобиловала рядом предположений, а не утверждений, В. И. Григорович сумел представить в ней краткий, но емкий очерк раннесредневекового Херсона, как части Византийской империи и его

роли в христианизации народов Северного Причерноморья и Хазарии. При определении начала этого процесса ученый отошел от традиции считать таковым пребывание в Херсоне Кирилла и Мефодия. По его мнению, уже с начала VIII в. корсуняне стали —...действовать на своих соседей не политикою только, направленной на поджигание раздоров, но мерами примирения, сближая посредством христианства разноплеменных варваров”²⁴. Другое дело, что причину этого он видел в —антагонизме с Византией”, который не находит подтверждение²⁵. Тем не менее Г. И. Григорович верно называл Херсон не только логичной исходной точкой миссии солунских братьев, но и посредником между Византией и Русью. Веским доказательством важности Херсона —при содействии вселенской церкви, в просвещении севера”²⁶ ученый считал содержание двух писем Патриарха Николая Мистика, отправленные, архиепископу Херсона и некоему неизвестному, которого исследователь первым верно интерпретировал как страига Херсона. В статье, помимо подробного, комментированного разбора их содержания, был опубликован греческий текст с параллельным, впервые выполненным русским переводом этого важного, уникального источника об организации миссионерской деятельности Византийской церкви в начале X в.²⁷

Хотя данная статья, по предположению М. Г. Попруженко, была опубликована ученым с целью получения вакансии в открываемом Новороссийском университете²⁸, В. И. Григорович продолжил изучение данной тематики и в Одессе. В публикации —Заметки о Солуне и Корсуне по поводу непорешенного вопроса” он выдвинул гипотезу о том, что именно в этих двух городах у Кирилла и Мефодия могла возникнуть идея о славянской азбуке и славянском богослужении²⁹. Считая их ключевыми пунктами деятельности солунских братьев, В. И. Григорович показал значение Фессалоники и Херсона (Корсуни) как в политическом, так и в культурном отношении. Он справедливо заметил, что в X в., даже ограбленная пиратами Льва Триполийского, Солунь продолжала считаться вторым городом Византийской империи после Константинополя, а ее Церковь веком ранее принимала участие в крещении болгар³⁰. Зато роль византийского Херсона в складывании славянской письменности оказалась ученым явно преувеличенной³¹.

Тематически и хронологически к данным публикациям примыкала статья —Каквыражалось отношение Константинопольской церкви к окрестным северным народам, преимущественно к болгарам в начале X ст.” Однако ее географический охват был заметно шире. Общая концепция В. И. Григоровича оставалась при этом прежней: новые тенденции в отношениях Византии со славянами и их соседями он связывал с позицией Константинопольского патриархата, подчас придавая ему черты некоторой не вполне реальной автономности от намерений самого правительства Империи³². Безусловно, нельзя отрицать противоречий между византийским двором и Церковью,

однако в трактовках В. И. Григоровича эти противоречия представляются в ряде случаев откровенно преувеличенными. Высоко оценивая деятельность Восточной церкви, ученый остро критиковал светскую власть. «Византия, коснея в своих притязаниях на всемирное владычество, более и более упускала из виду необходимые гражданские преобразования, - указывал он. - Таким образом, корыстолюбие и затаенная зависть были мерилем внешней политики там, где жизнь свободы цепенела пред мертвящим формализмом общества»³³. Тем самым В. И. Григорович, по сути, повторил во многом устаревшие в то время гибоновские трактовки о нежизнеспособности Византийского государства. Такому государству ученый склонен был противопоставлять не только славян, но и саму Византийскую церковь. «В непримиримых бытовых противоположностях, - указывал он, - церковь Константинопольская, искони ведомая силой убеждения, без материальных средств, чуждая политических расчетов, являла всегда мужей, которые глубже проникали в смысл происходящего, дальновиднее прозревали в будущее»³⁴. К числу таковых В. И. Григорович относил Патриархов Фотия и Николая Мистика. Четыре опубликованных В. И. Григоровичем послания Николая Мистика к болгарскому князю Симеону должны были служить доказательством того, что «Церковь Константинопольская отделялась от мирской политики»³⁵.

Еще более веские доказательства этого ученый искал в деятельности Патриарха Фотия. В речи «Несколько слов, сказанных по поводу празднования тысячелетия со времени кончины Св. Кирилла» В. И. Григорович именно Фотию, а не солунским братьям отвел, по сути, центральную роль в истории Восточной церкви IX в. В трактовке одесского историка, деятельность миссионеров православия осуществлялась хотя и «е согласия греческого императора Михаила», но «а внушению Фотия»³⁶. Стратегические мотивы миссии, ее связь с набегом россов в 860 г. и активизации поисков союзников в лице хазар не были учтены. В самом распространении влияния Византии на соседние народы В. И. Григорович усматривал, прежде всего, «протест православной церкви против бесконтрольного властолюбия папства»³⁷. Тем самым на первый план ученый ошибочно выдвигались религиозные, а не политические цели Византии.

Главным образом церковным византийско-славянским отношениям IX в. была посвящена и юбилейная речь В. И. Григоровича «На память о Борисе-Михаиле, праотце славянского просвещения» (1870). «Известно, что достопамятное обращение в христианство болгар сопровождалось распреею Рима и Византии», - указывал ученый³⁸. В окончательном решении Бориса, колебавшегося между греками и латинянами, В. И. Григорович традиционно главную роль отводил Константинопольскому Патриарху Фотию, анализ известного послания которого к Борису был представлен в данной речи.

К анализу византийских источников В. И. Григорович обращался и в своем университетском курсе «Славянские древности». В посмертном издании этого курса характеристике источников посвящено около трети всего объема и значительное внимание уделено данным о славянах в византийских трудах Прокопия Кесарийского, Менандра, Иоанна Малалы, Маврикия, Феофилакта Симокатты, Константина Багрянородного, Григория Амартола, Иоанна Зонары. Так, полагая, что «...важнейшим источником для X ст. служат сочинения императора Константина Багрянородного», ученый на основании данных из них делал интересные заключения о системе управления и законодательстве южных славян³⁹. С точки зрения современной науки некоторые положения курса нуждаются в уточнении; в структурном плане также наблюдается очевидный перекос в пользу материала о южных, а не западных славянах, однако указанная особенность позволяет лучше оценить данные византийских авторов.

Таким образом, изучение В. И. Григоровичем различных аспектов византийско-славянских отношений, несомненно, способствовало зарождению в Одесском университете школы византистики. В период, предшествующий переходу сюда Ф. И. Успенского (1874 г.), именно В. И. Григорович внёс решающий вклад в данное направление региональных исследований. Несмотря на преувеличение историком роли ромейского Херсона и Константинопольского патриархата как автономной политической силы в Византии, он представил ряд объективных, подлинно научных трактовок. Среди них – заслуженно высокая оценка деятельности Фотия, сыгравшего решающую роль в истории Восточной церкви IX в., точно показанное значение ромейских Фессалоник, как второго после Константинополя города Византийской империи и столь же точно обозначенная роль Херсона в христианизации народов Северного Причерноморья и Хазарии. Само владение В. И. Григоровичем материалом источников может считаться образцовым, а большинство его трактовок сохранили свою научную ценность до настоящего времени. Эти тенденции будут характерны и для исследований других представителей одесской школы византистики, анализ творчества которых мы представим в последующих публикациях.

Примечания

¹ *Маркевич А. И.* Двадцатипятилетие Новороссийского университета / А. И. Маркевич. – Одесса, 1890. – С. 229-252; *Кирпичников А. В. И.* Григорович и его значение в истории русской науки / А. Кирпичников // Исторический вестник. – 1892. – №12. – 765-774; *Бернштейн С. Б.* Григорович Виктор Иванович / С. Б. Бернштейн // Славяноведение в дореволюционной России. (Биобиблиографический словарь). – М., 1979. – С. 131-134; *Профессори Одесского (Новороссийского) университета. Биографический словарь.* – Вид. друге, допов. – Одеса, 2005.

– Т. 2. – С. 349-353; *Копилов С. А.* Проблемы історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII-початок XX ст.) / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 210-211; 332-334.

² *Бернштейн С. Б.* Ук. соч. – С. 131, 133.

³ *Бузескул В. П.* Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX вв. / В. П. Бузескул. – Л., 1929. – Ч. 1. – С. 41.

⁴ *Успенский Ф. И.* Воспоминания о В. И. Григоровиче / Ф. И. Успенский // *Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете.* – 1890. – Т. 1. – С. 31.

⁵ *Попруженко М. Г.* Виктор Иванович Григорович в Одессе / М. Г. Попруженко // *Собр. соч. В. И. Григоровича.* – Одесса, 1916. – С. 1.

⁶ *Там же.* – С. II.

⁷ *Обозрение преподавания наук в имп. Новороссийском университете за 1865/1866 уч.г.* – Б. и., б.г. – С. 2; *Обозрение преподавания наук в имп. Новороссийском университете за 1866/1867 уч.г.* – Б. и., б.г. – С. 1; *Обозрение преподавания предметов в имп. Новороссийском университете в 1875/1876 уч.г.* // ЗНУ. – 1875. – Т. 17. – С. 38.

⁸ *ГАОО.* – Ф. 45. – Оп. 11. (1865). – Л. 4 (об).

⁹ *Маркевич А. И.* Ук. соч. – С. 239-240.

¹⁰ *Там же.* – С. 239.

¹¹ *Там же.* – С. 239.

¹² *Попруженко М. Г.* Ук. соч. – С. VII.

¹³ *Маркевич А. И.* Ук. соч. – С. 241.

¹⁴ *Протоколы заседаний Совета [Новороссийского университета] с 18 января по 31 мая 1871* // ЗНУ. – 1871. – Т. 7. – С. 47-48.

¹⁵ *Протоколы заседаний Совета [Новороссийского университета] с 1 мая по 18 августа 1873* // ЗНУ. – 1873. – Т. 11. – С. 136.

¹⁶ *Там же.* – С. 136.

¹⁷ *Там же.* – С. 144.

¹⁸ *Маркевич А. И.* Ук. соч. – С. 245.

¹⁹ *Там же.* – С. 241-242.

²⁰ *Кирпичников А. В.* И. Григорович и его значение в истории русской науки / А. Кирпичников // *Исторический вестник.* – 1892. – №12. – С. 772-773.

²¹ *Маркевич А. И.* Ук. соч. – С. 242, 245.

²² *Краткий отчет о состоянии и действиях имп. Новороссийского университета в 1872-73 ак. году* // ЗНУ. – 1873. – Т. 11. – С. 153.

²³ *Протоколы заседаний Совета [Новороссийского университета] с 18 августа по 23 декабря 1873* // ЗНУ. – 1873. – Т. 9. – С. 244-246.

²⁴ *Григорович В. И.* Исторические намёки о значении Херсона и его церкви в VIII, IX и X ст. / В. И. Григорович // *Собр. соч. В. И. Григоровича.* – Одесса, 1916. – С. 2.

²⁵ Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI - первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005. – Ч. 1. – С. 582-679.

²⁶ Григорович В. И. Исторические намёки о значении Херсона... С. 4.

²⁷ Подр. см.: Сорочан С. Б. Ук. соч. – С. 1480-1494.

²⁸ Попруженко М. Г. Ук. соч. – С. V.

²⁹ Григорович В. И. Заметки о Солуни и Корсуне по поводу непорешенного вопроса / В. И. Григорович // Собр. соч. В. И. Григоровича. – Одесса, 1916. – С. 248, 254.

³⁰ Там же. – С. 245-246.

³¹ Ср.: Сорочан С. Б. Ук. соч. – С. 1096-1115, 1414, коммент. 851

³² Григорович В. И. Как выражались отношения Константинопольской церкви к окрестным северным народам и преимущественно к болгарам в начале X в. / В. И. Григорович // Собр. соч. В. И. Григоровича. – Одесса, 1916. – С. 16.

³³ Там же. – С. 24, 29.

³⁴ Там же. – С. 38.

³⁵ Там же. – С. 39.

³⁶ Григорович В. И. Несколько слов сказанных по поводу празднования тысячелетия со времени кончины Св. Кирилла / В. И. Григорович // ЗНУ. – 1869. – Т. 3. – С. 9-10.

³⁷ Там же. – С. 12-13.

³⁸ Григорович В. И. На память о Борисе-Михаиле, праотце славянского просвещения // Собр. соч. В. И. Григоровича. – Одесса, 1916. – С. 164.

³⁹ [Григорович В. И.] Славянские древности. Лекции проф. В. И. Григоровича, читанные в Новороссийском университете в 1877/78 * г. - Варшава, 1882. – С. 12, 24.

---

* Указанные здесь годы - очевидная ошибка издателей, т.к. В. И. Григорович умер в 1876 г.

Історія Харківського
університету

Студенчество Харьковского университета первой половины XIX в.: трансфер и адаптация европейской университетской традиции*

Григорьева М. В.

Григор'єва М. В. Студентство Харківського університету першої половини XIX ст.: трансфер і адаптація європейської університетської традиції. В статті аналізується сприйняття харківськими студентами західних ідей за наступними напрямками: через іноземних професорів, через місцевих професорів, що побували у закордонних відрядженнях, через власні закордонні поїздки, через літературу. Автор доходить висновку, що адаптація західних ідей виявлялася у виборному началі студентських організацій, позичанні ними форм роботи закордонних об'єднань подібного роду, поведінці університетської молоді та її звичках.
Ключові слова: студентство, корпорація, трансфер, адаптація.

Grigorieva M. W. Students of the Kharkov university of first half XIX c.: Transfer and adaptation of the European university tradition. The article highlights the Kharkiv students perception of Western ideas in the following areas: through Foreign professors, by local professors, who visited the foreign mission, through its own foreign travel, through literature. The author reaches the conclusion that the adaptation of Western ideas was presented in the electoral beginning student organizations, lending them the work of foreign organizations of this kind, the behavior of students and its practices.

Key words: students, corporation, transfer, adaptation.

Термин "корпорация" имеет многовековую историю, тесно связанную со становлением европейских университетов. В средние века студенческие корпорации вынуждены были отстаивать независимость своих университетов не только от мощных местных епископатов, но и от сословий дворян, крестьян и бюргеров. К моменту основания университетов в Российской империи студенчество западноевропейских университетов имело устойчивые традиции корпоративной жизни. И в данной ситуации представляется вполне естественным, что российские студенты воспринимали и заимствовали эти традиции.

---

* Статья написана в рамках проекта «Ubi universitates, ibi Europa» («Трансфер и адаптация университетского образования России второй половины XVIII – первой четверти XIX века»)

Между тем, в историографии эта проблема рассматривалась лишь эпизодически. Применительно к Харьковскому университету более или менее подробно ее касался лишь известный историк Слобожанщины Д. И. Багалей¹.

Восприятию западных идей способствовала сама специфика студенчества как особой социальной группы. Эта специфика определяется особенностями жизни, труда и быта, социального поведения и социально-психологических характеристик университетской молодежи². Здесь стоит напомнить, что социальной значимой чертой студенчества является напряженный поиск смысла жизни и стремление к новым идеям³. Годы пребывания в высшем учебном заведении являются серьезным и важным этапом становления личности молодого человека. В этот период выявляются таланты, усовершенствуется интеллект, расширяется круг познания, приобретается профессия⁴. Именно поэтому студенты являются наиболее открытыми для восприятия всего нового. По словам известного ученого Карла Маннгейма молодежь является «потенцией, готовой к любому начинанию»⁵ Для молодежного сознания характерна повышенная степень эмоциональности⁶. А это свидетельствует не просто о широких возможностях восприятия всего нового, но и о его глубоком проникновении в сознание молодых людей.

Восприятие западных идей харьковскими студентами осуществлялось по нескольким направлениям: через иностранных профессоров, через побывавших за границей харьковских профессоров, через собственные заграничные вояжи, через иностранную литературу, через почерпнутую из газет и журналов информацию.

В первую очередь остановимся на отношениях университетской молодежи с иностранными профессорами. Нельзя сказать, что восприятие студентами этой группы преподавателей было однозначным. Все зависело от личности того или иного профессора. Университетской молодежи нравились, в первую очередь, живые, энергичные лекторы, обладавшие даром красноречия.

Так, по свидетельству мемуариста Л. Ничпаевского, студенты были "в восторге" от профессора Брандгейса и "сочувствовали ему во всех его идеях"⁷. Очевидно, эти идеи сосредотачивались отнюдь не только в учебной и научной сферах.

Для сравнения отметим, что мемуарист 30-х годов Д. П. Хрущов оставил достаточно жесткую характеристику другого профессора: «Психологию нам читал в первом курсе идиот Гренберг»⁸.

Серьезным барьером для общения харьковских студентов с иностранными профессорами была языковая проблема, - далеко не все студенты хорошо владели иностранными языками, точно так же и иностранные профессора не всегда могли свободно изъясняться на русском.

А. Г. Розальон-Сошальский, обучавшийся в Харьковском университете до 1816 г., писал в своих воспоминаниях, что в этот период «знание языков было для студентов почти необходимо, потому что некоторые науки преподавались профессорами-иностранцами на латинском, французском и немецком языках»⁹.

Языковая проблема часто оставалась неразрешимой как для профессоров, так и для студентов. Отметим, что значительная часть иностранцев даже после многих лет пребывания в Харькове так и не изучила русский язык. Причем достаточно часто таких профессоров даже не волновало, понимают ли их студенты. Однако встречался и другой подход. Так, немецкий профессор Маурер, не владевший русским языком, "чувствуя бесплодность своего добросовестного усилия, счел за лучшее удалиться, оставив почву неблагоприятную".

Следует сказать, что студенты Харьковского университета также далеко не всегда проявляли рвение к изучению языков. Об этом можем судить из воспоминаний бывших студентов, чаще всего выражавших неудовольствие иностранными профессорами, но практически не упоминавших о своем незнании языков, которое, безусловно, имело место.

Но все же существовала и определенная часть студентов, проявлявших успехи в изучении языков. В частности, изучением языков старательно занимался Н. И. Костомаров. Особенно он был увлечен французским, читал в оригинале произведения В. Гюго, и, прежде всего, «Собор Парижской Богоматери», известный по трудности перевода¹⁰. Той части университетской молодежи, которая хорошо знала иностранные языки, было намного проще общаться с иностранными профессорами. Так, А. Г. Розальон-Сошальский писал о том, что общение его брата Федора с профессором Гизе происходило исключительно на немецком языке. Причем брат его настолько был увлечен профессором, что "его даже дразнили Гизом"¹¹.

Общение таких студентов с иностранными профессорами не ограничивалось рамками университетских аудиторий. Часто оно носило неформальный характер. Так, Л. Ничпаевский писал о том, что студенты часто ходили домой к профессору Делявину с гербариями, для определения названий собранных ими растений¹². Кроме того, иностранные профессора, как и российские, имели своих пансионеров.

На восприятие западных профессоров харьковскими студентами влияли события мировой политики, носившие глобальный характер. Увлеченность студентов западными идеями, достаточно устойчивая в первые годы существования университета, начинает уменьшаться после войны с Наполеоном. После 1812 г. в среде студенчества, как и во всем обществе, нарастает негативное отношение к иностранцам, причем не только к французам, но и к представителям других национальностей. Нашествие Наполеона и гибель Москвы настроили харьковских студентов на патриотический лад, вследствие чего в 1813 г. ими были написаны два

литературных произведения – «Песня на освобождение царствующего города Москвы» (автор Степан Юшков) и «Отзыв о патриотизме русских» (автор – студент Павлов)¹³. Нелюбовь харьковских студентов по отношению к иностранцам после войны с Наполеоном выражалась не только в творчестве, но и в открытых столкновениях. Среди них можно назвать столкновение кандидата Глинского (русского) с лаборантом профессора Гизе кандидатом Шуманом (немцем), в процессе которого Шуман дал Глинскому пощечину, объяснив это тем, что отношение русских к иностранцам стало настолько жестким, что его просто невозможно терпеть. Итогом разбирательства стало наказание Шумана – присуждение выплаты штрафа в размере его двойного годичного оклада (600 руб.). После войны с Наполеоном количество иностранных профессоров в Харьковском университете уменьшилось, и, следовательно, снизилось количество их контактов с харьковскими студентами. По свидетельству мемуариста Л. Ничпаевского, уже в 20-е годы XIX в. "иностранцы составляли меньшинство, не имевшее никакого на дела влияния"¹⁴. Между тем, по его же словам, в это время в университете существовали "предания" об иностранных профессорах, преподававших в учебном заведении в предыдущий период¹⁵.

На этом и следующих этапах трансляцию западных идей все в большей степени стали осуществлять побывавшие за границей российские профессора. Именно эта группа молодых, энергичных преподавателей, увлеченных западными идеями и умеющих преподнести их широкой студенческой аудитории, особенно привлекала университетскую молодежь. С течением времени эта тенденция проявлялась все более четко. Мемуарист В. Пашков отмечал, что в сороковые годы XIX в. в среде харьковской университетской молодежи с особенной силой проявлялся идеализм, пропагандистами которого выступали побывавшие за границей профессора (Лунин, Валицкий, Срезневский, Степанов и другие). "Университет, литература и западное влияние имели сильное воздействие на идеальное направление молодежи и общества сороковых годов" – писал В. Пашков¹⁶.

Приверженность к западноевропейским идеям среди харьковских студентов в значительной степени выражалась в их литературных пристрастиях. В частности, на студента Харьковского университета 30-х годов Д. П. Хрущова сильное впечатление произвела книга Л. Ф. Гизо "Цивилизация Европы". "Книгу эту я прочел с величайшей жадностью в один день, - вспоминал Д. П. Хрущов, - и предо мной поднялась завеса, за которою открылось величественное здание новой Европы. С тех пор в истории человечества для меня все сделалось ясно, и в моем дальнейшем учении и образовании я пошел по ровному, твердому, верному пути". Другой мемуарист, студент Харьковского университета 30-х годов С. Л. Геевский, вспоминал о том, что они с товарищем любили поговорить «О Шиллере, о славе, о любви»¹⁷.

В фондах Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина находим ряд относящихся к рассматриваемому периоду изданий на иностранных языках, в том числе посвященных истории образования в Западной Европе. Это дает возможность сделать вывод о том, что студенты имели доступ к данным изданиям, через которые также вполне могла осуществляться трансляция университетских традиций.

Приверженность харьковских студентов к западным идеям проявлялась и во внешних признаках. Так, студенты брали платные уроки танцев, обходившиеся им примерно по 1 р. за урок. В основном, как понимаем, они разучивали западноевропейские танцы, и, в частности, французскую кадрили. Кроме того, признаки приверженности западным традициям встречались и в студенческой моде – в частности, до 1826 г. некоторые студенты носили длинные, широчайшие, без рукавов плащи, одну полу которых забрасывали на плечо, наподобие римских тог. При этом университетская молодежь, слепо копировавшая иностранных профессоров, не задумывалась о том, что подобные плащи были признаком принадлежности к масонам. Наряду с этим отметим, что, в частности, мемуарист Л. Ничпаевский считал "склонность к кутежам и оригинальным поступкам" "свойственной русскому народу чертой"¹⁸. Между тем, до момента основания университета в Харькове мы не имеем никаких свидетельств о "волнениях" и "беспорядках" среди молодежи.

Отметим, что часто студенты достаточно поверхностно знакомились с западными идеями. Так, по мнению мемуариста Ф. К. Неслуховского «все рассуждали о Гегеле, Фихте, Шеллинге, но, в сущности, мало кто понимал их труды. Отвлеченные умозрения, при неясном их понимании, сливались в какую-то туманную пелену и тяжело ложились на мозг».

Между тем, в целом, как писал мемуарист Ф. К. Неслуховский, в начале XIX в. "среди молодежи университетской обнаружилось сильное умственное движение под влиянием идей, господствовавших в Германии"¹⁹.

Как видим, круг возможностей харьковских студентов для восприятия западных традиций университетской жизни был достаточно широким. При этом нельзя забывать о том, что такое восприятие могло быть как прямым (заграничные стажировки студентов, знакомство с иностранной литературой), так и опосредованным, когда университетская молодежь знакомилась с западными идеями и традициями через посредничество профессоров (как иностранных, так и харьковских), а также через российскую публицистику.

Восприятие харьковскими студентами таких идей и традиций приводило к их воплощению в среде университетской молодежи. Об этом свидетельствуют зарождающиеся традиции корпоративной жизни.

Поведение студентов регламентировалось соответствующими правилами. В Харьковском университете такие правила были изданы в 1806, 1807, 1809, 1812, 1820 годах. Однако, к сожалению, текст большинства из них не сохранился. Мы имеем возможность познакомиться лишь с правилами 1807 и 1820 годов, приведенными в книге Д. И. Багаля "Опыт истории Харьковского университета". Правила 1807 г., по мнению Д. И. Багаля, устанавливавшие среди студентов «строгую дисциплину», были составлены профессором и инспектором студентов Баллен де Баллю²⁰. Согласно этим правилам, студенты должны были посещать богослужения, ответственно относиться к учебе, соблюдать порядок как в университетских стенах, так и за их пределами. Студентам запрещались «картежная игра и всякие азартные игры», пьянство и другие действия, которые могли нарушить общественный порядок. Известно, что к составлению новых правил для студентов был приглашен проф. Л. К. Якоб.

Автором правил для студентов 1820 г. стал инспектор студентов проф. Дудрович. Отметим, что данные правила в содержательном отношении практически не отличались от правил 1807 г. Между тем, литературный стиль, которыми они были составлены, имел более назидательный, нравоучительный характер, чем в предыдущем случае.

Следует сказать, что до 1826 г. поведение студентов Харьковского университета было менее регламентировано, чем в последующий период. В 1826 г. году новый ректор университета И. Я. Кронеберг писал в обращении к попечителю Перовскому: «Корпус казеннокоштных студентов нашел я в совершенном беспорядке и омерзительной неопрятности... Студенты поведения не совсем похвального, в обращении грубы, в одежде и белье неопрятны...». В связи с таким положением вещей ректор предложил принимать в университет на основании свидетельства «о действительной бедности и благонравии просителя», что и было воплощено в действительность в скором времени²¹.

Отметим, что нравы определенной части харьковских студентов действительно были далеки от образцовых. О них мемуарист Л. Ничпаевский писал: "При такой свободе за студентами водились шалости, даже очень крупные; а за крупные шалости полагались и наказания не мелкие"²².

Среди студенческих беспорядков в Харькове можно выделить беспорядки в театре, имевшие место 25 ноября 1817 г., когда более 30 студентов университета при входе полицеймейстера в театр начали аплодировать и громко кричать, вследствие чего спектакль был сорван²³. Беспорядки повторились еще через некоторое время, вследствие чего харьковским студентам вообще запретили посещение театра. Среди студентов имело место и пьянство. В частности, из-за него из университета был исключен студент Башинский, позднее раскаявшийся и вновь принятый в стены alma mater. Между тем, долго

продержаться без спиртных напитков студент не смог и снова был исключен, на этот раз безвозвратно²⁴. Возможно, уже в это время в харьковской среде укоренилось представление о студенческой жизни как о жизни разгульной. Так, А. Н. Стоянов упоминал о существовании в 1840-е годы "дебелых легенд о немецких буршах"²⁵.

В целом, можно говорить о том, что введение более жесткой политики по отношению к студентам в значительной степени было вызвано поведением самой университетской молодежи. Как писал в своих воспоминаниях И. И. Боровиковский: "отнято (было) у нас самоуправление, которым мы не умели пользоваться"²⁶.

Между тем, следует сказать, что введение более строгой политики по отношению к студентам не смогло свести на нет все "вольности", инициаторами которых выступали представители университетской молодежи. К слову, ужесточение правил, по свидетельству Л. Ничпаевского, "не нравилось многим, особенно пожилым, профессорам, а о студентах и говорить нечего"²⁷.

Безусловно, далеко не все студенчество было склонно к участию в беспорядках и всевозможных вольностях. Скорее, в них принимали участие обеспеченные студенты, не задумывавшиеся о будничных проблемах и своем будущем. Но существовала и значительная часть студентов, которая пришла в университет, в первую очередь, для получения образования, которое должно было открыть путь для их дальнейшей карьеры. Такие студенты не принимали участия ни в попойках, ни в театральных беспорядках, ни в каких бы то ни было других действиях, нарушавших общественный порядок. О том, что именно эта часть университетской молодежи была в большинстве, свидетельствуют мемуаристы. Так, профессор Венедиктов, который был казеннокоштным студентом до 1819 г., следующим образом описывал нравы университетской молодежи: «Студенты жили тихо, скромно, всегда дома, знакомых в городе посещали редко, да и приличного платья у них не было»²⁸. Похожие воспоминания оставил и студент, подписавшийся псевдонимом Н., обучавшийся в Харьковском университете в конце 20-х - начале 30-х годов: «В своей домашней жизни студенты довольствовались весьма немногим... Не водилось тогда ни пиров, ни каких-либо изысканных угощений между студентами, но весьма редко и почти у каждого из них (кроме отъявленных скряг, каких было немного) предлагались приятелям то чай и закуски, то вино и водка... студенты от души веселились в дружеском кругу своем...»²⁹. О том, что харьковская университетская молодежь не имела устойчивых корпоративных традиций, писал Н. И. Костомаров: «О характере студенческой корпорации того времени можно заметить, что она не имела крепкой солидарности; кроме слушания лекций не было между студентами взаимных интересов»³⁰. Интересно описание харьковских студентов, оставленное немецким профессором К. -Д. Роммелем: "Почти все студенты, среди которых благодаря своей умелости и решительности,

своему поэтическому таланту выделялись молодые и красивые донские казаки, видели в университетском обучении ступени к высшему классу службы или ранга"³¹.

Отметим, что университетская молодежь Германии также отнюдь не состояла исключительно из участников попоек и дуэлянтов, как это принято считать. Немецкие студенты делились на две приблизительно равные группы – студентов, являвшихся членами корпорации, и студентов, не участвовавших в объединениях. В этой связи интересно мнение, высказанное российским либеральным публицистом А. Пулятой, который характеризовал немецкие студенческие корпорации следующим образом: «Корпоративные студенты обычно франтят своей одеждой, прической, манерами, к ним принадлежат, преимущественно, люди богатые или обеспеченные, а к студентам некорпоративным – те, кто ощущает потребность... в получении знаний из практических, житейских соображений»³².

У студентов Харьковского университета рассматриваемого периода не было устойчивых традиций. Университетская молодежь Харькова первой половины XIX в., в основном, была разобщена между собой. Вместе с тем, мы не можем говорить о полном отсутствии корпоративной жизни в студенческой среде. Однако корпоративность харьковских студентов находилась на стадии формирования. Именно в это время университетская молодежь Харькова интенсивно впитывала в себя идеи и принципы студенческой корпоративности в западноевропейских университетах. Восприятие западных университетских традиций российскими студентами приводило к их практическому воплощению, проявлявшемуся в выборном начале студенческих организаций, заимствовании ими форм работы заграничных объединений подобного рода, поведении университетской молодежи и ее привычках. Между тем, на формирование студенческих традиций в Харьковском университете воздействовали и другие факторы, к которым, в частности, относилась государственная политика в области университетского образования, местные условия и т. д.

Примечания

¹ *Багалій Д. І.* Вибрані праці. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1805 – 1815 гг.). - Харків, 2005; *Багалій Д. І.* Вибрані праці. Т. 4. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 2 (1815 – 1835 гг.). - Харків, 2005.

² *Баландина Т. Ю.* Студенческое самоуправление как социокультурный феномен: социологический анализ: дисс. ... к.с.н.: 22.00.06 – Екатеринбург, 2006. – С. 49.

³ *Вітвицька С. С.* Основи педагогіки вищої школи: Методичний посібник для студентів магістратури. – К., 2003. – С. 96.

⁴ *Иконникова С. Н., Лисовский В. Т.* Студенчество как социальная группа // Человек и общество. Вып. 13. Проблемы интеллектуального и культурного развития студенчества. – Л., 1973. – С. 15.

⁵ Цит. по: *Яковенко А.* Вплив суспільних чинників на студентську молодь (мотиваційний аспект) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. - №1. – С. 82.

⁶ *Черниш Н. Й.* Суспільна свідомість молоді. – Львів, 1990. – С. 76.

⁷ *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 Т. Т. 1 /* Наук. ред. С. І. Посохов. – Харків, 2008. – С. 73.

⁸ *Там же.* – С. 167.

⁹ *Там же.* – С. 33.

¹⁰ *Багалій Д. І.* Вибрані праці. Т. 4. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 2 (1815 – 1835 гг.). - Харків, 2005. – С. 706.

¹¹ *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 Т. Т. 1 /* Наук. ред. С. І. Посохов. – Харків, 2008. – С. 33.

¹² *Там же.* – С. 68.

¹³ *Багалій Д. І.* Вибрані праці. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1805 – 1815 гг.). - Харків, 2005. – С. 740.

¹⁴ *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 Т. Т. 1 /* Наук. ред. С. І. Посохов. – Харків, 2008. – С. 66.

¹⁵ *Там же.* – С. 62.

¹⁶ *Там же.* – С. 270.

¹⁷ *Там же.* – С. 145.

¹⁸ *Там же.* – С. 84.

¹⁹ *Там же.* – С. 222.

²⁰ *Багалій Д. І.* Вибрані праці. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1805 – 1815 гг.). - Харків, 2005. – С. 864.

²¹ *Багалій Д. І.* Вибрані праці. Т. 4. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 2 (1815 – 1835 гг.). - Харків, 2005. – С. 773.

²² *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 Т. Т. 1 /* Наук. ред. С. І. Посохов. – Харків, 2008. – С. 59.

²³ *Багалій Д. І.* Вибрані праці. Т. 4. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 2 (1815 – 1835 гг.). - Харків, 2005. – С. 811.

²⁴ *Багалій Д. І.* Вибрані праці. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1 (1805 – 1815 гг.). - Харків, 2005.

²⁵ *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. Т. 1 / Наук. ред. С. І. Посохов. – Харків, 2008. – С. 363.*

²⁶ *Там же. – С. 91.*

²⁷ *Там же. – С. 61.*

²⁸ *Багалій Д. І. Вибрані праці. Т. 4. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 2 (1815 – 1835 гг.). – Харків, 2005. – С. 762.*

²⁹ *Там же. – С. 788.*

³⁰ *Там же. – С. 704.*

³¹ *Роммель К. Д. Спогади про моє життя та мій час. – Харків, 2001. – С. 114.*

³² *Пулята А. Очерки студенческой жизни в Германии // Рус. вестн. – 1879. – Т. 139. – №1. – С. 269.*

Профессора-иностранцы и местная среда в Харькове в начале XIX в.: взаимодействие и восприятие*

Иващенко В. Ю.

Иващенко В. Ю. Іноземні професора та місцеве середовище у Харкові на початку XIX ст.: взаємодія та сприйняття. Стаття присвячена аналізу культурного впливу іноземних професорів на місцеве суспільство у початковий період існування Харківського університету. Основна увага приділяється співставленню цілей і завдань, які ставили перед собою вихідці з європейських університетів зі сприйняттям їхньої діяльності позауніверситетським середовищем у Харкові, виявленню точок зіткнення іноземних учених із цим середовищем, з'ясуванню ступеню ефективності та шляхів трансформації західного досвіду в умовах харківського університетського простору.

Ключові слова: Харківський університет, університетський простір, позауніверситетське середовище, професора-іноземці, культурний вплив.

---

* Стаття подготовлена в рамках Международного исследовательского проекта «Ubi universitas, ibi Europa» («Трансфер и адаптация университетского образования в России второй половины XVIII – первой четверти XIX в.»).

Ivashchenko V. Foreign professors and local environment in Kharkiv at the beginning of XIX ct.: interaction and perception. This article gives an analyses of the culture influence of the foreign professors on an inhabitant of Kharkiv at the beginning of XIX ct. The author focused main attention on following problems: the comparison of the aims and tasks of European university representatives with the perception of their activity out of the university environment in Kharkiv; the discovery of contact points of the foreign scientists with this environment, clearing up of the degree efficiency and ways of transformation of European experience in the conditions of the Kharkiv university space.

Key words: Kharkiv university, university space, foreign scientists, culture influence.

Начальная история российских университетов неразрывно связана с деятельностью профессоров-иностранцев, составляющих в этот период основу университетской корпорации: только в Харьковском университете из 47 профессоров и адъюнктов, состоящих на службе с 1803 г. по 1814 г., 29 были иностранцами, из них – 18 немцы, 7 имели славянское происхождение, 4 были французами¹.

Если вклад иностранных профессоров в дело становления университетского образования в Харькове бесспорен и на данном этапе общепризнан, то вопрос их культурного влияния на местную среду остается малоизученным. Здесь следует отметить, что в последнее десятилетие появился целый ряд работ, посвященных культурной истории университетских сообществ Москвы и Казани, воздействию на их формирование и функционирование профессоров-иностранцев², что побуждает и другие университеты взглянуть на собственное прошлое под этим углом зрения.

Обращаясь к вопросу о взаимоотношениях иностранного ученого сообщества и местного общества в начале XIX в., мы остановимся на сопоставлении целей и задач, которые ставили перед собой выходцы из европейских университетов с восприятием их деятельности внеуниверситетской средой в Харькове; точках соприкосновения иностранных ученых с этой средой; выяснении степени эффективности и путей трансформации западного опыта в условиях харьковского университетского пространства.

Среди причин, побудивших иностранных профессоров покинуть родину и переехать в Россию их биографы чаще всего называют новые возможности на служебном поприще и повышение благосостояния. Да и сами профессора признают, что эти факторы зачастую играли решающую роль. По словам профессора Йенского университета И. Е. Шада, ему предложили такие выгодные условия, какие не мог бы предложить ни один из немецких владетельных князей известному ученому: жалованье до 2 400 талеров, возможность совмещать

должность профессора с некоторыми другими обязанностями за отдельную оплату, а также подъемные деньги и прогоны³.

Некоторых гнала в Россию война в Европе. Известный экономист и юрист, ученый с европейским именем Л. К. Якоб выразил согласие перейти в Харьковский университет после того, как в 1806 г. декретом Наполеона был закрыт Галльский университет, где он состоял в должности профессора, а в 1794 – 1799 гг. был ректором⁴.

Но наряду с финансовыми и политическими соображениями многими европейскими учеными двигали побуждения иного рода. Наверное, наиболее полно устремления ученых колонистов, приехавших в начале XIX в. в Россию, выразил на страницах своих мемуаров Х. Ф. Роммель, принявший приглашение занять кафедру древней литературы в Харьковском университете. Кроме вполне понятного стремления быть дальше от театра боевых действий и обеспечить свое будущее, молодой ученый, по его словам, «...жаждал выступить в большем, более свободном круге деятельности, способствовать распространению научной культуры на еще не обработанной земле»⁵.

Правда, представление о землях, на которых иностранные ученые предполагали применить свои таланты, зачастую были крайне туманны. Усиливала дезориентацию и огромная территория Харьковского учебного округа. Тот же Роммель планировал путешествия в Константинополь и на Кавказ, рисовал в своем воображении роскошные дворцы татарских ханов и гаремы таврийских красавиц. Со временем к этим ярким картинам добавились аудитории, «наполненные молодыми, жадными до знаний казаками»⁶.

Этих иллюзий были лишены люди, ранее служившие в России. Избранный в 1805 г. профессором естественного, политического и народного права, а также дипломатики Харьковского университета Коверден в письме от 9 июля 1805 г. писал, что, будучи недоволен некоторыми порядками в Йенском университете и хорошо зная Россию, в которой провел шесть наилучших лет своей жизни, желает вновь вернуться на российскую службу. Однако он не думал о слишком отдаленном Харькове, где, конечно, мог быть полезен своим слушателям, но не в состоянии был бы продолжать свою научную деятельность в области истории, вследствие недостатка нужных ему пособий в университетской библиотеке. Если бы речь шла о Дерпте или Москве, то он, несомненно, принял бы предложение⁷.

Со своей стороны в Харькове ждали достойных наставников, которые бы, по словам В. Н. Каразина, «наслаждаясь нашими благами, разделяя их с нами, дали нам в замену плоды своего ума, своего искусства, своих промыслов»⁸.

Однако на первых порах незнание русской действительности ставило приглашенных профессоров-иностранцев в затруднительное положение. В свою очередь поведение иностранной профессуры вызывало удивление

со стороны местного населения. Так, профессор сельского хозяйства К. К. Нельдехен возбудил смех аудитории своей проповедью удобрения чернозема, а адъюнкт Н. Н. Паки-де-Совиньи поразил жителей города, избрав основным способом передвижения по покрытым грязью улицам ходули⁹.

Кроме того, немецкие ученые столкнулись с уже сложившимся в российском обществе представлением об иностранцах как авантюристах и искателях титулов. Х. Ф. Роммель, описывая встречу с российским посланником в Дрездене Ханниковым, отмечал, что «эти господа не имеют никакого представления о том типе немецких ученых, которые приезжают в Россию не ради желания обогатиться и иметь карету с лошадьми, а из высоких общечеловеческих и научных убеждений»¹⁰.

В Харькове иностранные ученые продолжали много и плодотворно работать, но, за небольшим исключением, самостоятельные научные исследования уступили место учебной и особенно просветительно-популяризаторской работе. Именно последняя обуславливала взаимодействие с внеуниверситетской местной средой.

Кроме торжественных университетских актов, где профессора выступали с речами, местная публика получала возможность ознакомиться с достижениями современной науки, обозревая различные учебно-вспомогательные учреждения университета, многие из которых обязаны своим возникновением иностранным ученым. Так, усилиями астронома И. И. Гута, который подарил университету часть своей богатой коллекции астрономических инструментов, был обустроен астрономический кабинет и построена временная обсерватория; И. А. Шнауберт и Ф. И. Гизе положили начало химической лаборатории, К. К. Нельдехен – технологическому кабинету, Л. О. Ванноти – анатомическому театру и музею, В. Ф. Дрейсиг – терапевтическому институту, а, кроме того, иностранные профессора имели отношение к созданию ботанического сада, нумизматического кабинета, музея изящных искусств. Были и другие проекты, к сожалению, нереализованные вследствие ограниченности университетской сметы: профессор Ф. В. Пильгер предлагал создать ветеринарный институт, а профессор К. К. Нельдехен – заложить опытное поле для ведения образцового сельского хозяйства¹¹.

В 1812 г. при Харьковском университете по инициативе А. И. Стойковича и Х. Ф. Роммеля было основано Общество наук. Членами этого общества наряду с профессорами и адъюнктами Харьковского университета были «посторонние» ученые, а также «все образованнейшие почетные лица в окрестностях», при выборе которых устав рекомендовал принимать во внимание «не столько чины и знатность, сколько просвещение и ученость». В 1814 г. среди членов этого общества, которое заседало от двух до семи раз в год, мы видим

Слободско-украинского епископа Аполлоса, губернатора И. И. Бахтина, В. Н. Каразина, известного ботаника Ф. К. Биберштейна, литератора А. А. Палицина, ректора Харьковского коллегіума А. С. Прокоповича, учителей Харьковского учебного округа и многих других¹².

Впрочем, университетское пространство не ограничивалось университетом, простираясь далеко за пределы города и охватывая довольно значительную территорию, более или менее очерченную границами Харьковского учебного округа.

Одну из самых ярких страниц в истории просветительского влияния университета на общество представляет собой его издательская деятельность. Значительная по объему научная и учебная продукция харьковской ученой корпорации со временем дополнилась рядом периодических изданий, предназначенных для просвещения и увеселения местной публики, среди которых хотелось бы обратить внимание на специализированный журнал по ветеринарии Ф. В. Пильгера «Украинский домовод», выходивший в 1817 г.

Еще более тесную связь университета и местного общества обеспечивали труды по исследованию местного края. Харьковские профессора совершали довольно частые поездки с научной целью по территории Харьковского учебного округа: в 1804 г. профессор И. А. Шнауберт и адъюнкты Ф. И. Гизе и М. И. Крюгер исследовали источник в слободе Рогань под Харьковом, Гизе – источник из имени Ковалевской в Полтавской губернии, а Крюгеру было поручено изыскать на территории губернии торф и каменный уголь. В дальнейшем наибольшим усердием в таких поездках отличался Ф. И. Гизе¹³.

Профессора медицинского отделения имели обширную врачебную практику, как в Харькове, так и за его пределами. Особым расположением со стороны всех слоев местного общества пользовался профессор скотолечения Ф. В. Пильгер, который практиковал не только как ветеринар, но, по словам одного из харьковских студентов, был «медиком... у большей части городских жителей, ибо лечил очень удачно»¹⁴. Недоброжелатели Пильгера воспользовались тем, что с формальной точки зрения его лечение людей было незаконным, возбудив дело о запрете врачебной практики до предъявления соответствующего диплома. Несмотря на прекрасные отзывы местного дворянства, челобитную харьковского и иногороднего купечества, под которой стояло 40 подписей, этот запрет так и не был снят, и Пильгер, неофициально возобновив врачебную практику, вынужден был прописывать лекарства не людям, а лошадям¹⁵.

Еще одним способом ознакомиться с местной провинциальной средой были так называемые визитации – поездки по Харьковскому учебному округу для осмотра подведомственных университету училищ. В первое десятилетие визитаторами наряду с русскими профессорами, которым отдавалось предпочтение, были А. И. Стойкович,

Л. А. Умляуф, Л. К. Якоб, Х. Ф. Роммель, Ф. И. Гизе, Б. О. Рейт, К. К. Нельдеген, И. М. Ланг¹⁶.

В поездках иностранных ученых, как правило, сопровождали чиновники или студенты, которые выступали переводчиками и посредниками в общении с представителями местного сообщества. Языком науки в начале XIX в. была латынь, в университете также звучали немецкий и французский языки. Часть студенчества была хорошо подготовлена в области древних и новых иностранных языков, поэтому в целом воспринимала лекции своих профессоров. Что же касается общения за пределами университета, то оно было в высшей степени затруднено. Ярким свидетельством существования языкового барьера является тот факт, что знание или незнание русского языка стало обязательным элементом надгробных речей. Так, профессору Л. О. Ванноти ставилось в заслугу то, что «он в короткое время успел в русском языке столько, что мог им правильно говорить и писать, в чем превзошел почти всех здешних подобных ему иноземцев», в то же время в отношении В. Ф. Дрейсига было замечено, что он «худо знал русский язык – и это может быть было причиною, что в леченях своих не имел он обширной практики»¹⁷.

Следует отметить, что лишь небольшая часть немецкой профессуры прилагала усилия к изучению русского языка. Известно, что профессор Роммель, чтобы скорее освоить местный язык, сразу же после приезда нанял слугу, говорящего только по-русски, а в ходе дальнейшего пребывания в Харькове проникся особой любовью к малороссийскому языку и песням¹⁸. Б. А. Дорн, обладающий необыкновенной способностью к изучению языков, расставаясь с Харьковом, свободно говорил по-русски¹⁹.

Незнание русского языка ограничивало неофициальный круг общения, и в первое время немецкие ученые держались довольно обособленно. По словам Роммеля, сначала он вступил в знакомство с несколькими семействами честных ремесленников-немцев. Кроме того, неженатые профессора составили клуб, в котором принимали участие исключительно немцы. Однако довольно быстро украинское гостеприимство превозмогло эту обособленность – профессора-иностранцы стали посещать губернатора и местных помещиков, вошли в домашнее ученое общество, устроенное в доме П. И. Ковалинского, тесно общались с представителями черного и белого духовенства, подчеркивая толерантность последних²⁰.

Значительно изменяется и расширяется круг общения профессорско-иностранцев после женитьбы. Многие профессора выбирали жен из местной помещицкой среды. Визиты к соседям и родичам с одной стороны позволили глубже изучить быт и нравы «малороссиян», с другой – наглядно продемонстрировали, что просветительное влияние университета имело определенные границы. Так, по воспоминаниям Роммеля, один из помещиков, ничего не зная об университетах, в беседе с

ним поставил в один класс профессоров, комедиантов и бродяг. Возможно, подобные высказывания дали Роммелю основание с горечью отметить, «что чистые стремления мои и моих товарищей основать в центре Украины новый, прочный рассадник гуманистического и литературного образования, уничтожается, что после нас древнеславянское варварство воцарится»²¹. Действительно, многие дворяне не торопились определять сыновей в университет, предпочитая военную службу, но уже с момента его открытия проявилась и другая тенденция, которую обозначил один из первых харьковских студентов А. Г. Розальон-Сошальский: «Когда отец возвратился из Харькова, с торжества при открытии университета, то рассказывал об этом с таким энтузиазмом, говоря о произнесенных речах, о блестящих надеждах для общества от просвещения»²².

Возвращаясь к женитьбе немецких профессоров, следует отметить, что в большинстве случаев их семейная жизнь не сложилась: подал прошение о разводе И. Е. Шад, расстался со своей супругой Х. Ф. Роммель. Невозможность дальнейшей совместной жизни они объясняли различиями в религии, национальности и темпераменте. Впрочем, иногда эти различия удавалось преодолеть, пожертвовав в свою очередь прежним кругом общения, как это сделал Ф. В. Пильгер, женившийся на «какой-то молодой русской торговке, которая помогала ему в ботанических и фармацевтических экскурсиях, но зато оторвала его от порядочного и образованного общества»²³.

О том, что профессора, прибывшие в Россию из-за границы, планировали обосноваться здесь надолго, свидетельствует и тот факт, что, несмотря на возможность получения казенной квартиры, они стремились обзавестись собственным домом. Известно, что из 16 членов совета семеро имели собственные дома в Харькове. В частности, И. Е. Шад был владельцем каменного одноэтажного дома и деревянного двухэтажного флигеля со всеми службами. Остальные преимущественно жили в наемных домах, которые оплачивали из специальных квартирных денег (500 рублей в год для профессоров, 200 – для адъюнктов). Исключение составлял профессор ботаники Делявинь, для которого было выстроено специальное здание в университетском саду. В 1808 г. Делявинь заявил правлению, что в доме, который отдален от города «ему, как одинокому человеку, жить опасно, особенно зимой и осенью». Правление согласилось с необходимостью построить рядом еще несколько домов для профессорских семейств, но, к сожалению, этот проект создания особого университетского городка так и не был реализован²⁴. Необходимость такого уединения остро осознавалась профессорами, но не всегда понималась окружающими, как в случае с Коритаря, который жаловался на крики солдат²⁵.

Немало внимания иностранные профессора уделяли вопросу улучшения благосостояния города. В свое время В. Н. Каразин в речи

перед харьковским дворянством 31 августа 1802 г. С воодушевлением восклицал: «Благотворен наш воздух, кроток наш климат, способен прельстить самих иностранцев, которых мы пригласим к себе»²⁶. Однако прибывшие в Харьков профессора, отметив местные красоты, в то же время с неудовольствием фиксировали, что город «только лишь выходит из дикой необразованности»²⁷. В начале XIX в. в Харькове почти не было мостовых и повсюду царила непролазная грязь, что обусловило появление невиданных в других университетских городах «грязных каникул». Кроме того, нездоровый климат был крайне опасен для здоровья. В первые пять-шесть лет от гнилой горячки скончалось несколько иностранных ученых: Виллих в 1804 г., И. Б. Барендт в 1805 г., Л. А. Умляуф в 1807 г., А. Я. Калькау, Г. И. Терлаич, Д. И. Шмерфельд и А. Г. Рейниш в 1811 г.²⁸

Одним из первых эту проблему озвучил профессор Л. К. Якоб. В 1807 г. он выступил в совете с речью, которая начиналась следующим образом: «Относительно ужасного санитарного состояния нашего города, по-видимому, может быть только одно мнение. Количество грязи и навоза на наших улицах увеличивается со дня на день до такой степени, что надо опасаться, как бы под ними не были погребены не только люди и животные, но даже и дома». После всестороннего изучения сложившейся ситуации в 1811 г. университет снова поднял этот вопрос, при этом часть университетской корпорации высказалась за необходимость перевода университета в другой город. Перевод так и не состоялся, но шум, поднятый профессорской коллегией, способствовал тому, что местная власть в лице губернатора И. И. Бахтина приложила немало усилий к очистке города и устройству в Харькове мостовых²⁹.

Впрочем, профессора-иностранцы не всегда выступали против неблагоприятной окружающей действительности, иногда жертвуя своими идеалами ради получения равных с русскими подданными прав. Так, противник крепостного права профессор Л. К. Якоб, в первый же год службы в России поднял вопрос о дворянстве и о связанном с ним праве владеть крепостными³⁰. До его отъезда из Харькова этот вопрос так и не разрешился, но сохранились сведения о том, что другие иностранные профессора пользовались услугами крепостных, предоставленных им местными помещиками, иногда позволяя себе по отношению к ним кулачную расправу.

Наиболее показательным в этом отношении является эпизод, связанный с самоубийством служанки профессора А. А. Дегурова, крепостной князя Барятинского. Узнав о беременности своей служанки, Дегуров отхлестал ее по щекам, а затем «по малороссийскому обычаю» приказал отрезать косу, после чего та повесилась. Ничего предосудительного в этих действиях не видел ни сам Дегуров – «поборник либерального воспитания русских благородных девиц», ни правление университета, которое высказало по этому вопросу

следующее мнение: «профессор Дегуров своими побоями не нанес вреда ее беременности, нельзя его считать и виновником ее самоубийства, потому что обращался он с нею, равно как и с другими слугами, не жестоко, а, узнав о ее беременности, решил иметь о ней особое попечение и перед самоубийством не утратил ее наказаний»³¹.

Как особую привилегию профессорской коллегии рассматривали иностранные ученые право ввозить беспошлинно для личного потребления предметы на сумму до 3 000 рублей. Воспользовавшись возможностью выписывать для себя разные товары, профессора-иностранцы увлеклись торговыми операциями, что оценивалось местным населением крайне негативно, поскольку в его глазах подобная деятельность чиновников, находящихся на российской службе, была недопустима. Наиболее громкий скандал в Харьковском университете связан с именем ректора А. И. Стойковича, который выписывал на продажу беспошлинно венгерское вино, ленты, бусы, картины и т. д. После длительных разбирательств Стойкович был вынужден выйти в отставку³².

В целом, у большинства немецких профессоров довольно быстро на смену первоначальному энтузиазму пришло разочарование, связанное с ухудшением материальных условий, ужасным санитарным состоянием города, отсутствием надлежащих условий для занятий, семейными проблемами. Ситуация осложнилась с началом войны 1812 г., когда антизападные настроения охватили даже образованных представителей российской общественности.

Для большинства профессоров-иностранцев выходом из сложившейся ситуации стали возвращение на родину или переезд в другие университетские города Российской империи. Лишь небольшая их часть смогла пережить крах иллюзий и приспособиться к новым условиям. Однако благодаря усилиям всех первых университетских деятелей осуществилось становление университета в Харькове, в значительной мере изменилось лицо города, а университетские традиции были восприняты местным населением как собственные.

Примечания

¹ *Багалея, Д. И.* Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам): В 2 т. Т. 1. (1802 – 1815) / Д. И. Багалея. – Х., 1893 – 1898. – С. 488.

² *Университет для России: Взгляд на историю культуры XVIII ст.* / Под ред. В. В. Пономаревой и Л. Б. Хорошевой. – М., 1997. – 352 с.; *Андреев А. Ю.* «Геттингенская душа» Московского университета: (Из истории научных взаимосвязей Москвы и Геттингена в начале XIX в.) / А. Ю. Андреев // Вопросы истории естествознания и техники. – 2000. – № 2. – С. 73 – 101; *Университет для России. Т. 2.* Московский университет в Александровскую эпоху / Под ред. В. В. Пономаревой и

Л. Б. Хорошевой. – М., 2001. – 368 с.; *Немецкие ученые – профессора Казанского университета* // Сост. В. Г. Диц, А. В. Гарзавина, И. А. Новицкая. – Казань, 2004. – 180 с.; *Вишленкова Е., Малышева С., Сальникова А.*, Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. Вишленкова, С. Малышева, А. Сальникова. – Казань, 2005. – 500 с.; *Кулакова И.*, Университетское пространство и его обитатели. Московский университет в историко-культурной среде XVIII в. / И. Кулакова. – М., 2006. – 336 с.

³ Там же. – С. 498.

⁴ *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905)* / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалей. – Харьков, 1908. – С. 275.

⁵ *Роммель, К. -Д.* Спогади про мое життя та мій час / К. -Д. Роммель. – Х., 2001. – С. 86.

⁶ Там же – С. 105.

⁷ *Багалей, Д. И.* Опыт истории Харьковского университета... Т. 1 / Д. И. Багалей. – С. 226.

⁸ *Историческая записка В. Н. Каразина о приношении слободских дворян на университет* // Болебрух А. Г., Куделко С. М., Хрідочкін А. В. Василь Назарович Каразін / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. – Х., 2005. – С. 331.

⁹ *Багалей, Д. И.* Опыт истории Харьковского университета... Т. 1 / Д. И. Багалей. – С. 585; *Ничпаевский, Л.* Воспоминания о Харьковском университете, 1823 – 1829 годы / Л. Ничпаевский // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його викладачів і вихованців: У 2 т. / Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Иващенко, В. І. Кадеєв та ін. – Х., 2008. – Т. 1. – С. 69.

¹⁰ *Роммель, К. -Д.* Спогади... / К. -Д. Роммель. – С. 102-103.

¹¹ *Багалей, Д. И.* Опыт истории Харьковского университета... Т. 1 / Д. И. Багалей. – С. 451-480.

¹² Там же. – С. 741-747.

¹³ *Багалей, Д. И.* Опыт истории Харьковского университета... Т. 1 / Д. И. Багалей. – С. 155-156, 676, 704-711.

¹⁴ *Розальон-Сошальский, А. Г.* Мои воспоминания / А. Г. Розальон-Сошальский // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах... – Х., 2008. – Т. 1. – С. 37.

¹⁵ *Багалей, Д. И.* Опыт истории Харьковского университета... Т. 1 / Д. И. Багалей. – С. 919-936.

¹⁶ Там же. – С. 1182-1183.

¹⁷ *Багалей, Д. И.* Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам): В 2 т. Т. 2. (1815 – 1835) / Д. И. Багалей. – Х., 1904. – С. 819, 822.

¹⁸ *Роммель, К. -Д.* Спогади... / К. -Д. Роммель. – С. 112, 147.

¹⁹ *Из воспоминаний студента Н.* // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах... – С. 109.

- ²⁰ Роммель, К. -Д. Спогади... / К. -Д. Роммель. – С. 117, 126-130.
- ²¹ Там же. – С. 139, 153.
- ²² Розальон-Сошальский, А. Г. Мои воспоминания... / А. Г. Розальон-Сошальский. – С. 35.
- ²³ Багaley, Д. И. Опыт истории Харьковского университета... Т. 1 / Д. И. Багaley. – С. 900; Роммель, К. -Д. Спогади... / К. -Д. Роммель. – С. 124, 142-143.
- ²⁴ Багaley, Д. И. Опыт истории Харьковского университета... Т. 1 / Д. И. Багaley. – С. 751, 846.
- ²⁵ Там же. – С. 1066.
- ²⁶ Каразин, В. Н. Речь, говоренная в Дворянском собрании Слободско-Украинской губернии / В. Н. Каразин // Болебрух А. Г., Куделко С. М., Хрідочкін А. В. Василь Назарович Каразін / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хрідочкін. – Х., 2005. – С. 320.
- ²⁷ Багaley, Д. И. Опыт истории Харьковского университета... Т. 1 / Д. И. Багaley. – С. 122.
- ²⁸ Там же. – С. 1004-1005.
- ²⁹ Там же. – С. 1002, 1005-1022.
- ³⁰ Там же. – С. 840.
- ³¹ Там же. – С. 1053-1056.
- ³² Там же. – С. 841.

**На роздоріжжях долі: від офіцера
Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ
(спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське
суспільство у 1920-ті рр.)**

Рябченко О. Л.

Рябченко О. Л. На роздоріжжях долі: від офіцера Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ (спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське суспільство у 1920-ті рр.). У статті досліджується життєвий шлях "невидатної" людини, який був типовим для багатьох молодих людей, які залишили студентські лави і стали добровольцями Білої армії. На прикладі А. П. Шатілова простежується доля "старого студента" в еміграції і складний процес пристосування вихідця з дворянської сім'ї до життя в радянському суспільстві в умовах його динамічної трансформації в 1920-х рр.
Ключові слова: інтеграція, радянське суспільство, "старе студентство", Біла армія, еміграція.

The course of life of a “non-outstanding” person, typical for many young men that had gave up their student bench for taking part in the White army’s struggle is been investigated in the following paper. On the example of A. P. Shatilov the fate of “old students” during emigration period is been studied as well as the hard process of accommodation of a nobleman of the former empire to the new lifestyle of the rapidly transforming Soviet society of the 1920th.

Key words: integration, Soviet society, “old students”, White army, emigration

Складним і багатобарвним постає перед нами соціальний світ, в якому життя і діяльність кожної людини позначене окремими, притаманними лише їй відтінками. У одних вони рівномірні, насичені яскравими чи тьмяними барвами, у інших – як спалах, але разом вони поєднуються у неповторний колорит долі і діянь людських. Тому під час реконструкції подій минулого ми завжди маємо повертатися до самої звичайної людини, яка живе і діє у цьому світі. Саме у безіменному просторі найчастіше розгортається справжня історія, відмічав у свій час Ю. М. Лотман¹, тому історики все частіше намагаються осмислити і прочитати сторінки життя і діяльності «невизначних» людей, чиї почуття і уявлення складають основу будь-якої соціальної системи.

Перша світова війна, а потім події 1917 – 1920-х рр. не залишали місця звичній пасивності більшості, у душах якої, за словами одного з сучасників, боролися масовий обиватель з сумлінням². В політичних реаліях того часу людська свідомість невпинно намагалася осмислити все, що відбувалося навколо. Одні активно відстоювали свої ідеали, інші – від гріха подалі, назавжди залишили Батьківщину, треті, як це завжди траплялося в історії, зайняли очікувальні позиції, сподіваючись, що стихія врешті-решт заспокоїться і ріка життя потече своїм звичним плином.

Доля «старого студентства», проблеми його інтеграції в новий освітній простір до сьогодні залишаються поза увагою дослідників. Як правило, досить ґрунтовно вивчаються останнім часом проблеми перебування українських студентів в еміграції³. Студентство Радянської України 1920-х рр. традиційно в історіографії подається як пролетарське, в монолітних лавах якого не було місця іншим його категоріям⁴. В дійсності серед них перебувала значна частина вихідців із колишніх привілейованих верств населення, прибічників інших політичних режимів, тому питання пристосування їх до умов життя і навчання в радянських вищих навчальних закладах є важливим перспективним напрямком наукових пошуків сьогодення.

У нашому розпорядженні наявна невелика кількість документів, які залишили студенти – безпосередні учасники подій 1917 – 1921 рр., але все ж вони дозволяють окреслити основні контури їхніх «доріг і

роздоріжж» на конкретних прикладах. Звичайно ж, сприйняття цих подій сучасниками було далеко не однотипним, що і дозволяє окреслити стратегії поведінки окремих груп студентів тих років – співучасників, свідків і невільних заручників великих драм і повсякденних буднів.

На прикладі реконструкції долі героя нашої розповіді - Олександра Петровича Шатілова, ми зробимо спробу проаналізувати досвід однієї людини як низку спроб, виборів, прийняття рішень у непростій ситуації цього драматичного періоду нашої історії. Стратегії поведінки цієї людини можуть вважатися типовими для багатьох молодих людей, яких війна і революційні події застали на студентській лаві, оскільки, як відмічають спеціалісти, час історії як категорія вічна і безперервна в революційні епохи повністю поглинає категорію часу особистого і дискретного. Він поєднує величини не лише різномасштабні, але й неодноманітні і саме їх поєднання сприяє формуванню оригінального в антропологічному вимірі ландшафту, де ритми життя окремих громадян практично не відрізняються⁵.

Олександр Петрович Шатілов народився у 1895 р. у відомій дворянській родині професора Петра Івановича Шатілова. Початкову освіту здобував у Швейцарії. У 1914 р., після закінчення гімназії, вступив до Харківського університету на медичний факультет, але у 1915 р. він перейшов на навчання до Александровського військового училища, яке і закінчив у жовтні того ж року в чині прапорщика. Відразу ж після закінчення його направили на Румунський фронт прапорщиком 194 полку царської армії, де він і брав участь у боях на фронтах Першої світової війни до грудня 1917 р. Із фронту Олександр повертається до рідного Харкова, знову вступає на медичний факультет університету і навчається до кінця 1918 р.

Це був період владних протистоянь, кожна з яких по-різному сприймалася громадськістю, в тому числі й студентством. Встановлення радянської влади в багатьох навчальних закладах вважалося спробою узурпації влади⁶, Українська Центральна Рада, як і наступні українські уряди, знаходили більшу підтримку серед студентства Наддніпрянщини, а у південно-східних регіонах України викликали менше симпатій, що перевага надавалась поборникам «єдиної і неділимої». Так що Денікінський лозунг «Нехай вчиться той, у кого немає батьківщини» сприймався у студентському середовищі досить серйозно і молодь, всіяко підтримувана своєю Альма-матер, вирушала боронити «добровольчі» ідеали. Встановити чисельність студентів, які воювали за «білих», «червоних» чи відстоювали ідеї національного відродження України практично неможливо через відсутність архівних матеріалів і суперечності статистичних даних. Спеціальних «студентських» дивізій чи інших підрозділів в жодній із армій не існувало, як це було, наприклад, у роки Першої світової війни, коли студенти Харкова були об'єднані у спеціально створений студентський загін імені проф. П. І. Шатілова і у 1917р. відправлені на Турецький фронт⁷. За свідченням

одного із учасників тих подій - Сергія Германовича Пушкарьова, який у травні 1917 року закінчив курс історико-філологічного факультету Харківського університету і, з вступом білих в ніч з 11 на 12 червня 1919 року до Харкова, відразу ж залишив мрії про професуру і пішов рядовим солдатом у Добровольчу армію, добровольцями була, головним чином, студентська молодь, яка «ставилася до мене дружньо поважно, мобілізовані солдати – нейтрально»⁸. Про політичні настрої більшості студентства Харківського університету говорить і той факт, що в осінньому семестрі 1919 р. професорам цього навчального закладу доводилося читати лекції майже в порожніх аудиторіях, оскільки більшість студентів перебувала в Добровольчій армії⁹. На наявність студентства у складі білої армії вказує і Д. І. Мейснер, який виділяє три складові у складі білої армії і серед них «... ті, хто вважав, що вони борються за свободу проти революційної диктатури. Студенти і гімназисти, члени різних політичних партій, які вітали в тій чи іншій мірі Лютневу революцію і відкидали Жовтневу...»¹⁰.

Не сприйняв ідеали диктатури пролетаріату і О. П. Шатілов, тому не став чекати зміни влади у Харкові і незадовго до вступу частин Червоної армії від'їжджає до Криму, де у кінці січня 1919 р. підпав під мобілізацію в армію Денікіна. В чині підпоручика (помічника наводчика) Сімферопольського офіцерського полку Олександр Петрович декілька раз брав участь у боях проти Червоної армії на Кримському фронті. У вересні 1919 р. він був поранений і відправлений до Харкова на лікування, де і перебував до листопада цього ж року. У цей час О. П. Шатілов одружується з дочкою банківського службовця Ксенією Федорівною Грунт, але цей шлюб не був тривалим, оскільки вона виїхала разом з білими в Белград. Після повернення на фронт його було призначено начальником кулемета Волзького батальйону, який ввійшов до Корніловського полку. 17 липня 1920 р. його було вдруге поранено. Після переходу командування до Врангеля, Олександра Петровича було призначено підпоручиком Волзького окремого батальйону, дислокованого у Тюб – Джанкої і у кінці 1920 р. у складі армії Врангеля він залишає Батьківщину, емігрувавши до Туреччини, спочатку до Константинополя, а потім на півострів Галліполі. У складі цієї ж армії евакуювався і його рідний брат Дмитро¹¹.

О. П. Шатілов залишив лише скупі біографічні довідки про своє перебування у Добровольчій армії і у еміграції. Разом з тим із інших джерел, зокрема завдяки спогадам студента – юриста Г. Федорова, який також 30 жовтня 1920 р. на пароплаві «Володимир» залишив Крим у складі армії Врангеля, ми можемо відтворити загальний контекст подій і уявити всі тяготи евакуації і життя на чужині. У своєму щоденнику юнак записав: «Я дивлюся без кінця на вузьку смужку і відчуваю, що мене душать сльози, а горло починають судорожно здавлювати спазми

* Тут і далі цитати подано у перекладі автора.

готового вирватися ридання... Тепер у мене немає нічого попереду... навіть надії»¹². Дорога до Константинополя виявилася нелегкою – доводилося долати голод, холод, хвороби. Пригнічений стан підсилювався штормом та поломкою машини в морі. І кожен новий день, наповнюючи серце тугою, віддаляв добровольців від Батьківщини.

Близько року після евакуації із Криму вчорашні студенти, які становили молодший офіцерський склад армії Врангеля, жили у воєнних наметових таборах. Попереду їх чекала відправка в Галіполійський табір, що розташовувався в місцевості з символічною назвою «Долина сліз». Із 8949 його офіцерів третина мала середню освіту, багато з них до початку світової війни, як і О. Шатілов, були студентами вищих навчальних закладів. Дехто був мобілізований чи вступив добровільно до Білої армії у роки громадянської війни, змінивши студентське життя на фронтіві дороги в надії на повернення «єдиної – неділимої монархічної Росії» і на продовження навчання після закінчення війни. Але доля підготувала для них не одне випробування, її тяжкі удари відчули на собі сотні евакуйованих на чужину молодих людей. Розпочався новий етап життя: напівголодне існування, холод, хвороби, лазарет, муштра, безкінечні наряди, гауптвахта. О. П. Шатілов, який встиг отримати елементарні медичні знання, виросптаючи у сім'ї професора – лікаря і навчаючись на медичному факультеті Харківського університету, до 1921 р. служив фельдшером у інженерному полку. Але тяжкі матеріальні умови і жорсткість командування спонукали більшість студентів-військових покинути армію і «гостинний Босфор». У травні 1921 р., в ході передислокації армії на Балкани, Врангель видає наказ, відповідно до якого «... ті, хто в силу свого слабого здоров'я чи з інших причин не в змозі залишатися в армії, мають в трьохденний термін заявити про це – вони будуть переведені в стан біженців»¹³. Близько 20% армії покинули її і перейшли до категорії біженців. Серед них були і брати Шатілови, і інші колишні студенти.

Становище біженців у Туреччині було не менш драматичним, оскільки загальні політичні умови, пов'язані із воєнними діями, викликали катастрофічне становище не лише в житті емігрантського студентства, але і серед місцевого населення. Для того, щоб вижити, вчорашні студенти вимушені були тяжко працювати, «тіснитися не лише в непристосованих до життя бараках, сараях, напівзруйнованих приміщеннях, але і в буквальному сенсі на вулиці – в ящиках для сміття, а частіше прямо під відкритим небом».

По-різному склалася доля цих біженців в подальшому, але переважна більшість молоді у 1921 р. скористалася пропозицією чехословацького уряду на чолі з Томашем Масариком і виїхала на студії до вищих навчальних закладів Праги та інших міст Чехословаччини. У вересні цього року перебралися до цієї країни і

брати Шатілови. Це були перші кроки назустріч своїй далекій мрії, яка на той час здавалася нездійсненою.

Олександр продовжив навчання на медичному факультеті Карлового університету у Празі, його брат Дмитро після закінчення гімназії вступив на фізико-математичний факультет Белградського університету. В Україну він, на відміну від свого старшого брата, більше не повернувся.

Окремою сторінкою в житті О. П. Шатілова є його перебування в Чехословаччині. Ця країна була досить значним центром як української, так і російської еміграції. За деякими даними, у першій половині 1920-х років щороку до Чехословаччини прибувало близько 50 тис. громадян колишньої Російської імперії, в тому числі понад 20 тис. росіян, 20 – 25 тис. українців¹⁴. Стосовно кількості студентів, то дослідники наводять різні цифри: на думку О. Дудніка, в академічних центрах Європи у міжвоєнний період перебувало близько 6,5 тис. організованих українських студентів, половина з них – у ЧСР¹⁵. За офіційними відомостями Чесько-українського комітету, у 1924 р. тут перебувало 1110 українських студентів, більша частина яких походила із Галичини¹⁶. Але студентський рух не був однорідним, тут були створені громади за територіальним принципом. Так, 6 січня 1923 р. у Празі була утворена Громада студентів-емігрантів з Великої України в ЧСР. Всього до її складу входило 210 студентів, головою Ради Громади обрано Костя Осауленка¹⁷. Але всі ці студенти у минулому перебували в українській армії, «люди випробувані, але знесилені». Ця еміграція була і національною, і політичною за своїм характером. Тогочасний політичний режим на окупованих східних землях України був для них не лише знівеченням їхніх національно-державницьких постулатів, а й утиском вузько-політичного світогляду. Ця частина нагадувала за духом своїм московську студентську еміграцію, яка декларувала, що «не повернеться до Росії, доки там будуть комуністи при владі». У цих списках не значаться студенти – вихідці з України, які перебували у арміях Денікіна чи Врангеля. Разом з тим О. П. Шатілов у своїй біографії пише, що у полковника Прокотьєва був список 100 студентів – білих офіцерів, які перебували у Празі. Серед них були і вихідці з України, але числилися вони серед російської еміграції, зокрема, їхні прізвища можна знайти серед членів «Союзу Галліполійців» - організації, що об'єднувала білих емігрантів у всіх великих емігрантських центрах. Члени цього союзу розділяли позицію А. Врангеля щодо збереження кадрів Добровольчої армії і підтримки її в стані бойової готовності, щоб в разі необхідності виступити разом з іноземними корпусами проти більшовиків. Генузька конференція (1922) покляла край таким сподіванням, але промонархістська і антибільшовицька ідеологія іще протягом двох десятків років об'єднувала колишніх офіцерів і відділяла їх від іншої еміграції. В Празі цю організацію очолював офіцер армії Врангеля Дорофєєв. О. П. Шатілов перебував у складі «Союзу» дев'ять місяців,

відвідував загальні збори, на яких популяризувалися ідеї і завдання цієї організації.

Економічне становище студентства було порівняно добрим. Вони знаходилися на повному пансіоні: кожному видавався комплект одягу і взуття, трамвайні квитки і навчальні посібники. Зверху того видавали 50 крон на місяць на дрібні витрати. Але головне – молодь отримала можливість навчатися. Студенти, які прибули із Константинополя, пройшли медичний огляд, «тридцять серйозно хворих помістили у санаторій»¹⁸. Як відмічали сучасники «коли і бувають нарікання, то вони не оправдані, бо завжди більшість українських студентів у до військові часи, у себе в Києві чи Харкові навчалися у значно гірших матеріальних умовах. А сучасне матеріальне забезпечення студентів в Україні ще гірше»¹⁹. Але все рівно про своє життя вони жартома писали у студентському гумористичному часописі:

Ой вчуся я, вчу, їстоньки хочу

Нема сили щось від чаю...

Надів «нову» одежину, дірками свічу²⁰.

Студенти жартома також говорили, що «українського студента пізнають на балу по латаних штанах, зимою по літньому плащі, в ділі по безділлю, в їжі по апетиту...»²¹.

Які б умови не створювалися для студентської молоді, але думка про повернення на батьківщину не залишала багатьох із них, особливо коли розпочали в еміграції свою роботу різні агенти радянського уряду, а згодом і Добровільне об'єднання поступового студентства (ДОПС). Про це свідчать записи О. П. Шатілова: «Доки я вважав, що повернутися додому не можливо, що це буде вірна смерть, я сидів за кордоном і спокійно навчався. Але коли узнав від знайомого Астермана М. А. [Михайло Абрамович Астерман був співробітником Наркомосу України - *О. П.*], що можна повернутися до Харкова, я втратив спокій і став рватися в Харків, де у мене залишилися мати, брат [*Микола- О. П.*] і сестра [*Анна – О. П.*]»²².

О. П. Шатілов подає заяву до радянської місії і у березні 1923 р. отримує дозвіл на повернення в Україну. Що його чекало на батьківщині? Він мріяв закінчити навчання. Але дорога до вищого навчального закладу йому, як добровольцю Білої армії, який до того ж був офіцером і брав участь у боях проти червоних, була закритою. Заважало вступові і дворянське походження. Але оскільки батько його був відомим лікарем – професором, мати Олександра – Марія Василівна Шатілова, клопоталася перед ГПУ про перегляд його справи і дозвіл на вступ до Харківського медичного інституту, в результаті чого його було зараховано на третій курс²³.

Атмосфера у вищих навчальних закладах України в цей час була досить тривожною, тут постійно проходили чистки, перереєстрації, а з початком 1924/25 навчального року розпочалася так звана «соціально-академічна перевірка», в результаті якої сотні студентів були

позбавлені права на навчання. Великою виявилася кількість виключених і з Харківського медичного інституту. За звітами Центральної комісії у студентських справах, з початку її роботи по 18 грудня 1923 р. було розглянуто 359 заяв, всього ж їх надійшло 486²⁴. Найбільша кількість заяв поступала в цей період із Харківських вищих навчальних закладів – Технологічного (110) і Медичного (111) інститутів. Цікавою є зворотна реакція студентства на політику влади щодо них. Стурбовані грубим поведженням членів місцевих комісій з переєстрації, студенти цих навчальних закладів навіть подали до Центральної Комісії колективну заяву, яку підписали двадцять чоловік із ХМІ і вісім – із ХТІ. В ній підкреслювалася несправедливість постанов щодо них і ставилася вимога участі студентів при розгляді справ²⁵.

Інший студент Харківського медичного інституту, однокурсник О. П. Шатілова, Олександр Васильович Давиденко, написав у одному із своїх листів: «І вересня у нас по всіх вищих навчальних закладах пройшли грандіозні небувалі чистки. Так що чорт знає, залишусь я «в живих», чи ні. Легко не здамся, тому що гріхів за собою не відчуваю, а якщо піду, то піду, в крайньому разі думаю піти, з барабаним боем! Якщо вірити всьому, що розповідають про московські чистки, то передбачається щось кошмарне...»²⁶. Разом із слухами про масштаби «чисток», розповсюджувалися у цьому інституті і листівки. У одній із них писалося: «... Товариші студенти! Досить пасивності! Геть зимову сплячку! Пам'ятайте, що ми сила, що ми зможемо примусити з собою рахуватися, пам'ятайте, що наше «Я» можуть почути не лише тут, але і там. Пам'ятайте, що лише рішучістю дій ми зможемо досягти своєї мети і знищити терор «соціалістичних народних робітничо – селянських погонщиків»²⁷. Автора цієї листівки, О. В. Давиденка (він був сином селянина, червоноармійцем, а його старший брат загинув в бою з денікінцями), було заарештовано восени 1924 року «за розповсюдження листівок контрреволюційного характеру відносно соціально-академічної чистки вузів» і вислано в концтабір на Соловки, така ж доля чекала й інших незгодних з політикою партії в сфері освіти. Серед них були і ті, хто зі зброєю в руках відстоював інтереси більшовиків в роки громадянської війни, і їхні противники. Але героя нашої статті серед них не було. Отримавши дозвіл на навчання, він намагався навіть не обговорювати у колі друзів політичну ситуацію, знаючи, наскільки в той час був розвинутий шпіонаж. «Не можна бути ні в кому впевненим, поговориш з ним, а він донесе», - відмічав Олександр. Не виключаємо і впливу матері, яка не могла не хвилюватися за долю сина, бо у відношенні до тих, хто раніше служив в царській чи Білій арміях, весь час підкреслено вживалося слово «офіцери», яке не використовували для позначення командного складу Червоної Армії. Приховати своє походження, мешкаючи в Харкові, де ця сім'я була досить відомою, також не було

можливості. Залишалося сподіватися, що саме заслуги батька будуть критерієм лояльності до них нової влади. Але не судилося.

Під час соціально-академічної перевірки 1924 р., незважаючи на дозвіл і на успіхи у навчанні (тих, хто здав всі встановлені мінімуми було не так вже й багато), О. П. Шатілова було «вичищено» із інституту. Слід відмітити, що не всі студенти, які служили у Білій Армії, виключалися із ВНЗ. Їхні справи розглядалися на закритих Комісіях з чистки колишніх білих, де обов'язково був присутнім представник ГПУ. Наприклад, із 30 студентів Харківського технологічного інституту, які в свій час перебували Білій Армії, під час однієї із таких комісій 10 липня 1923 р., виключили лише трьох. Решту залишили, вказавши кожному на те, що —до цього часу не спокутував ганебного клейма служби в Армії Денікіна»²⁸. Синові ж відомого професора, ім'ям якого було названо першу в Україні студентську лікарню, місця в радянському ВНЗ не знайшлося. Його чекала доля тих студентів, яким доводилося відстоювати право на навчання роками, ходити і писати в різні інстанції, шукати і турбувати знайомих, які могли б допомогти у вирішенні справи. У 1925 р. мати знову клопочеться за сина – пише листа до секції наукових робітників про відновлення сина у числі студентів ХМІ. Секція і особисто академік Д. І. Багалій підтримали це клопотання і у 1926 р. О. П. Шатілова було поновлено у правах студента²⁹.

Разом з навчанням Олександрю, як і багатьом іншим студентам того часу, і не лише із робітничо-селянського середовища, для того, щоб якимось звести кінці з кінцями, доводилося працювати. Як він сам писав, спочатку йому доводилося пиляти дрова для сім'ї. Потім розпилював дрова сусідам за плату і так став пильщиком. Згодом це стало основним його заробітком, навіть в анкетах в графі про його соціальне положення і походження писалося: «чорноробочий – син потомственного дворянина»³⁰. Та закінчити інститут йому не судилося. 15 жовтня 1930 р. його було заарештовано за «антирадянську агітацію і контрреволюційну діяльність», під слідством він перебував до 1 грудня 1931 р., коли і був звільнений «за відсутністю доказів»³¹. Після звільнення клопотатися про відновлення навчання він не став, хоч йому залишилося здати лише декілька екзаменів. Як відмічав Олександр Петрович, причиною цього було те, що багато із того, що він вивчав, забулося, а по-друге, в Україні лікарі мають дуже низьку зарплату при великій затраті сил і енергії. Тому він продовжував працювати продольним пильщиком. Скоріш за все, О. П. Шатілов намагався таким чином вести менш помітне життя, бажаючи загубитися серед простого люду, вважаючи, що в інституті у нього буде більше шансів на повторний арешт. Але на свободі він довго не затримався, уже 31 жовтня 1932 р. його було заарештовано вдруге і звинувачено в тому, «що він є особою соціально небезпечною, в любий момент може виступити проти радянської влади». Звинувачень проти себе він не визнав, на допиті говорив: «Коли мене запитували «Як поживаєш?», я

завжди відповідав «Дуже гарно». Я живу з рідними, допомагаю їм, не голодуємо, чого можна вимагати тепер? А якщо і буває тяжкувато, то іншим буває і трудніше, а якщо порівнювати моє життя на волі із життям в БОПРі, то можна сказати, що прекрасне життя»³².

Незважаючи на те, що у процесі слідства контрреволюційна діяльність О. П. Шатілова не була підтверджена, але «беручи до уваги, що він є особою соціально небезпечною», його було вислано в концтабір на три роки. Відомостей про звільнення у його справі немає, реабілітовано після виходу відомого наказу Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р., але довідку про реабілітацію вручати було нікому – місце проживання жодного члена великої родини не було встановлено³³. Мабуть, убита горем мати і сестра – інвалід не дочекалася звільнення Олександра, Дмитро залишився в еміграції, а доля ще одного брата – Миколи, який у кінці 1920-х рр. навчався у Харківському технологічному інституті, мало чим могла відрізнятись від долі О. П. Шатілова. У всякому разі, закінчити інститут у нього майже не було шансів, оскільки, коли відраховували когось одного із родини, про це повідомлялося правління інституту, де навчався інший. Більше того, списки виключених студентів розсилалися до всіх ВНЗ (і не лише України) під грифом «секретно». Наприклад, Кубансько-Чорноморський відділ народної освіти отримав у серпні 1923 р. від Головного факультету України список 70 студентів Харківського технологічного інституту, які були виключені в результаті перереєстрації 3 березня і 2 травня 1923 р. з пропозицією «перерахованих в ньому осіб до вузів не приймати»³⁴.

Батьківщина – мати, омріяна в еміграції, м'яко стелила устами своїх аранжерів, але негостинно зустріла свого сина, перетворившись у злу мачуху і фінал цієї історії виявився надто трагічним, а історичну справедливість було відновлено занадто пізно.

Таким чином, на прикладі реконструкції долі Олександра Петровича Шатілова нами проаналізовано досвід пересічної людини, яка намагалася пристосуватися до складних умов радянської дійсності у 1920-ті рр. Стратегії його поведінки можна вважати типовими для багатьох молодих людей, які не сприйняли ані ідей національно-визвольних змагань в Україні, ані більшовицької влади і прямо із студентської лави пішли добровільно боронити старі ідеали. Цей досвід виявився трагічним. Соціальні практики того часу свідчать, що дорога до «світлого майбутнього» була устелена численними жертвами людей з «ганебним класовим походженням». Проте ми не можемо стверджувати, що в процесі формування нового суспільства воно рано чи пізно ставало «вироком»: відомо немало випадків вдалої інтеграції осіб дворянського походження до радянського суспільства.

Примітки

¹ *Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. – СПб., 1994. – С. 13.*

² Антоненко-Давидович Б. Твори. – Т. 2. – К., 1999. – С. 437.

³ Роговий В. Українське студентство в таборах інтернованих у Польщі в 1920 -1924 роках // Київська Старовина. – 2008. – №1. – С. 50-62; Дуднік О. Я. Українська студентська молодь у політичному житті Польщі в міжвоєнний період // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2002. – Вип.6. – С. 264 – 272; Його ж. Український студентський рух в еміграції (Центрально-східна Європа, 20-ті роки ХХ ст.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. 19 с. та ін.

⁴ Литинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000; Лаврут О. О. Студентство радянської України в 20-ті роки ХХ ст. – Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004; Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови життя студентства Радянської України 1920-х рр.// УІЖ. – 2008. – №3. – С. 86 – 101 та ін.

⁵ Хлынина Т. П. «Переломне епохи» и «переломне» судьбы: опыт историко-антропологического осмысления революционного времени //Человек на исторических поворотах ХХ века. – Краснодар, 2006. – С. 233.

⁶ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років. - Харків, 2004. – С. 281.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО У). - Ф. 166. - Оп.3. - Спр.494. - Арк.25.

⁸ Лушкарєв С. Г. Воспоминания историка. – М., 1999. - С. 71

⁹ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років. - С. 291.

¹⁰ Мейснер Д. Миражи и дей ствительность. – М., 1966. – С. 89.

¹¹ Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО).- Ф. Р. 6452.- Оп.5. - Спр.825.-Арк.5-7.

¹² Цит. за: Русские без отечества. Очерки антибольшевистской эмиграции 20-40-х годов. – М., 2000. - С. 282

¹³ Цит. за: Русские без отечества. – С. 263.

¹⁴ Віднянський С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. - Вип.3. – К., 1993. – С. 42.

¹⁵ Дуднік О. Суспільно-політичне життя та громадянська позиція українських студентів-емігрантів у Чехословаччині в міжвоєнний період // Проблеми слов'янознавства. – 2003. - Вип.53. – С. 242.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО У).- Ф. 269. -Оп.1. - Спр.685. - Арк.15.

¹⁷ ЦДАГО У. -Ф. 269. -Оп.1. - Спр.269. -Арк.64.

¹⁸ Русские без отечества. - С. 285.

¹⁹ ЦДАГО У. - Ф. 269. - Оп.1. - Спр.685. -Арк.21.

²⁰ Віхоть. – 1921. – 7 травня. - с.8; ЦДАГО У - Ф. 269. - Оп.1. - Спр.688. - Арк.55.

²¹ ЦДАГО У. - Ф. 269. - Оп.1. - Спр.688. - Арк.51.

²² ДАХО. - Ф. Р. 6452.- Оп.5. - Спр.825.- Арк.7.

- ²³ ДАХО. - Ф. Р. 6452. - Оп.5. - Спр.825. - Арк.25.
²⁴ ЦДАВО У. - Ф. 166. - Оп.2. - Спр.1573. - Арк.417.
²⁵ Там само. - С. 450.
²⁶ ДАХО. - Ф. Р. 6452. - Оп.6. - Спр.594. - Арк. 67.
²⁷ ДАХО. - Ф. Р. 6452. - Оп.6. - Спр.594. - Арк. 68.
²⁸ ЦДАВО У. - Ф. 166. - Оп.3. - Спр.803. - Арк. 52.
²⁹ ЦДАВО У. - Ф. 166. - Оп.5. - Спр.817а. - Арк.24.
³⁰ ДАХО. - Ф. Р6452. - Оп.5. - Спр.825. - Арк.7.
³¹ Там само. - Оп.3. - Спр.3045. - Арк.46; Оп.5. - Спр.825. - Арк.10.
³² ДАХО. - Ф. Р6452. - Оп.5. - Спр.825. - Арк.8.
³³ Там само. - Арк.14.
³⁴ Державний архів Краснодарського Краю. - Ф. Р-890. - Оп.1. - Спр. 996. - Арк. 36 – 37.

Університетський етнографічний музей (1905 – 1919 рр.): історія створення, структура, діяльність

Шпорт Г. М.

Шпорт А. М. Университетский этнографический музей (1905 – 1919 гг): история создания, структура, деятельность. Стаття посвящена Харьковскому университетскому этнографическому музею – первому и единственному в дооктябрьском музееведении отечественному учреждению подобного рода.

Излагаются особенности и этапы истории создания музея, его структуры. Особое внимание обращено на специфику деятельности, значительную роль музея в области становления этнографии как науки, как учебной дисциплины в Харьковском университете (кафедра географии и этнографии была введена в состав историко-филологического факультета университетским Уставом 1884 г.), как центра изучения Слобожанщины, славянства вообще и укрепления международных научных этноконтактов разного уровня.

Ключевые слова: этнография, университетский музей, музееведение.

Shport A. M. The University Ethnographic Museum (1905 - 1919): History, Structure, Activity. The following paper is devoted to Kharkiv university ethnographic museum – the first and only pre-Soviet museum of such type in the Russian empire. Peculiarities and periods of museum's history and its structure have been analyzed. Special attention has been paid to the specificity of museum activity, its considerable role

in the formation of ethnography as a science and as the educational discipline (a Department of geography and ethnography been created as the part of the Faculty of history and philology by the University Statutes in 1884), and finally as a center of Slobidsky and Slavonic studies strengthening the international ethnocontacts on various levels.

Key words: ethnography, University museum, museum management studies.

Етнографічний музей, безсумнівно, представиться досить корисною університетською установою і швидко завоює суспільні симпатії.

Сумцов М. Ф. Університетський музей

В 1876 р. припинило свою діяльність Південно-Західне відділення Російського географічного товариства (РГТ). Проте дослідження народного побуту на території України продовжувались. Цим більш активно і плідно стали займатися місцеві центри. Так, наукову діяльність розпочало створене в 1877 р. при Харківському університеті Історико-Філологічне Товариство – ІФТ.

За сприяння Товариства при підготовці XII археологічного з'їзду (Харків, 1902 р.) планувалось організувати також етнографічну виставку. З цією метою на засіданні Попереднього комітету 3 березня 1900 р. був заслуханий план етновиставки та створена комісія під головуванням А. М. Краснова (члени комісії – М. Ф. Сумцов, О. Я. Єфіменко, О. П. Радакова, М. Г. Халанський, О. М. Покровський та ін.)¹. Комісія розроблювала і розповсюджувала спеціальні програми, організовувала етнографічні «екскурсії» (експедиції), систематизувала матеріал, що надходив. Для збору експонатів та усної інформації були командировані спеціалісти: проф. Сумцов – до Охтирського повіту, проф. Краснов – до Харківського, приват-доцент Покровський – до Ізюмського, Радакова – до Старобільського, проф. Халанський – до Курської губернії². Задіяли також місцеву інтелігенцію: парафіяльних священників, вчителів, земських лікарів. Вони досить добре знали сільський побут, сільських людей, природу, мали авторитет, були знайомі селянам.

Етнографічна виставка працювала, паралельно з іншими виставками з'їзду, з 15 по 27 серпня 1902 р. Колекції (налічували 2054 одиниці зберігання), які були розміщені в 26 відділах експозиції, ілюстрували в основному матеріальну культуру українців та росіян Слобожанщини. Експонати надійшли переважно з Харківської губернії (Харківський, Охтирський, Лебединський, Вовчанський, Старобільський та Валківський повіти), а також з Полтавської, Катеринославської, частково з Воронежської, Курської та Чернігівської губерній³.

Етновиставку розмістили в приміщенні нової університетської бібліотеки (зараз – Університетська, 23) в трьох залах, а за нестачею місця частину виставкового матеріалу – у вестибюлі і на сходах. Тут були представлені моделі селянських транспортних засобів минулих часів (возів, саней тощо), манекен чумака в натуральну величину зі справжнім чумацьким возом. У вітрині на сходах розмістили дерев'яний

столовий посуд та предмети освітлення, а поряд з цією вітриною – дерев'яну ступу з товкачем⁴.

У першій залі три відділи давали уявлення про слобожанське житло (зовні і зсередини), господарські приміщення. На виставці, за сприяння Христини Алчевської, була збудована в натуральну величину хата під солом'яним дахом, з призьбою, повним внутрішнім оздобленням, починаючи з типової варистої печі і закінчуючи божницею й колискою з дитиною-манекеном та молодою українкою на покуті⁵. Біля хати розмістили курінь на пасіці з дідом-пасічником біля входу. Знаходились ще в цій залі декілька макетів селянського житла Харківської і Катеринославської губерній, макети садиб, зрубу колодязів, тину плетеного, тину сторчевого. Були виставлені для огляду й різноманітні рибальські приналежності, човен з цілого дубу.

Наступні п'ять відділів присвячувались унікальним колекціям українського і російського одягу (манекени в костюмах; українські очіпки, дерги, плахти, сорочки, запаски, халати, спідниці, безрукавки, піджаки, кожухи, свитки і російські кички, поневі, сарафани, тілогрійки), взуття (черевики, кіти, чоботи, чорнобривці, сап'янці), прикрас (об'ємна вітрина містила моністо, дукати, намисто, сережки, підвіски)⁶. 9-й відділ ілюстрував таку важливу галузь господарства, як землеробство: різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці (привертав увагу величезний старовинний дерев'яний плуг), жорна, борошн'яні вироби. 10-й відділ давав уявлення про бджільництво і домашнє виготовлення свічок. 11–16-ті відділи демонстрували кустарне виробництво: бондарство, гончарство, ткацтво, козарство, шаповальство, ковальство, чоботарство, золотарство⁷. 17-й відділ містив багаті колекції писанок (з різноманітними пристосуваннями для фарбування і розмальовування яєць) та вишивок (були навіть вказані місцеві назви кожного типу вишивки). У 18-тім відділі знаходилась атрибутика весільних обрядів: весільні хлібні виробы (короваї, калачі, шишки), весільний кийок з реп'яхів, яскраві штучні квіти, скатертини з багатою вишивкою, народні музичні інструменти (ліри, сопілки, ріжки, скрипки, бубони). У 19-тім відділі організатори виставки розмістили народну медицину, яка ілюструвалась гербарієм з місцевих лікарських трав, листя, корінців (= 323 назви з вказівкою окремо народної назви тієї чи іншої рослини та відповідними рецептами її використання). 20–26-ті відділи склались з колекцій дитячих іграшок, власноручно виготовлених сільськими дітьми або кустарями, переважно гончарами, вівчарської атрибутики, предметів куріння, пристосувань для вимірювання та рахування, різноманітних мисливських пасток⁸.

Суттєвим доповненням до зібраних етноекспонатів були фотографії та два стереоскопи зі знімками місцевих краєвидів, сільських вулиць, селянського житла, садиб, кустарних майстерень, ярмарків, картини етнографічного характеру місцевих художників: Васильківського, Вязмітінського, Дроб'язка, Фавра, Бабенка, Овчаренка⁹.

В альбомі виставок XII археологічного з'їзду, виданому в Москві (1903 р.) фототипією К. А. Фішера, з пояснювальним текстом проф. Ю. К. Редіна (25 с.) і 56 таблицями зі знімками близько 300 експонатів, був повніше представлений церковний відділ, а порівняно коротко – археологічний та етнографічний¹⁰. Як завважив в передмові сам Редін, «до цього альбому не змогли потрапити навіть найхарактерніші предмети Етнографічного відділу через їхню чисельність». Відкриває альбом фотографія будівлі (бібліотеки), де безпосередньо функціонувала етнографічна виставка. У досить хорошому стані фото №№ 165 – 167, які ілюструють багате розмаїття — Етнографічного відділу».

Рада з'їзду установила певний графік відвідування виставок: з 9.00 до 11.00 і з 17.00 до 19.00 – для членів з'їзду, з 11.00 до 13.00 і з 14.00 до 17.00 – для сторонніх відвідувачів.

Виставки відвідувало багато людей. Так, наприклад, у неділю (18 серпня) кількість бажаючих становила 7108 осіб (Етнографічним відділом зацікавились 2524 екскурсанти або 36 % від загальної цифри)¹¹. 19 серпня на них побувало 7328 осіб, у тому числі на етнографічній – 3272 особи (45 % від загальної кількості відвідувачів!)¹². До речі, на відкритті етновиставки побувала перша група учнів – 64 вихованці першої чоловічої Харківської гімназії на чолі з директором М. П. Знаменським та викладачами. Для подальшого відвідування цієї виставки учнями різних навчальних закладів були встановлені наступні дні: 20 серпня – друга чоловіча гімназія, 21 серпня – третя чоловіча гімназія, 22 серпня – четверта чоловіча гімназія, 23 і 24 серпня – жіночі казенні та приватні гімназії, 26 серпня – реальне училище. Учням давалися відповідні пояснення. З цією метою були навіть встановлені певні години. Пояснювати згодились М. Ф. Сумцов, Д. І. Багалій, Ю. К. Редін, О. М. Покровський, Є. П. Трифільєв.

20 серпня виставками зацікавились 7174 особи, з них етнографічною – 2802 (39 %) ¹³. Серед відвідувачів етновиставки, як стверджувала газета «Харківські губернські відомості», були «сі суспільні класи, до робочих і прислуги включно, причому приходять не з ціллю просто подивитися, а тому, що цікаво: це можна бачити по тій увазі, з якою розглядаються предмети та слухаються пояснення»¹⁴.

Через посилене відвідування етновиставки (20 серпня трохи не зламали двері) постановили допускати відвідувачів тільки групами, «не більше 200 осіб одночасно». 21 серпня виставки з'їзду оглянули 8240 екскурсантів, найбільше – знову ж таки в Етнографічному відділі – 3422 особи (42 %) ¹⁵. В цей день з виставкою ознайомились й 88 учеників старших класів 3-ї гімназії, 80 учеників 4-класного училища та 50 вихованців першої гімназії.

24 серпня етновиставку відвідали 39 учениць жіночої гімназії Дашковської, 50 учениць Вознесенської жіночої гімназії, 25 учениць пансіону Григорцевич, 59 учениць 2-ї жіночої гімназії, 36 учеників

комерційного училища, 36 учеників Дергачівського двохкласного училища, 120 учеників VIII початкового Тургенівського училища¹⁶. 25 серпня бажаючих було так багато, що навіть розбили стекла вітрин. Тому, щоб зменшити наплив відвідувачів, вирішили брати плату за вхід 50 коп.

26 серпня на виставці побували 63 вихованки Інституту благородних дівчиць, 142 учні реального училища і 20 учеників церковно-приходської школи¹⁷. *Загальна ж кількість відвідувачів етнографічної виставки налічувала біля 57 тисяч осіб*. За підрахунками ХГВ, з них було 55230 безплатних відвідувачів, 602 учні різних навчальних закладів і 921 відвідувач за платними квитками¹⁸.

XII археологічний з'їзд став важливою віхою також в розвитку української етнографії: із 94 доповідей, прочитаних в 9 секціях, більше 30-ти (!) стосувались безпосередньо етнографії, тобто в науковий обіг вводився вагомий за обсягом і значимістю фольклорно-етнографічний матеріал, намічалися конкретні задачі. Так, 21 серпня на засіданні етнографічної секції В. І. Василенко в рефераті «До питання про обласну етнографію» звернув увагу на відсутність систематичного дослідження народного побуту в етнографічному відношенні по губерніях¹⁹, тобто підтримав пропозицію ІФТ про організацію місцевих етнографічних музеїв.

Згідно попередній домовленості про заснування при Товаристві етнографічного музею²⁰, практично весь матеріал етновиставки надійшов у власність ІФТ. Товариство вирішило використати колекції для загальної користі у вигляді утворення при університеті *«постійного загальнодоступного етнографічного музею»*²¹.

Весь зібраний матеріал тимчасово, через відсутність приміщення, до осені 1903 р., склали в невеликому і тісному приміщенні університетського архіву. До того ж ІФТ не мало коштів на поповнення колекцій і оплати консерватора музею (лютий 1903 р.). Зате були в наявності компетентні, бажаючі працювати співробітники, найбагатші на той час колекції, досвід у створенні наукових установ – важливі складові майбутнього музею.

З весни 1903 р. передбачалося зведення нової будівлі для установ ІФТ на розі будинку університету, поруч з його новим книгосховищем, під один з ним фасад, трьохповерхового, де 3-й поверх цілком призначався під етнографічний музей. Незважаючи на труднощі з приміщенням²², в квітні 1904 р. музей дочекався врешті-решт свого приміщення, хоча й тимчасового. Зразу ж розмістили у вітринах частину унікальних зібрань українських вишивок і невелику кримську колекцію, складену доцентом В. Ю. Данилевичем²³. У відділі «Українського генія» була повністю приведена в порядок колекція в пам'ять відомого українського письменника Я. І. Щоголева. Незабаром планувалось розмістити у вітринах і відділ І. П. Котляревського, хоча й менш багатий експонатами.

До речі, створення музеїв, присвячених тому чи іншому письменникові, художникові, ученому, на той час усе більш і більш узвичаювалося в Європі. В Україні (лютий 1904 р.) не було подібних музеїв. Тільки в музеї Українських Старожитностей ім. В. В. Тарновського в Чернігові існував Шевченківський відділ. Тому потрібно тільки вітати ІФТ за прийняту на себе ініціативу в збиранні усього, що характеризувало «Український геній». Так, ще восени 1903 р., за пропозицією Сумцова, було вирішено організувати в етнографічному музеї відділи, присвячені українським письменникам²⁴. Іншими словами, в музеї почали поступово створюватися *меморативні відділи*. Завдяки зусиллям Миколи Федоровича були зібрані предмети, які мали безпосереднє відношення до Я. І. Щоголева (удова подарувала музею його письмовий стіл, крісло, портфель, ряд рукописів), а Данилевич зібрав невелику колекцію портретів, малюнків, інші друковані видання, які стосувалися І. П. Котляревського. У відділі засновника ІФТ О. А. Потебні були представлені не тільки портрети, рукописи, праці, але й речі вченого.

До початку літа 1904 р. планувалося закінчити розміщення всіх наявних колекцій і етнографічний музей зробити доступним «для занять та огляду». Усі роботи з створення музею велись під безпосереднім керівництвом завідувача музею. Як справедливо завважив М. Плевако, саме — завдяки М. Ф. Сумцову виникла при Харківському університеті нова установа — етнографічний музей²⁵ — цінний науковий та учбово-допоміжний заклад.

Етнографічний музей було відкрито на початку 1905 р. Наукова цінність його полягала не тільки в унікальності колекцій. Він став значимою науковою та навчально-допоміжною установою при Харківському університеті. За задумом організаторів цей музей повинний був базуватися насамперед на місцевому матеріалі. В особі завідувача Миколи Федоровича Сумцова установа отримала, «жерівника, поєднуючого великі знання вченого-етнографа і фольклориста з гарячою любов'ю до свого дітища²⁶». Служителем при музеї був Микола Григорович Чудний, із селян с. Карасьовки Харківського повіту (в Харківському університеті працював з 1 серпня 1896 р.), за словами Данилевича, «чудовий і стараний співробітник, якому доручали складну й відповідальні роботу», який знав «найдетальніші й точні відомості про всі предмети²⁷». Консерваторами, за обранням історико-філологічного факультету, працювали: приват-доцент В. Ю. Данилевич (1905 – 1908 рр.), В. І. Савва (1908 – 1911 рр.), О. І. Білецький (1911 – 1916 рр.) і Д. К. Зеленін (1917 – 1919 рр.). Всі вони своєю сумлінною працею перетворювали музей в науково-просвітницький центр. Так, щоб музейна експозиція дійсно відповідала високому рівню, Данилевич їздив до Києва і знайомився там з виставковою експозицією Етнографічного відділу Київського художньо-промислового музею, а Білецький у відрядженні вивчав методику зберігання колекцій Дашковського музею, одночасно

закуповуючи рідкісні етнографічні видання у букіністів Москви для музейної бібліотеки.

Вживалися заходи для збереження експонатів від пилу, паразитів і псування відвідувачами. Були відремонтовані вітрини, надійшли дві нові вітрини від університетського Музею мистецтв і старожитностей; скло вітрин відгородили металевими решітками. Стіл з писанками й невеликими макетами житлових та господарських споруд обнесли дерев'яним парканчиком. Масштабна модель селянської садиби була тепер обгороджена дрютяною сіткою. Усі вироби з волокнистих речовин і хлібну випічку густо засипали нафталіном та тютюном. За дорученням завідувача були сфотографовані наявні ритуальні (обрядові) хлібні вироби²⁸.

Університетський етнографічний музей налічував 21 відділ замість 26-ти на етновиставці з їзду²⁹. Тут були представлені житло і взагалі приміщення господарського призначення, різноманітне хатне начиння, посуд, предмети освітлення та інші побутові приналежності, основна галузь господарства – землеробство, допоміжні заняття – бджільництво, рибальство, кустарні ремесла (вироби з дерева, бондарство, гончарна продукція, ткацтво, козарство, шаповальство, ковальство, чоботарство, золотарство), одяг, народне мистецтво, ритуальний відділ, народна медицина, дитячі іграшки, атрибути куріння, чабанства, мисливства, картини місцевих художників побутового характеру, плани та карти (була в наявності навіть одна етнографічна карта), фотографії.

У музеї, що відкрився, був в основному представлений місцевий матеріал – по українцях і росіянах. Виключення складав лише невеликий «римський» відділ. Викликала інтерес колекція народної медицини, розміщена в 4-х великих вітринах. Наукову цінність представляло й зібрання одягу – окремі речі + комплекти вбрання для 29 манекенів (14 манекенів – у великоросійських костюмах, 13 – у малоросійських, 2 – в одязі шахтаря); чисельна колекція українських та російських головних уборів давали наочне уявлення про національну специфіку регіону.

Навіть такий стислий перелік експонатів свідчить про багатство й унікальність музейних колекцій. Кількість експонатів у кожному з відділів була вельми значною. До того ж деякі відділи були єдині в своєму роді за складом чи кількістю експонуючих предметів, напр., ритуальний відділ, народна медицина, дитячі іграшки. Багато писанок було виготовлено декілька десятиліть назад, тобто вони вже стали на той час раритетами. Цінність представляв також останній козарський верстат, бо козарство, як ремесло, практичне зникло ще в кінці XIX ст.

Фонди музею, незважаючи на всі труднощі, поповнювалися, причому не тільки окремими експонатами, а й цілими колекціями (за кошти чи шляхом пожертвувань). Найбільшими придбаннями музею до 1906/7 рр. стали: колекції предметів, що належали українським письменникам Я. І. Щоголеву і І. П. Котляревському, предмети

народного побуту з Криму, зібрані для музею В. Ю. Данилевичем. Усього до складу цих колекцій увійшло 195 експонатів³⁰.

Хоча Товариство ухвалило відкрити етномузей для публіки, проте через тісноту музейного приміщення практично неможливо було повністю систематизувати речі, забезпечити схоронність наявних експонатів, та тих, що надходили. За таких обставин було вирішено допускати до огляду музейних колекцій тільки осіб, що звернулися особисто за дозволом до керівництва. Тому відвідувачами музею були у першу чергу викладачі, співробітники і студенти Харківського університету, учні навчальних закладів Харкова. У 1906 – 1907 рр. музей відвідало лише 53 особи, з них 20 осіб – студенти Харкова, правда, під час канікул з музейним надбанням знайомилася учнівська екскурсія з 50-ти осіб³¹.

Фінансування музею здійснювалося за рахунок університетських коштів. Університет оплачував зарплатню працівникам музею, виділяв певні (інколи – чималі) суми на поповнення етноколекцій, на «екскурсії» (експедиції), на збільшення фондів бібліотеки та архіву етнографічного музею, на поточні витрати (ремонт, виготовлення і купівлю вітрин тощо). Так, наприклад, у 1906 – 1907 рр. університетом було відпущено на поповнення колекцій етнографічного музею 200 крб.³², в 1911 р. на виділені університетські кошти були придбані вітрини на суму 178, 6 крб. «для розміщення в них предметів музею», протягом 1912 р. – 8 вітрин на суму 56 крб.³³.

У 1906/7 рр. музей придбав за кошти (26,54 крб.) 67 експонатів³⁴. Серед них були музичні інструменти (ліра і бандура), які купив Сумцов, 59 експонатів Великодня 1907 р. у Харкові (придбані Данилевичем і Чудним), 4 дитячі іграшки, які продавались в Харкові, та 2 вироби харківських кустарів (придбані Чудним). Крім того, для відділу І. П. Котляревського купили харківське видання «Енеїди» (1842 р.) за 1,5 крб. Найбільшим пожертвуванням за цей період вважалося зібрання предметів народного побуту (жіночі російські «прикраси для вбрання» – головні убори, пояси тощо) з колекції покійної збирачки російської старовини Наталі Леонідівни Шабельської. Її колекції подарували етномузею рідні через Ю. К. Редіна. До складу цієї цінної в науковому плані колекції ввійшли 28 експонатів, серед яких більшу половину становили раритети³⁵. Привертала увагу й колекція знімків одягу Г. Г. Павлова (фото були зроблені в Охтирському повіті в 1906 р.). 9 експонатів подарували студенти та викладачі.

Водночас музейні фонди зменшились на 167 експонатів: 166 предметів, що склали колекції Я. І. Щоголева і І. П. Котляревського, відповідно до постанови ІФТ, були передані до Музею витончених мистецтв і старожитностей університету³⁶, а один експонат (шапочку) зіпсувала міль.

Вересень 1908 р. став знаковим для музею. Газета «Нівденний край» повідомляла про відкриття 21 вересня – «для огляду публікою»

етнографічного музею університету, особливо відзначались заслуги М. Ф. Сумцова, В. Ю. Данилевича, А. М. Краснова. До цього часу даний музей не був відкритий для громадськості. Відвідувати його можна буде «но середях і неділях з 12 до 2-х годин дня»³⁷. Автор замітки підкреслює значення музею в першу чергу для тих, хто цікавиться «нобутом рідного народу».

Етнографічний музей працював за своїм прямим призначенням. Його фонди продовжували поповнюватися цікавими в науковому плані експонатами. Це могли бути предмети, придбані за виділені університетом кошти, шляхом дарування чи передачею з інших (непрофільних) установ. *Місцева преса постійно інформувала читачів про нові надходження до музею.* Так, газета «Нівденний край» за 8 жовтня 1908 р. у розділі «Місцева хроніка» повідомляла, що «240 фотографій з колекцій тканин і вишивок Шабельських та 21 таблиця малоросійських гончарних виробів від Т. Н. Редіної, 6 фотографій кубанського козацтва від студента Кувичинського, зирянські (комі) чоботи з тюленячої шкіри і накомарник самоїдів (ненців) від студента Жукова» збагатили музейні колекції³⁸. На 1 січня 1909 р. в музеї нарахувавася 1631 експонат³⁹.

За 1909 р. було придбано 24 експонати на суму 45,35 крб. і пожертвувано 127 експонатів, переважно від студентів Харківського університету. На 1 січня 1910 р. загальна кількість становила вже 1782 експонати⁴⁰.

Надходження в 1910 р. (кількість – 102) склалися з дарчих і придбаних на виділені університетом кошти⁴¹. Пожертвовані були наступні експонати: жіночий головний убір з Курської губернії (М. Г. Халанським), сартовський дитячий халатик і шапочка (Т. Н. Редіною), колекція уживаних в їжу польових трав в Катеринославській губернії (Є. П. Радаковою) і на Харківщині (М. Г. Чудним), воскові розфарбовані курські свічки ручної роботи (Ф. В. Михальченком), дитячі сільські іграшки з Воронезької губернії (студентом Харківського університету М. І. Ликстановим), колекція писанок і вишивок з Поділля (п. Зборовським), пастка для винищування хом'яків – Харківська губернія (Є. П. Трифільсьвим), пристосування для розкладження полотна з Полтавщини (П. Ф. Соловійовим), фотографія старої церкви м. Сум, дві жіночих хустки, селянські чоботи та стародавній шовковий малоросійський пояс, шитий золотом (від невідомих). Через В. А. Бабенка музеєм були придбані на суму в 23 крб. наступні експонати: колекція писанок з Харківської губернії, два альбоми з фотографіями жителів і будівель Катеринославської губернії та колекція лікарських рослин. Таким чином, згідно документації, в етнографічному музеї університету на 1 січня 1911 р. нарахувалося 1884 експонати⁴².

1911-й рік вніс свій вклад до фондів етномузею: експонати, що поступили, збільшили їх на 96 одиниць. Загальна ж кількість на 1 січня

1912 р. становила вже 1980 експонатів⁴³. Традиційно експонати, що надійшли, склалися з дарчих і придбаних на університетські кошти. Були пожертвовані наступні —*предмети*⁴³: 13 розфарбованих статуеток, що зображали селян Полтавської, Київської і Чернігівської губерній (Ю. Ю. Павловичем), 22 таблиці малюнків селянського одягу та вишивок Харківщини і Полтавщини, 8 малюнків сільського житла з Полтавської губернії, 8 картонних розфарбованих зображень жінок у стародавньому одязі північних губерній Росії, 21 дерев'яний експонат домашнього начиння із селянського великоросійського побуту (чашки, кружки, козуб, сільничка, коробочка, ківшик, прядильні принадлежності, вальки, форми для виготовлення пряників, дитячі іграшки, свічники), 19 експонатів жіночого одягу від княгині В. П. Сидамон-Ерїстової і Н. П. Шабельської (стародавні російські і мордовські вишивки та стародавні російські головні убори)⁴⁴. Протягом року було придбано ще 5 жіночих вишитих сорочок (Харківська губернія) на суму 15 крб⁴⁵.

За наступний — 1912-й — рік до музею надійшло 162 експонати. Таким чином на 1 січня 1913 р. нараховувалося 2095 одиниць зберігання⁴⁶. Пожертвовані були наступні речі: колекція глиняних статуеток кустарного виробництва з Полтавської губернії, дитячі іграшки та інші глиняні вироби різних повітів (загальною кількістю —в 108 предметів⁴⁶), писанки Подільської, Харківської і Бесарабської губерній (220 шт.), вишивки Харківщини і Поділля від О. С. Федоровського. Окремі предмети побуту, плани, фото були принесені в дарунок музею М. А. Бойковим, В. В. Івановим, С. І. Масловим, Л. Я. Троцькою, Є. М. Сердюком, М. Ф. Сумцовим, О. А. Шебаліною. Водночас в Київському художньо-промисловому музеї імператора Миколи II була придбана для музею невелика колекція стародавнього українського шиття шовками і червоною заполиччю — +5 номерів за 66,5 крб⁴⁷.

Експонати, що надійшли напередодні першої світової війни, склалися, знову ж таки, з дарчих і придбаних на кошти, виділені університетом, а також переданих з Музею витончених мистецтв відповідно до постанови Правління університету від 26.03.1913 р. Серед експонатів, переданих Музеєм витончених мистецтв, найбільш цікавими були 34 зразки стародавніх парчових мережив, 7 дерев'яних пряникових дошок, 2 дерев'яні розписані шухляди з Вологодської губернії (із зібрання Н. Л. Шабельської)⁴⁸. Х. Алчевська пожертвувала «Різдвяну Зірку», В. І. Синицин — 3 писанки (с. Кублинівка Грайворонського повіту Курської губернії), О. С. Федоровський — 7 ганчіркових ляльок (с. Юрки Кобеляцького повіту Полтавської губернії), М. Чудний — 2 писанки, 8 пряників, 3 дитячі свистульки (с. Карасівка Харківського повіту), консерватор музею Білецький — 1 дерев'яну писанку з Галичини⁴⁹. Більше 30 крб. були витрачені на придбання наступних предметів: жіночого вбрання (с. Станиця Єлатомського повіту Тамбовської губернії), зразків гончарних виробів кустаря Поросного з Опішні (Полтавщина), скатертини

та рушника крелевецької роботи (Чернігівська губернія), 4-х весільних короваїв з села Карасівка Харківського повіту⁵⁰.

Навіть протягом 1914 р. до музею продовжували надходити експонати. Загальна кількість на 1 січня 1915 р. становила 2190 одиниць⁵¹. З надходжень три були пожертвовані О. С. Федоровським (дитяча іграшка з Хорішків Кобеляцького повіту Полтавської губ. + 2 намиста, які були куплені на сільському ярмарку під час хресного ходу 22 квітня 1914 р. у Харкові). Ще один експонат передали з Музею витончених мистецтв – етнографічний альбом, який містив 298 фотографій та малюнків з натури з різних повітів Чернігівської губернії: типи селян, види житла, робіт, промислів тощо. Три вишивки купили в с. Олексіївці Харківського повіту.

Здавалося б, під час війни було не до поповнення музейних фондів. Проте і в 1915 р. до університетського етнмузею надійшло 9 предметів – на 1 січня 1916 р. нараховувалося вже 2199 експонатів⁵². Предмети були частково пожертвовані, частково куплені на університетські кошти. Так, О. С. Федоровський подарував 2 іграшки (з Арзамасу Нижегородської губернії), студент Таранушенко – фото церков, хат, господарських приміщень — «різних місць Малоросії (21 шт.)». Певна сума була витрачена на купівлю — «пяти малоросійських жіночих сорочок з вишивками й мережками» (с. Карасівка Харківського повіту).

Лише 4 екземпляри шийних прикрас, т.зв. дукачів, придбаних у мешканки с. Карасівки Харківського повіту А. Лисакової, надійшло до музею протягом 1916 р.⁵³ Настільки незначне поповнення колекцій пояснювалося не тільки умовами моменту, а й відсутністю коштів, що не дозволяло музею проводити на належному методичному рівні етнографічні експедиції зі збору предметів народного побуту та народного мистецтва.

*Університетський етнографічний музей, який налічував на 1 січня 1917 р. 2203 експонати*⁵⁴, став, за визначенням М. Ф. Сумцова, «важливою сполучною ланкою між університетом та суспільством»⁵⁵, гідно ніс наукову і просвітню службу, що завжди була однією з кращих гідностей університету як вищого загального світильника науки й освіти. Вітчизняні та зарубіжні фахівці, студенти і приватні особи мали змогу займатися в етнмузеї дослідженнями традиційної культури, виявляти її специфіку та спільні риси з іншими регіонами, встановлювати нові наукові зв'язки. Так, в 1906 – 1907 рр. з фондами музею працював, крім студентів Харківського університету, стипендіат Гельсінгфорського університету В. П. Мансікка. А в 1912 р. музейні колекції вивчав і деякі предмети фотографував з дозволу завідувача п. Арне, прикомандирований до Музею старожитностей у Стокгольмі⁵⁶.

З року в рік зростала кількість відвідувачів етнографічного музею: в 1910 р. – 1033 особи, в 1911 р. – 1178 осіб, в 1912 р. – 1218 осіб, в 1913 р. – 1471 особа⁵⁷. Навіть під час війни відвідування не припинились: в 1914 р. – 1292 особи, в 1915 р. – 834 особи, в 1916 р. – 1866 осіб, у тому

числі екскурсанти середніх навчальних закладів і члени Педагогічного з'їзду Харківського навчального округу⁵⁸. Серед відвідувачів переважали учні різних навчальних установ, студенти, викладачі, приватні особи.

На перший погляд функціонування етнографічного музею з його важливими складовими – архівом та бібліотекою (які почали засновувати в 1905 р.) – протягом майже 15 років (1905 – 1919 рр.) здається не настільки вагомим. Проте вклад не завжди визначається роками. Важко переоцінити внесок музею в розвиток та становлення етнографії як науки, як навчальної дисципліни в Харківському університеті, як центра дослідження Слобожанщини та укріплення міжнародних етноконтактів різного рівня.

Університетський етнографічний музей був першою і єдиною у вітчизняній практиці дожовтневого музеєзнавства в Україні етнографічною установою. З метою доступу фондів музею для широкого кола дослідників, М. Ф. Сумцов пропонує в 1909 р. видавати «Вісник етнографічного музею», де б поміщали річні звіти з ілюстративним та описовим додатком колекцій. Проте університет відхилив цю пропозицію, мотивуючи відсутністю коштів. Згодом, на засіданні ІФТ 15 лютого 1913 р., Микола Федорович знову запропонував видавати Щорічник етномузею, який би включав «звіти, описи колекцій, статті та матеріали невеликого об'єму⁵⁹». Ця пропозиція була прийнята.

При музеї, в перспективі, не виключалося виникнення самостійного етнографічного товариства, яке —вмузеї та його бібліотеці буде мати опору для розвитку наукової діяльності в справі народодослідження, уже тому плідному, що воно повинне ґрунтуватися на місцевих дослідженнях, спиратися на місцеві наукові сили і побічно сприяти їхній продуктивності⁶⁰.

Незважаючи на нестачу коштів, музей став дієвою учбово-допоміжною установою Харківського університету, науковою базою для спеціалістів зі східнослов'янської етнографії. Ще в 1902 р. Комітет І-ї міжнародної виставки одягу звернувся до ІФТ з проханням надати на виставку музейні експонати (за списком п. Попової). Товариство дало згоду, і всі затребувані експонати були підготовлені до пересилання.

Багаті музейні колекції народного вбрання стали основою відомих праць Д. К. Зеленіна. За рекомендацією В. М. Харузіної до Харкова приїжджала Р. С. Данковська, щоб продовжити дослідження «обрядового печіння», яке було тут представлене найповніше. Свого часу чеські вчені-етнографи звернулись до завідувача музею Сумцова з проханням допомогти створити при Празькому етнографічному музеї Український відділ⁶¹.

Через події громадянської війни у 1919 р. було закрито ІФТ. Ще в його Статуті від 24 грудня 1884 р. в § 19 зазначалось, що «на випадок закриття товариства все його майно надходить у ведення університету». Проте за

різних обставин колекції етномузею стали в 1920 р. основою створеного в результаті реорганізації музейних закладів Харкова Музею Слобідської України. Директором цієї установи призначили Миколу Федоровича Сумцова. З Музеєм Слобідської України тісно співпрацювала створена при Харківському губкописі Етнографічна секція. Саме Музей Слобідської України та Етнографічна секція координували й спрямовували у 20-ті рр. ХХ ст. фольклорно-етнографічне дослідження Слобідської України, коли етнографія набула великого значення в зв'язку з необхідністю вивчення виробничих можливостей окремих районів, найповнішого виявлення місцевих ресурсів.

Примітки:

- ¹ *Сборник* Харьковского историко-филологического общества (далі – СХИФО). – Х., 1905. – Т. 14. – С. XVII.
- ² *К устройству* XII археологического съезда //Харьковские губернские ведомости (далі – ХГВ), 1900. – 4 июня. – С. 3; *Протокол* пятого заседания Предварительного комитета по устройству XII археологического съезда в Харькове //Записки Императорского Харьковского университета (далі – ЗХУ). – Х., 1900. – Книга 4-я. – С. 15.
- ³ *Сумцов, Н. Ф.* Этнографическая заметка //Южный край (далі – ЮК), 1902. – 20 марта. – С. 4; *Воскресенский.* Малороссийская деревня в Харькове //ХГВ, 1902. – 31 августа. – С. 3.
- ⁴ *Воскресенский.* Там само. – С. 3.
- ⁵ *Там само.*
- ⁶ *Там само.*
- ⁷ *Там само.*
- ⁸ *Там само.*
- ⁹ *Там само.*
- ¹⁰ *Сумцов, Н.* Отголосок XII археологического съезда в Харькове //ЮК, 1903. – 4 августа. – С. 2.
- ¹¹ *XII археологический съезд* //ХГВ, 1902. – 20 августа. – С. 3.
- ¹² *Там само.*
- ¹³ *XII археологический съезд* //ХГВ, 1902. – 21 августа. – С. 2.
- ¹⁴ *XII археологический съезд* //ХГВ, 1902. – 20 августа. – С. 3.
- ¹⁵ *XII археологический съезд* //ХГВ, 1902. – 22 августа. – С. 2.
- ¹⁶ *XII археологический съезд* //ХГВ, 1902. – 25 августа. – С. 2.
- ¹⁷ *XII археологический съезд* //ХГВ, 1902. – 27 августа. – С. 3.
- ¹⁸ *XII археологический съезд* //ХГВ, 1902. – 28 августа. – С. 2.
- ¹⁹ *XII археологический съезд* //ХГВ, 1902. – 23 августа. – С. 2.
- ²⁰ *Протокол* заседания ИФО при Императорском Харьковском университете от 27 апреля 1901 г. //СХИФО, 1905. – Т. 14. – С. XLVI.
- ²¹ *Сумцов, Н.* Университетский этнографический музей //ЮК, 1903. – 8 февраля. – С. 2.

- ²² Більш детальніше див.: *Сумцов, Н. Ф., В. Е. Данилевич.* Отчет по этнографическому музею за 1906/7 гг. //ЗХУ. – Х., 1908. – Кн. 3-4-я, часть неофиц. – С. 57; *Данилевич, В. Е.* Этнографический музей //Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805 – 1905 гг.) /под ред. Д. И. Багалея и И. П. Осипова. – Х., 1911. – С. 136 – 137; *Этнографический музей ХИФО //Киевская старина* (далі – КС), год двадцать третий. – Т. LXXXV. – 1904. – апрель (№ 4). – Отд. 2. – С. 29 – 30.
- ²³ *Этнографический музей ХИФО //КС, год двадцать третий.* – Т. LXXXV. – 1904. – апрель (№ 4). – Отд. 2. – С. 30.
- ²⁴ *Музей украинского гения //КС, 1904.* – Т. 84. – февраль (№ 2). – Отд. 2. – С. 71.
- ²⁵ *Плевако, М.* Историко-филологическое общество при Харьковском университете // Украинская жизнь, 1915. – № 11/12 – С. 61.
- ²⁶ *Данилевич, В. Е.* Этнографический музей. – С. 137.
- ²⁷ *Там само.*
- ²⁸ *Сумцов, Н. Ф., В. Е. Данилевич.* Отчет по этнографическому музею за 1906/7 гг. //ЗХУ. – Х., 1908. – Кн. 3-4-я, часть неофиц. – С. 60 – 61.
- ²⁹ *Данилевич, В. Е.* Этнографический музей. – С. 138.
- ³⁰ *Сумцов, Н. Ф., В. Е. Данилевич.* Отчет по этнографическому музею за 1906/7 гг. – С. 58.
- ³¹ *Там само.* – С. 61.
- ³² *Там само.* – С. 61 – 62.
- ³³ *Этнографический музей //ЗХУ.* – Х., 1912. – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 169; Х., 1913. – Кн. 2-я, часть офиц. – С. 166.
- ³⁴ *Сумцов, Н. Ф., В. Е. Данилевич.* Отчет по этнографическому музею за 1906/7 гг. – С. 58.
- ³⁵ *Там само.*
- ³⁶ *Там само.*
- ³⁷ *Этнографический музей //ЮК, 1908.* – 21 сентября. – С. 5.
- ³⁸ *Этнографический музей университета //ЮК, 1908.* – 8 октября. – С. 4-5.
- ³⁹ *Этнографический музей //ЗХУ.* – Х., 1910 – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 153.
- ⁴⁰ *Там само.*
- ⁴¹ *Этнографический музей //ЗХУ.* – Х., 1911 – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 171.
- ⁴² *Этнографический музей //ЗХУ.* – Х., 1912 – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 168.
- ⁴³ *Там само.*
- ⁴⁴ *Этнографический музей //ЗХУ.* – Х., 1912 – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 168.
- ⁴⁵ *Там само.*
- ⁴⁶ *Этнографический музей //ЗХУ.* – Х., 1913 – Кн. 2-я, часть офиц. – С. 165.
- ⁴⁷ *Там само.*
- ⁴⁸ *Этнографический музей //ЗХУ.* – Х., 1914 – Кн. 1-я, часть офиц. – С. 172.
- ⁴⁹ *Там само.* – С. 171.
- ⁵⁰ *Там само.* – С. 171-172.
- ⁵¹ *Этнографический музей //ЗХУ.* – Х., 1915 – Кн. 2-я, часть офиц. – С. 160.

⁵² *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1916 – Кн. 2-я и 3-я, часть офиц. – С. 149.*

⁵³ *Там само.*

⁵⁴ *Там само.*

⁵⁵ *Сумцов, Н. Ф. Из университетской жизни //ЮК, 1909. – 5 ноября. – С. 5.*

⁵⁶ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1913 – Кн. 2-я, часть офиц. – С. 166.*

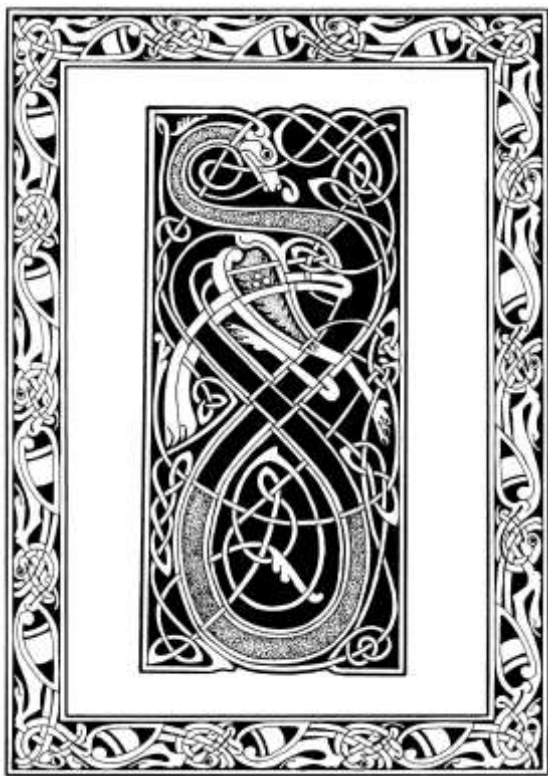
⁵⁷ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1911 – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 171; Х., 1912 – Кн. 3-я, часть офиц. – С. 169; Х., 1913 – Кн. 2-я, часть офиц. – С. 166; Х., 1914 – Кн. 1-я, часть офиц. – С. 172.*

⁵⁸ *Этнографический музей //ЗХУ. – Х., 1915 – Кн. 2-я и 3-я, часть офиц. – С. 150; Х., 1916 – Кн. 3-я и 4-я, часть офиц. – С. 31.*

⁵⁹ *Протокол заседания ИФО от 15 февраля 1913 г. //Вестник ХИФО. – Х., 1913. – Вып. 4. – С. 86.*

⁶⁰ *Сумцов, Н. Университетский этнографический музей //ЮК, 1903. – 8 февраля. – С. 2.*

⁶¹ *Сумцов, Н. Ф. К вопросу об учреждении при Пражском чешско-славянском этнографическом музее Украинского отдела //ЮК, 1910. – 22 мая.*

Рецензії

Книга о старейшей университетской библиотеке Украины

Дивногорцев А. Л.

Разговор о книге, посвященной 200-летней истории библиотеки Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина хотелось бы начать с того, чем обычно рецензент свой отзыв заканчивает: с уровня полиграфического оформления издания. Когда я впервые взял в руки эту книгу, то был приятно удивлен ее внешним видом: прекрасно выполненный переплет, обширный и весьма качественный иллюстративный материал, отличная бумага, превосходный шрифт, изящные виньетки на каждой странице и т. д. Одним словом, книга произвела хорошее впечатление еще до ознакомления с ее содержанием, что для современных историко-библиотековедческих трудов, оформляемых обычно сравнительно скромно, огромная редкость. Однако отмечу сразу: содержание книги ни в коей мере не уступает ее оформлению.

Харьковский университет, являясь одним из старейших в Российской империи, стал первым университетом на Украине или, как называли ее в начале XIX века российские ученые, «полуденной России». Естественно, к истории харьковской университетской библиотеки украинские исследователи (в частности, К.И. Рубинский) обращались и до, и после революции, создав, таким образом, солидную источниковую базу. Эта база для коллектива авторов истории библиотеки Харьковского университета была крайне важна, так как университетский архив в периоды политических катаклизмов в значительной мере был уничтожен (в годы Гражданской войны власть в Харькове неоднократно менялась, во время Великой Отечественной войны город дважды, в октябре 1941 и в марте 1943 г., был оккупирован немцами). И тем не менее, используя самые различные источники, авторам удалось собрать обширный и многообразный материал, который стал фундаментом этой коллективной монографии.

Книга являет собой своего рода историческую панораму создания, становления и развития библиотеки Харьковского университета, которую, несомненно, украсили многочисленные фактографические данные, нередко касающиеся двухвековой истории самого университета. В частности, производят впечатление сведения о посещении библиотеки императорами Александром I и Николаем I, их критические замечания о содержании библиотеки и жесткая реакция Николая I на плохое состояние ее стен (с. 20, 24). К сожалению, остается неизвестным, чем объясняется ссылка Александром I

основателя университета и библиотеки В.Н. Каразина в 1817 г., тем более, что эта ссылка оказалась весьма продолжительной и фактически длилась до самой его кончины в 1842 г. Кстати, сведения о В. Н. Каразине, изложенные в работе, несколько скудны, если учитывать значение деятельности этого человека в истории Харьковского университета и его библиотеки.

Композиционное построение книги определяется значимыми вехами в истории российского университетского образования и в отечественной истории в целом. Соблюдена известная традиция при написании работ по истории университетских библиотек, которой авторы придерживались как в царское, так и в советское время: история такой библиотеки излагалась параллельно истории университета или иного вуза, которому она принадлежала. Главы входят в структуру двух разделов («Первые сто лет» и «Вторые сто лет»), то есть принцип деления в данном случае сугубо хронологический, вследствие чего во второй раздел вошли главы, охватывающие монархический, советский и демократический периоды в истории Украины, что все же несколько нарушает внутреннюю историческую целостность этого раздела.

В рецензируемой работе авторы большое внимание уделяют основным проблемам, с которыми на протяжении своей истории неизбежно сталкивается любая библиотека: комплектование фонда, его каталогизация, обслуживание читателей. Буквально с первых страниц читатель видит, каких трудов стоило и В. Н. Каразину, и другим руководителям и ведущим сотрудникам харьковской университетской библиотеки в первые десятилетия ее существования организовать всемерное пополнение ее поначалу весьма скромных фондов (на их ограниченность даже обратил внимание во время своего посещения библиотеки Александр I). Немаловажную роль в становлении библиотеки сыграли иностранные подданные, приехавшие в Харьков в начале XIX в. из Франции и Германии. Большинство из них остались в России до конца жизни.

Первый раздел плотно насыщен высказываниями руководителей библиотеки, профессоров университета, касающимися многочисленных проблем в ее деятельности и путей их преодоления. Множество действующих лиц и фактов, представленных авторами на страницах книги, воссоздают реальные картины из жизни университета и его библиотеки. В то же время ощутимым недостатком раздела становится почти полное отсутствие связи между деятельностью университетской библиотеки и событиями во внутривнутриполитической жизни в Российской империи XIX века. К счастью, во втором разделе книги этот недостаток авторами успешно преодолен.

В начале этого раздела (глава «На пороге новой эпохи (1905–1917)») существенное место авторами книги отведено научной и административной деятельности выдающегося украинского библиотековеда, руководителя библиотеки К.И. Рубинского. С именем

этого человека тесно связано становление украинского библиотековедения как науки, начало развития библиотечного образования на Украине. Особо выделяется тот факт, что именно при Рубинском в университетской библиотеке в качестве сотрудников впервые стали работать женщины, А.Н. Альховская стала первой женщиной – штатным помощником библиотекаря (с. 67–68). Подчеркивается также, что именно Рубинский в трудную пору 1920-х гг. возвысил свой голос в защиту материального положения библиотечных работников (с. 100). К. И. Рубинскому, его поистине подвижническому труду, особенно в драматичные годы после Октября, в книге посвящено немало теплых слов. Современная библиотечная Украина помнит и чтит этого замечательного человека и яркого ученого, что не может не радовать и российского читателя.

К достоинствам книги следует отнести обилие в ней действующих лиц. Личностный фактор в исторических трудах вообще и в историко-библиотечных, в частности, крайне важен, поскольку способствует созданию у читателей ощущения погружения в атмосферу живого, реально совершающегося на их глазах действия. Авторы постарались по возможности вспомнить всех, кто так или иначе трудами своими содействовал созданию, становлению, развитию, сохранению, расцвету библиотеки в разные исторические эпохи. Активный интерес вызывают цитируемые многочисленные и весьма содержательные высказывания действующих лиц этого научного труда.

Хотелось бы в данном случае только заметить, что для российского читателя, не владеющего украинским языком, понимание некоторых публикуемых на языке оригинала цитат вызовет не только определенные затруднения, но в отдельных случаях их смысл может быть вообще неправильно истолкован. Вероятно, авторам следовало бы в таких случаях давать подстрочный перевод на русском языке или давать этот перевод непосредственно в тексте, оговорив в подстрочных примечаниях, что оригинал был опубликован на украинском языке.

Стоит обратить внимание потенциальных читателей книги на вспомогательный, справочно-информационный и иллюстративный блок. Весьма солидный по объему (более 40% от всего объема издания!) и крайне многообразный по содержанию он, несомненно, стал украшением книги. Сюда вошел список использованных печатных источников, статья заведующей отделом редких книг В.А. Репринцевой о книжных сокровищах в фонде библиотеки, письменные отзывы ученых Харьковского университета о работе библиотеки и ее сотрудников, список именовании библиотеки за два века ее истории, библиография трудов К.И. Рубинского, библиографический словарь руководителей библиотеки, их помощников (до 1917 г. включительно) и заместителей (с 1920-х гг.), включающий биографические сведения о каждом лице, список их собственных основных трудов, а также работ, где они упомянуты (с. 257–321), именной указатель, список

сокращений и великолепный иллюстрированный вкладыш «История в лицах». Он включает около 150 фотографий руководителем библиотеки, ее сотрудников, основных дарителей внешних и внутренних видов ее помещений, редчайших рукописей и книг, хранящихся в ее фондах. Авторы книги, к большому сожалению, не поместили указатель использованных архивных источников (а ссылок в тексте на архивные документы и разные архивохранилища немало), но даже этот недостаток не повлиял на весьма положительное впечатление, которое оказал на рецензента вспомогательный раздел данного издания. Этот замечательный замысел в целом очень удачно осуществлен не только авторами, но и полиграфистами.

Предпринятая в 1920-е гг. советской властью на Украине серьезная реформа высшего образования привела к преобразованию Харьковского университета в ряд различных вузов, что отрицательно сказалось, среди прочего, на состоянии университетской библиотеки. К. И. Рубинский и другие сотрудники библиотеки, профессора бывшего университета предпринимали прямо-таки героические усилия чтобы спасти свою библиотеку от полного упадка. Авторы книги сумели показать, как харьковская научная интеллигенция делала все возможное для воскрешения библиотеки, как сумела убедить в необходимости этого «власть предержащих». Авторы, к сожалению, не избежали неточностей: Объединение бюро информации в 1923–1924 гг. входило в состав не Всесоюзного общества культурной (именно в единственном, а не во множественном числе как неоднократно встречается в монографии) связи с заграницей – ВОКС (с. 91), а в структуру Комиссии заграничной помощи при ЦИК СССР. ВОКС был образован на базе этой организации позже – только в апреле 1925 г. уже с измененной структурой. Объединенного бюро информации в его составе не было

Материал, относящийся к 1920–1930-м гг., отражает сложную внутривластную обстановку в целом в СССР и в частности на Украине, тяжелое и, нередко, губительное ее влияние на университетскую библиотеку. В культурно-просветительных учреждениях, в том числе в университетской библиотеке регулярно проводились кадровые чистки. Многие видные украинские библиотековеды так или иначе пострадали от господствовавшей системы. Постановления партийных правительственных органов Украины, приводимые в книге неоднозначно влияли на состояние библиотечного дела в этой союзной республике. Во главе научных библиотек иногда становились совершенно неподготовленные к данной работе люди, которые наносили библиотекам вред своим вопиющим непрофессионализмом. Печальная участь с появлением такого «назначенца» не миновала и библиотеку возрожденного в 1933 г. Харьковского университета (с. 117–119). Авторы сумели многопланово отразить это сложное противоречивое время, показав его драматизм, но

в то же время отметив и прогресс в развитии библиотечного дела и библиотечной науки в республике в целом, позитивные перемены в библиотеке Харьковского университета в частности.

На протяжении всей книги авторы не выпускают из поля зрения проблему комплектования библиотечного фонда. Руководители университетской библиотеки в разных условиях различных исторических эпох постоянно заботились об укрупнении фонда своей библиотеки, используя для этого различные возможности, иногда обращаясь за помощью к государственной власти. Естественно, что работа в этом аспекте велась практически постоянно и включала не только пополнение фонда, но и героическую борьбу за его сохранность, что имело место во время Гражданской и Великой Отечественной войн. Проблема комплектования в той или иной мере возникает в книге неоднократно, но хочется отметить постоянное и тщательное прослеживание авторами этого важного для библиотеки вопроса, неоднократно подкрепляемое фактографическими данными.

Крайне сложен для изложения период Великой Отечественной войны и, особенно, период немецкой оккупации Харькова (25 октября 1941 г. – 16 февраля 1943 г., 16 марта – 23 августа 1943 г.). Хотя город был захвачен врагом только глубокой осенью 1941 г., власти практически ничего не сделали для эвакуации фонда университетской библиотеки. Поэтому, когда библиотеку стали грабить «специалисты» из организации А. Розенберга, вывозившей из оккупированных областей СССР культурные ценности, им досталась немалая добыча. Лишь благодаря личному героизму ряда сотрудников библиотеки удалось спрятать и тем спасти ценнейшие рукописи и старопечатные книги. Глава «469 дней в оккупированном городе» невелика – всего девять страниц (с. 130–138), но с какой болью мы читаем о страданиях университетских библиотекарей в эти месяцы, о том, что долгожданное освобождение принесло некоторым из них новые муки как «пособникам оккупантов». Несомненно, авторам пришлось проделать огромную поисковую работу в архивах, чтобы обнаружить документы для создания такой небольшой, но важной и пронзительно искренней главы.

После освобождения Харькова перед коллективом библиотеки встали две важнейшие задачи: восстановление помещений и восстановление фонда. Была проделана большая работа, детально отраженная в монографии. В частности отмечена существенная помощь по возрождению фонда, оказанная харьковским коллегам библиотекой Московского государственного университета и Библиотекой АБ СССР (с. 146). Помогли харьковчанам и научные библиотеки из разных союзных республик, были предприняты и соответствующие правительственные меры.

Положительной особенностью издания является то, что авторы не ограничиваются только разговором об университетской библиотеке,

хотя это, разумеется, главная тема книги. На протяжении почти полутора столетий (с перерывами) в Харьковском университете существовала и студенческая библиотека, создание которой было связано с отсутствием возможности для студентов посещать основную библиотеку университета. Хотя и в гораздо более компактной форме, в работе отчетливо и детально показан процесс развития этой библиотеки, ее реорганизации и преобразования, ее значение в жизни университета и его студентов.

Послевоенные годы в деятельности Центральной научной библиотеки университета (ЦНБ) прошли под знаком дальнейшего восстановления всего утраченного в «пороховые сороковые», стремления не только к возвращению на довоенный уровень объема и качества фонда, размеров книговыдачи читателям, но и к существенному превышению этого уровня. В главе «Трудные послевоенные. 1945–1963» подробно обрисована огромная многоплановая работа по всем направлениям, включая научную библиотековедческую и библиографическую работу. ЦНБ жила как важная и неотъемлемая часть всего университетского организма. Авторы на примере многочисленных фактов, например, размеров продуктовых выдач по карточкам в 1947–1948 гг. рисуют картину социальных проблем работников ЦНБ (с. 160), показывают как «органы» пытались расправиться с библиотекарями за выдачу студентам книг Ф. Ницше (с. 161), как осуществлялись новые чистки фонда (с. 162) и т. д. Но были, конечно, и события, которые радовали. К ним, в первую очередь, следует отнести строительство в 1953–1963 гг. нового гигантского здания Харьковского университета, часть которого заняла ЦНБ. Расширяется штат библиотеки, повышается его научная квалификация. Ведущими сотрудниками ЦНБ зачастую становятся выпускники своей *Alma Mater*. К концу 1950-х гг., после длительного перерыва, ЦНБ возобновляет и к концу следующего десятилетия активизирует книгообмен с библиотеками и научными учреждениями капиталистических стран. Активизируются и расширяются ее внутрисюзовые контакты.

Рецензент хотел бы отметить, что советский и демократический периоды в истории ЦНБ и самого Харьковского университета раскрыты в книге в тесном переплетении с общими проблемами Советского и независимого Украинского государств. Авторы не упускают ни одного правительственного постановления на уровне СССР, Украинской ССР, демократической Украины, которые, в той или иной степени, были связаны с прогрессом отечественной высшей школы, с развитием вузовских библиотек. Бесспорной заслугой создателей книги является такое построение материала, когда практически все события в жизни ЦНБ в середине XX – начале XXI вв. происходят на фоне тщательно документированной панорамы событий общегосударственного масштаба.

На страницах монографии даже такие сугубо технические процессы как перемещение книжно-журнального фонда в новое здание библиотеки в 1964 г (с. 173–174) отражены с упоминанием таких живых подробностей, что читатель ощутит себя непосредственным свидетелем происходящего.

1970–1980-е гг. отмечены в истории ЦНБ внедрением новых прогрессивных направлений работы которые, так или иначе, осуществлялись в научных библиотеках всего СССР. Разработка и практическое применение научной организации труда, внедрение в комплекс работ по обслуживанию читателей системы ИРИ (избирательного распространения информации), расширение обслуживания ученых Харьковского университета по межбиблиотечному абонементу, развитие зарубежных связей, в частности двусторонних контактов с коллегами из Польши и Болгарии, совершенствование форм и методов обслуживания университетского студенчества – это и многое другое описано в книге достаточно подробно. ЦНБ становится зональным методическим центром для вузовских библиотек Северо-восточной зоны Украины (с. 193). Активизируется библиографическая деятельность библиотеки, направленная преимущественно на раскрытие роли Харьковского университета в развитии отечественной науки. Библиотека на подъеме, но впереди ее ожидали большие перемены.

Последняя глава книги «На рубеже тысячелетий. Новое время – новые приоритеты. 1990–2005» писалась авторами, вероятно, очень непросто. Они были свидетелями тех сравнительно недавних событий, которые весьма неоднозначно отразились на судьбе научных библиотек бывшего СССР после его распада. Надо воздать создателям книги должное: они мужественно и честно пишут о тех проблемах, которые возникли перед ЦНБ в 1990-е гг. в первую очередь в области комплектования. Резко сократилось поступление как отечественной, так и иностранной литературы, и эта ситуация до сих пор остается достаточно сложной. Однако библиотека при определенной поддержке государства, различных спонсорских, в том числе и международных, организаций, благодаря помощи своего университета преодолевает свои трудности. Активно внедряются различные компьютерные технологии, начато создание электронного каталога, сотрудники и читатели ЦНБ обучаются навыкам работы в Интернете, идет активная библиографическая работа по созданию указателей по истории издательской деятельности университета и многое другое. Центральная научная библиотека Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина живет, работает, творит, и лучшее доказательство этому – данная книга.

Некоторые имеющиеся недостатки издания не умаляют его достоинств, но все-таки мы считаем полезным сказать о них. Например, на фоне тщательного рассмотрения различных сторон деятельности

ЦНБ аспект міжнародних зв'язей на протязі більшості частини книги излагається общими словами з рідким указанням конкретних партнерів і країн, з котрими підтримувались стосунки. В більшості приводимих прикладів не вказуються кількісні дані іноземних надходжень і зарубіжних відправлень, внаслідок чого складно прослідкувати динаміку цього процесу. За винятком зарубіжної поїздки К. І. Рубинського ще в 1905 г. (с. 59) немає звісток про інші закордонні командировки співробітників бібліотеки з метою вивчення іноземного бібліотечного досвіду аж до середини 1980-х років. В окремих випадках не обійшлося без фактичних помилок. Так, О.В. Лінтварева не могла працювати в Всеросійському товаристві культурних зв'язей за кордоном з 1921 г. (с. 302), оскільки такої організації ні тоді, ні пізніше просто не існувало. Абревіатура «ВОКС» в даному випадку неправильно розкрито: в 1925 г. було створено Всесоюзне товариство культурної зв'язі з закордоном, за ним було створено аналогічне Всеукраїнське товариство. Не виключено, що автори мали в виду саме його.

Однак недоліки, без яких не обходиться ні одна велика робота, по суті, не впливають на загальне яскраве враження від книги. Підводячи підсумок усього вищесказанному, слід відзначити логічне побудову монографії, строго послідовне викладення матеріалу, прекрасний літературний мовний і живий захоплюючий стиль, хоча останнє, як правило, не характерно для наукових історических праць. Немає сумнівів, що цю великоцінну видану книгу з великим інтересом прочитають не тільки в Україні, але і в інших країнах СНГ і Балтії, і не виключено навіть, що її тираж (1000 екз.) буде в цьому випадку недостаточним.

Російська державна бібліотека дуже рада за своїх українських колег, сумілих створити дуже цікаву і корисну працю. Особливо хочеться підкреслити, що її поява, безсумнівно, свідчить про те, що в сучасній Україні успішно розвивається наукове вивчення історії національного бібліотечного справи, і в цій області активно і плідно працюють справді талановиті і висококваліфіковані фахівці, котрим хочеться побажати нових успіхів.

Університети: з минулого у майбутнє

Посохов С. І.

(Рец. на кн.: Поляков Н. В., Савчук В. С. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса. – Д.: Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.)

У 2007 році вийшла друком книга відомих дніпропетровських вчених М. В. Полякова та В. С. Савчука, яка присвячена історії та сучасним проблемам класичного університету. По суті це вже друге видання праці (Див.: Поляков М. В., Савчук В. С. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи. – К.: Генеза, 2004. – 416 с.). Нове видання, окрім того, що являє собою російськомовну версію, також значно розширено та доповнено. Зокрема, тут з'явився новий розділ «Классический университет и Болонский процесс – быть, а не казаться».

Останніми роками інтерес до історії та сьогодення університетів значно підвищився. І це зрозуміло, якщо зважити на роль університетів у суспільстві. Правда, подекуди, зокрема у нашому суспільстві, можна зустріти й байдуже ставлення до університетів. Для деяких людей університет – це лише один з «елементів» освітньої системи з вельми невизначеними метою та завданнями. Втім, в ході розмов про «європейські освітні стандарти» та здійснення деяких заходів із реформування освіти, стає зрозумілим, що університети мусять зайняти центральне місце в регіональних освітніх системах, а їх роль не може бути зведеною тільки до підготовки «фахівців». Одночасно, виникає необхідність досягнути непростий майже тисячолітній шлях університету, щоби збагнути, а що таке університет взагалі, а чим відрізняється сучасний університет, а яке майбутнє його очікує. Відповіді на ці та інші складні питання можна знайти у рецензованій праці.

Широкий хронологічний та географічний фон, на якому розгортається рух університетської ідеї, дозволяє сформувати уявлення про етапи цього поступу та розмаїття моделей університету, про основні принципи функціонування «класичного університету» та тенденції їх трансформацій. Паралельно висвітлюється історія університетів в Україні, взагалі з'ясовуються особливості історичної долі університетів Східної Європи. Автори викладають своє бачення перетворень в сучасній системі вищої освіти України, акцентують увагу на проблемних питаннях цих реформ.

Звичайно, масштабність завдання, яке поставили перед собою автори, зумовила певну лаконічність деяких міркувань, примушувала їх не заглиблюватися в проблему, а рухатися далі вперед, аби створити цілісне полотно розгортання університетської ідеї та реалізації університетської практики. Очевидно також, що деякі висновки чи твердження є дискусійними, або такими, що вимагають додаткової аргументації. Так, на нашу думку, дещо модерно виглядає, наприклад, така теза: «Можно с уверенностью сказать, что Аристотель закладывает в это время основы профессионального образования как системы, которая опирается на ряд базовых подходов. И среди них: дисциплинарная система знания...» (С. 18). Є декілька похибок у датуванні. Зокрема, є твердження, що Університетський статут 1804 р. для російських університетів було складено тоді, коли вже відкрився Казанський університет (С. 131); так само помилковою є зазначена дата заснування Харківського університету (С. 133). Але такі, здебільшого незначні, похибки є неминучими, коли реалізується будь-який масштабний проект. До того ж, не ці моменти характеризують рецензовану книгу.

Автори виявили й використали найновішу літературу, залучили праці зарубіжних фахівців. Звернемо увагу й на те, що кожен розділ супроводжується значним списком літератури й при бажанні можна легко віднайти джерела інформації, поглибити свої знання з певної теми. По суті, книга поєднує у собі риси наукової праці, навчального посібника та енциклопедичного довідника. За змістом вона безсумнівно розрахована на широкого читача (шкода лише, що тираж не здатен забезпечити цей попит). Очевидно, що ця праця стане вельми корисною для самого університетського середовища, бо годі й думати про корпоративну свідомість, якщо викладачі та студенти часто лише на рівні почуттів та деяких повсякденних практик пов'язують себе з університетською корпорацією. Сподіваємося, що цю книгу отримає й той чиновник, який здійснює чи планує перетворення в галузі освіти.

Повернемося до того, з чого починали: зазначена праця ще раз примушує нас замислитися над таким складним явищем як «університет», вона переконливо доводить, що без класичного університету неможливий рух уперед не тільки освіти та науки, а й суспільства взагалі. Давайте прислухаємося до цієї думки!

Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті за 2008 р.

Куліков В. О.

Єремєєв П. В.

Одним з основних напрямків діяльності історичного факультету є організація і проведення наукових досліджень. Серед головних завдань науково-дослідної роботи – розвиток фундаментальних досліджень з пріоритетних напрямків сучасної історичної науки.

Історичний факультет на 100% складається із співробітників, які мають вчені ступені й звання. За цим показником факультет посідає перше місце в університеті. При цьому відсоток докторів наук серед викладачів становить близько 35 %. Це також – вищий показник в університеті.

Кількісні показники наукової та науково-методичної діяльності історичного факультету за 2008 р. виглядають наступним чином: було видано шість періодичних видань, дев'ять монографій, довідників та брошур, сім збірників наукових праць, сто дев'яносто чотири статті, п'ятдесят чотири тез доповідей, проведено сім конференцій, шість виставок. Загальний обсяг друкованої продукції в 2008 р. становить 256 умовних друкованих аркушів.

Крім публікацій власних робіт, співробітники факультету брали активну участь у редагуванні різних видань, виступали титульними рецензентами, опонентами при захистах кандидатських і докторських дисертацій.

Якщо порівнювати результати 2008 р. з попереднім, 2007 р., то по деяких позиціях є позитивні зрушення: в півтора рази більше опубліковано монографій та брошур, збірників праць. На 80 % більше, ніж в попередньому році, вийшло статей у зарубіжних виданнях.

Високі показники наукової роботи історичного факультету сприяють тому, що факультет в цілому та окремі наші кафедри в 2008, як і в попередні роки, займають високий рейтинг серед кафедр гуманітарного профілю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Значний внесок у загальні показники факультету зробили наші наукові центри: Центр болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, Лабораторія германо-слов'янських досліджень, Центр краєзнавства. На сьогодні можна констатувати, що ідея проведення наукової діяльності шляхом організації спеціальних центрів, як форми міжкафедральної взаємодії, виявилася результативною. Завдяки

існуванню центрів вдалося розширити коло виконавців наукових тем та поліпшити матеріально-технічну базу.

Серед спеціалізованих рад університету спеціалізована рада історичного факультету посідає одне з перших місць в університеті за кількістю захистів. За 2008 рік в раді були успішно захищені 11 кандидатських та 2 докторські дисертації.

На факультеті здійснюється реалізація держбюджетної теми «Університетська наука й освіта в Україні в XIX – XX ст. (на матеріалах Харківського університету)» (науковий керівник – проф. С. І. Посохов).

Як і в минулі роки, на історичному факультеті були проведені масштабні археологічні розкопки й розвідки. Дослідження проводилися у Харківській, Полтавській області та в Криму.

Виставка частини археологічних знахідок 2008 р. була організована під час проведення Міжнародної конференції «Проблеми історії та археології України» в жовтні 2008 р.

В 2008 році була суттєво покращена матеріальна база археологічних експедицій, в тому числі, завдяки допомозі спонсорів. Зокрема, три наші експедиції отримали таку допомогу від фонду О. Фельдмана.

Набули подальшого розвитку міжнародні зв'язки історичного факультету. Основними напрямками міжнародної діяльності факультету є співпраця з закордонними університетами-партнерами та іншими міжнародними організаціями в рамках двосторонніх угод; участь у міжнародних проектах; зарубіжні відрядження та стажування; прийом зарубіжних науковців та студентів; проведення міжнародних конференцій, публікація в зарубіжних виданнях та запрошення зарубіжних авторів до наших видань.

Важливим напрямком міжнародної діяльності співробітників факультету є участь в міжнародних наукових проектах. В 2008 р. група викладачів історичного факультету отримала грант фонду Герди Хенкель на реалізацію міжуніверситетського наукового проекту «Трансфер і адаптація університетської освіти в Росії другої половини XVIII – першої половини XIX ст.» (керівник групи проф. С. І. Посохов).

Інтенсивність та географія зарубіжних відряджень є одним з яскравих проявів та переконливих показників міжнародної активності факультету. В 2008 р. відбулось 30 міжнародних відряджень співробітників. Викладачі взяли участь у конференціях та інших заходах, що відбувались у Франції (проф. С. М. Куделко, проф. В. В. Лантух), США (проф. С. І. Посохов, доц. Л. Ю. Посохова), Німеччині (доц. М. В. Любічев), Болгарії та Сербії (доц. С. В. Д'ячков, проф. С. М. Куделко, проф. С. І. Посохов, доц. С. Ю. Страшнюк, доц. О. П. Чижов) та ін. Як і в попередні роки, серед країн-об'єктів академічної мобільності стабільно домінували Російська Федерація, Болгарія, Польща, Німеччина.

Вагомим показником інтернаціоналізації факультету є прийом зарубіжних науковців та студентів. В 2008 р. ми прийняли понад 60 чоловік, переважно в рамках роботи міжнародних конференцій.

Серед публікацій викладачів історичного факультету в закордонних виданнях такі престижні, як «Списание на Българската академия на науките», «Византийский временник», «Российская археология», «Вестник древней истории», «Вопросы образования», «Ethnographisch-Archaeologische Zeitschrift» та ін.

Відзначимо також друге видання монографії проф. О. Д. Капліна, яка вийшла друком у Москві в 2008 р., наукову конференцію «Юг России в прошлом и настоящем», проведену спільно історичними факультетами Белгородського державного університету (Російська Федерація) та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Активно велася популяризація наукових знань у засобах масової інформації (газети, радіо, телебачення). Було опубліковано кілька десятків науково-популярних статей. Відбулося понад 25 виступів на телебаченні й радіо. Теми цих виступів були, як правило, пов'язані з найбільш актуальними проблемами сучасності.

Плідна наукова робота наших викладачів та студентів неодноразово відзначалась нагородами та преміями. Доценту Б. П. Зайцеву була присуджена стипендія Харківської облдержадміністрації імені В. Н. Каразіна. Президент України нагородив орденом «За заслуги» III ступеня проф. В. В. Калініченко. Спеціальну стипендію ім. С. П. Кушнар'ова присуджено К. В. Мизгіну – молодшому науковому співробітнику Лабораторії германо-слов'янських досліджень. Відзначилися і молоді науковці факультету. Аспірант кафедри історії Росії І. С. Посохов виграв конкурс на навчання в магістратурі Майамі університет (США). Аспірантка кафедри нової та новітньої історії Т. М. Лихачова зайняла перше місце у міжнародному конкурсі імені Єжи Гедройця у категорії дипломних та магістерських робіт.

В 2008 р. студентська наука на історичному факультеті розвивалася, як і раніше, в рамках Студентського наукового товариства (СНТ), яке об'єднує вісім наукових гуртків: історії України; історії стародавнього світу та середніх віків; історії Росії; археології; історіографії та джерелознавства; історії міжнародних відносин; нової та новітньої історії; університетських історій. В 2008 р. на базі Центру краєзнавства також успішно почав роботу науковий семінар локальної та мікроісторії.

Традиційною формою роботи гуртків залишається заслуховування доповідей та їх обговорення. Однак, останнім часом набули поширення й інші форми засідань: зустрічі з цікавими людьми, екскурсій, тощо.

Одним з пріоритетних напрямків роботи Студентського наукового товариства є організація студентських конференцій та конференцій

молодих вчених, на яких студенти мають змогу оприлюднити результати своїх досліджень, познайомитись та обмінятись думками зі своїми колегами. Протягом минулого року СНТ організувало дві Міжнародні конференції («Каразінські читання» та краєзнавча конференція), а також три регіональні.

В 2008 р. були опубліковані чотири збірки робіт молодих науковців.

Студентське наукове товариство бере активну участь у реалізації наукових проектів історичного факультету. Навесні 2008 р. студенти взяли участь у організованому кафедрою історії України фаховому зборі свідчень очевидців Голодомору, а восени займалися обробкою донедавна засекречених документів, з реєстрацією смертей у 1932 – 1933 рр.

Розвиваються міжнародні зв'язки. У минулому семестрі за програмою студентського обміну студенти та аспіранти історичного факультету відвідали Краківський університет, після чого до нас завітали польські студенти. Влітку студентка історичного факультету К. Артамонова пройшла стажування в Греції, студентка О. Біла походила стажування у Німеччині по програмі DAAD. Восени група студентів історичного факультету, разом із студентами Соломонового університету прослухали курс лекцій професора Єрусалимського університету с. Гольдіна. Була організована зустріч студентів з випускником історичного факультету, докторантом Пенсільванського університету Я. Приходько. Цього року на «Каразінських читаннях» були присутні представники далекого зарубіжжя – Туреччини.

Студенти історичного факультету демонструють високі результати в різноманітних конкурсах наукових робіт. Зокрема, навесні за результатами Всеукраїнського конкурсу наукових робіт на премію Ковальських, студенти історичного факультету посіли перше та два других місця, залишивши представникам інших вищів тільки третє місце. У листопаді 2008 р. лауреатом Харківського міського конкурсу студентських наукових робіт став студент третього курсу П. Єремєєв.

Таким чином, можна констатувати, що наукова робота на історичному факультеті в 2008 р. проходила успішно, про що свідчать високі показники наукової діяльності співробітників та студентів факультету.

Хроніка подій на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна в 2008 р.

- **11 січня** у Центрі болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова відбувся науковий семінар на тему «Історія Болгарської спільноти в Україні».
- **30 січня** на історичному факультеті відбувся третій (обласний) етап Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії.
- **16-17 лютого** на історичному факультеті відбувся обласний конкурс Малої академії наук.
- **20 лютого** на базі Лабораторії історичної інформатики відбувся тренінг для аспірантів та співробітників університету за темою «Використання бібліографічного програмного забезпечення».
- **14 березня** в рамках візиту до Харкова посол Республіки Болгарія в Україні Д. Владіміров відвідав Центр болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова.
- **Квітень** – вийшов з друку другий том «Дриновського збірника» – орган Центру та комісії істориків Україна – Болгарія (Харків: Софія, 2008).
- **Квітень** – проф. С. М. Куделка нагороджено відзнакою МОН України «Почесний знак імені Петра Могили».
- **1 квітня** професора кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко призначено директором новоствореного Центру краєзнавства ХНУ.
- **16 квітня** директор Центру болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова доц. С. Ю. Страшнюк та радник Посольства Сербії в Україні Б. Радойчич взяли участь у відкритті виставки «Сербська книга із фондів ЦНБ університету».
- **18 квітня** відбулось святкування Дня випускника університету. Історичний факультет відвідало більше 600 випускників. Під час святкування відбулась презентація книги «Почесні члени Харківського університету», яку підготував колектив авторів під керівництвом проф. В. І. Кадеєва.
- **25 квітня** на історичному факультеті відбулась Міжнародна конференція молодих вчених «61 Каразінські читання».
- **Травень** – історичний факультет відвідав випускник історичного факультету професор Пенсільванського університету О. Лесков.

- **6-7 травня** відбулись Х Астахівські читання «Історіографія в міжпредметному просторі».
- **15-17 травня** відбувся міжнародний науковий семінар «Університет і місто в Російській імперії XVIII–XIX ст.». Факультет відвідав почесний доктор Харківського університету директор Німецького інституту Москви проф. Б. Бонвеч.
- **23 травня** відбулись VIII Кирило-Мефодіївські читання.
- **24 травня** відбувся науковий семінар в Центрі болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова, присвячений Дню слов'янської писемності та болгарської культури.
- **30 травня** відбулося святкування Дня історичного факультету.
- **2 червня** відбулась презентація монографії Л. Л. Дубової та І. Й. Чернявського «Опыт беды и выживания: судьба евреев Болгарии в годы Второй мировой войны» (София, 2007).
- **21-22 червня** історичний факультет відвідав американський професор Р. Фафлак, який прочитав лекцію, присвячену можливостям використання геомагнітного радару в археології та відвідав германо-слов'янську археологічну експедицію (керівник – доц. М. В. Любічев).
- **26 червня** відбулась зустріч керівництва Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та історичного факультету з головою Наглядової ради університету, Героєм України, головою Всеукраїнської спілки краєзнавців П. Т. Троньком.
- **26 червня – 7 липня** проф. С. І. Посохов взяв участь у роботі літньої школи історичного факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова «Видатні діячі Росії».
- **28 червня** відбувся візит голови Харківської державної обласної адміністрації А. Б. Авакова та ректора Харківського національного університету В. С. Бакірова до Верхньосалтівського археологічного заповідника (керівник археологічної експедиції – доц. історичного факультету В. В. Скирда)
- **5 липня** в Центрі болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова відома журналістка К. Канеева презентувала свою книгу «Н. П. Игнатиев – графът на болгарите» (София, 2008).
- **Вересень** – професори історичного факультету В. М. Духопельников, С. М. Куделко та В. В. Лантух взяли участь у міжнародній науковій конференції «The Second World War: The Attempts of the Revision of the War Results and Political Rehabilitation of Collaborates» (Київ-Париж).

- **5-6 вересня** Центр болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова, відвідали нащадки М. Дринова – В. О. Сафронов, К. Дринова, Т. Канєв.
- **18 вересня** доц. Б. П. Зайцеву присуджена стипендія Харківської обласної державної адміністрації імені В. Н. Каразіна.
- **22 вересня** відбувся науковий семінар Центру болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова, присвячений протоболгарському компоненту салтівської культури.
- **26 вересня** за ініціативи Центру краєзнавства ХНУ відбулась конференція молодих вчених «Харківщина і її культурна спадщина».
- **Жовтень** – група науковців історичного факультету (С. І. Посохов (керівник), М. В. Григор'єва, В. Ю. Івашенко, Л. Ю. Посохова) отримала грант фонду Герди Хенкель в межах реалізації наукового проекту Харківського, Московського та Казанського університетів «Трансфер та адаптація університетських ідей в Росії (XVIII ст. п. п. XIX ст.)».
- **10 жовтня** відбулось святкування 30-річчя кафедри історії стародавнього світу та середні віків
- **10 жовтня** в Північному корпусі Харківського університету відбулася урочиста церемонія відкриття Центру краєзнавства, який був створений навесні 2008 року рішенням Вченої ради університету.
- **10–11 жовтня** Харківське обласне історико-археологічне товариство та історичний факультет провели VI Міжнародну наукову конференцію «Проблеми історії та археології України». Під час конференції відбулась презентація наукового збірника «Старожитності 2006-2008».
- **10 жовтня** аспірантка кафедри нової та новітньої історії Т. Ліхачова зайняла перше місце у II Конкурсі імені Єжи Гедройця у категорії дипломних та магістерських робіт із дослідженням на тему «Біженці: поляки з Царства Польського на території Російської імперії (серпень 1914 - жовтень 1917 р.)».
- **20-22 жовтня** відбувся візит делегації історичного факультету (С. І. Посохов, С. М. Куделко, С. В. Дьячков, О. П. Чижов, С. Ю. Страшнюк) до Болгарії для участі в урочистостях та наукової конференції з нагоди 170-річчя М. Дринова.
- **23 жовтня** відбулась Міжвузівська конференція, присвячена 300-річчю укладення україно-шведської угоди 1708 р.
- **24 жовтня** проф. С. І. Посохов взяв участь у церемонії підписання договору між Харківським та Белградським університетами (Белград, Сербія).

- **5 листопада** проф. С. І. Посохов та доц. Л. Ю. Посохова взяли участь у засіданні круглого столу «Історія та політика в сучасній Україні», який відбувся в Майямі університет (Оксфорд, США).
- **11 листопада** в Музеї історії університету відбулась презентація книги «Бухенвальдський блокнот», у підготовці якої до друку брали участь співробітники факультету.
- **17 листопада** в ході святкування Міжнародного дня студента факультетом керували представники студентського самоуправління.
- **24 листопада** нагородження студента 3 курсу П. Єремєєва – лауреата міського конкурсу студентських наукових робіт в номінації «Історія, культура та мистецтво».
- **Листопад** – вийшов друком 40 випуск «Вісника університету. Серія «Історія».
- **Листопад** – Президент України В. Ющенко нагородив Орденом «За заслуги» III ступеня доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії України В. В. Калініченка «за вагомий особистий внесок і подвижницьку діяльність, спрямовану на висвітлення правди про голодомор 1932-1933 рр.».
- **3 грудня** відбулась презентація книги «Юрій Йосипович Журавський. Спогади, документи, матеріали», виданої за підтримки Асоціації випускників, викладачів і друзів ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- **13 грудня** кафедра історії Росії провела молодіжну науково-практичну конференцію «Військове минуле рідного краю».
- **19 грудня** відбулась XXVI Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених, присвячена 160-річчю О. Я. Єфименко. Під час конференції був презентований 11 випуск наукового збірника «Актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії».
- **3 грудня** відбувся круглий стіл «Афганська війна очима очевидців», організований Студентським науковим товариством історичного факультету.
- **4 грудня** молодший науковий співробітник Лабораторії германослов'янських археологічних досліджень К. В. Мизгін отримав спеціальну іменну стипендію Фонду ім. Є. П. Кушнар'єва в номінації «Точні, природничі та гуманітарні науки».
- **15 грудня** доц. В. О. Куліков став членом Ради міжнародної асоціації «Історія та комп'ютер».
- **24 грудня** в університеті в рамках святкування Дня архівіста відбулась презентація книги Л. Г. Шульги «Очерк истории государственного архива Харьковской области (по воспоминаниям бывшего директора архива)» (Харків, 2008), а також урочисте

відкриття виставки «З історії реклами у Харкові» у Музеї історії університету.

- **27 грудня** в Центрі болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова відбувся науковий семінар, присвячений громадсько-політичній діяльності Х. Раковського.
- **29 грудня** доц. М. З. Бердуга став лауреатом творчої премії Харківського міськвиконкому в галузі краєзнавства ім. Д. І. Багалія.

Публікації викладачів, співробітників та аспірантів історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2008 році

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

Бардола К. Ю.

- Налогообложение городского населения Византии IV–V вв. Хрисаргир // Древности 2008. – 2008. – С. 77–94.
- Фискальная и регулирующая функции византийского налогообложения // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – Х., 2008. – С. 84–85.

Голубкін Ю. О.

- Дискуссия о «раннем» Лютере и его «озарении в башне» // Харк. історіогр. збірник. – 2008. – Вип. 9. – С. 144–153.
- Истина рождается в огне сомнений и духовных исканий («Anfechtungen» «раннего» Лютера) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 20–30.
- Старые зерна засеваются в новую почву (Заметки о непростой судьбе книги А. А. Павловского и наших праотческих святых) // Всеобщий иллюстрированный путеводитель по монастырям и святым местам Российской империи и Афону. – Х., 2008. – С. 3–14.

Д'ячков С. В.

- «Арсенал» метательных снарядов генуэзской крепости Чембало в Крыму // Российская археология. – 2008. – № 2. – С. 96–112.
- Всесвітня історія. Новий час (XV–XVIII ст.). 8 клас: Підр. для загальноосвіт. навч. закл. – Х.: Ранок, 2008. – 224 с. (*У співавт.*).
- Всесвітня історія. Початок Нового часу. 8 клас: Універсальний навчальний комплекс. – К.; Х.: Веста, 2008. – 72 с. (*У співавт.*).
- История средневекового Востока: Progr. курса, метод. рекомендации, справочные материалы. 2-е изд. испр. и доп. – Х.: ООО «НТМТ», 2008. – 104 с.
- К 80-летию Владимира Ивановича Кадеева // Вестник древней истории. – 2007. – № 3. – С. 227–228. (*У співавт.*).

- К 80-летию Владимира Ивановича Кадеева // Российская археология. – 2008. – № 2. – С. 180–182. (*У співавт.*)
- Площадка для метательной машины генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – Х., 2008. – С. 84–85.

Кадеєв В. І.

- Владислав Петрович Бузескул. К 150-летию со дня рождения. – Х.: ХНУ, 2008. – 59 с.
- Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах професорів та вихованців. – Х.: ХНУ, 2008. – Т. 1. – 540 с. (*У співавт.*)

Литовченко С. Д.

- Великая Армения во время третьей войны Рима с Митридатом VI // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – Х., 2008. – С. 56–57.
- Всемирная история. Начало Нового времени. 8 класс: Универс. учеб. комплекс. – К.; Х.: Веста, 2008. – 72 с.
- Всесвітня історія. Новий час (XV-XVIII ст.). 8 клас: Підручник для загальноосвіт. навч. закл. – Х.: Ранок, 2008. – 224 с. (*У співавт.*)
- Всесвітня історія. Початок Нового часу. 8 клас: Універс. навч. комплекс. – К.; Х.: Веста, 2008. – 72 с. (*У співавт.*)
- История земель украинских. – Х.: Фактор, 2007. – 200 с.
- История Украины XX века. 11 класс: Ответы на вопросы экзаменационных билетов государственной итоговой аттестации для классов гуманитарного профиля. – Х.: Веста, Ранок, 2008. – 128 с. (*У співавт.*)
- Історія земель українських. – Х.: Фактор, 2007. – 200 с.
- Історія України XX сторіччя. 11 клас: Відповіді на питання екзаменаційних білетів державної підсумкової атестації для класів гуманітарного профілю. – Х.: Веста, 2008. – 128 с.
- Історія України. 8 клас: Універс. навч. комплекс. – К.; Х.: Веста, 2008. – 80 с.

Ручинська О. А.

- Благотворительность и литургии в античных городах Северного Причерноморья // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – X., 2008. – С. 40–41.
- Історія Стародавнього Сходу. Навчально-методичний посібник для студентів I курсу. – Х.: ХНУ, 2008. – 108 с.

Мартем'янов О. П.

- К 80-летию Владимира Ивановича Кадеева // Вестник древней истории. – 2007. – № 3. – С. 227–228. (*У співавт.*).
- К 80-летию Владимира Ивановича Кадеева // Российская археология. – 2008. – № 2. – С. 180–182. (*У співавт.*).
- Положението на селяните в Долна Мизия и Тракия през първите векове от новата ера // Списание на Българската академия на науките. – София, 2008. – Кн. 4. – С. 20–25.
- Практические занятия по изучению древних языков и истории древнего мира как элемент профессиональной подготовки студентов Харьковского университета в конце XIX – начале XX вв. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – X., 2008. – С. 67–68. (*У співавт.*).
- Проблемы истории Нижнедунайского лимеса в книге болгарского ученого // ANTIQUITAS AETERNA. Поволжский антиковедческий журнал. – Саратов, 2007. – Вып. 2: Война, армия и военное дело в античном мире. – С. 390–396.

Сергеев І. П.

- Історія Стародавнього Сходу. Навчально-методичний посібник для студентів I курсу. – Х.: ХНУ, 2008. – 108 с.
- Представления императоров Галлиена и Аврелиана от путей вывода Римской империи из политического кризиса // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – X., 2008. – С. 60.

Сорочан С. Б.

- Византистика в трудах ученых Харьковского университета (1804–1917 гг.) // Дриновський збірник. – 2008. – Т. 2. – С. 51–68. (У співавт.).
- Византия и хазары в Таврике: господство или кондоминиум? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). - К., 2007. - Вип. 7. - С. 44–70.
- Візантія і Русь у працях істориків українських земель Російської імперії в 1804–1874 рр. // Слов'янські обрії. Междисциплінарний збірник наукових праць. - К., 2006. - Вип. 1. - С. 471–478. (У співавт.).
- До 80-річчя з дня народження І. А. Антонової - невтомної дослідниці Херсонеса // Археологія. - 2008. - № 2. - С. 109–111. (У співавт.).
- Еще раз о тудуне Херсона и статусе Боспора и Фанагории в начале VIII в. // Хазарский альманах. – К.; Х., 2007. – Т. 6. – С. 201–222. (У співавт.).
- Исследование строительных растворов раннесредневекового времени Херсонеса: первый опыт // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007 – Вип. 9. - С. 490–493. (У співавт.).
- Кафедра истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета 30 лет / Авторы-составители В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан. Отв. ред. С. Б. Сорочан. – Х., 2008. - 160 с. (У співавт.).
- О византийских преториях в «Итадели» Херсона // IX Боспорские чтения «Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Militaria». - Керчь, 2008. - С. 257–262.
- О датировке времени борьбы Юстиниана II Ринотмета с византийским Херсоном // Древности Причерноморья. - Одесса, 2008. - Вып. 8. - С. 357–359.
- О предварительных результатах исследования ранневизантийского претория в «Итадели» Херсонеса // Кондаковские чтения – 2. Проблемы культурно-исторических эпох. Материалы Международной науч. конф. – Белгород, 2008. - С. 253–258.
- О результатах работах экспедиции Харьковского университета в «Итадели» Херсонеса в 1996–2007 гг. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – Х., 2008. – С. 89–90.

- Об агоре византийского Херсона, ее церквах и палатиях // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Симферополь, 2008. – Вып. 3. – С. 91–114.
- Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории «Цитадели» Херсонеса в 2006 г. // Археологічні дослідження в Україні 2005–2006 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 343–347. (*У співавт.*).
- Основные этапы истории археологического изучения цитадели Херсонеса Таврического // Боспорские исследования. – 2008. – Вып. 19. – С. 156–249. (*У співавт.*).
- Херсонес Таврический. Краткий путеводитель по городищу. – Х.: Библекс, 2007. – 128 с. (*У співавт.*).
- [Рец.] Причерноморье в Средние века / Под ред. С. П. Карпова. Вып. 6. – М.; СПб.: Алетей, 2005 (труды исторического факультета МГУ). 248 с. // Византийский временник. – М., 2007. – Т. 66 (91). – С. 275–277. (*У співавт.*).
- [Рец.] Херсонесский сборник. Supplement 1. Топография Херсонеса Таврического. Водосборная цистерна жилого дома в квартале VII (IX–XI вв.) / Под ред. А. Б. Бернацки, Е. Ю. Клеминой. – Севастополь: Издат. дом. «Максим», 2006. – 240 с. // Археологія. – 2008. – № 1. – С. 103–108.

Латишева О. В.

- Мартирії візантійського Херсона (VI–X ст.) // Збірник наукових праць. Серія «історія та географія». Харк. нац. пед. ін.-т ім. Г. С. Сковороди. – 2008. – Вип. 29. – С. 117–119.
- Особенности архитектурно-литургической реконструкции базилик византийского Херсона // Кондаковские чтения II. «Проблемы культурно-исторических эпох». – Белгород: БелГУ, 2008. – С. 259–265.

Акімов О.Б.

- Об участии ветеранов в формировании муниципальной администрации римской Дакии // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – Х., 2008. – С. 48.

Михаліцин П. Є.

- Культурно-исторические предпосылки возникновения трагедии «Φρίξ ἢς πάϊτων» («Страждущий Христос»): драматургическая

інновація Григорія Назіанзіна // Дриновський збірник. – 2008. – Т. 2. – С. 69–75.

- Мариология трагедии «Φριζ πρὸς πάζτων» («Страждущий Христос») и ее сопоставление с мариологией Григория Назіанзіна (Богослова) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць [Харк. нац. ун-ет імені В. Н. Каразіна]. – 2007. – Вип. 10. – С. 202–213.
- Об основных целях создания и литературном достоинстве трагедии «Φριζ πρὸς πάζτων» («Страждущий Христос») // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2008. – Вып. 8. – С. 249–255.

Пяничук О. А.

- Магическое значение ритуалов бальзамирования в заупокойном культе Древнего Египта по текстам «Книги Мертвых» // Материалы международной научной конференции Кондаковские чтения II. Проблемы культурно-исторических эпох. – Белгород, 2008. – С. 382–385.
- Магическое значение сердца в заупокойных верованиях древних египтян эпохи Среднего царства (XXII–XVIII вв. до н.э.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць [Харк. нац. ун-ет імені В. Н. Каразіна]. – 2007. – Вип. 10. – С. 31–39.
- Магическое значение сердца в заупокойных верованиях древних египтян эпохи Среднего царства (XXII–XVIII вв. до н.э.) // Матеріали міжнародної наукової конференції «Каразінські читання» 20 квітня 2007 р. Тези. – Х., 2007. – С. 229–230.
- Магия и процесс демократизации заупокойного культа Древнего Египта эпохи Среднего царства (XXII–XVIII вв. до н.э.) // Матеріали міжнародної наукової конференції «Каразінські читання» 25 квітня 2008 р. Тези. – Х., 2008. – С. 231.

Токарев А. М.

- Pax как политический лозунг в идеологической борьбе между optimates и populares // Политическая жизнь Западной Европы: античность, средние века, новое и новейшее время. – Арзамас, 2008. – Вып. 5. – С. 109–114.
- Res publica как политический лозунг в «популярной» традиции // Кондаковские чтения II. Проблемы культурно-исторических эпох. – Белгород, 2008. – С. 79–83.
- Несколько замечаний о политических группировках в республиканском Риме в эпоху Поздней республики // АДСВ. – 2008. – № 38. – С. 21–40.

- Политика Октавиана в 44 г. до н.э. и образ «нового Цезаря» // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – X., 2008. – С. 61–62.
- Характерные особенности политических лозунгов «помпеянцев» (44–42 гг. до н.э.) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 71–81.

Філіппов А. М.

- Гегемонизм и анτισпартанская оппозиция в Древній Греции в 395–386 гг. до н.э. // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VI международной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (10–11 октября 2008 г.). – X.: ООО «НТМТ», 2008. – С. 62.

Фомін М. В.

- О «крытых кладбищах» византийского Херсона // II Кондаковские чтения «Проблемы культурно-исторических эпох». – Белгород: БелГУ, 2008. – С. 270–279.
- О происхождении Афонского погребального обряда // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – X., 2008. – С. 90.

Янко А. Л.

- Этрусская знать и ее наименование в исторических источниках // II Кондаковские чтения «Проблемы культурно-исторических эпох». – Белгород: БелГУ, 2008. – С. 59–66.

Кафедра нової та новітньої історії

Йолкін А. І.

- Русская научная и культурная эмиграция в Польше в 20-30-е гг. XX ст. // Российско-польский альманах (Ставрополь-Волгоград). – 2008. – Вып. 3. – С. 199–205.
- Русские ученые-эмигранты в Польше в 20 – 30-е гг. XX в. // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 291–300.

Миколенко Д. В.

- Бікамералізм в історичній ретроспективі // Двопалатний парламент: світовий досвід та українські реалії / Ред. О. А. Фісун – Х.: Золоті сторінки, 2008. – 200 с.
- Варіанти вдосконалення українського законодавства щодо виборів народних депутатів // Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, культура, духовність. Матеріали науково-практичної конференції. – Ч. II. – Х., 2008. – С. 2007–2008. (*У співавт.*)
- Диференціація ліберальних і консервативних партій Болгарії на межі ХІХ – ХХ століть: спроба кластерного аналізу // Дриновський збірник. – 2008. – Т. 2. – С. 179–187.
- Місце лівоцентристських партій у політичному спектрі країн ХХІ ст.: порівняльний аналіз західноєвропейських і українських реалій // Матеріали міжнар. науково-теоретичної конф. «Перспективи демократичного соціалізму в контексті загальноєвропейських і світових тенденцій». – К., 2008. – С. 134–135.
- Об'являване на незалежності през 1908 г. през погледа на дяноцентристките партии в България // Списание на Българската академия на науките. – 2008. – № 4. – С. 3–7.
- Особливості, напрями, чинники та механізми розвитку партійної системи // Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. – К., 2008. – С. 35–47. (*У співавт.*)
- Правоцентристські партії у системі влади Князівства Болгарії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – 148 с.

Пугач Є. П.

- Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: Навчально-методичний посібник. – Х.: Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – 105 с.
- История подготовительного факультета для иностранных граждан Харьковского университета: Пять лет с подготовительным факультетом. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008.
- Місце Національного фронту у політичному житті Чехословаччини в 1945–1948 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 17. – К., 2008. – С. 155–168.
- Народні фронти // Світова історія: ХХ ст. Енциклопедичний словник. – Львів: Літопис, 2008. – С. 544–555.

- Професор С. И. Сидельников – видаючий педагог и організатор науки // Дриновський збірник. – 2008. – Т. 2. – С. 279–282.

Страшнюк С. Ю.

- Ползотворно научно сътрудничество между Украина и България // Родознание.Genealogia. – Година XII, Кн. 2-3. – София, 2007. – С. 11–15.
- Центр болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова // Схід/Захід. Історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 9–10. – С. 418–422.

Тумаков О. І.

- Банда чотирьох // Світова історія: XX ст. Енциклопедичний словник – Львів: Літопис, 2008. – С. 64–65.
- Кан Ювей // Світова історія: XX ст. Енциклопедичний словник – Львів: Літопис, 2008. – С. 382.
- Мікі Такео // Світова історія: XX ст. Енциклопедичний словник – Львів: Літопис, 2008. – С. 792.
- Міядзява Кііті // Світова історія: XX ст. Енциклопедичний словник – Львів: Літопис, 2008. – С. 541.
- Сінхайська революція // Світова історія: XX ст. Енциклопедичний словник – Львів: Літопис, 2008. – С. 738–740.
- Хосокава Моріхіро // Світова історія: XX ст. Енциклопедичний словник – Львів: Літопис, 2008. – С. 901

Ченчик Д. В.

- Становлення європейських федералістичних рухів у 1945 – 1947 рр. // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 300–309.

Чернявський Л. С.

- Комуністичний Інтернаціонал // Світова історія: XX ст. Енциклопедичний словник – Львів: Літопис, 2008. – С. 427–429.
- Лейбористи // Світова історія: XX ст. Енциклопедичний словник – Львів: Літопис, 2008. – С. 473.
- Лейбористська партія Великої Британії // Світова історія: XX ст. Енциклопедичний словник – Львів: Літопис, 2008. – С. 474.
- Міжнародний профспілковий рух і «пан Маршалла» // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 310–324.

- Радянські профспілки та Міжнародна організація праці: проблема взаємовідносин (1919-1953 рр.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. – 2008. – № 2. – С. 8–14.

Чижов О. П.

- Азеф // Світова історія: XX ст. Енциклопедичний словник. – Львів: Літопис, 2008. – С. 17.
- Деятельность российского департамента полиции в Болгарии (конец XIX – начало XX в) // Дриновський збірник. – 2008. – Т. 2. – С. 194–201.
- Пірл-Гарбор // Світова історія: XX ст. Енциклопедичний словник. – Львів: Літопис, 2008. – С. 638-639.
- Справа Азеф // Світова історія: XX ст. Енциклопедичний словник. – Львів: Літопис, 2008. – С. 17.

Чувпило О. О.

- Деякі найважливіші джерела з історії загальноіндійських неконгресистських визвольних рухів першої половини XX століття // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 267–279.
- Джавахарлал Неру про соціально-економічні та політичні перетворення у Радянському Союзі // Східний світ. – 2009. – №1. – С. 128–135.
- Дослідження історії індійського національно-визвольного руху в працях Р.Ч. Маджумдара // XII Сходознавчі читання А.Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – Київ, 2008. – С. 195–198.
- Забуті сторінки історії українського сходознавства // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – 2008. – Вип. 32. – С. 16–21. (*У співавт.*).
- Індія // Світова історія: XX століття. Енциклопедичний словник. – Львів, 2008. – С. 329–337.
- Історіографічні дослідження індійських авторів на першому етапі незалежності // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – 2008. – Вип. 33. – с.47–50.
- Мусульманська ліга та Індійський національний конгрес: аналіз взаємовідносин (1907 – 1927 рр.) // Методичний вісник істор. ф-ту. [Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна] – 2008. – № 7. – С. 68–78.

- Це була видатна й загадкова особистість // Юрій Йосипович Журавський. Спогади, документи, матеріали. – Х., 2008. – С. 49–51.

Гурінова О. М.

- Вардарська Македонія в політичних планах Сербії (1914 – 1915 рр.) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 281–291.

Дем'янчук Ю. А.

- Влияние внешнего фактора на создание Союзного государства Беларуси и России // Тези доповідей X Республіканської науково-методичної конференції молодих вчених. – Брест (Білорусь), 2008. – С. 156–157.
- Утворення спілки Білорусі та Росії // Збірник наук. праць Харк. нац. педагогічного ун-ту ім. Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2008. – Вип. 32. – С. 86–96.

Дмитрієва О. Є.

- Военнопленные в России чехи и словаки в планах чехословацких политиков по возрождению государства // Каразінські читання (Історичні науки): Матеріали 61-ї міжнар. наук. конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008, 25 квітня 2008 р.). – Х., 2008. – С. 94.

Лихачова Т. М.

- Біженці із західних губерній Російської імперії крізь призму харківської преси (1915-1917 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць [Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна]. – 2008. – Вип. 11. – С. 277–286.
- Участие российских общественных организаций в оказании помощи польским беженцам в России (август 1914-октябрь 1917 гг.) // Российско-польский исторический альманах. Вип. 3. – Ставрополь-Волгоград, 2008. – С. 174–185.
- Проблеми біженців із західних губерній Російської імперії на сторінках газети «Харьковские губернские ведомости» в 1915 р. // Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Збірник наукових праць. Ч. IV. – Х., 2008. – С. 90–96.

Мазурика Ю. В.

- Китай глазами русских миссионеров XVIII-XIX вв. (конфессиональный аспект восприятия конфуцианской культуры) // Каразінські читання (Історичні науки): Матеріали 61 міжнародної наукової конференції молодих вчених, ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р. – Х., 2008. – С. 186–187.

- «Миссионерский монолог» в истории восточноазиатского христианства: к проблеме различий миссионерских практик // Материалы докладов XV Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых — Ломоносов-2008»: Востоковедение и африканистика. – М., 2008. – С. 60–63.
- Пекин и Харьков в деятельности архиепископа Флавиана (Городецкого): опыт микроисторического анализа // Логуновские чтения. Сб. материалов Международной научно-практической конференции. – Воронеж, 2008. – Вып. 1. – С. 72–75.
- Роль образовательной деятельности архиепископа Николая (Касаткина) в становлении и развитии Японской Православной Церкви // Молодые ученые Харьковщины-2008: Программа и материалы конференции молодых ученых. – Х.: Изд-во НУА, 2008. – С. 53–58.
- Українці на чолі Російських духовних місій (за матеріалами досліджень М. Адоратського) // Матеріали VIII Всеукраїнської конференції «Духовність українства XXI століття» (16-17 травня 2008 р.). – Кіровоград, 2008. – С. 332–336.
- Христианское миссионерство в Восточной Азии как особый тип распространения христианства в языческой среде // V Харківські студентські філософські читання. Матеріали міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. – Х., 2008. – С. 138–140.

Роговий Є. С.

- Чи був словацький режим 1939-1945 рр. клеро-фашистським? // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць [Харк. нац. ун-ет імені В. Н. Каразіна]. – 2008. – Вип. 11. – С. 117-123.
- Чи був словацький режим 1939-1945 рр. клеро-фашистським? // Каразінські читання (Історичні науки): Матеріали 61 міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008, 25 квітня 2008 р.). – Х., 2008. – С. 241–242.

Сайпанова А. О.

- Вклад профессора С. И. Сидельникова в изучении истории Болгарского революционного центрального комитета // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць [Харк. нац. ун-ет імені В. Н. Каразіна]. – 2007. – Вип. 10. – С. 214–223.
- Политическая деятельность Василя Левского в освещении профессора С.И. Сидельникова // Каразінські читання (Історичні

науки): Матеріали міжнародної наукової конференції, Харків, 25 квітня 2008 р. – Х., 2008. – С. 251–252.

Тавшунський О. М.

- Генри Стэнли и Эдвард Марель: к вопросу о смене понятий в истории независимого государства Конго // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених-істориків «Шевченківська весна». – «Історія». – 2008. – Вип.6. – Ч. 2. – Т. 2. – С. 158–160.

Фалько С. А.

- Роль ГШ Російської імператорської армії в організації розвідницьких служб Росії на Далекому Сході 1883-1905 рр. // Каразінські читання (Історичні науки): Матеріали 61 Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). – Х., 2008. – С. 289–291.

Шановалова О. О.

- Проблема «северных территорий» в образовательно-воспитательной работе с японскими школьниками // Материалы докладов 15 Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых —Львов-2008”. Секция «Востоковедение, африканистика». – М., 2008. – С. 236–239.
- Проблемы и новые возможности перехода от сырьевого к высокотехнологическому производству в контексте российско-японских экономических отношений // Проблемы модернизации экономики и экономической политики России. Экономическая доктрина РФ: Материалы Российского научного экономического собрания (Москва, 19-20 октября 2007 г.). – М., 2008. – С. 979–989.
- Россия-Япония: студенческие обмены // Каразінські читання (Історичні науки): Матеріали 61 Міжнародної наукової конференції молодих вчених, ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р. – Х., 2008. – С. 305–306.

Штан Г. В.

- Национально-демократическая партия и «польский вопрос» в Государственной Думе Российской империи(1906-1914) // Формування історичної пам'яті Польщі і України: Матеріали Міжнар. наук.-практич. конференції, м. Харків, 12 травня 2007 р. – Х., 2008. – С. 281–292.
- Положение поляков в Российской империи в начале XX века // Каразінські читання (Історичні науки): Матеріали 61 Міжнародної

наукової конференції молодих вчених, ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р. – Х., 2008. – С. 319–320.

Кафедра історії України

Бердута М. З.

- Методичні вказівки для написання курсових, бакалаврських та магістерських робіт студентами історичного факультету. – Х.: ХНУ, 2008. – 14 с.
- Національна і державна символіка України: Методичні вказівки зі спецкурсу. – Х.: ХНУ, 2008. – 26 с.
- Спогади про Ю.Й. Журавського «Вот такой он человек» // Юрій Йосипович Журавський. Спогади, документи, матеріали. – Х.: ХНУ, 2008. – С. 12-13.

Журавльов Д. В.

- Навчальна програма з історії України (освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст», «магістр»). – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. – 43 с. (*У співавт.*).

Калініченко В. В.

- Геноцид 1932-1933 рр. на Харківщині // Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Трагедія народу: Матеріали міжвузівської конференції, присвяченої 75-й річниці голодомору в Україні 18 листопада 2008 р. – Х.: ХДАК, 2008. – С. 1–7.
- Етнічна складова голодомору 1932–1933 рр. в Україні // Сторінки пам'яті: Трагедія українського народу 1932–1933 років: матеріали науково-практичної конференції в Національній академії державного управління при Президентові України. – Х., 2008. – С. 3–9.
- Навчальна програма з історії України (освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст», «магістр»). – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. – 43 с. (*У співавт.*).
- Передмова // Голодомор 1932-1933 років на Харківщині: Зб. док. і матеріалів. – Х.: Оригінал, 2008. – С. 5–13.
- Політична історія України. – К.: Академвидав, 2008. – 552 с. (*У співавт.*).

Куліков В. О.

- Бюджеты крестьянских хозяйств // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: в 2 т. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 324–325.
- Всеобщая перепись населения // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: в 2 т. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 456–458.
- Демографическая статистика // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: в 2 т. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 675–676.
- Земские подворные переписи // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: в 2 т. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 838–839.
- Методи визначення товарності селянських господарств України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Харківської губернії) // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 88–93.
- Пошук історичної інформації в інтернеті // Методичний вісник істор. ф-ту. [Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна] – 2007. – № 6. – С. 30–44.

Майстренко В. С.

- Антиукраїнський терор після декларованої українізації. Чому? // Вісник Харк. нац. ун-ту. – 2008. – № 822: «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – Вип. 10. – С. 15–23. (У співавт.).
- Навчальна програма з історії України (освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст», «магістр»). – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. – 43 с. (У співавт.).
- Українська автокефальна православна церква в історії Слобожанщини та Донбасу (1926–1930 рр.) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 159–169 (У співавт.).

Мигаль Б. К.

- Почесні члени Харківського університету: Біографічний довідник. – Х.: Гимченко, 2008. – 312 с. (У співавт.).
- Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 1. – Х., 2008. – 540 с. (У співавт.).

Наумов С. О.

- Викладацька інтелігенція Харкова на початковому етапі національно-демократичної революції (1917 р.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – «Історія». – С. 335–337.
- До питання про масштаби й динаміку українського політичного руху в Російській імперії (90-і рр. XIX ст. – поч. XX ст.) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 159–169.
- Історіографія українського національного руху імперської доби: сучасні тенденції, конфлікт парадигм // Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії: Зб. наук. робіт». – Х.: Вид. ХНЕУ, 2008. – Ч. 3. – С. 83–90.
- Навчальна програма з історії України (освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст», «магістр»). – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. – 43 с. (*У співавт.*).
- Національне відродження, націєтворення, «український проект»: ключові поняття в курсі історії України імперської доби та їх сучасні інтерпретації // Методичний вісник істор. ф-ту. [Харк. нац. ун-ет ім. В. Н. Каразіна] – 2007. – № 6. – С. 97–104.
- Проблема формування національної політичної еліти в історичній літературі: нерадянська історіографія українського політичного руху в Російській імперії (1917-1991 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. 23. – С. 326–336.
- Проблематика українського політичного руху в Російській імперії в сучасній історіографії // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: Зб. наук. праць. – Рівне, 2007. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 37–45.
- Становлення українського політичного руху на Північному Лівобережжі: структурна характеристика (90-і рр. XIX ст. – 1904 р.) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 38. – С. 119–123.
- Сучасна історіографія українського політичного руху в Російській імперії // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2008. – № 4. – С. 62–71.
- Український політичний рух у Російській імперії (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Навч. посібник. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – 91 с.

- Харківська Українська студентська громада (кінець XIX – початок XX ст.) // *Universitates. Наука и просвещение* [Харьк. нац. ун-ет имени В. Н. Каразина]. – 2008. – С. 18–28.
- Червонозаводський район Харкова в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) // Інформаційний регіональний портал «Харківщина» [Режим доступу: <http://irp.kharkov.ua>]. Доступ – 10.01.2008 р.

Посохова Л. Ю.

- Доля українського інтелектуала: Андрій Прокопович (1757-1826) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XIV. «Історія». – Вінниця, 2008. – С. 25–30.
- Опыт полидисциплинарного исследования интеллектуальных сообществ: коллегіумы Украины в XVIII веке // Теории и методы исторической науки: шаг в XXI век. Материалы международной научной конференции / Отв. ред. Л.П. Репина, ИВИ РАН. – М., 2008. – С. 142–143.
- Передмова // Ковалевский А. П. Григорій Сковорода: Дослідження і переклади. – Х.: Атос, 2007. – С. 4.
- «Рекреація»: культура відпочинку учнів та викладачів православних коллегіумів України XVIII ст. // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 169–180.
- Рух університетської ідеї у Східній Європі та конфлікти у православних коллегіумах України (друга половина XVIII – початок XIX ст.) // Збірник наукових праць. «Історія та географія» Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2008. – Вип. 32. – С. 5–15.
- «Что браху, что оставляху?»: викладання історії в православних коллегіумах України в XVIII ст. // Харк. історіографічний збірник. – 2008. – Вип. 9. – С. 203–216.
- Шлюбні стратегії випускників православних коллегіумів та формування стану духовенства в Україні XVIII ст. // Сіверянський літопис. Всеукр. наук. журн. – 2008. – № 4. – С. 108–116.

Балабай Я. В.

- Законодавча основа селянської оренди землі в УСРР у період непу // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 116–124.
- Зовнішня селянська оренда землі в УСРР у період непу // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 272–275.

- Радянська влада і селянська оренда землі // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 61 Міжнародної наукової конференції молодих вчених. – Х., 2008. – С. 23–33.

Жуков С. М.

- Організація випускних іспитів у земських школах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) // Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Збірник наукових праць. Ч. 4. – Харків: ХНЕУ, 2008. – С. 58–64.
- Спроби українізації земських шкіл Харківщини (кінець XIX – початок XX ст.) // Харків багатонаціональний: Збірник наукових праць. – Х., 2007. – С. 40–49.

Калініченко Г. В.

- Генезис земельної громади в Україні та аграрна політика більшовиків (1917-1922) // Збірник наукових праць Харк. нац. педагогічного ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – «Історія та географія». – 2008. – Вип. 35. – С. 182-190.
- Організація земельних громад на Харківщині (1922-1930 рр.) // Вісник Харк. нац. ун-ту. – 2008. – № 822: «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – Вип. 10. – С. 160–165.
- Утворення земельних громад на Харківщині та їхні функції (1922-1930 рр.) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 372–381.
- Фінанси земельної громади Харківщини в роки непу // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2008. – Вип. 32. – С. 65–71.

Корнєв О. В.

- Православна Українська Церква митрополита Івана Павловського – останній спалах національного православ'я напередодні Геноциду (1930 р.) // Харків багатонаціональний: Збірник наукових праць. – Х., 2007. – С. 59–68.
- Українська автокефальна православна церква в історії Слобожанщини та Донбасу (1926-1930 рр.) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 159–169. (*У співавт.*)

Кочарян С. Г.

- Армянская община Харькова (история и современность) // Харків багатонаціональний: Збірник наукових праць. – Х., 2007. – С. 69–80.

Олянич В. В.

- Концепції організаційно-виробничого типу селянського сімейного господарства УСРР у літературі 20-х років // Вісник Харк. нац. педагогічного ун-ту імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2008. – Вип. 32. – 102–112.
- Приватно-підприємницький тип селянського господарства в УСРР 1920-х років: теоретико-методологічні та історіографічні особливості висвітлення проблеми // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 234–246.
- Проблемно-тематичні пріоритети та концептуальні особливості сучасної української історіографії в історії селянства в УСРР 20-х років ХХ ст. // Вісник Харк. нац. педагогічного ун-ту імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2008. – Вип. 34. – С. 110–118.
- Соціально-економічна характеристика селянських господарств в УСРР 1920-х рр. (за матеріалами офіційних статистичних джерел) // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 84–87.

Олянич Л. В.

- Відносини держави з громадськими формами подолання безпритульності дітей // Вісник Харк. нац. педагогічного ун-ту імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2008. – Вип. 32. – С. 107–116.
- Всеукраїнське товариство «Друзі дітей» (1924-1936 рр.): структура та функції” // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції «Спадщина А. с. Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності», присвячена 120-й річниці з дня народження видатного педагога та Всеукраїнського науково-практичного семінару «Упровадження ідей А. С. Макаренка в управління навчальними закладами». – Полтава, 2008. – С. 239–240.
- Дитяча безпритульність в Україні 20-х – 30-х рр.: причини соціальної аномалії та форми її подолання // Матеріали міжнародної конференції «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій». – Суми, 2008. – С. 29–31.
- Німецька історіографія проблем безпритульності дітей в Україні 1920-130-х рр.: огляд праць «марбурзької школи» // Вісник Харк.

нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 246–256.

- Особливості сучасної історіографії феномену дитячої безпритульності в УРСР 20-30-х рр. // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії». – Х., 2008. – С. 96–103.

Підгорна О. Б.

- Монастирі Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. // Збірник наукових праць Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2008 – Вип. 29-30. – С. 51–56.

Ришкова А. О.

- Радянська політика в галузі соціальної опіки в УСРР (20-ті – поч. 30-х років XX ст.) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 180–189.

Скиданова А. В.

- Від системи відкупів до казенної монополії: розвиток торгівлі спиртними напоями у Харківській губернії у XIX ст. // Проблеми історії та археології України: Матеріали VI Міжнарод. науч. конф., посвящ. 150-літтю со дня рождження академіка В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – Х., 2008. – С. 99–100.
- Вплив державної економіко-правової політики на розвиток постійної торгівлі у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Матеріали 61-ї Міжнародної наукової конференції „Каразінські читання” (історичні науки). – Х., 2008. – С. 265–266.
- Оберти та прибутки закладів стаціонарної торгівлі у Харківській губернії (80-90-ті роки XIX ст.) // Вісник Харк. нац. педагогічного ун-ту імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2008. – Вип. 29–30. – С. 42–48.
- Підготовка працівників торгівлі комерційними навчальними закладами Харкова (друга половина XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 2007. – № 4. – С. 53–62.
- Товарна структура стаціонарної торгівлі в Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Культура та інформаційне суспільство XXI ст.: матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції молодих учених – Х.: ХДАК, 2008. – С. 41–42.
- Участь єврейського населення в торгівлі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Харків багатонаціональний: Збірник наукових праць. – Х., 2007. – С. 128–145.

Кафедра історії Росії**Волосник Ю. П.**

- Ліквідація приватного кредитно-грошового ринку в Україні в умовах зламу непу (кінець 1920 – 1930-х рр.) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 134–144.

Духопельников В. М.

- Абсолютизм Павла I // Вісник Чернігівського держ. педагогічного ун-ту імені Т. Г. Шевченка. – 2008. – Вип. 52. «Історичні науки». – № 5. – С. 45–48.
- Історія Росії. Методичні вказівки до самостійної роботи студентів 1-2 курсів історичного факультету. – Х.: ХНУ, 2008. – 24 с. (*У співавтор.*)
- Проблемы преподавания истории России в вузах Украины // Научные Ведомости БелГУ. «История. Политологи. Экономика». 2008. – № 1 (41). Вип. 5. – С. 187–190.
- Раскольников Федір Федорович // Світова історія: XX століття. Енциклопедичний словник. – Львів: Літопис, 2008. – С. 675–676.
- Рудзутак Ян Ернестович // Світова історія: XX століття. Енциклопедичний словник. – Львів: Літопис, 2008. – С. 701.
- Рютін Мартем'ян Микитович // Світова історія: XX століття. Енциклопедичний словник. – Львів: Літопис, 2008. – С. 712.
- Самостійна робота студентів – важлива складова в підготовці студентів-істориків // Методичний вісник істор. ф-ту. [Харк. нац. ун-ет ім. В. Н. Каразіна] – 2007. – № 6. – С. 45–60.

Лантух В. В.

- [Рец.] В. В. Кириллов История России. Учебное пособие. – М.: Юрайт, 2007. – 661 с. // Методичний вісник істор. ф-ту. [Харк. нац. ун-ет ім. В. Н. Каразіна] – 2007. – № 6. – С. 177.

Любичев М. В.

- Баран В. Д., Гопкало О. В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К., 2006 [Рецензія: М. В. Любичев] // Российская археология. – 2008. – № 1. – С. 161–164.
- Домостроительство на памятниках горизонта Боромля // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 38–49.

- Кієво-черняхівські контакти ступеней C1b–C2 на території дніпро-донецької лесостепі в світє виділення «горизонта Боромля» // *Germania–Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов.* – Калининград, 2008. – С. 44–67.
- Контакти осілого населення дніпро-донецького лісостепу з сарматами в середині I – середині III ст. // *Археологія.* – 2008. – № 2. – С. 22–29.
- Об этнокультурных процессах позднеимского времени в зоне дніпро-донецької лесостепі (в світє исследования археологического комплекса Войтенки) // *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов.* – Тула, 2008. – С. 257–290.
- Черняхівська культура басейна Мжи (Северський Донец) по матеріалам поселень // *Верхнедонской археологический сборник.* – Липецк; Санкт-Петербург, 2007. – С. 219–236.
- Етнокультурний підтекст распространения фибул группы Альмгрен VII восточнее Днепра // *Древности. 2006–2008.* – 2008. – С. 36–47.
- *Zu Herstellung von Drehscheibenkeramik in der Tschernjachow-Kultur. Ein Brennofen aus der Siedlung Vojtenki 1. Ostukraine// Ethnographisch-Archaeologische Zeitschrift.* – 2007. – Heft 2. – S. 187–202.

Мизгін К. В.

- К вопросу о времени поступления римских монет в среду черняхівського населення // *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна.* – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 50–63.
- Кілька нових знахідок римських монет на території Харківської області // *Вісник Харк. нац. педагогічного ун-ту ім. Г. С. Сковороди.* – 2008. – Вип. 29–30. – С. 32–36.
- Находки «варварских» подражаний римским монетам на території української лесостепі и Молдовы // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г.* – Х., 2008. – С. 78.
- Некоторые аспекты политической и экономической истории населения дніпро-донецької лесостепі во второй четверти I тысячелетия н. э. по нумизматическим данным // *Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Germania-Sarmatia.* – Калининград, 2008. – С. 68–87.

- Римские монеты на черняховских памятниках междуречья Днепра и Северского Донца (к вопросу о времени появления черняховской культуры в регионе) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. – Тула, 2008. – С. 291–303.

Степаненко Т. Л.

- Роль університетської освіти в розбудові Української держави // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки. Тези XI Міжнар. науково-практичної конфер. 7-8 червня 2007 р. – Х., 2007. – С. 121–122.
- Університетська освіта в контексті Болонського процесу // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки. Тези XII Міжнар. науково-практичної конфер. 7–8 червня 2008 р. – Х., 2008. – С. 153–154.

Щербина В. П.

- Деякі аспекти ролі російського газового комплексу в інтеграції СНД (1991 – 2007 роки) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 349–359.
- Історія Росії. Методичні вказівки до самостійної роботи студентів 1-2 курсів історичного факультету. – Х.: ХНУ, 2008. – 24 с. (*У співавт.*)
- Самостійна робота студентів – важлива складова в підготовці студентів-істориків // Методичний вісник істор. ф-ту. [Харк. нац. ун-ет ім. В. Н. Каразіна] – 2007. – № 6. – С. 45–60. (*У співавт.*)

Петров І. Ю.

- Ліберальна інтелігенція Харківського університету про реформування державно-політичного устрою Росії у пореформений період // Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2008. – Вип. 27. – С. 128–136.

Рябуха Ю. В.

- Збройні сили Півдня Росії на території України у 1919 р. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2008. – 23 с.

Щербина І. В.

- Ліквідація нової буржуазії (1928–1932 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2008. – 23 с.

Яковенко Ю. Л.

- Концесійна політика Радянської держави: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2007. – 18 с.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Буйнов Ю. В.

- Йому підвладні роки та століття [про Б.А. Шрамка] // Проблемы археологии Восточной Европы. – Х., 2008. – С. 5–6. (*У співавт.*)
- Материали позднего бронзового века из поселения Великая Тополяха-1 на Северском Донце // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 7–19.
- Студенокская группа памятников финального этапа позднего бронзового века // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. – Х., 2008. – С. 42–55.

Бутенко В. І.

- Методологічні аспекти сприйняття педагогами інновацій в освіті // Методичний вісник істор. ф-ту. [Харк. нац. ун-ет ім. В. Н. Каразіна] – 2008. – № 7. – С. 51-62

Зайцев Б. П.

- Борис Петрович Зайцев (К 80-летию со дня рождения): Библиограф. указ. / Сост.: В. Д. Прокопова, С. Б. Глибицкая, С. М. Куделко. – Х., 2007. – 60 с.
- Емблематика Радянської України // Джерелознавчі зошити [Харк. нац. ун-ет ім. В. Н. Каразіна]. Зошит 4. – Х., 2007. – 62 с.
- Зайцев Борис Петрович (К 80-летию со дня рождения) // Харк. архівіст. – 2007. – № 3. – С. 105–111. (*У співавт.*)
- Коротко про архіви органів влади Слобідської України другої половини XVII – початку XX ст. // Харк. архівіст. – 2007. – № 3. – С. 49–59.
- Незабываемое // Харк. історіогр. збірник. – 2008. – Вип. 9. – С. 218–228.
- Память о войне в документах // Альманах. – 2008. – С. 178–191. (*У співавт.*)
- Почесні члени Харківського університету: Біографічний довідник. – Х.: Тимченко, 2008. – 312 с. (*У співавт.*)
- Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т. 1. – Х., 2008. – 540 с. (*У співавт.*)

- «Художниця Європейського значення»: Штрихи до біографії Зінаїди Серебрякової (до 40-річчя з дня смерті) // Харк. архівіст. – 2007. – №3. – С. 64–72. *(У співавт.)*.
- Юрій Йосипович Журавський. Спогади, документи, матеріали. – Х.: Тимченко, 2008. – 160 с. *(Серед укладачів)*.

Іващенко В. Ю.

- Виставкова діяльність музею історії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна як важлива складова навчально-виховного процесу // Методичний вісник істор. ф-ту. [Харк. нац. ун-ет ім. В. Н. Каразіна] – 2007. – № 6. – С. 61–64. *(У співавт.)*.
- Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. Т. 1. – Х., 2008. – 540 с. *(У співавт.)*.
- «Художниця європейського значення»: Штрихи до біографії Зінаїди Серебрякової (до 40-річчя з дня смерті) // Харк. архівіст. – 2007. – № 3. – С. 64–72. *(У співавт.)*.

Каплін О. Д.

- А. С. Хомяков о русской истории. Стаття 1-4 [<http://rusk.ru/st.php?idar=113214>]. – 29.08.2008.
- Анфимов Яков Афнасьевич // Историческая энциклопедия: 1900-1917. – М., 2008. – С. 37.
- Буцинский Петр Никитич // Историческая энциклопедия: 1900-1917. – М., 2008. – С. 81–82.
- Вязигин Андрей Сергеевич // Историческая энциклопедия: 1900-1917. – М., 2008. – с.130–135. *(У співавт.)*.
- Е. И. Станевич и Слобожанщина // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – Х., 2008. – С. 92–93. *(У співавт.)*.
- Евстафий Воронец и его наследие // [<http://rusk.ru/st.php?idar=113294>]. – 19.09.2008.
- Задонский Василий Андреевич // Историческая энциклопедия: 1900-1917. – М., 2008. – С. 206–207.
- Знаменский Иоанн Павлович // Историческая энциклопедия: 1900-1917. – М., 2008. – С. 216–217.
- Кульчицкий Николай Константинович // Историческая энциклопедия: 1900-1917. – М., 2008. –С. 276. *(У співавт.)*.

- Мировоззрение славянофилов. История и будущее России. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – 448 с.
- Остроумов Михаил Андреевич // Историческая энциклопедия: 1900–1917. – М., 2008. – С. 373–374.
- Памяти Михаила Осиповича Меньшикова (1859-1918) // [http://rusk.ru/st.php?idar=113294]. – 18.09.2008.
- Предисловие, составление, примечания // Вязигин Андрей. Манифест созидательного национализма. – М., 2008. (*У співавт.*)
- Проблема «славянофильство и либерализм» как предмет осмысления в российской общественной мысли // Российский либерализм в региональном измерении: идеи, структуры, тактики, лидеры. Пленарные доклады и материалы конференции. 10-12 сентября 2008. Ярославль, 2008. – С. 50–55.
- Святитель Игнатий (Брянчанинов) о разрешении крестьянского вопроса и духовном состоянии Росийского общества XIX в. // Вісн. Чернігів. держ. пед. ун-ту. «Іст. науки». – 2008. – Вип. 52. – № 3. – С. 102–107. (*У співавт.*)
- Скубачевский, о. Петр Николаевич // Историческая энциклопедия: 1900–1917. – М., 2008. – С. 489–490.
- Фёдор Венедиктович Езерский // [http://rusk.ru/st.php?idar=1132948]. – 06.10.2008.
- Хомяков Дмитрий Алексеевич // Историческая энциклопедия: 1900–1917. – М., 2008. – С. 570–572.

Куделко С. М.

- Василь Каразін. Людина, яка заснувала Харківський університет // Світогляд. – 2008. – № 3 (11). – С. 23–25. (*У співавт.*)
- Деякі питання сучасного історичного краєзнавства // Краєзнавство. – 2008. – № 1–4. – С. 219–220.
- Є. К. Редін – професор Харківського університету. – Х., 2008. – 228 с. (*У співавт.*)
- Є. К. Редін як історіограф // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 214–223. (*У співавт.*)
- Имена американских политических деятелей на карте мира // Культура народов Причерноморья. – 2008. – № 142. – Т. 1. – С. 56–57. (*У співавт.*)

- История Украины: Учебное пособие для иностранных студентов. – Х.: «Кортес-2001», 2008. – 248 с. (*У співавт.*)
- Политика, опрокинутая в прошлое // Русский журнал. – 2008. – № 13. – С. 6.
- Почесні члени Харківського університету. Біограф. довідник. – Х.: Тимченко, 2008. – 312 с. (*У співавт.*)
- Профессор Б. А. Шрамко как преподаватель // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85 – летию Б. А. Шрамко. – Х, 2008 – С. 105. (*У співавт.*)
- Страницы воспоминаний // Юрій Йосипович Журавський. Спогади, документи, матеріали. – Х., 2008. – С. 21–27.
- Судьба одной книги (к 50-летию учебника В. И. Астахова «Курс лекций по русской историографии») // Харк. історіограф. зб. – 2008. – Вип. 9. – С. 129–135. (*У співавт.*)
- Харківський університет ХІХ – поч. ХХ ст. у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т. Т. 1. – Х.: Сага, 2008. – 540 с. (*У співавт.*)
- Харьков в 70-е гг. ХІХ – нач. ХХ вв. (Социокультурный контекст творчества Марина Дринова) // Дриновський збірник. – 2008. – Т. 2. – С. 265–268. (*У співавт.*)
- Центр краєвчення Харківського національного університета імені В. Н. Каразіна // Universitates. Наука и просвещение [Харьк. нац. ун-ет імені В. Н. Каразіна]. – 2008. – № 4. – С. 43.
- Эти встречи забыть невозможно // Покликання бути людиною: пам'яті Юрія Зинвійовича Данилюка (1958–2005). – К., 2008 – С. 37–40. (*У співавт.*)

Павлова О. Г.

- 200 років Пархомівській Свято-Покровській церкві (1908–2008): Буклет. – Х., 2008. – 4 с.
- В идеалах прошлого // Юрій Йосипович Журавський. Спогади, документи, матеріали. – Х: Тимченко, 2008. – С. 38–39.
- Зайцев Борис Петрович (К 80–летию со дня рождения) // Харк. архівіст. – 2007. – № 3. – С. 105–111. (*У співавт.*)
- [Рец.] Гребник Ю. Л. Пархомівка: історія та особистості. – К.: Основа, 2008. – С. 5–7.

Пікалов В. Г.

- Спогади // Юрій Йосипович Журавський. Спогади, документи, матеріали. – Х: Тимченко, 2008. – С. 40–42.
- Судьба одной книги (к 50-летию учебника В. И. Астахова «Курс лекций по русской историографии») // Харк. історіограф. зб. – 2008. – Вип. 9. – С. 129–135. (*У співавт.*).

Посохов С. І.

- Актовые речи профессор-иностранцев Харьковского университета первой четверти XIX в.: трансфер университетской идеи // Вопросы образования. – М., 2008. – № 3. – С. 264–275.
- Вступ // Кафедрі історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна – 50 років. – Х., 2007. – С. 4–5.
- Историография вчера, сегодня, завтра // Харк. історіограф. збірник. – Х., 2008. – Вип. 9. – С. 254–256. – Рец. на кн.: Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. – Одесса, 2007. – 536 с.
- Йому підвладні роки та століття [про Б. А. Шрамка] // Проблемы археологии Восточной Европы. – Х., 2008. – С. 5–6. (*У співавт.*).
- Многоликая историография: образы историографии как научной и учебной дисциплины // Теории и методы исторической науки: шаг в XXI век: Матер. междунар. науч. конф. – М., 2008. – С. 243–245.
- Почесні члени Харківського університету: Біографічний довідник. – Х.: Тимченко, 2008. – 312 с. (*У співавт.*).
- Роль «немецкого образца» в процессе становления и развития университетов России XIX века: оценки и мнения в российской публицистике и историографии // Научные ведомости Белгородского гос. ун-та. «История, политология, экономика». – Белгород, 2008. – Вип. 5. – № 1 (41). – С. 170–179.
- Університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.: міркування на тему автономії // Дух і літера. Спец. випуск: «Університетська автономія». – К., 2008. – С. 172–194.
- Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. Т.1. – Х.: Сага, 2008. – 540 с. (*У співавт.*).
- Харьков в 70-е гг. XIX – начале XX вв. (социокультурный контекст творчества Марина Дринова) // Дриновский сборник. – Х.: София, 2008. – Т. 2. – С. 265–268. (*У співавт.*).

- Эти встречи забыть невозможно // Покликання бути людиною: пам'яті Юрія Зіновійовича Данилюка (1958 – 2005). – К., 2008. – С. 37–40. (*У співавт.*).
- Юрій Йосипович Журавський. Спогади, документи, матеріали. – Х., 2008. – 160 с. (*Серед укладачів*).

Скирда В. В.

- Курган «Веселая могила»: погребальный комплекс половецкого времени на Харьковщине // «Слово о полку Игоревім» та його епоха. – К.; Суми; Путивль, 2008. – С. 67–77. (*У співавт.*).
- Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. – Х., 2008. – С. 121–131.
- Статеві особливості лінійних і кутових показників людських черепів із Верхньо-Салтівського могильника // Інтегративна антропологія. – 2008. – № 1 (11). – С. 33–37. (*У співавт.*).

Шрамко І. Б.

- Археологічні розвідки в м. Харкові та Харківській області в 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 424–429. (*У співавт.*).
- Нове поселення XIV століття в басейні Сіверського Дінця // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – Х., 2008. – С. 81.
- Новые исследования памятников скифского времени на Харьковщине // Проблемы археологии Восточной Европы. – Х., 2008. – С. 146–163. (*У співавт.*).
- Охоронні дослідження поселення із матеріалами доби бронзи – раннього заліза «Пісочин-Мобіль» // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 436–439. (*У співавт.*).
- Охранные исследования поселения скифского времени «Саржин Яр» // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 431–435. (*У співавт.*).
- Результаты археологического исследования Більського городища в 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 429-431. (*У співавт.*).

Григор'єва М. В.

- Гуртки самоосвіти в Харківському університеті у другій половині XIX ст. // Каразінські читання (Історичні науки): Матеріали міжнародної наукової конференції 25 квітня 2008 р. – Х., 2008. – С. 81–82.
- Студентські організації підросійської України у другій половині XIX – на початку XX ст. Віддзеркалення конфлікту ідей в історичних джерелах // Конфлікти і примирення крізь призму віри. XI Всеукраїнська науково-практична конференція для студентів та молодих науковців, 11-12 квітня 2008 року. – Львів, 2008. – С. 208–222.
- Студентське Бюро праці при Харківському університеті // Соціальна історія. – К., 2008. – Вип. 3. – С. 158–162.

Кулікова Г. С.

- М. М. Лунин как преподаватель всеобщей истории Харьковского университета // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 816: «Історія». – Вип. 40. – С. 224–234.

Музей археології та етнографії Слобідської України

Задніков С. А.

- Антична кераміка другої половини VII ст. до н. е. з розкопок на Більському городищі // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула, Харьков, 10-11 окт. 2008 г. – Х., 2008. – С. 81.
- Археологічні розвідки в м. Харкові та Харківській області в 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 424–429. (*У співавт.*)
- Металлогеническое значение исследований микровключений в древних шлаках и металлах (на примере Урала и Восточной Украины) // Наукові праці Донецького національного технічного університету (ДНТУ). – 2008. – 136: Гірнично-геологічна серія. – Вип. 8. – С. 87–90. (*У співавт.*)
- Новые исследования памятников скифского времени на Харьковщине // Проблемы археологи Восточной Европы. – Х., 2008. – С. 146–163. (*У співавт.*)
- Охранные исследования поселения скифского времени «Саржин Яр» // Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 431–435. (*У співавт.*)

- Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 429–431. (*У співавт.*)

Крупа Т. М.

- А не поздравит ли мне себя одновременно с Днем музеев и Днем науки? // ХайВей. – [Электронный документ. Режим доступа: <http://h.ua/story/99185/>].
- Археологический шелк: заметки его исследователя // ХайВей. – [Электронный документ. Режим доступа: <http://h.ua/story/78539/>].
- В защиту античных гетер // ХайВей. – [Электронный документ. Режим доступа: <http://h.ua/story/127512/>].
- Дослідження археологічної органіки з кургану 1 групи Геєві могили V ст. до н. є. біля Опішного Полтавської області // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. – Х., 2008. – с.100–104.
- Его Величество – Гобелен // ХайВей. [Электронный документ. Режим доступа: <http://h.ua/story/121031/>].
- Исследование археологического текстиля из раскопок позднескифского Усть-Альминского могильника // Древняя Таврика. Посвящается 80-летию Т.Н. Высотской/ Под ред. Ю. П. Зайцева, В. И. Мордвинцевой. – Симферополь, 2007. – С. 157 – 172.
- Исследование костюма золотоордынского времени из кургана 2 группы Токовских могил // Степи Европы в эпоху средневековья / Под ред. А.В. Евглевского. – Донецк, 2008. – Вып. 6. – С. 215–268.
- История, запечатленная на фото: Альфред Федецкий (1857 – 1902 гг) // ХайВей. – [Электронный документ. Режим доступа: <http://h.ua/story/81280/>].
- Как попасть в археологическую экспедицию? Советы археолога // ХайВей. – [Электронный документ. Режим доступа: <http://h.ua/story/73993/>].
- Маршрут одного дня по Слобожанщине: Изюм // ХайВей. – [Электронный документ. Режим доступа: <http://h.ua/story/129137/>].
- Національному архітектурно-історичному заповіднику "Чернігів стародавній" – 40 років! // ХайВей. [Электронный документ. Режим доступа: <http://h.ua/story/65845/>].

- Нова книга з історії: "Чорноморець В.О. Пісочинський Свято-Василівський храм" // ХайВей. [Електронний документ. Режим доступу: <http://h.ua/story/98668/>].
- Нова наукова монографія, присвячена музею! // ХайВей. – [Електронний документ. Режим доступу: <http://h.ua/story/97056/>].
- Один сезон из жизни археолога или о чем болит душа? // ХайВей. – [Електронний документ. Режим доступу: <http://h.ua/story/93899/>].
- Опішнянські замальовки або як поєднати приємну подорож та науковий захід // ХайВей. – [Електронний документ. Режим доступу: <http://h.ua/story/103704/>].
- Путивльские зарисовки // Музеї України. – 2008. – № 1 (25). – С. 12 – 13.
- Реквием по археологическим памятникам Изюма или Международному дню памятников и исторических мест посвящается // ХайВей. – [Електронний документ. Режим доступу: <http://h.ua/story/95139/>].
- Свята та побут Слобожанщини. – Х.: Колорит, 2008. – 143 с. (Серія «Українська колекція»). *(У співаєм.)*.
- Сегодня – День археолога! // ХайВей. – [Електронний документ. Режим доступу: <http://h.ua/story/122098/>].
- Символизм в античном костюме Херсонеса Таврического // ХайВей. – [Електронний документ. Режим доступу: <http://h.ua/story/93876/>].
- Скифская модница // ХайВей. – [Електронний документ. Режим доступу: <http://h.ua/story/79218/>].
- Смерть как категория созидания. Размышления археолога вслух // ХайВей. [Електронний документ. Режим доступу: <http://h.ua/story/95906/>].
- Ткацкий комплекс из Чернигова древнерусского времени // ХайВей. – [Електронний документ. Режим доступу: <http://h.ua/story/82449/>].
- Чорнобиль в серці моїх земляків // ХайВей. – [Електронний документ. Режим доступу: <http://h.ua/story/96372/>].

Музей історії університету

Калініченко І. В.

- Музей как хранитель духовных реликвий Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина // Символика и

традиции в деятельности вузовских музеев (очерки о деятельности музеев истории высших учебных заведений г. Харькова). – Х., 2008. – С. 5–7.

Марченко О. С.

- Виставкова діяльність музею історії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна як важлива складова навчально-виховного процесу // Методичний вісник істор. ф-ту. [Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна] – 2007. – № 6. – С. 61–64. (*У співавт.*).
- Почесні члени Харківського університету. Біографічний довідник. – Х.: Тимченко, 2008. – 312 с. (*У співавт.*).

Список скорочень

- CIE – Corpus Inscriptionum Etruscarum
CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum
CIQ – Classical Quarterly
CPh – Classical Philology
FHG – *Müller, C. et Th.* Fragmenta historicorum Graecorum
IDR – Inscrupțiii Daciei romană, București
JHS – The Journal of Hellenic Studies
RE – Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
REE – Rivista di Epigrafia Etrusca
REL – Revue des Études Latines
RGG – Die Religion in Geschichte und Gegenwart
RGZM – Römisch-Germanisches Zentralmuseum
SCIVA – Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, București
SE – Studi Etruschi
WA – D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe. – Weimar, 1883 ff.
AE – L'Annee epigraphique, Paris
ВДИ – Вестник древней истории, Москва
ВИ – Вопросы истории
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВХНУ – Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
ГАОО – Государственный архив Одесской области
ДАХО – Державний архів Харківської області
ДПУ УСРР – Державне політичне управління УСРР
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗК – Земельный кодекс
ЗНУ – Записки Новороссийского университета

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МАИЭТ - Материалы по археологии и этнографии Таврии.
Симферополь
РА - Российская археология. Москва
РДІА – Російський державний історичний архів
РНК – Рада Народних Комісарів
СА - Советская археология. Москва
САИ – Свод археологических источников
СИЭ – Советская историческая энциклопедия
СЭ - Советская этнография. Москва
ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет Рад СРСР
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

Відомості про авторів

Дивногорцев Олександр Львович – канд. пед. наук, провідний науковий співробітник науково-дослідницького відділу бібліотекознавства Російської державної бібліотеки

Акімов Олександр Борисович – пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна

Арзуманова Тетяна Володимирівна – доцент кафедри українознавства та політології Харківського державного технічного університету

Балабай Яна Володимирівна – аспірантка кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Буйнов Юрій Володимирович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна

Волосник Юрій Петрович – доктор іст. наук, професор кафедри історії Росії історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Голубкін Юрій Олексійович – канд. іст. наук, професор кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна

Григор'єва Марина Віталіївна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна

Дацків Ігор – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри документознавства Тернопільського національного економічного університету

Дейнеко Сергій Миколайович – пошукач кафедри історії Росії історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Демянчук Юлія Анатоліївна – аспірантка кафедри нової та новітньої історії історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна

Йолкін Анатолій Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна

Жуков Сергій Миколайович – аспірант кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В.Н.Каразіна

Журавльов Денис Володимирович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В.Н.Каразіна

Іващенко Вікторія Юрїївна – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна, старший науковий співробітник Музею історії ХНУ імені В.Н. Каразіна

Іванов Станіслав Юрїйович – аспірант кафедри історії України історичного факультету ХНУ ім. В.Н. Каразіна

Каріков Сергій Анатолійович – канд. іст. наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Університету цивільного захисту України

Кочарян Сурен Гарнікович – аспірант кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Лиман Сергій Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри музеєзнавства Харківської державної академії культури

Мизгін Кирило Валерійович – молодший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна

Пастушенко Андрій Олександрович – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Посохов Сергій Іванович – доктор іст. наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна

Посохова Людмила Юрїївна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Ришкова Анна Олександрівна – аспірантка кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Рябченко Ольга Леонідівна – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії і культурології Харківської національної академії міського господарства

Селевич Юлія Леонідівна – пошукач ХНУ імені В. Н. Каразіна

Сорочан Сергій Борисович – доктор іст. наук, професор, завідувач кафедри стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Фалько Сергій Анатолійович – старший викладач кафедри соціальних та правових дисциплін Академії внутрішніх військ МВС України,

пошукач кафедри нової и новітньої історії історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Філіппов Андрій Михайлович – здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Хоружа Майя – науковий співробітник Харківського державного історичного музею

Чернявський Леонід Сергійович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Чувпило Олександр Олександрович – доктор іст. наук, професор кафедри нової та новітньої історії історичного факультету імені В.Н. Каразіна

Шпорт Ганна Михайлівна – канд. іст. наук, науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України історичного факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна

Янко Андрій Леонідович – асистент кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Ю. В. Кондратюка, пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

№852
ІСТОРІЯ
Випуск 41

Українською, російською мовами

Комп'ютерна верстка М. В. Проценко
Макет обкладинки І. М. Дончик

61077, Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна.

Підписано до друку 26.06.2009. Формат 60x84.16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Умов.-друк. арк. 26,5. Обл.-вид. арк. 30,4.
Наклад 300 прим. Ціна договірна.

Надруковано ФОП «Петрова І.В.»
61114, Харків-144, вул. Гвардійців – Широнінців 79^в, к. 137.
Тел. 362-01-52

Свідоцтво про державну реєстрацію ВОО №948011 від 03.01.03